

Tarraco christiana ciuitas

Josep Maria Macias Solé
Andreu Muñoz Melgar

(editors)

Tarraco christiana ciuitas

Josep Maria Macias Solé
Andreu Muñoz Melgar
(editors)

Resúmenes de los editores
Abstracts in English

D O C U M E N T A 24

INSTITUT CATALÀ D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA
Tarragona, 2013

Ager Tarracoensis. – (Documenta ; 16)
Bibliografia. – Conté: 1. Aspectes històrics i marc natural -- 2. El poblament -- 3. Les inscripcions romanes (IRAT). – Text en català, alguns capítols també en anglès
ISBN 9788493773434 (o.c.)
I. Prevosti, Marta, dir. II. Guitart i Duran, Josep, 1946- dir. III. Gorostidi, Diana IV. Institut d'Estudis Catalans V. Institut Català d'Arqueologia Clàssica VI. Col·lecció: Documenta (Institut Català d'Arqueologia Clàssica) ; 16
1. Arqueologia del paisatge – Catalunya – Camp de Tarragona 2. Excavacions arqueològiques – Catalunya – Camp de Tarragona 3. Camp de Tarragona (Catalunya) – Arqueologia romana
904(467.14)

Aquesta obra recull les intervencions en el «Curs d'història i arqueologia cristiana de Tàrraco. *Tarraco Christiana civitas*», coorganitzat per l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, l'Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós i el Museu Bíblic Tarraconense, entre els mesos d'octubre i desembre del 2010 a Tarragona.

Comitè editorial

Juan Manuel Abascal (Universitat d'Alacant), José María Álvarez Martínez (Museo Nacional de Arte Romano, Mèrida), Carmen Aranegui (Universitat de València), Achim Arbeiter (Universitat Georg-August de Göttingen, Alemanya), Jean-Charles Balty (Universitat de París-Sorbona [París IV], França), Francesco D'Andria (Universitat del Salento, Itàlia), Pierre Gros (Universitat de Provença, França), Ella Hermon (Université Laval, Quebec, Canadà), Rosa Plana-Mallart (Universitat Paul-Valéry Montpellier 3, França), Lucrezia Ungaro (Sovrintendenza Capitolina, Direzione Musei, Itàlia) i Susan Walker (Ashmolean Museum, Oxford, Regne Unit).

© d'aquesta edició, Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC), Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós i Museu Bíblic Tarraconense

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Plaça d'en Rovellat, s/n, 43003 Tarragona
Telèfon 977 24 91 33 - fax 977 22 44 01
info@icac.cat - www.icac.cat

Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós

Carrer de Sant Pau, 4, 43003 Tarragona
Telèfon 977 23 38 33 – fax 977 25 18 47
insaf@arquebisbattarragona.cat – www.insaf.cat

Museu Bíblic Tarraconense

Carrer de les Coques, 1, 43003 Tarragona
Telèfon 977 25 18 88 – fax 977 25 18 47
museu.biblic@arquebisbattarragona.cat – www.museu.biblic.arquebisbattarragona.cat

Durant els nou primers mesos de publicació, qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer tenint l'autorització dels seus titulars, amb les excepcions previstes per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics, www.cedro.org) si heu de fotocopiar o escanejar fragments d'aquesta obra.

A partir del desè mes de publicació, aquest llibre està subjecte –llevat que s'indiqui el contrari en el text, en les fotografies o en altres il·lustracions– a una llicència Reconeixement-No comercial-Sense obra derivada 3.0 de Creative Commons (el text complet de la qual es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>). Així doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i les entitats que la publiquen i no se'n faci un ús comercial, ni lucratiu, ni cap obra derivada.

© del text, els autors

© de les fotografies i il·lustracions, els autors, llevat que s'indiqui el contrari

Primera edició: març del 2013

Coordinació editorial: Publicacions de l'ICAC

Correcció: Ramon Vidal Muntaner (català) i Luis José Baixauli Santos (castellà)

Traducció a l'anglès: John López

Disseny de la col·lecció: Dièdric

Coberta: Gerard Juan Gili

Fotografia de la coberta: Fragment de la lauda sepulcral d'*Optimus* (MNAT / Albert Saludes)

Maquetació i impressió: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert

Dipòsit Legal: T-1728-2011

ISBN: 978-84-939033-6-7

SUMARI

Géza Alföldy: <i>in omnes provincias exemplum</i>	7
Presentació	9
Introducció	11
1. El Imperio romano durante los siglos II y III: continuidad y transformaciones. <i>Géza Alföldy</i> †	13
2. Notes sobre els orígens de l'arqueologia paleocristiana a Tarragona. <i>Jaume Massó Carballido</i>	31
3. L'epigrafia paleocristiana de <i>Tarraco</i> . Característiques generals i estat de la qüestió. <i>Diana Gorostidi Pi</i>	43
4. L'església paleocristiana de Tàrraco. <i>Josep Amengual i Batle</i>	69
5. <i>Tarraco</i> a l'època tardoromana. Història política i eclesiàstica. <i>Meritxell Pérez Martínez</i>	83
6. <i>Tarraco</i> a l'època visigòtica. Història política i eclesiàstica. <i>Meritxell Pérez Martínez</i>	97
7. La litúrgia de la <i>Domenica in carnes tollendas</i> en l'Oracional de Verona. <i>Rafael Serra Abellà</i>	111
8. La medievalización de la ciudad romana. <i>Josep Maria Macias Solé</i>	123
9. Arquitectura paleocristiana de Tarragona (segles iv-v). <i>Jordi López Vilar</i> i <i>Josep Maria Puche Fontanilles</i>	149
10. L'arquitectura cristiana a <i>Tàrraco</i> : ritus i litúrgia. <i>Cristina Godoy Fernández</i>	163
11. Confessions religioses i rituals funeraris a la Tàrraco tardoromana. <i>Judit Ciurana i Prast</i>	181
12. L'art funerari cristià. <i>Montserrat Claveria Nadal</i> i <i>Isabel Rodà de Llanza</i>	191
13. Poblament i cristianització al territori de Tàrraco durant l'antiguitat tardana. <i>Manel Feijóo Morote</i>	199
14. Iconografia cristiana en la moneda tardoantiga. <i>Imma Teixell Navarro</i>	219
15. Berenguer Sunifred, arquebisbe de Tarragona. La restauració de la província eclesiàstica. <i>Antoni Pladevall i Font</i>	225
16. La transmisión del patrimonio paleocristiano en Tarragona. Procesos, recursos y propuestas. <i>Andreu Muñoz Melgar</i>	241
Resúmenes de los editores.	257
Abstracts in English	

GÉZA ALFÖLDY: *IN OMNES PROVINCIAS EXEMPLUM*

Amb només setanta-sis anys de vida i en plena capacitat intel·lectual, als peus del Partenó d'Atenes ens va deixar Géza Alföldy el diumenge 6 de novembre del 2011. Per als qui com ell estimem l'antiguitat clàssica, ens queda el consol de l'oportunitat del lloc escollit per les inexorables Parques. Mesos després, encara la notícia ens sorprèn, habituats com estàvem al seu continu, entusiasta i vital contacte amb Tarragona, ja fos per correu electrònic o en persona durant les seves visites a la ciutat, l'última ara farà un any. Presentava llavors el primer dels tres volums del fascicle del *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL) dedicat a la seva Tàrraco, treball al qual consagrava una atenció especial, quasi devota, sense deixar d'investigar contemporàniament tants altres aspectes del món antic –i no només antic–, tal com la seva impenitent condició d'historiador li reclamava, i que també l'han convertit en un referent indiscutible. Uns quants mesos abans, ja havia participat en la inauguració del «Curs d'història i arqueologia cristiana de Tàrraco: *Tarraco Christiana Civitas*» i ens donà l'esplèndida classe magistral que es publica en aquest volum, un text que es troba sens dubte entre el millor de la seva producció científica dels darrers anys.

Nascut el 7 de juny de 1935 a Budapest, es va doctorar a la universitat d'aquesta ciutat el 1959 i va emigrar a Alemanya el 1965. El Dr. Alföldy, catedràtic emèrit d'Història Antiga de la Universitat de Heidelberg, ha fet una esforçada i continuada tasca de recollida i d'estudi dels testimonis epigràfics de Tàrraco i de la Tarraconense, així com dels d'altres ciutats i províncies de l'antic Imperi romà. Ha portat els estudis sobre l'epigrafia llatina a nivells d'excel·lència reconeguda unànimement per tots els especialistes d'aquesta disciplina històrica, i els seus estudis sobre la societat romana han suposat, així mateix, una fita importantíssima dins del panorama científic. En aquest sentit, de la seva extensíssima bibliografia recordarem només la seva memorable *Historia social de Roma*, de 1975 (editada en espanyol el 1987 i inèdita en català), de la qual ens va deixar encara la seva revisada i ampliada quarta edició, el 2011, traduïda al castellà per Juan Manuel Abascal i publicada el 2012.

Alföldy va arribar a l'Estat espanyol enviat pel seu mestre, el gran historiador Hans-Georg Pflaum, amb l'encàrrec de compilar l'àlbum prosopogràfic dels magistrats romans que van exercir a les províncies hispàniques: d'aquí ve la seva primera gran obra, els *Fasti Hispanienses. Senatorische Reichsbeamte und Offiziere in den spanischen Provinzen des römischen Reiches von Augustus bis Diokletian* (Wiesbaden, 1969). No obstant això, la publicació de les seves obres de referència, els *Flamines Hispaniae Citerioris* (Madrid, 1973), dedicada

Géza Alföldy, el maig del 2011 a Tarragona, amb motiu de la presentació del volum de Tàrraco del CIL. Foto: Carme Badia / ICAC.

als sacerdots del culte imperial, i dos anys més tard les seves *Die römischen Inschriften von Tarraco* (Berlín, 1975), sobre les inscripcions de la gran capital administrativa d'*Hispania*, seu dels governadors de la *Citerior*, va suposar per a l'arqueologia hispànica un revulsiu d'informació i de mètode encara avui no superat.

A les dècades en què Géza Alföldy va elaborar les seves primeres i contundents obres sobre Tàrraco, es va desplegar tota una fervent activitat de recuperació i de conservació de les restes més emblemàtiques llegades pels antics romans a la ciutat. Edificis com l'amfiteatre, el circ, les muralles, el fòrum provincial o el fòrum de la colònia, així com les noves intervencions a les vil·les extraurbanes –com els Munts o Centcelles–, van col·locar de nou en el panorama arqueològic hispànic el seu incontestable patrimoni. El reconeixement de la ciutat com a Patrimoni de la Humanitat va representar per a Tàrraco la culminació d'aquest llarg procés, en què els treballs del professor Alföldy van actuar com a incentiu i guia per a molts dels seus artífexs.

Al llarg de molts anys, Alföldy ha estat estudiant les inscripcions romanes, moltes d'elles en un estat tan fragmentari que només la paciència i un perfecte i exhaustiu coneixement de la història de Roma i de

la ciència epigràfica podien treure a la llum. I tanta va ser la seva perícia que en poc temps va arribar a ser l'historiador que coneixia més bé les fonts literàries i arqueològiques de la Tarragona antiga. Les seves publicacions són avui en dia fonamentals per entendre el món romà. El nostre coneixement històric de Tàrraco es fonamenta en les seves investigacions, com exemplifica la seva admiració per la muralla, el monument romà més antic i més gran de la península Ibèrica, o la seva inqüestionable demostració del fet que a Tàrraco tenim tant la inscripció més llarga de l'Imperi, com la més antiga fora d'Itàlia, dades que posen de manifest el prestigi de la ciutat en la història.

Malgrat una llarga malaltia que el va mantenir apartat de la investigació més de dos anys (2005-2008), la seva ràpida millora va donar-li unes renovades i hercúlies forces amb què va sorprendre tothom, tot recuperant el temps perdut amb un impuls i un entusiasme pel treball que no va deixar ningú indiferent. Aquesta pausa obligada no va fer sinó enfortir les seves ganes de treballar i potenciar encara més la seva extraordinària luciditat científica. Prova d'això és la prolífica producció científica dels últims temps, quan va donar una notable embranzida als diversos projectes en marxa del CIL, com el dedicat a Tàrraco, del qual encara va veure imprès el primer monumental volum dels tres que componen el fascicle, o l'abans citada quarta edició de la seva *Historia social de Roma*, que dobla la versió anterior en contingut, notes i referències bibliogràfiques.

Al llarg dels seus molts anys d'investigació i estudi, el professor Alföldy ha demostrat constantment l'afecte i l'estima pels seus col·legues, col·laboradors i amics hispànics, i especialment s'ha mostrat sempre agraït per les contínues mostres d'afecte professades per la comunitat tarraconense, a qui amb profund entusiasme, solemnement, va dedicar el seu volum epigràfic més emblemàtic, *Die römischen Inschriften*

von Tarraco: «als seus amics de Tarragona» (amicis Tarraconensibus).

En just reconeixement al seu constant interès per l'epigrafia i l'arqueologia tarraconines, el Prof. Géza Alföldy va ser distingit amb la Medalla d'Argent de la Ciutat de Tarragona, concedida pel seu Ajuntament i lliurada públicament el 6 de juny del 2008, en un acte que segellava la seva íntima relació amb una ciutat que el reconeixia com a gran impulsor dels estudis sobre el seu patrimoni, a més d'amic excepcional i fill adoptiu en la pràctica.

La seva extraordinària capacitat de treball li va comportar un gran nombre d'honors acadèmics i de reconeixements cívics. Dels primers, cal esmentar els doctorats *honoris causa* concedits per nou diferents universitats europees (de fet, va passar per Atenes camí de Corfú, on havia d'anar per rebre el desè), entre elles l'Autònoma de Barcelona (1998) i la Rovira i Virgili (2008). Dels segons, la Medalla Kuzsinszky de l'arqueologia hongaresa (1965), el Premi de la Societat Max Planck (1992), la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya (2001) i el Premi Internacional Catalònia de l'Institut d'Estudis Catalans (1997).

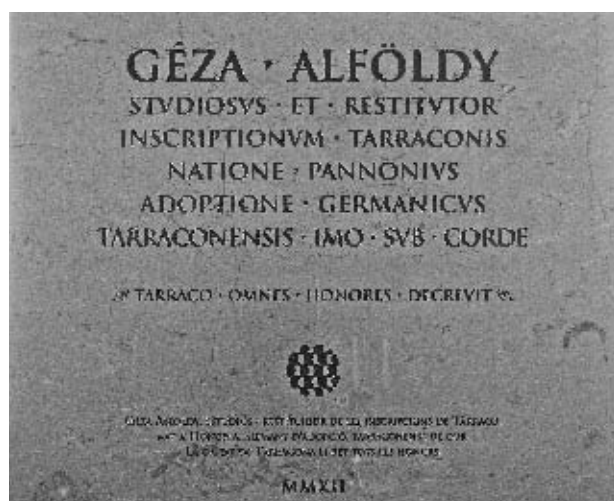
El professor Alföldy ha estat una personalitat de reconegut prestigi internacional, però també –i especialment– un admirat model que les joves generacions d'epigrafistes i historiadors de tot el món s'esforcen a imitar, tant pel seu mètode i rigor científics com per la seva incommensurable capacitat de treball, cooperació i cordialitat, que han fet i faran sempre d'ell un dels ambaixadors més entranyables de Tarragona a l'estranger. Si haguéssim de fer-li un pedestal funerari, al costat de tots els seus múltiples mèrits acadèmics, de tots els honors i reconeixements europeus i catalans, hauríem de fer constar la seva qualitat humana extraordinària. El dissabte 1 de desembre del 2012, a l'amfiteatre romà de Tarragona i amb l'assistència de l'alcalde de la ciutat, de diverses autoritats acadèmiques i d'un bon nombre de col·legues i amics del professor Géza Alföldy, fou descoberta una placa d'homenatge que li ha estat dedicada i que s'instal·larà de manera vistent en un dels accessos al recinte arqueològic. Ha estat un home docte, il·lustre i honorable, però també un amic òptim, generós, atent i amable.

Et uoce pia dicamus sit tibi, Alföldy, terra leuis.

Tarragona, maig del 2012

Jaume Massó Carballido
Director del Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca

Dra. Diana Gorostidi Pi
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Placa d'homenatge a Géza Alföldy, descoberta a l'amfiteatre de Tarragona l'1 de desembre del 2012. Foto: Museu d'Història de Tarragona.

Amb goig us presentem aquest nou llibre de la sèrie *Documenta*, fruit de les aportacions del «Curs d'història i arqueologia cristiana de Tàrraco: *Tarraco Christiana Civitas*», que es va celebrar en aquesta ciutat, en diverses sessions, entre el 14 d'octubre i el 16 de desembre de 2010. L'esmentat curs va ser inaugurat al Paraninfo de la Universitat Rovira i Virgili. La resta de les sessions es van desenvolupar a la sala d'actes del Museu Bíblic Tarraconense. L'organització del curs va anar a càrrec del mateix museu, de l'Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós i de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

Aquest curs va permetre actualitzar els coneixements sobre la Tarragona cristiana dels primers segles, des d'una concepció transversal, tractant temes d'historiografia, arqueologia, art, numismàtica, litúrgia, i també del camp de la pedagogia i la difusió, de la mà de reconeguts especialistes. Efectivament, si el Congrés Internacional «Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)», celebrat a Tarragona l'any 2009, va reubicar la *Tarraco Christiana* en el panorama científic internacional, posant en relació el procés de cristianització de Tàrraco amb la resta de l'Imperi, el «Curs d'Història i Arqueologia Cristiana de Tàrraco: *Tarraco Christiana Civitas*» aporta un nivell de concreció per brindar la possibilitat d'actualitzar i aprofundir més en determinats aspectes de la història i l'arqueologia cristiana d'aquesta *urbs*.

Tant l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica com l'Arquebisbat de Tarragona, entitat titular del Museu Bíblic Tarraconense i de l'Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós, som conscients de la importància de la història i el patrimoni arqueològic i artístic del cristianisme de Tàrraco. Aquesta és una de les seues cristianes més antigues i importants de la Hispània romana.

Una antiga i venerable tradició vincula la introducció del cristianisme a la ciutat a l'obra missionera de Pau de Tars (cf. *Rm* 15, 24 i 28). L'any 259 disposem de la primera notícia de la presència d'una comunitat cristiana amb una sòlida estructura eclesial. El bisbe d'aquesta comunitat, Fructuós, i els seus diaques, Auguri i Eulogi, moriren en la persecució decretada pels emperadors Valerià i Gal·liè. Aquest testimoni martirial tindrà un profund ressò en la literatura cristiana antiga, com demostren els escrits de sant Agustí o del poeta Aureli Climent Prudenci.

L'Església de Tàrraco anirà prenent un gran protagonisme a partir de l'època teodosiana, com demostra la carta del papa Sirici al bisbe de Tarragona Himeri, datada l'any 385. És la primera decretal dirigida per un papa a un bisbe de l'Església llatina. El Papa ordena

al bisbe Himeri que faci complir les seves prescripcions als bisbes de la seva província, i també als gallecs, bètics i lusitans. En aquest sentit, es dibuixa nítidament l'exercici de la potestat metropolitana de l'Església de Tàrraco i es crea un precedent jurídic en la futura primacia del bisbe de Tarragona sobre les províncies hispanes.

L'Església de Tàrraco també serà dinamitzadora i acollidora de concilis provincials d'especial rellevància durant l'època tardoromana i visigòtica, com el celebrat a la ciutat l'any 516 pel bisbe Joan, al qual el papa Hormisdès nomenarà vicari apostòlic de Roma per a les províncies hispanes.

Tarragona també va tenir un pes important com a centre litúrgic de primer ordre en època visigòtica. Ho corrobora l'anomenat Oracional de Verona, adaptació del *Liber Orationum de Festivitatibus*, l'oracional festiu hispà confeccionat per sant Julià de Toledo, entre els anys 682 i 683.

El patrimoni historiogràfic de la Tarragona cristiana antiga es troba complementat per riques mostres arqueològiques, artístiques i epigràfiques que converteixen la ciutat en una autèntica reserva per a l'arqueologia cristiana de la Mediterrània occidental. D'aquesta manera, la ciutat és marmessora d'un ric patrimoni que té com a principals exponents l'àrea funerària del riu *Tulcis*, avui Francolí, amb les seves construccions basilicals, el conjunt monumental de Centelles o la basílica visigòtica de l'amfiteatre, a més dels equipaments museogràfics del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, el Museu Bíblic Tarraconense o el Museu Diocesà.

Aquesta reserva patrimonial revesteix un excepcional interès cultural i convé que sigui protegida, investigada i difosa. L'Arquebisbat de Tarragona, a través del seu Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós, impulsa la recerca i la formació del cristianisme primitiu a les seves aules. El cicle de llicenciatura ofereix l'especialització en cristianisme antic. L'alumne aprofundeix en els estudis de Patrologia, Arqueologia Cristiana i Epigrafia. De la mateixa forma, l'Arquebisbat de Tarragona potencia, a través del Museu Bíblic Tarraconense, un centre d'interpretació que facilita la transferència social de la cultura bíblica i la seva connexió amb la història del cristianisme primitiu.

Per la seva banda, l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica estimula projectes de recerca, docència i seminaris de formació en temes d'arqueologia cristiana i dona suport a distintes institucions en iniciatives de difusió. L'Institut ha tingut una cura especial en la difusió d'aquesta recerca i ha publicat, a més de nombroses aportacions a congressos especialitzats, extenses mono-

grafies sobre les basíliques paleocristianes de Tàrraco, la seu episcopal d'Ègara o un extens catàleg sobre els capitells tardoromans i visigòtics de la península Ibèrica. En el cas de Tarragona, participa en la difusió del patrimoni tardoantic d'una manera especial amb l'Associació Cultural Sant Fructuós, entitat que promou el coneixement social del patrimoni paleocristià de Tàrraco.

El llibre que teniu a les mans és fruit d'aquests objectius comuns que compartim ICAC i Arquebisbat de Tarragona. El «Curs d'Història i Arqueologia Cristiana de Tàrraco», organitzat conjuntament per les dues institucions, ha servit per estimular el coneixement d'aquest patrimoni excepcional però també per suscitar preguntes i debats que desvetllin l'interès per continuar aprofundint en els orígens del cristianisme a les nostres terres i per comprendre millor una de les grans arrels de la nostra cultura occidental. Aquest fet ho ha facilitat un conjunt d'especialistes als quals hem d'agrair de manera profunda la seva col·laboració com a professors del curs.

Un record especial per a l'estimat Prof. Géza Alföldy, que féu una magnífica lliçó inaugural del curs al Paranimf de la Universitat Rovira i Virgili. La seva aportació a aquest volum constitueix una obra pòstuma, car, malauradament, ens deixà el 6 de novembre de 2011. El Prof. Alföldy el recordarem sempre com el científic més destacat en el terreny de l'epigrafia clàssica llatina i un dels principals especialistes mundials en el camp de la història social de Roma, però també

com la persona amiga, compromesa amb la investigació i que amb tanta generositat obsequià a qui necessitava de la seva saviesa. Sigui aquesta publicació un homenatge més a la seva figura.

Volem també agrair molt sincerament als directors del curs, Mn. Josep Maria Gavaldà, Josep Maria Macias i Andreu Muñoz, la seva dedicació, i amb ells, als equips humans de l'ISCR Sant Fructuós, de l'ICAC i del Museu Bíblic.

L'Arquebisbat de Tarragona i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica es congratulen per la publicació d'aquest llibre, que, de ben segur, serà de gran utilitat social, educativa i científica. Sens dubte, aquesta iniciativa esdevé un nou fruit més entre aquesta fecunda col·laboració entre ambdues institucions, que se suma a altres iniciatives com l'estreta col·laboració amb el Museu Bíblic Tarraconense en projectes museogràfics, amb l'ISCR Sant Fructuós en matèria docent o en els projectes d'investigació arqueològica a la catedral de Tarragona o a l'amfiteatre, conjuntament amb l'Ajuntament de la nostra ciutat.

Tarragona, maig del 2012

Mons. Jaume Pujol Balcells
Arquebisbe metropolità de Tarragona i primat

Dra. Isabel Rodà de Llanza
Directora de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica
(2007-2012)

La celebració del «Curs d'història i arqueologia cristiana de Tàrraco: *Tarraco Christiana Civitas*», entre els mesos d'octubre i desembre de 2010, fou una iniciativa docent de tres institucions que comparteixen responsabilitats i objectius entorn de la recerca, la difusió i l'ensenyament del patrimoni del cristianisme antic de Tarragona. L'activitat fou seguida per un total de 64 alumnes, procedents de la Universitat de Tarragona (URV), de l'Institut Superior de Ciències Religioses (ISCR) Sant Fruituós i del curs de Formació Permanent del Professorat, i, finalment, per professionals i aficionats a l'arqueologia. El curs consistí en una sèrie de conferències que van abraçar una àmplia temàtica de continguts en història i arqueologia cristiana de Tarragona, complementades amb la visita a la basílica visigoda de l'amfiteatre romà de Tarragona, el complex arqueològic de Centelles i el conjunt monumental de la plaça del Rei de Barcelona, que inclou l'antic episcopi tardoantic de la ciutat.

Amb aquesta experiència formativa s'ha afrontat i confrontat interdisciplinàriament la complexitat històrica i ideològica dels processos que causaren la fi del món clàssic tot preludiant l'etapa medieval. Poques urbs com Tàrraco reflecteixen l'evolució ideològica i material d'un període tan convuls com decisiu en la formació de la Catalunya i l'Europa actuals. Tàrraco fou la porta de Roma a la península Ibèrica i, per gràcia de l'emperador August, una pròspera capital provincial, aleshores la més extensa de tot l'Imperi romà. La ciutat fou, per la seva posició costanera, receptora i difusora dels canvis ideològics transmesos per la conca mediterrània. Prova d'això és, en relació amb la implementació del cristianisme en les societats romana i visigoda, el llegat que ens ha proporcionat l'Església tarraconense, reconeguda en una butlla del papa Urbà II com a *Inter primas Hispaniarum urbes*.

Segurament, es tractà d'una evolució complexa; no en va, Tàrraco havia estat també una ciutat pionera en l'adopció del culte pagà a l'emperador i disposava de tots els elements característics d'una ciutat clàssica: un santuari urbà de culte imperial, dos fòrums –el de la colònia i el de la província–, un teatre, un amfiteatre, un circ i nombroses termes privades o públiques. Però es va produir el canvi, i prova d'això és l'ampli ventall documental i epigràfic conegut entre la *Passio Fructuosi* i el *Liber Orationum de Festivitatibus*. Els vestigis arqueològics conservats també fan justícia a la importància de la darrera capital que conservà Roma a Hispània durant les acaballes de l'Imperi. Però igualment es corresponen amb una important seu visigoda, Església metropolitana i capital provincial de la *Tarraconensis* dins de l'antic *Regnum Gothorum*.

La ciutat actual preserva encara una de les necròpolis paleocristianes més importants de l'Occident mediterrani i la basílica visigoda que commemora el *martyrium* a l'amfiteatre del primer bisbe conegut en la nostra seu. També s'han excavat dues basíliques integrades en l'extens *suburbium* cristià del riu Francolí, i que constitueixen els edificis pioners que reflecteixen l'arribada a Hispània dels models arquitectònics d'*ecclesiae* definits pel cristianisme i promoguts pel poder imperial des de l'època constantiniana.

Les nombroses troballes que ha fornint l'activitat professional de l'arqueologia en els darrers anys, tant a Tarragona com al conjunt de la Península, han renovat l'interès pel període conegut com a antiguitat tardana, propiciant una dinamització del debat historiogràfic sobre les causes –i també la seva interrelació– d'una profunda transformació ideològica –religió i societat– i material –urbanisme i manifestacions artístiques. En aquest context històric, la cristianització i l'organització eclesiàstica de la societat es valoren com a factors fonamentals en la transformació de la ciutat clàssica, en l'establiment d'una nova relació de poder i en la conformació d'una nova espiritualitat en el marc de l'evolució cap a l'edat mitjana.

Tarraco, o *Tarracona*, no fou una excepció en la història de l'Europa occidental, i aquesta reunió ens ha permès copsar les novetats científiques que s'han obtingut en els darrers anys, i obtenir una visió més precisa i holística de tot aquest procés històric. S'han abordat aquests fenòmens de forma interdisciplinària a partir de les fonts textuals, epigràfiques, numismàtiques, artístiques i arqueològiques; i també s'ha procurat enllaçar cronològicament els continguts proposats amb els períodes precedents i posteriors, tot entenent la connectivitat dels processos històrics i la permeabilitat de les pràctiques cerimonials i els corrents artístics. A la vegada ha estat una plataforma de debat i d'intercanvi entre un grup intergeneracional d'especialistes procedents de diferents disciplines, àmbits o sensibilitats de la recerca. Un espai de trobada necessari entre historiadors, arqueòlegs, liturgistes i religiosos que, mitjançant aquesta obra, han establert una síntesi actualitzada.

Tota aquesta tasca hauria quedat incompleta sense el present volum de la sèrie *Documenta*, elaborat a partir dels textos de les intervencions de tots els participants en les jornades. L'obra constitueix un recull actualitzat que detalla l'evolució historiogràfica de l'arqueologia cristiana, inclou les novetats existents i exposa els objectius futurs de la recerca. Ens ofereix una visió globalitzadora abraçant les diferents manifestacions materials i interpretacions ideològiques

sobre la cristianització de la societat i la seva incidència en l'esdevenir de la ciutat de Tàrraco. El sumari pretén arribar a ser una obra de referència útil i vàlida per als estudiosos d'arreu que vulguin conèixer l'estat de la investigació sobre la història i l'arqueologia cristiana de Tàrraco, o per als estudiants que es vulguin iniciar en aquest període tan intens del nostre passat. S'ha tingut en compte l'epigrafia, l'art i els ritus funeraris, la numismàtica i l'arquitectura cristiana, aquesta última des dels vessants litúrgic i tecnològic. S'ha reflexionat sobre la història política i eclesial de l'Imperi i del *Regnum Gothorum*, centrant-se en l'evolució de l'Església i en la seva litúrgia. S'ha analitzat la ciutat i el seu *territorium* des d'una perspectiva material o arqueològica, tot desglossant els trets evolutius i enllaçant-los amb l'edat mitjana. Tot això s'ha debatut en un context de reflexió sobre els mètodes de transmissió social de la història i l'arqueologia cristiana, oferint una nova perspectiva didàctica en què la tasca dels centres docents, museogràfics o de recerca es multiplica si s'efectua conjuntament.

No podem concloure aquesta presentació sense manifestar un sentit agraïment a tots aquells que han fet possible l'edició de l'obra. Als amics i amigues Géza Alföldy, Josep Amengual, Judit Ciurana, Montserrat Claveria, Manel Feijoó, Cristina Godoy, Diana Gorostidi, Jordi López, Jaume Massó, Meritxell Pérez, Antoni Pladevall, Josep Maria Puche, Isabel Rodà, Rafael Serra i Imma Teixell. Han estat conferenciants del curs i autors dels articles. Els seus coneixements i la seva col·laboració han permès que aquest projecte hagi esdevingut una realitat.

A l'equip humà de les nostres institucions, que ens ha donat suport i caliu durant la celebració del curs i la redacció del volum. El nostre agraïment a Carme Badia (Institut Català d'Arqueologia Clàssica, ICAC), Roser Fornell (ISCR), Gemma Fortea (ICAC), John López (Museu Bíblic Tarraconense, MBT), Meritxell Pérez (ICAC) i Míriam Ramon (MBT).

Finalment, un sentit record al professor Géza Alföldy, el qual efectuà la lliçó inaugural del curs i, malgrat trobar-se en la fase de redacció final d'un dels volums del *Corpus Inscriptionum Latinarum*, dedicat, evidentment, a la seva estimada Tàrraco, encara va trobar temps per participar en aquest llibre. Aquesta obra constitueix un petit homenatge al seu mestratge i un record a la seva generositat i amistat.

La publicació d'aquest llibre esdevé un element de satisfacció, pel que aporta a la difusió i posada en valor d'un període fonamental de la nostra història particular, i que encara és imprescindible per conèixer i comprendre un present que, en data d'avui, presenta moltes semblances.

Tarragona, maig del 2012

Josep M. Gavaldà Ribot
Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós

Josep M. Macias Solé
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Andreu Muñoz Melgar
Museu Bíblic Tarraconense

1. EL IMPERIO ROMANO DURANTE LOS SIGLOS II Y III: CONTINUIDAD Y TRANSFORMACIONES

Géza Alföldy †
Universidad de Heidelberg

1. El gran historiador inglés del siglo XVIII, Edward Gibbon, iniciador de la investigación científica moderna de la historia del Imperio romano, en su libro fundamental *The Decline and Fall of the Roman Empire* bosquejó una imagen dramática sobre la diferencia entre la situación del mundo romano en el siglo II y en la época siguiente: el siglo de los Antoninos –incluidos los reinados de Trajano, Adriano, Antonino Pío y Marco Aurelio (de quienes, por cierto, solamente los dos últimos se llamaban Antoninos)– fue *the golden age* del Imperio, seguida por *decline and fall*, por una época de decadencia y, al final, por la caída de Roma.¹ Según Gibbon, la situación del Imperio fue catastrófica ya en el siglo III, que llevó a la *disruption of the Empire*, en el que el reinado de los emperadores Valeriano y Galieno –que fueron los únicos soberanos entre Septimio Severo y Diocleciano que pudieron mantener su poder durante más de unos pocos años– fue un período de *general misfortunes*.² Con esta opinión Gibbon siguió la tradición de los autores romanos, porque ya los historiadores del siglo III y de la antigüedad tardía consideraban esta época del mismo modo. Al final del período severiano, Casio Dion escribió que con la muerte de Marco Aurelio se acabó una época de oro y empezó una época de hierro y de orín; según un historiador tardoimperial, el reinado de Valeriano y Galieno fue un período en el que todo fue desesperación y casi fue aniquilado el Imperio romano. Según la *Historia Augusta*, compuesta a finales del siglo IV, en aquel tiempo amenazó el peligro de que *venerabile hoc Romani nominis finitum esset imperium*; según el historiador Zósimo, que compuso su obra histórica cerca

del 500, en aquella época todo estuvo en anarquía y desamparo.³

2. Respecto al siglo II, todos los historiadores están de acuerdo en que esta época –al menos hasta las guerras de Marco Aurelio contra los bárbaros en el Danubio y hasta la dominación autoritaria de su hijo Cómodo– mostró una continuidad de las estructuras del Imperio establecidas por Augusto, completadas por sus sucesores durante el dominio de la dinastía julio-claudia y perfeccionadas por las reformas de la dinastía flavia.⁴ El poder de los emperadores estuvo asegurado; la sucesión de los soberanos al trono a través de la elección de un sucesor por su adopción por el emperador reinante fue una solución adecuada para asegurar la continuidad de la dinastía. Los poquísimos intentos de proclamar un «contra-emperador» en las provincias –como el de un gobernador de la Hispania citerior en Tarraco bajo Antonino Pío– fracasaron sin grandes conflictos. El senado de Roma, compuesto por miembros de las elites de las ciudades no solamente de Italia, sino también de las provincias, incluidas las hispánicas, quedó como el órgano político dirigente en cooperación armónica con el soberano. El ejército, concentrado –aparte de algunas tropas que constituyeron la guarnición de Roma– a lo largo de las fronteras estaba muy bien organizado y era leal al poder central. La economía,⁵ aprovechando el mercado libre y el sistema monetario estable, funcionó bastante bien y aseguró no solamente el bienestar para los estratos superiores, sino también una subsistencia satisfactoria para amplios grupos de la población. El orden social⁶ conservó el modelo tradicionalmente di-

1. GIBBON, E. 1960: *The Decline and Fall of the Roman Empire. An Abridgement by D. M. Low*, Nueva York. Sobre la obra de Gibbon *vid.* NIPPEL, W.; GIBBON, E. 2005: «The History of the Decline and Fall of the Roman Empire», en: STEIN-HÖLKESKAMP, E.: *Erinnerungsorte der Antike*, München, 644-659. Agradezco mucho al profesor Juan Manuel Abascal (Alicante) que haya corregido mi castellano.

2. GIBBON, E. *The Decline and Fall* (nota 1), 78-91.

3. *Dio* 71,36,4; *Epit. de Caes.* 16,2; *Hist. Aug., M. Aur.* 17,2; *Zos.* 1,27,1. Sobre el juicio de los autores posteriores sobre la historia del siglo III *vid.* BLECKMANN, B. 1992: *Die Reichskrise des 3. Jh. in der spätantiken und byzantinischen Geschichtsschreibung. Untersuchungen zu den nachdionischen Quellen der Chronik des Johannes Zonaras*, München; BRECHT, S. 1999: *Die römische Reichskrise von ihrem Ausbruch bis zu ihrem Höhepunkt in der Darstellung byzantinischer Autoren* (Rahden, Westfalen).

4. Sobre esta época *vid.* ahora, en particular, BOWMAN, A. K.; GARNSEY, P.; RATHBONE, D. (eds.) 2000: *The Cambridge Ancient History* XI. *The High Empire, A. D. 70-192*, Cambridge. Una obra clásica es GARZETTI, A. 1974: *From Tiberius to the Antonines*, Londres.

5. Sobre la economía del Imperio romano (particularmente en época altoimperial) *vid.* FINLEY, M. I. 1973: *The Ancient Economy*, Berkeley - Los Angeles; DUNCAN-JONES, R. 1982: *The Economy of the Roman Empire*². *Quantitative Studies*, Cambridge; PEKÁRY, TH. 1986: *Storia economica del mondo antico*, Bologna, 162-201; DUNCAN-JONES, R. 1990: *Structure and Scale in the Roman Economy*, Cambridge; KLOFT, H. 1992: *Die Wirtschaft der griechisch-römischen Welt. Eine Einführung*, Darmstadt; DREXHAGE, H.-J.; KONEN, H.; RUFFING, K. 2002: *Die Wirtschaft des Römischen Reiches (1.-3. Jahrhundert). Eine Einführung*, Berlin; SCHEIDEL, W.; VON REDEN, S. 2002: *The Ancient Economy*, Edinburgh; SCHEIDEL, W.; MORRIS, I.; SALLER, R. (eds.) 2007: *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge, 487-768.

6. *Vid.* ahora ALFÖLDY, G. 2011: *Römische Sozialgeschichte*⁴, Stuttgart, 118-217, con bibliografía (las ediciones anteriores de este libro, entre ellas la edición española: *Historia social de Roma*, Madrid 1987, son ahora anticuadas). Sobre la sociedad romana en la época altoimpe-

cotómico de los romanos con capas privilegiadas, como el orden senatorial, el orden ecuestre, los *ordines decurionum* de las ciudades, y con los estratos inferiores de ingenuos, libertos y esclavos, divididos en los dos grandes bloques de la *plebs urbana* y de la *plebs rustica*. La movilidad social tenía un grado relativamente alto: los esclavos –al menos en las ciudades– con frecuencia eran puestos en libertad; los libertos podían ascender como miembros de las asociaciones privilegiadas de los *seviri Augustales*, quienes constituyeron en muchas ciudades un segundo grupo de las elites; sus hijos llegaron a ser muchas veces magistrados y decuriones de las colonias y de los municipios; de la capa de las elites urbanas se nutrió el orden ecuestre, de los hijos de los caballeros el orden senatorial. La vida cultural en muchas partes del Imperio tuvo un nivel alto, aunque fueron una rareza las nuevas iniciativas espirituales. La religión tradicional de los romanos, con el culto de los emperadores en su centro, se cultivó no solamente en Italia, sino también en las provincias, donde los cultos locales indígenas se integraron en la religión romana. En contraste con las épocas precedentes, incluso con el reinado de Trajano, los emperadores renunciaron a una expansión de las fronteras y se contentaron con la construcción y el mantenimiento de fronteras militares fortificadas. Hasta el reinado de Marco Aurelio las fronteras estuvieron aseguradas y el Imperio gozó de la *pax Romana*, perturbada por insurrecciones internas solamente en casos excepcionales como bajo Adriano por el motín de los judíos. Bajo Marco Aurelio las irrupciones de los

marcomanos, quados y sármatas en las provincias danubianas causaron una grave crisis militar, pero la seguridad de las fronteras pudo ser restituida con las campañas de este emperador y pudo empezar la reedificación de las instalaciones destruidas o estropeadas. El orador griego Elio Aristides, que bajo Antonino Pío presentó en su discurso *Eis Romanen*⁷ un verdadero elogio sobre el estado que atravesaba el Imperio romano, seguramente expresó una opinión difundida en amplios grupos de la población. En suma, en diversos sentidos esta época fue efectivamente un apogeo de la historia del Imperio romano, aunque veremos más adelante que en algunas partes del Imperio, como especialmente en Hispania, ya desde mediados del siglo II se manifestaron algunos problemas que derivaron en transformaciones profundas, iniciando los grandes cambios en las estructuras del mundo romano durante el siglo siguiente.

3. La crisis política del siglo III (vid. Apéndice 1) empezó con el asesinato de Cómodo durante la última noche del año 192⁸. En las guerras civiles siguientes –con varios pretendientes al trono proclamados por los diversos bloques militares del Imperio– venció Septimio Severo, quien fundó una nueva dinastía. Ésta reinó hasta el año 235, aunque después de Severo todos sus sucesores de la misma familia fallecieron de muerte violenta. En dicho año, después del asesinato de Severo Alejandro, con la proclamación de Maximino Tracio, candidato del ejército, ascendió por primera vez al trono un emperador que no procedía de la aristocracia ro-

rial *vid.* también MACMULLEN, R. 1974: *Roman Social Relations 50 B. C. to A. D. 284*, New Haven - Londres; JACQUES, F.; SCHEID, J. 1990: *Rome et l'intégration de l'Empire (44 av. J.-C. - 260 ap. J.-C.)*. Tome I. *Les structures de l'Empire romain*, Paris. Además VITTINGHOFF, F. (ed.) 1990: *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte in der römischen Kaiserzeit*. *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte I*, Stuttgart; más recientemente PEACHIN, M. (ed.) 2011: *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*, Oxford.

7. Cf., en particular, BLEICKEN, J. 1966: *Der Preis des Aelius Aristides auf das römische Weltreich* (Nachrichten d. Akad. d. Wiss. Göttingen I. Phil.-hist. Kl. Jg. 1966 Nr. 7), Göttingen; KLEIN, R. 1981: *Die Romrede des Aelius Aristides*. Einführung, Darmstadt; *id.* 1983: *Die Romrede des Aelius Aristides* (Texte zur Forschung 45), Darmstadt (texto griego y traducción en alemán).

8. Sobre Cómodo y su reinado con los primeros indicios de la crisis política de la época siguiente *vid.* HEKSTER, O. 2002: *Commodus. An Emperor at the Crossroad*, Amsterdam. Sobre la historia del siglo III *vid.* los informes sobre la investigación y las colecciones de fuentes en: WALTER, G.; PEKÁRY, TH. 1962: *Die Krise des römischen Reiches. Bericht über die Forschungen zur Geschichte des 3. Jahrhunderts*, Berlín; LORITO, X.; NONY, D. 1997: *La crise de l'Empire romain 235-285*, París; HEKSTER, O. 2008: *Rome and its Empire, AD 193-284. Debate and Documents in Ancient History*, Edinburgh. Síntesis más recientes: CHRISTOL, M. 1997: *L'Empire romain du IIIe siècle. Histoire politique 192-325 après J.-C.*, Paris; COSME, P. 1997: *L'état romain entre éclatement et continuité. L'empire romain de 192-325*, 1997; CARRIÉ J.-M.; ROUSSELLE, A. 1999: *L'Empire romain en mutation des Sévères à Constantin*, París; POTTER, D. S. 2004: *The Roman Empire at Bay, AD 180-395*, Londres-Nueva York; SOMMER, M. 2010: *Die Soldatenkaiser*, Darmstadt 2004 (2. ed. Darmstadt); BOWMAN, A.; CAMERON, AV.; GARNSEY, P. (eds.) 2005: *The Cambridge Ancient History² XII. The Crisis of Empire AD 193-227*, Cambridge; JOHNE, K.-P.; GERHARDT, TH.; HARTMANN, U. (eds.) 2006: *Deleto paene imperio Romano. Transformationsprozesse des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert und ihre Rezeption in der Neuzeit*, Stuttgart; JOHNE, K.-P.; HARTMANN, U.; GERHARDT, TH. (eds.) 2008: *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284 n. Chr.)*, Berlín.

Estudios especiales y colecciones de contribuciones varias: ALFÖLDI, A. 1967: *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus*, Darmstadt; MACMULLEN, R. 1976: *Roman Government's Response to Crisis, A. D. 235-337*, New Haven; ALFÖLDY, G. 1989: *Die Krise des Römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung* (HABES 5), Stuttgart; STROBEL, K. 1993: *Das Imperium Romanum im 3. Jahrhundert. Modell einer historischen Krise? Zur Frage mentaler Strukturen breiter Bevölkerungsschichten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des 3. Jh. n. Chr.* (Historia Einzelschriften 75), Stuttgart; WITSCHEL, CHR. 1999: *Krise - Rezession - Stagnation? Der Westen des römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr.* (Frankfurter Althistorische Beiträge 4), Frankfurt; HEKSTER, O.; DE KLEIJN, G.; SLOOTJES, D., (eds.) 2007: *Crises and the Roman Empire. Proceedings of the Seventh Workshop of International Network Impact of Empire* (Nijmegen, June 20-24, 2006), Leiden; JOHNE, K.-P. 2007: *Kaiser, Konsuln und Kolonen. Studien zur Kaiserzeit und Spätantike*, Hamburgo. Una síntesis bien realizada de la situación del Imperio en los mediados del siglo III es la obra de BLOIS, L. 1976: *The Policy of the Emperor Gallienus*, Leiden. Cambios sociales en el siglo III: ALFÖLDY, G., *Römische Sozialgeschichte*⁴ (nota 6), 218-254.

mana y que no fue legitimado por sucesión dinástica; fue un soldado sin cultura y sin el respeto mínimo hacia el senado, calificado por sus enemigos como casi un bárbaro. Con su proclamación comenzó la larga serie de emperadores que durante medio siglo fueron nombrados por el ejército y subieron al trono, por decirlo así, sobre el cadáver de su predecesor asesinado por los soldados y que, normalmente, no pudieron mantener su poder más que unos pocos años y en algunos casos menos de un año.⁹ Fueron frecuentes las guerras civiles entre pretendientes al trono y el asesinato de un emperador llegó a ser tan habitual como el martirio de los obispos de Roma como jefes de la Iglesia cristiana de la misma época. Tal vez se puede decir que Claudio II, muerto por la peste, y Caro, alcanzado por un rayo, tuvieron la fortuna de morir de muerte natural antes de que sus soldados los mataran. Y en los años 260-270 el Imperio pareció caer en la ruina: los soberanos de los imperios escindidos de Galia y de Palmira no sólo fueron usurpadores con un éxito limitado, como la mayoría de sus colegas, sino gobernantes de grandes territorios prácticamente convertidos en estados independientes separados del cuerpo del Imperio romano.

El medio siglo que pasó desde la caída de la dinastía severiana hasta la victoria de Diocleciano sobre Carino también fue una nueva época respecto a los gravísimos problemas de la defensa del Imperio contra los ataques de los enemigos externos (vid. Apéndice 2). Ante todo, significó una amenaza anteriormente desconocida para el Imperio romano la presión creciente de los bárbaros en la frontera militar a lo largo del Danubio y del Rin, no solamente con enemigos tradicionales de Roma como los marcomanos, quados o sármatas, sino con nuevos enemigos como particularmente los alamanes y los francos en el Occidente, con los godos ante todo pero también con los vándalos y otros pueblos en el Danubio, y con el poder del nuevo Imperio persa en el Oriente que, constituido a finales de la época severiana, practicó una política agresiva contra Roma. Las provincias septentrionales y orientales llegaron a ser escenarios de guerras perma-

nentes, con irrupciones repetidas de los bárbaros en los territorios romanos, que llevaron a la destrucción de ciudades, campamentos militares y villas. A mediados del siglo III los bárbaros pudieron invadir también Italia, que desde los tiempos de Aníbal y desde las guerras contra los cimbrios y teutones al final del siglo II a.C. no había visto enemigos en su territorio. En el año 259 o 260 un *raid* de los francos, que cruzaron toda la Galia sin resistencia suficiente del ejército de la Germania inferior, alcanzó también Hispania, donde los bárbaros ocuparon Tarraco y destruyeron, entre otras cosas, la lujosa villa de Els Munts. Ocurrieron catástrofes militares increíbles: en el año 251 el emperador Decio y su hijo Herenio cayeron en Mesia inferior durante la batalla de Abryttos contra los godos; nueve años después el emperador Valeriano fue apresado por los persas y murió como esclavo del rey persa. Fueron raros los éxitos romanos de mayor importancia, como una victoria en época de Galieno sobre los juthungos cerca de Augsburg, de la que nos informa una inscripción encontrada a finales del siglo pasado que dice que el ejército romano pudo liberar a los cautivos civiles de Italia secuestrados como esclavos,¹⁰ o la victoria de Claudio II sobre los godos o incluso la toma de la capital persa Ktesiphon por Caro. El alto mando romano tuvo que comprender que las fuerzas militares de Roma ya no eran suficientes para defender los territorios más allá de los grandes ríos fronterizos: en 259/260 los romanos abandonaron la región del actual Baden-Württemberg, llamada por Tácito *agri decumates*, una parte considerable de la Germania Transrenana, que fue ocupada en seguida por los alamanes, y en el año 271 el emperador Aureliano, aunque un comandante muy eficaz, tuvo que ceder a los vándalos toda la provincia de Dacia (hoy Transilvania en Rumania) con sus florecientes ciudades e importantes minas, trasladando toda la población romana al lado meridional del Danubio.

Una consecuencia de todas estas guerras fue un cambio profundo en la posición del ejército respecto al sistema del Estado romano.¹¹ La causa principal de

9. Sobre el nuevo tipo de los soberanos como emperadores militares (*Soldatenkaiser*) vid. JOHNE, K.-P. en: *Deleto paene imperio Romano* (nota 8), 125-134; sobre los cambios en la percepción del poder imperial durante el siglo III vid. DE BLOIS, L. 2006: «Emperorship in a Period of Crises. Change in Emperor Worship, Imperial Ideology and Perceptions in the Roman Empire in the Third Century A. D.», en: DE BLOIS, L.; FUNKE, P.; HAHN, J. (eds.) 2006: *The Impact of Imperial Rome on Religion, Ritual and Religious Life in the Roman Empire. Proceedings of the Fifth Workshop of International Network Impact of Empire*, Münster, June 30 - July 4, 2004 (Leiden - Boston), 268-278. Sobre el dominio inestable de los emperadores del siglo III, HARTMANN, F. 1982: *Herrscherwechsel und Reichskrise. Untersuchungen zu den Ursachen und Konsequenzen der Herrscherwechsel im Imperium Romanum der Soldatenkaiserzeit*, Fráncfort del Meno - Berna.

10. Vid. AE 1993, 1231. Publicación original: BAKKER, L. 1993: «Raetien unter Postumus. Das Siegesdenkmal einer Juthungenschlacht im Jahre 260 n. Chr. aus Augsburg», *Germania* 71, 369-386. Entre las numerosas contribuciones posteriores sobre esta inscripción vid., en particular, KÖNIG, I. 1997: «Die Postumus-Inschrift aus Augsburg», *Historia* 46, 341-354.

11. Sobre este desarrollo vid. ALFÖLDY, G., *Römische Sozialgeschichte*⁴ (nota 6), 223-224 y 239-242; sobre la posición y el papel del ejército en la sociedad romana en general WESCH-KLEIN, G. 1998: *Soziale Aspekte des römischen Heerwesens in der Kaiserzeit* (HABES 28), Stuttgart; ALFÖLDY, G. 2000: «Das Heer in der Sozialstruktur des Römischen Kaiserreiches», en: ALFÖLDY, G.; DOBSON, B.; ECK, W. (eds.) 2000, *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit* (HABES 31), Stuttgart, 33-57; cf. también *id.*, «Kaiser, Heer und soziale Mobilität im Römischen Reich», en: CHANIOTIS, A.; DUCREY, P. (eds.) 2002: *Army and Power in the Ancient World* (HABES 37), Stuttgart 2002, 123-150.

la discontinuidad del poder imperial con sus dramas permanentes fue que el ejército, durante los siglos anteriores un instrumento para asegurar el poder de los emperadores, llegó a ser un factor de poder independiente desde Septimio Severo como consecuencia de su importancia y de la conciencia de su creciente valor, gracias a su papel en la defensa del Imperio contra los ataques permanentes de los bárbaros. No es casualidad que Septimio Severo asignara a los soldados varios privilegios nuevos, como el permiso para casarse durante el servicio militar, el anillo de oro a los centuriones, quienes de este modo fueron declarados como candidatos para la ascensión al orden ecuestre, además de un aumento considerable de la paga y de premios financieros extraordinarios —una política, que sus sucesores continuaron.¹² El senado, que según el concepto de Augusto era dueño del poder supremo del Estado junto al emperador, perdió su derecho tradicional de legalizar por decreto a un nuevo emperador; Maximino Tracio, por ejemplo, no visitó nunca el senado. Los senadores mantuvieron en teoría su prestigio como miembros del *primus ordo* de la sociedad romana pero perdieron continuamente su influencia política. Su papel en la ejecución del poder político pasó cada vez más a los miembros destacados del orden ecuestre, cuyos más altos oficiales tuvieron prácticamente el mismo rango en la sociedad que los senadores; y las carreras de los senadores, con el desempeño de tareas en la alta administración del Imperio, se limitaron cada vez más a oficios sin una gran influencia política y sin poder militar. Una medida decisiva en esta dirección la tomó Galieno, que excluyó a los senadores del mando de las legiones y lo asignó sólo a miembros del orden ecuestre, quienes con frecuencia ya no procedían de los estratos superiores de las ciudades como antes sino que ascendieron por el servicio militar.¹³ A lo largo de este proceso algunos miembros de las nuevas elites imperiales ya no surgieron de Italia o de las provincias mediterráneas como en épocas precedentes, sino de las regiones fronterizas, de cuya población se reclutaban los soldados, como ya ocurrió con Maximino Tracio de Tracia o de la Mesia inferior. Decio fue un panonio; Claudio II vino de una de las provincias danubianas como también Aureliano; Probo de nuevo de Panonia. Este desarrollo continuó también durante

los decenios siguientes gracias al poder permanente de los ejércitos danubianos: Diocleciano fue dálmata, su colega Maximiano un panonio, sus ayudantes Constantino y Galerio vinieron igualmente de las provincias danubianas como también casi todos los sucesores de Diocleciano hasta Constantino y sus hijos. De todo esto resultó un cambio profundo en las estructuras del poder y del orden social del mundo romano, entre otras cosas por el traslado desde Roma a las provincias danubianas no sólo del poder militar, sino también del poder político.¹⁴ Con razón preguntó un orador en su discurso dedicado a Maximiano: «¿Quién duda de que, mientras que anteriormente Italia fue la dueña de los pueblos, gracias a su tradición antigua, ésta es hoy día la Panonia, gracias a su virtud?».¹⁵

Durante el siglo III en la estructura social del mundo romano ocurrieron también otros cambios importantes.¹⁶ Las elites de las ciudades ya no tuvieron la misma posición que antes. Su situación financiera se deterioró. Su generosidad en favor de su ciudad por el desempeño de los cargos públicos y por donaciones para financiar obras públicas y otras actuaciones en favor de los ciudadanos de su patria ya no fue tan evidente como en las épocas precedentes. Los *seviri Augustales*, habitualmente libertos ricos, perdieron su importancia anterior. La legislación para controlar los *collegia*, asociaciones que comprendían sobre todo artesanos, y para canalizar sus actividades en favor de objetos públicos, llegó a ser más rigurosa que antes. La esclavitud perdió en parte su importancia; las tareas de los esclavos como trabajadores en los latifundios las asumieron los colonos, pequeños campesinos con un contrato que les obligaba a entregar una parte de sus productos al dueño. La vida de los miembros de los estratos inferiores llegó a ser más dura que antes. Las súplicas de habitantes de las provincias griegas dirigidas a los emperadores, que se conservan gracias a copias en inscripciones (a las que volveremos todavía más adelante) están llenas de lamentos sobre la presión de los impuestos y sobre el tratamiento brutal de la población por los órganos de la administración fiscal y por los militares. La economía se resintió en medio de grandes dificultades. Un problema constante fue el de los *agri deserti*, los terrenos no cultivados y abandonados que se mencionan en las obras de varios autores aunque solamente como una frase general sin

12. Sobre el incremento de los pagos para el ejército cf., últimamente, SPEIDEL, M. A. 2000: «Sold und Wirtschaftslage der römischen Soldaten», en: *Kaiser, Heer und Gesellschaft* (nota 11), 65-94, esp. 84, 92-94.

13. Sobre los senadores y los ecuestres en el siglo III *vid.* ahora ALFÖLDY, G., *Römische Sozialgeschichte*⁴ (nota 6), 229-235, con bibliografía.

14. Sobre el papel de los ejércitos danubianos y sobre los emperadores ilíricos como sus representantes *vid.* ALFÖLDY, A., 1929: «Die Vorherrschaft der Pannonier im Römerreiche und die Reaktion des Hellenentums unter Gallienus», en: *Fünfundzwanzig Jahre Römisch-Germanische Kommission*, Berlín - Leipzig, 11-51 = en: *id.*, *Studien zur Geschichte der Weltkrise* (nota 8), 228-284 y, últimamente, ALFÖLDY, G. 2011: «Die Göttin Salacia und die römische religion in Illyricum», en: *Miscellanea Emilio Marin*, Kačić 41/43, 2009/2011, Split, en particular 119-128; *id.* en prensa «La Pannonia e l'Impero romano», *Rivista Storica dell'Antichità* 41, 2011.

15. *Paneg.* (2)10,2,2.

16. Para las observaciones siguientes *vid.* ALFÖLDY, G., *Römische Sozialgeschichte*⁴ (nota 6), 235-254, con bibliografía.

datos concretos, al que se unieron los problemas del descenso de la población y de la disminución de la esperanza de vida. La producción industrial retrocedió; por ejemplo, las grandes fábricas de terra sigillata en las provincias occidentales interrumpieron sus actividades durante el siglo III. El denario romano, con un valor constante desde comienzos del principado hasta la época de los Antoninos, mostró ya bajo Marco Aurelio los primeros signos de la pérdida de su contenido de plata y desde Caracalla perdió casi completamente su valor anterior. El gobierno central, que tuvo que gastar muchísimo dinero para el pago del ejército y de la administración imperial, ya no pudo efectuar grandes inversiones. Es sintomático que en Roma, donde anteriormente casi todos los emperadores habían construido edificios magníficos, no se erigieron nuevos edificios públicos desde la época de Caracalla, constructor de sus termas monumentales, hasta la construcción de las termas de Diocleciano.

También hubo grandes cambios en la vida espiritual. La literatura del siglo III nos dejó menos obras que el siglo II o el siglo IV. Con el neoplatonismo, por cierto, nació una nueva filosofía, que también intentó dar una orientación para la vida bajo las condiciones de la época, pero su efecto quedó limitado a pequeños grupos de intelectuales. Los cultos antiguos de la religión romana encontraron un rival muy importante en el culto del *Deus Sol Invictus Mithras* porque esta religión, difundida desde los tiempos de los Severos mucho más que antes, se manifestó muy atractiva para muchos gracias a sus altas exigencias morales, a su teología con la idea de la victoria sobre las fuerzas de la oscuridad y del mal, y a la consistencia de sus adeptos en las comunidades mitraicas. Y, sobre todo, con la fuerte difusión del cristianismo durante el siglo III, el Imperio romano tenía una religión que los dirigentes y también las masas paganas consideraban como un peligro para la existencia del Estado, sobre todo porque la conversión de muchos habitantes del mundo romano a la religión de Jesucristo fue consecuencia de la convicción de que los problemas insolubles de la vida en el Imperio decadente se resolverían solamente por la fe en Cristo en otro mundo. No es casualidad que los emperadores, después de una política más tolerante de los Severos hacia la Iglesia cristiana, tomaran medidas radicales contra la *superstitio* peligrosa: la persecución de los cristianos por Decio, Valeriano y Diocleciano, con su método global y sistemático completamente desconocido anteriormente en la política imperial. Fue un intento de salvar el Imperio de unos enemigos que

con su superstición provocarían la ira de los dioses y por esto serían responsables de todas las calamidades del tiempo actual —una convicción que compartieron muchos habitantes del mundo romano.¹⁷

4. A la luz de todas estas transformaciones, que significaron no sólo cambios profundos en las estructuras del Imperio romano, sino también la pérdida de elementos fundamentales de su sistema socio-político e ideológico y una debilidad de todo el sistema, se plantea esta cuestión: ¿qué terminología de la ciencia histórica es la adecuada para definir el carácter general de estos procesos? Es evidente que es una tarea especial de nuestra ciencia caracterizar los grandes procesos históricos, ya sea como evolución, ya sea como revolución, ya sea como crisis, etc. Durante mucho tiempo las transformaciones del siglo III no tuvieron una definición precisa. Gibbon habló, generalizando un largo proceso, del “fall and decline” del Imperio. En el siglo XIX, Theodor Mommsen, el insuperable historiador de Roma, no hizo nunca un tratamiento sistemático de la historia del siglo III. Como se sabe, no compuso nunca el cuarto volumen de su gran obra *Historia romana*, con la que mereció el premio Nobel, en el que había planteado tratar la historia de la época imperial. Pero sí habló Mommsen de la historia de la época imperial en sus cursos universitarios en Berlín. Dos alumnos suyos, padre e hijo, anotaron las palabras pronunciadas en sus cursos dedicados a la historia de la época imperial durante los años 1882-1886. Alexander Demandt encontró el manuscrito de los dos alumnos en una librería y lo publicó. Pero, ¡qué desilusión! Mientras que en sus ponencias Mommsen trató ampliamente de la historia de los emperadores desde Augusto hasta Vespasiano y desde Diocleciano hasta finales del siglo IV, y también de problemas de las estructuras del Imperio, no dedicó a la historia del siglo III, aparte de unos capítulos sobre las guerras contra los bárbaros, más que unas pocas palabras y entre otras cosas la sentencia siguiente: «Nunca cayó tan profundamente el gobierno como desde los años 254 [en lugar de 253, seguramente un error de los oyentes] hasta 268 bajo Valeriano y Galieno; bajo ningún gobierno se desarrolló todo tan mal».¹⁸

Solamente en el siglo XX se desarrollaría una historiografía del Imperio romano con más interés en una terminología teóricamente fundada. Aunque ya Jacob Burckhardt en su libro sobre Constantino el Grande habló en el siglo XIX de una «crisis» del Imperio en algunas situaciones de su historia tardía, la idea de la «crisis del siglo III» surge por primera vez en

17. Sobre las distintas corrientes religiosas durante el siglo III *vid.* ALFÖLDY, G. 1989: «Die Krise des Imperium Romanum und die Religion Roms», en: ECK, W. (ed.), *Religion und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit. Kolloquium zu Ehren von Friedrich Vittinghoff*, Colonia-Viena, 53-102 = en: *id.*, *Die Krise des Römischen Reiches* (nota 8), 349-387.

18. MOMMSEN, TH. 1992: *Römische Kaisergeschichte. Nach den Vorlesungs-Mitschriften von Sebastian und Paul Hensel 1882/86. Herausgegeben von Barbara und Alexander Demandt*, Münchenistoria de los emperadores romanos. Noticias de las Noticias, 469.

un artículo de Léon Homo publicado en 1913.¹⁹ Sin embargo, fueron sobre todo dos grandes historiadores quienes, con la aplicación del *terminus technicus* «crisis», introdujeron en la historiografía una nueva definición de las transformaciones ocurridas durante el siglo III, que se difundió en todas partes y que tuvo como consecuencia que la frase «la crisis del siglo III» llegara a ser, hasta nuestros tiempos, una frase utilizada en muchos trabajos sobre la historia de dicha época. La nueva teoría nació con una conferencia de Michael Rostovtzeff sobre la crisis social y política de Roma en el siglo III, presentada en un congreso en Bruselas en el año 1923.²⁰ La siguió su obra fundamental sobre la historia social y económica del Imperio romano, publicada por primera vez en Inglaterra en el año 1926,²¹ donde el autor contrapuso la «anarquía militar» del siglo III a la época de los Flavios y Antoninos como apogeo de la historia romana, diciendo entre otras cosas que «la miseria de la época halla frecuente expresión en los contemporáneos y se refleja en todos los documentos de la misma».²² Al mismo tiempo empezó a publicar una larga serie de estudios fundamentales sobre los acontecimientos y procesos del siglo III Andreas Alföldi, quien en el año 1967 recogió estos trabajos, basados en una sinóptica insuperable de las fuentes literarias, numismáticas y arqueológicas, en su volumen *Weltkrise des 3. Jahrhunderts*.²³

La consideración de la historia del siglo III, o al menos de los años 235-285 con los acontecimientos políticos más dramáticos, como un período de una «crisis global» dominó sin contradicción la historiografía durante medio siglo. Es suficiente mencionar aquí algunas obras destacadas de este período, cuyos autores compartieron la visión de las cosas de Michael Rostovtzeff y Andreas Alföldi. Los editores de la *Cambridge Ancient History* en el año 1939 trataron la historia del siglo III bajo el título *The Imperial Crisis*, seguida por la «Recovery» bajo Diocleciano.²⁴ El informe bibliográfico

con comentarios sobre las investigaciones llevadas a cabo durante los decenios 1939-1959 sobre la época desde 193 hasta 285, presentado por Gerold Walser y Thomas Pekáry, lleva el título de «La crisis del Imperio romano».²⁵ Las descripciones clásicas de la historia de Roma en la historiografía alemana en la segunda mitad del siglo pasado son las obras de Alfred Heuss y de Karl Christ. Heuss habla de «la crisis interna» del Imperio y dice: «La caída de la monarquía humanitaria [es decir, de los Antoninos] significó más que un cambio en la política de los emperadores romanos. Provocó más bien una crisis del Imperio entero, que lo llevó al borde del abismo y no sólo desbarató su orden interno, sino que amenazó también la existencia exterior del Imperio».²⁶ Christ describe la historia del medio siglo posterior al asesinato de Severo Alejandro bajo el título de «La crisis del Imperio».²⁷ El historiador americano Ramsay MacMullen publicó en 1986 su importante libro *Roman Government's Response to Crisis, A. D. 235-337*, en el que argumenta que los gobiernos imperiales reconocieron la amenaza de su imperio por la crisis y tomaron medidas enérgicas para superarla.²⁸ En el mismo año salió el importante artículo de Anthony Birley sobre la crisis del siglo III.²⁹ Se podrían añadir más trabajos de autores que representan a varios países,³⁰ entre ellos historiadores españoles que hablaron igualmente de la crisis del siglo III como, por ejemplo, José Manuel Roldán Hervás en su libro *Historia de Roma*, donde bajo el título «La crisis del siglo III» no trata sólo la crisis política, sino también la crisis económica y entre otras cosas la recesión demográfica, la crisis urbana, problemas financieros del Estado, la inflación monetaria, la decadencia del régimen municipal, la decadencia del espíritu científico y las nuevas tendencias religiosas.³¹ Yo mismo dediqué varios trabajos a la historia y a la historiografía del siglo III, que consideré, bajo la influencia de Rostovtzeff y sobre todo de Alföldi, como un período de una crisis universal, así como un trabajo a las reflexiones de los contemporáneos sobre

19. HOMO, L. 1913: «L'empereur Gallien et la crise de l'Empire romain au IIIe siècle», *Revue Historique* 113, 1-22 y 225-267.

20. ROSTOVITZEFF, M. 1923: «La crise sociale et politique de l'Empire romain au IIIe siècle après J.-C.», *Musée Belge* 27, 234-242.

21. ROSTOVITZEFF, M. 1926: *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford = *Historia social y económica del Imperio romano I-II*, Madrid 1972/73.

22. *Ibid.* 384.

23. ALFÖLDI, A.: *Studien zur Geschichte der Weltkrise* (nota 8).

24. COOK, S. A.; ADCOCK, F. E.; CHARLESWORTH, M. P.; BAYNES, N. H. (eds.) 1939: *The Cambridge Ancient History XII. The Imperial Crisis and Recovery, A. D. 193-324*, Cambridge.

25. *Vid.* nota 8.

26. HEUSS, A. 1998: *Römische Geschichte*⁶, Paderborn, etc., 407; sobre la «crisis interna» *ibid.* 411-421.

27. CHRIST, K. 1995: *Geschichte der römischen Kaiserzeit von Augustus bis Konstantin*³, Múnich, 401-423.

28. MACMULLEN, R.: *Roman Government's Response to Crisis* (nota 8).

29. BIRLEY, A. R. 1976: «The Third Century Crisis in the Roman Empire», *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 58, 2, 253-281.

30. Cf. ALFÖLDY, G.: *Römische Sozialgeschichte*⁴ (nota 6), 258 con nota 595. Muy instructivos son, entre otros, MOREAU, J. 1964: «Krise und Verfall. Das dritte Jahrhundert n. Chr. als historisches Problem», en *id.*, *Scripta Minora*, Heidelberg, 26-41; y LE GLAY, M. 1992: *Rome. Grandeur et chute de l'Empire*, París, 245-325, esp. 246-252.

31. ROLDÁN HERVÁS, J. M. 1995: *Historia de Roma*, Salamanca 1995, 411-436.

la crisis de esta época.³² Mis estudios sobre esta época dramática de la historia romana, entre ellos el artículo mencionado en último lugar y las contribuciones sobre Herodiano y san Cipriano como testigos de una «conciencia de crisis» de su época, fueron recogidos en el volumen *La crisis del Imperio romano. Historia, historiografía y consideración de la historia* que salió en el año 1989.³³ Todos estos trabajos recibieron mucha atención y aprobación pero, al mismo tiempo, suscitaron la oposición decidida de varios estudiosos e iniciaron una discusión no sólo sobre mis resultados, sino sobre la idea de la «crisis» del siglo III en general —una discusión, que continúa hoy también.³⁴

5. La crítica y la invitación a una discusión sobre el concepto tradicional de la «crisis del siglo III» es mérito de jóvenes investigadores alemanes de la última generación. Frank Kolb apuntó ya en el año 1977 que el *terminus technicus* «crisis» no se aplicaba bien para caracterizar procesos de larga duración y aconsejó que, respecto a los procesos del siglo III, era preferible hablar de un «beschleunigter Wandel», «cambio acelerado», y no de «crisis»³⁵ —aunque se podría apuntar que según Jakob Burkhardt el «beschleunigter Wandel» no es otra cosa que la crisis. De modo semejante, el numismático inglés Richard Reece también favoreció en 1981 la palabra «change» en lugar de «crisis».³⁶ Sin embargo, el fuego de la crítica se relanzó como reacción a los estudios recogidos en mi libro del año 1989 ya mencionado. El ataque general lo inauguró Karl Strobel con su libro encabezado con el larguísimo título de *El Imperio romano durante el siglo III. ¿Modelo de una crisis histórica? A propósito de las estructuras mentales de amplios estratos de la población en la época desde Marco*

Aurelio hasta al fin del siglo III d. C., con una extensión de más de 400 páginas.³⁷ Según su opinión, durante el siglo III no hubo ni una «crisis», ni una «conciencia de crisis» (cuya refutación es el objeto principal de su libro); las transformaciones de la época deberían ser correctamente descritas como «cambio acelerado» o como «cambio de las estructuras». Aunque no quisiera negar que este trabajo tiene sus méritos, es difícil seguir el método de este autor, declarado en un largo capítulo metodológico de su libro en el que dice que para entender el comportamiento de los contemporáneos frente a los problemas de su época, hay que adoptar los métodos de la antropología histórica y de la psicología social, que nos enseñan que las reflexiones del hombre sobre lo que pasa en su ambiente están poco motivadas por sus propias experiencias y son determinadas ante todo por sus herencias culturales —un discurso poco maduro que Anthony Birley comentó, con todo el derecho según mi opinión, con las siguientes palabras: «This section may not be to every one's taste».³⁸ Y no se puede aceptar el nihilismo del autor, con el que quiere desmentir el valor histórico de las clarísimas palabras de muchos autores contemporáneos sobre las calamidades de su época. Diez años después fue publicada la tesis de habilitación de Martin Zimmermann sobre Herodiano, cuya historia de los emperadores de los años 193-238 fue para mí, junto a las obras de san Cipriano, el testimonio principal para la consideración del siglo III como una época de crisis; Zimmermann niega que en la obra de Herodiano se observen reflexiones de una crisis.³⁹ En el mismo año Cristof Schuler rechazó en un artículo publicado mi idea de que la obra de san Cipriano fuera el testimonio de una crisis y de su percepción por los cristianos.⁴⁰

32. ALFÖLDY, G. 1973: «The Crisis of the Third Century as Seen by Contemporaries», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 15, 89-111 = en: *Die Krise des Römischen Reiches* (nota 8), 319-342 (con suplementos).

33. Vid. nota 8. Los dos últimos artículos mencionados son: ALFÖLDY, G. 1971: «Zeitgeschichte und Krisenempfindung bei Herodian», *Hermes* 99, 429-441 = en: *Die Krise des Römischen Reiches* (nota 8), 273-294 (con suplementos) e *id.*, «Der heilige Cyprian und die Krise des Römischen Reiches», *Historia* 22, 1973, 479-501 = en: *Die Krise des Römischen Reiches* 295-318 (con suplementos). Cf. también *id.*, «Bemerkungen zu Ramsay MacMullen: Roman Governments Response to Crisis A.D. 235-337», en: *Die Krise des Römischen Reiches*, 343-348.

34. Sobre la historia del concepto «crisis del siglo III», incluso los debates más recientes, cf. GERHARDT, TH. «Zur Geschichte des Krisenbegriffs», en: *Deleto paene imperio Roman* (nota 8), 381-410, con omisiones numerosas. Vid., últimamente, ALFÖLDY, G., *Römische Sozialgeschichte*^A (nota 6), 257-263 e *id.* en prensa: *The Crisis of the Third Century from Michael Rostovtzeff and Andrew Alföldi until recent discussions*, en las Actas del Coloquio dedicado a la memoria de Andreas Alföldi, Lampeter 2011.

35. KOLB, F. 1977: «Wirtschaftliche und soziale Konflikte im Römischen Reich des 3. Jh. n. Chr.», en: *Bonner Festgabe Johannes Straub*, Bonn, 277-295.

36. Cf. también SCHEIDEL, W. 1991: «Dokument und Kontext: Aspekte der historischen Interpretation epigraphischer Quellen am Beispiel der "Krise des 3. Jahrhunderts"», *Rivista Storica dell'Antichità* 21, 145-164, quien puso las palabras «crisis del siglo III» escépticamente entre comillas.

37. STROBEL, K.: *Das Imperium Romanum im 3. Jahrhundert* (nota 8). La obra fue una tesis de habilitación apoyada por mí en Heidelberg.

38. BIRLEY, A. R. 1995: *Bonner Jahrbücher* 195, 707; su crítica sobre el libro de Strobel, *ibid.* 704-709 merece igualmente atención como en DE BLOIS, L. 1995: *L'Ant. Class.* 64, 489-491.

39. ZIMMERMANN, M. 1999: *Kaiser und Ereignis. Studien zum Geschichtswerk Herodians* (Vestigia 52), München 1999. Cf. también *id.*, «Der Verlust und die Neuerfindung von Wirklichkeiten. Zur Geschichtsdeutung und Darstellung bei Herodian», en: BRANDT, H. (ed.) 1999: *Gedeutete Realität. Krisen, Wirklichkeiten, Interpretationen* (3.-6. Jh. n. Chr.), (Historia Einzelschriften 134), Stuttgart, 13-46.

40. SCHULER, CHR., 1989: «Cyprian: Der christliche Blick auf die Zeitgeschichte», en: ZIMMERMANN, M. 1989 (ed.): *Geschichtsschreibung und politischer Wandel im 3. Jh. n. Chr.*, (Historia Einzelschriften 127), Stuttgart, 183-202.

En el mismo año 1999 salió la tesis doctoral de Christian Witschel dedicada a la historia de las provincias occidentales durante el siglo III.⁴¹ Esta obra es sin duda una de las contribuciones más importantes al estudio de las transformaciones durante el siglo III desde los tiempos de Rostovtzeff y Alföldi. A base de un conocimiento soberbio de las fuentes literarias, epigráficas y arqueológicas –con una gran perfección en la compilación de la inmensa bibliografía moderna– Witschel describe detalladamente los fenómenos tanto de la continuidad como del cambio de las estructuras sociales, económicas y culturales en Italia, Hispania, África, Galia, Germania, Raetia y Britania, incluyendo un análisis del valor de diversos modelos para calificar los procesos históricos en cuestión, del valor de las diversas categorías de fuentes y de «algunos elementos fundamentales del mundo romano» como urbanismo, agricultura y defensa de las fronteras. Su conclusión es: hay que rechazar la idea de una «crisis mundial»; hay que hablar –del mismo modo que lo hicieron ya sus predecesores– de un «cambio acelerado», y la historia del siglo III demuestra tanto «cambios múltiples» como continuidad. Witschel volvió más tarde al tema con la misma negación de una crisis en varios artículos.⁴²

Sobre todo por la influencia de los trabajos de Strobel y Witschel, en los últimos años varios historiadores también han adoptado una posición reservada hacia la caracterización de la historia del siglo III como una época de «crisis», aunque ninguno de ellos presentó argumentos concretos contra el uso de este concepto.⁴³ En 1999 Averil Cameron ya escribió que hoy día en la ciencia histórica no es adecuada la palabra «crisis»; ella recomendaba que el slogan fuera sustituido por las palabras «change» o «transformation».⁴⁴

A pesar de las objeciones contra la utilización de la palabra «crisis» para caracterizar los procesos de trans-

formación durante el siglo III en la última generación, en tiempos más recientes hay también numerosos investigadores, entre ellos destacados especialistas de la historia del Imperio romano, que prefieren utilizar el *terminus technicus* «crisis» como una palabra adecuada para significar la naturaleza de estos procesos. Aquí debe mencionarse ya la nueva edición del volumen XII de la *Cambridge Ancient History*, redactado por Alan Bowman, Averil Cameron y Peter Garnsey, que a pesar de la aversión de Averil Cameron contra esta palabra, apareció bajo el título *The Crisis of Empire, AD 193-337*, con argumentos por los que habría que mantener este *terminus technicus*.⁴⁵ Sobre todo hay que subrayar aquí las contribuciones de Anthony Birley, Lucas de Blois, Werner Eck, Thomas Gerhard, Olivier Hekster, Klaus-Peter Johne, Udo Hartmann, Yann Le Bohec, Wolfgang Liebeschuetz, Johannes Nollé, quienes defienden el concepto de la «crisis» del siglo III tanto con la clara exposición de las indicaciones de las fuentes literarias, epigráficas, numismáticas y arqueológicas, como por consideraciones metodológicas y teóricas.⁴⁶ También hay que mencionar aquí el libro de Jochen Haas sobre la «crisis del ambiente» del siglo III en aquellas provincias cuyos territorios se encuentran hoy en su mayor parte dentro de las fronteras de la República Federal de Alemania.⁴⁷ Este estudioso aplicó un método interdisciplinar para realizar su trabajo, estudiando, junto a las fuentes escritas y arqueológicas, también todas las informaciones que las ciencias naturales pueden ofrecer para completar nuestros conocimientos sobre lo que pasó durante el siglo III en dicha región. Haas demuestra los cambios en la estructura del ambiente ecológico, en la sanidad de la población y en el clima, que según su opinión contribuyeron de un modo significativo a las transformaciones de la vida, y llega a la conclusión de que todos estos cambios merecen

41. WITSCHTEL, CHR., *Krise - Rezession - Stagnation?* (nota 8).

42. WITSCHTEL, CHR. 2004: «Re-Evaluating the Roman West in the 3rd c. AD», *JRA* 17, 251-281; *id.*, «Zur Situation im römischen Africa während des 3. Jhs. v. Chr.», en: *Deleto paene imperio* (nota 8), 145-221; *id.*, «Hispania en el siglo III», en: ANDREU PINTADO, J., CABRERO PIQUERO, J.; RODÀ DE LLANZA, I. 2009 (eds.), *Hispaniae. Las provincias hispanas en el mundo romano*, Tarragona, 473-503. *Vid.* también el artículo importante de BORG, B.; WITSCHTEL, CHR. 2001: «Veränderungen im Repräsentationsverhalten der römischen Eliten während des 3. Jhs. n. Chr.», en: ALFÖLDY, G.; PANCIERA, S. 2001 (eds.), *Inscriptifliche Denkmäler als Medien der Selbstdarstellung in der römischen Welt* (HABES 36), Stuttgart, 47-120.

43. *Vid.* las referencias en ALFÖLDY, G., *Römische Sozialgeschichte*⁴ (nota 6), 260-261.

44. CAMERON, AV. 1998: «The Perception of Crisis», *Settimane di studio del Centro italiano sull' alto medioevo* 45, 9-31, esp. 31.

45. *Vid.* nota 8. Cf. también el volumen *Crisis and the Roman Empire*, editado por O. Hekster, G. de Steijn y D. Slootjes, *vid. ibid.*

46. *Vid.*, ante todo, DE BLOIS, L. 2002, «The Crisis of the Third Century A.D. in the Roman Empire: A Modern Myth?», en: DE BLOIS, L.; RICH, J. (eds.), *The Transformation of Economic Life under the Roman Empire. Proceedings of the Second Workshop of the International Network Impact of Empire Nottingham*, July 4-7, 2001, Amsterdam, 204-217; *id.* 2002, «The Onset of Crisis: the Reign of the Emperor Severus Alexander (AD 222-235)», en: FREEMAN, PH.; BENNETT, J.; FIERNIA, Z. T.; HOFFMANN, B. (eds.), *Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan* (September 2000) (BAR Internat. Ser. 1084), Oxford, I 13-17; *id.*, «The Onset of Crisis in the First Half of the Third Century A.D.», en: *Deleto paene imperio* (nota 8), 25-35; LIEBESCHUETZ, W., «Was there a Crisis of the Third Century?», en: *Crisis and the Roman Empire* (nota 8), 11-20; ECK, W., *Krise oder Nichtkrise - das ist hier die Frage*, *ibid.* 24-43; JOHNE, K.-P., HARTMANN, U., «Krise und Transformation des Reiches im 3. Jahrhundert», en: *Deleto paene imperio* (nota 8), 1025-1053, en particular 1032-1033. Las referencias a los trabajos de los demás autores mencionados *vid.* en ALFÖLDY, G., *Römische Sozialgeschichte*⁴ 261-262, también con más bibliografía.

47. HAAS, J. 2006: *Die Umweltkrise des 3. Jahrhunderts n. Chr. im Nordwesten der Imperium Romanum*. Interdisziplinäre Studien zu einem Aspekt der allgemeinen Reichskrise im Bereich der beiden Germanien sowie der Belgica und Raetia (Geographica historica 2), Stuttgart.

la denominación de «crisis». Además, el autor subraya que los contemporáneos, aunque naturalmente no tuvieron una «conciencia general de crisis» al modo de nuestros tiempos, mostraron sensibilidad para registrar no sólo acontecimientos y desarrollos marginales y aislados como, por ejemplo, varias catástrofes naturales, sino también transformaciones lentas. A la luz de todas estas contribuciones la negación de la crisis del siglo III parece ser ya sólo un episodio en la historia de nuestra ciencia.

Sin embargo, hay que subrayar que en un punto fundamental todos los participantes en esta discusión están de acuerdo: nadie niega que el siglo III no fue sólo una época de inestabilidad política y de guerras permanentes, sino también una época de transformaciones profundas; pero tampoco nadie niega que se conservaron muchos elementos de las estructuras de la época altoimperial —como, por ejemplo, la aceptación general del poder imperial o el papel fundamental de las ciudades en la vida política, social, económica y cultural.⁴⁸ Además, nadie tiene objeción contra el uso contemporáneo de palabras como «cambio acelerado», que parece ser la palabra favorita de la nueva generación —aunque también las obras más recientes subrayan que los grandes cambios de las estructuras del Imperio romano durante el siglo III se realizaron, por utilizar aquí las palabras del gran historiador francés Fernand Braudel y de la escuela francesa de los *Annales*, con el carácter de la *longue durée*, y un «cambio acelerado» puede ser también una revolución o el colapso de un sistema. Es verdad también que no sería correcto hablar de una «crisis mundial» que afectó a todas las partes del Imperio romano del mismo modo y al mismo tiempo; sin embargo, hay que apuntar que Andreas Alföldi utilizó esta palabra sólo para dar un título atractivo a la edición de su libro sobre los problemas de la historia del siglo III y nunca quiso establecer una «teoría de crisis mundial».⁴⁹ Es evidente, por ejemplo, que la situación en las provincias fronterizas, como escenarios de permanentes incursiones bárbaras, era diferente de las de Hispania o África, apenas afectadas por ataques de enemigos externos, o como también Britannia que, según Anthony Birley, experimentó durante el siglo III un «relative peaceful» período aunque se manifestaran algunos signos de la crisis.⁵⁰ También está claro que el ritmo de los procesos de transformación fue diferente en las diversas partes del Imperio. En Hispania, por

ejemplo, como veremos, los procesos de cambio, que eran los típicos del siglo III, empezaron ya desde mediados del siglo II, mientras que el apogeo de la historia de las provincias danubianas —en el mismo sentido que el apogeo de la historia de las provincias hispánicas fue la época de los emperadores flavios, de Trajano y más o menos todavía también de Adriano— fue claramente la época severiana.

También es verdad que, hablando de la crisis del siglo III, sólo unos pocos historiadores se dieron cuenta de lo que significa esta noción efectivamente. Como todos saben, la palabra viene del lenguaje de la medicina de los antiguos griegos; la *krisis*, «separación» o «decisión», fue para ellos el momento en el que se decide si el enfermo se curará o morirá. En este sentido la «crisis», como metáfora para la definición de procesos históricos, debería significar un proceso breve con un resultado abierto. En este sentido se hablaba y se habla en nuestros tiempos de la crisis mundial económica entre 1929 y 1932, de la crisis del petróleo en el año 1973 o de la crisis bancaria en los últimos años, estas dos últimas igualmente crisis mundiales. La aplicación de la noción «crisis» para caracterizar la historia del siglo III en este sentido sería naturalmente imposible. Sin embargo, la ciencia histórica también aplica este *terminus technicus*, modificando así la significación original de la palabra, para la definición de procesos más largos de transformaciones estructurales con un éxito determinado, y creo que se debería tener efectivamente libertad para esta modificación del significado original de la palabra.⁵¹ La prueba ejemplar de este uso —o tal vez abuso— de la palabra es la caracterización habitual de la historia de Roma desde las reformas de los Gracos hasta la fundación del principado de Augusto, desde 133 hasta 31 a.C., como «la crisis de la República romana», es decir, como una crisis política con cambios importantes también en la estructura social y en la mentalidad, con una duración de cien años y además, como dijo sobre este proceso el historiador alemán Christian Meier en su libro *Res publica amissa*, como una «crisis sin alternativa».⁵²

El mejor especialista de la investigación del concepto de crisis en la historia moderna, el historiador alemán Rudolf Vierhaus, definió la crisis histórica así: «Crisis son procesos que resultan por perturbaciones del funcionamiento anterior de sistemas político-sociales, y se caracterizan por el hecho de que las capacida-

48. Por cierto, todo esto no fue puesto en cuestión por ningún partidario del modelo «crisis», cf. ALFÖLDY, G., *Römische Sozialgeschichte*⁴ 263-264.

49. Vid. ALFÖLDY, G.; *The Crisis of the Third Century* (nota 34).

50. BIRLEY, A. R., «Britain during the Third Century Crisis», en: *Crisis and the Roman Empire* (nota 8), 45-56.

51. Sobre el uso de la noción «crisis» en la historiografía para determinar varios procesos históricos cf. SCHÖLLGEN, H. 2007 (ed.), *Die Wahrnehmung von Krisenphänomenen. Fallbeispiele von der Antike bis in die Neuzeit*, Colonia - Weimar - Viena.

52. MEIER, CHR. 1997: *Res publica amissa. Eine Studie zur Verfassung der späten römischen Republik*, nueva edición, Fráncfort del Meno. En la investigación reciente hay autores que niegan la legitimidad del uso de la noción «crisis» también para caracterizar la historia de la república tardía, cf. ALFÖLDY, G., *Römische Sozialgeschichte*⁴, 87 con nota 128.

des para gobernar ya no alcanzan para superarlos o ya no llegan a ser aplicadas. Perturbaciones de este tipo pueden presentarse en varios sitios y en varios ámbitos del sistema correspondiente y pueden, con un retraso temporal, repercutir en otros ámbitos y finalmente en el sistema entero.⁵³ Pienso que este modelo se puede aplicar muy bien a la historia del Imperio romano durante el siglo III, no solamente a la historia de las estructuras políticas y sociales, sino también a sus conexiones en la vida económica y cultural. Quisiera añadir que, según mi opinión, una crisis como proceso histórico tendría que mostrar los siguientes elementos fundamentales: primero, la debilidad del sistema; segundo, el cambio acelerado de las estructuras; y tercero, si no una «conciencia de crisis» comprensible y general, al menos un cierto sentimiento de que las cosas, en contraste con el pasado, no funcionan como deberían funcionar. A la luz de estas reflexiones creo que es legítimo hablar a propósito del siglo III al menos de una larga serie de crisis políticas rápidamente repetidas y de repetidas situaciones de crisis en la defensa del Imperio, que pueden ser consideradas, al menos durante los años 235-285, como expresiones de una crisis continua con cimas y con pausas interinas, como antes ya la crisis de cien años de la república romana. Y además creo que en los procesos sociales, económicos y culturales, se puede hablar de fenómenos que demostraron la debilidad de todo sistema romano y que caracterizan el desarrollo histórico de esta época —al menos en comparación con los desarrollos mucho más lentos de épocas precedentes— como un cambio acelerado de los sistemas tradicionales. Y no cabe duda de que muchos contemporáneos reconocían estos fenómenos como un decaimiento del orden tradicional del Imperio.

6. Con esto llegamos a la cuestión de la «conciencia de crisis», un problema que se convirtió en foco de discusión por mis trabajos relativos a ello.⁵⁴ Ramsay MacMullen, que en su libro *Roman Government's Response to Crisis* fue el primero que me reprochó ya en el año 1976 el haber supuesto la existencia de una conciencia general de crisis que se difundió en toda la sociedad romana,⁵⁵ no me había entendido correctamente, porque yo quería hablar sobre todo de las ideas de grupos de intelectuales y de los responsables del destino del Imperio, añadiendo que un cierto sentimiento de fragilidad del orden romano y de su decadencia se difundió también en grupos sociales más amplios. En mis apuntes sobre el libro de MacMullen⁵⁶ expuse claramente que en el mundo romano no existía una con-

ciencia general de crisis como en nuestros tiempos, en la que la prensa, la radio y la televisión distribuyen en seguida las novedades sobre calamidades con una gran influencia para la creación de una opinión pública. Tal vez la palabra correcta no hubiera sido «conciencia de crisis», sino «Krisenempfindung», «sensibilidad de crisis», como formulé en mi estudio sobre Herodiano.⁵⁷

En primer lugar hay que hablar de los intelectuales, es decir, de los autores de las fuentes literarias del siglo III. En mi artículo *The Crisis of the Third Century as Seen by Contemporaries* demostré que casi todos los autores del siglo III cuyas obras conocemos hablan del decaimiento del Imperio, como particularmente Herodiano poco después del 238 y san Cipriano a mediados del siglo.⁵⁸ Los autores hablan de una época de hierro y de orín; de problemas que tocan *pasa te oikumene*, todo el mundo romano; de la *corrupta, immo deleta antiquitas*, es decir, de las tradiciones antiguas corrompidas, o más precisamente, aniquiladas; del *occasus saeculi*, de la caída del mundo; de la *ruina civitatis Romanae*; de las *necessitates y querellae* de los tiempos presentes; de acontecimientos funestos y de golpes fatales; dicen, que la actualidad está llena de peligros; que la *res publica* mutilada, ya sea por la incuria de sus gobernantes, ya sea por un revés del destino, pierde casi todos sus miembros; que algunos emperadores no tuvieron experiencia para cumplir sus tareas; que, en contraste con el pasado, los emperadores cambian rápidamente por la violencia y los asesinatos; que después de Marco Aurelio se vieron tantos cambios del gobierno, tantas guerras civiles y externas, tantas rebeliones en las provincias —y al mismo tiempo la decadencia de Italia—, tantas conquistas de ciudades, tantas catástrofes naturales como nunca antes hubo; que en las guerras contra los bárbaros no se trata solamente de luchar por algunas fronteras como antes, sino «de todo»; que los soldados ya no tienen disciplina; que el orden social está en confusión, porque *humiles sublimitate, sublimes humilitate mutantur*, es decir, que las personas de alto rango son víctimas de humillación, mientras que hombres de una posición baja llegan a ser exaltados; que todo está mezclado por arriba y abajo de la sociedad; que las finanzas están en desorden; que el número de aquellos que pueden pagar servicios públicos es demasiado limitado; que el número de los habitantes de las ciudades disminuye; que muchas tierras son abandonadas y la agricultura está en decadencia; que la duración de la vida es más breve que antes; que la *religio* y los *mores*, o bien y la *pietas*, en las fuentes en lengua griega la *eusebeia*, necesitan una restauración;

53. VIERHAUS, R. 1978, en: FABER, K. G.; MEIER, CHR., 1978: *Historische Prozesse. Theorie der Geschichte II*, Múnich, 328-329.

54. *Vid.* las notas 32 y 33.

55. MACMULLEN, R.: *Roman Governments Response to Crisis* (nota 8), 218 nota 26.

56. *Vid.* nota 33.

57. *Vid. ibid.*

58. *Vid.* nota 32 y 33.

se lamentan también la *euporias metabole*, es decir, el hecho de que se acabó el bienestar; el *mainpower shortage*, las carestías, las epidemias, la degeneración física y varias cosas más. A mediados del siglo III, los cristianos vieron en un futuro próximo el fin inminente del mundo. Cipriano, el obispo de Cartago, presentó una imagen muy pesimista de su tiempo. Vio la *cumulatio* y la *celeritas*, una condensación y una velocidad de los procesos funestos (se puede decir, procesos acumulados y acelerados, casi en el sentido de los historiadores más recientes). Registró un agotamiento de las fuerzas del Imperio en todos los ámbitos: «De los montes excavados y agotados se ganan menos mármoles; las minas producen menos oro y plata y sus pobres venas son cada día más cortas; las tierras se agotan y en ellas faltan los agricultores, en los mares los marineros, en los campamentos los soldados; falta la inocencia en la vida pública, la justicia en la jurisdicción, la capacidad en las artes, la disciplina en la moralidad».⁵⁹

A la luz de tan unánimes manifestaciones, que se distinguen fundamentalmente de la visión mucho más optimista de la situación del Imperio romano en las obras de los autores de la época altoimperial, no puedo entender cómo los historiadores con un conocimiento excelente de la literatura y de la historia romana como, por ejemplo Christian Witschel, pueden llegar a la conclusión de que todos estos lamentos no son más que *topoi* literarios, que no tienen casi nada que ver con la realidad. Los argumentos principales de la «nueva escuela» son que los romanos, mirando a su pasado glorioso, tenían siempre una imagen negativa de su propia época; que los historiadores como Herodiano, motivados por la fascinación de la tradición historiográfica de la Antigüedad, en su juicio sobre los emperadores y su política no hacen más que moralizar; que las manifestaciones de los cristianos no valen nada, porque ellos siempre estaban esperando el fin del mundo. A todo esto se añade la tesis de Strobel, basada en su método «antropológico-psicológico», de que los contemporáneos del siglo III, incluso autores como Herodiano y Cipriano, que según su opinión sólo repiten *topoi* literarios, no fueron capaces generalmente de registrar lo que pasaba en su tiempo. No puedo compartir esta posición de ningún modo. Jakob Burckhardt, el gran historiador suizo del siglo XIX, ya puntualizó muy correctamente lo siguiente sobre los lamentos habituales de los romanos a propósito de la decadencia de su tiempo: «Complaints of evil times are to be found in all centuries which have left a literature behind them. But in the Roman Empire the decline is acknowledged in a manner which

leaves no room for doubt».⁶⁰ Efectivamente, no puedo creer que los intelectuales del siglo III, hablando de su tiempo, fueran simplemente unos locos. Naturalmente Zimmermann tiene razón en su idea de que autores como Herodiano juzgaron a los emperadores desde un punto de vista moral, pero eso no disminuye de ningún modo el valor de la imagen general y coherente que este autor nos presenta sobre la fragilidad del Imperio y sobre los cambios fundamentales en sus estructuras. Y a propósito de los cristianos, creo que Schuler no entendió bien la importancia de Cipriano como fuente histórica. Como demostré, tenemos tratados y cartas del obispo de Cartago de un período de unos doce años, desde su conversión al cristianismo en el año 246 hasta su martirio en el año 258. Durante la primera fase de este período, a pesar de su impresión negativa respecto al estado del mundo romano, Cipriano no esperó el fin del mundo en un futuro próximo y tampoco por la impresión derivada de la persecución de los cristianos por Decio en el año 250. Sólo cambió su opinión en el año 251 como consecuencia de una escisión de la Iglesia en Roma y en África, y fue completamente pesimista en los años 252 y 253, cuando los acontecimientos y catástrofes del Imperio—como, por ejemplo, la pérdida de la batalla de Abrytus con la muerte de Decio—le parecieron alcanzar un punto decisivo; y no omitió subrayar que no solamente ya los cristianos, sino también la población pagana, estaría convencida de que los tiempos presentes eran catastróficos. Sin embargo, el fin del mundo no llegó y en sus últimos años Cipriano volvió a su opinión original de que sólo Dios sabe la hora en la que llegará el fin. Así se ve claramente que Cipriano, hablando de los problemas de su tiempo y del fin del mundo, no repitió solamente *topoi* apocalípticos, sino que presentó reflexiones sobre los acontecimientos contemporáneos con mucha sensibilidad y atención. Además, sabemos que se escribía continuamente con cristianos en Roma, de donde recibió también informaciones sobre nuevos acontecimientos políticos (es sintomático que supiera, antes que el gobernador de África, que Decio estaba ordenando una persecución de los cristianos). Está claro que tampoco los cristianos fueron ciegos sobre los problemas de su tiempo. Seguramente numerosos cristianos siguieron la admonición a sus socios en la fe de Tertuliano, el gran teólogo africano de la época severiana: «*cursus saeculi intuerere, tempora labentia dinumera, metas consummationis spectare*».⁶¹ En suma: quien niega el valor de fuentes de este tipo para conocer la mentalidad de los contemporáneos del siglo III, está, según mi opinión, tuerco como el Cíclope

59. *Cypr., Ad Demetr.* 3.

60. BURCKHARDT, J. 1949: *The Age of Constantine the Great*, Nueva York, 216 (edición original: *Die Zeit Constantins des Großen*, Basel 1853).

61. *Tert., Spect.* 19,2.

de la Odisea. Me alegro de que varios excelentes historiadores, entre otros el neerlandés Lucas de Blois, gran experto de la historia del siglo III, aceptaran mis resultados sin reservas y los completaran con nuevas observaciones.⁶²

Pero bueno, Herodiano o Cipriano y los demás autores fueron intelectuales, y sus manifestaciones no pueden ser consideradas automáticamente como representativas de una opinión pública generalmente difundida. Sin embargo, también tenemos fuentes, que –como ya los *Oracula Sibyllin*⁶³– expresan la convicción de grandes grupos de los estratos inferiores de que viven en tiempos muy malos, como es el caso, por ejemplo, de las fuentes epigráficas, arqueológicas y también numismáticas en Britania, Galia, Germania y en Asia Menor.⁶⁴ En primer lugar, hay que tener en cuenta las súplicas dirigidas a emperadores por habitantes de las provincias griegas con la petición de salvarles de la presión de los impuestos y de la arbitrariedad y brutalidad del personal civil y militar de la administración imperial. Peter Herrmann editó y comentó estas importantes fuentes de un modo excelente y llegó a la conclusión de que su conjunto es «efectivamente un documento extraordinario y singular de la crisis del Imperio durante el siglo III».⁶⁵ No entiendo por qué Witschel menosprecia el valor de estas fuentes.

Además, tenemos que dar cuenta de la propaganda de los emperadores, quienes proclamaban continuamente que querían restituir el orden del Imperio. Con Severo Alejandro hubo un emperador del siglo III que en un edicto confesó francamente que su época era un tiempo del *klinon*, de decadencia.⁶⁶ Ningún emperador precedente hubiera dicho algo parecido. Ramsay MacMullen demostró en su obra *Roman Government's Response to Crisis* que los emperadores tomaban medidas enérgicas para superar la crisis; más recientemente, Michael Sommer habla del «*management* permanente de crisis» de los emperadores militares.⁶⁷ Ya Septimius Severus en la inscripción de

su arco erigido en el *forum Romanum* fue elogiado *ob rem publicam restitutam*.⁶⁸ Desde Severo Alejandro y Maximinus Thrax los emperadores se llaman en las inscripciones varias veces *restitutor orbis* y el mismo título aparece continuamente desde Valeriano y Galieno en las monedas de los soberanos.⁶⁹ Un *rhetor* dice en su discurso en honor de Filipo el Árabe, que anteriormente el Imperio fue víctima de tiranos, que las ciudades fueron destruidas y los campos despoblados por guerras civiles, que la jurisdicción, las finanzas, el ejército y la política exterior funcionaron de un modo insuficiente; que el Imperio era como un cuerpo podrido, como un caballo que se desboca; que se encontró en una confusión total; que empezó a hundirse como un barco; que sus gobernantes, cansados y desamparados, no fueron capaces de encontrar una salida del laberinto –pero que después vino el nuevo emperador y restituyó todo, las finanzas, la justicia, la vida espiritual, la buena relación entre el Estado y los súbditos, la disciplina del ejército, la seguridad de las fronteras.⁷⁰ Esta propaganda es un indicio claro de que el estado del Imperio fue también muy problemático desde el punto de vista de los emperadores y de que los gobernantes consideraron la restauración de su orden como una tarea principal.

Por fin, hay que decir algunas palabras sobre la vida religiosa del siglo III. Durante mucho tiempo dominó en la investigación la idea de que este siglo fue la época del triunfo de los cultos místéricos orientales con un decaimiento de la religión romana. En mi artículo «La crisis del Imperio romano y la religión de Roma» demostré que en esta época tenemos que contar también con importantes tendencias para restaurar y reanimar la antigua religión romana.⁷¹ La propaganda imperial quería apoyar estas tendencias. Según las palabras de *rhetor* mencionado, los éxitos de Filipo el Árabe como *restitutor* del orden del Imperio se debieron a su *eusebeia*, es decir, a su *pietas*, a su fidelidad a los dioses de Roma. Decio ordenó la restauración de estatuas antiguas de los dioses y en una inscripción se llama *restitu-*

62. Vid. la bibliografía en ALFÖLDY, G., *Römische Sozialgeschichte*⁴ (nota 6), 267 con nota 631.

63. POTTER, D. S. 1990, *Phophecy and History in the Crisis of the Roman Empire. A Historical Commentary on the Thirteenth Sibylline Oracle*, Oxford.

64. Vid. la bibliografía en ALFÖLDY, G., *Römische Sozialgeschichte*⁴ (nota 6), 262 y 270 y, en particular, *id.*, *The Crisis of the Third Century* (nota 34).

65. HERRMANN, P. 1990: *Hilferufe aus römischen Provinzen. Ein Aspekt der Krise des römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr.*, Hamburgo, esp. 66.

66. Bibliografía en ALFÖLDY, G., *Römische Sozialgeschichte*⁴ (nota 6), 269 con nota 638.

67. SOMMER, M., 2004: *Die Soldatenkaiser*, Darmstadt, 97 (2. ed. Darmstadt 2010).

68. *CIL* VI 1033 cf. 5318, con bibliografía.

69. ALFÖLDY, G., «Die Krise des Imperium Romanum und die Religion Roms» (nota 17), 60-62 = en: *Die Krise des Römischen Reiches* (nota 8), 354-356; *id.*, «Die Göttin Salacia und die römische religion in Illyricum» (nota 14), 119.

70. *Ps.-Arist.*, *Or.* 103 Dindorf⁷ 35,25 Keil. Cf. ALFÖLDY, G., «The Crisis of the Third Century as Seen by contemporaries» (nota 32), 94 = en: *Die Krise des Römischen Reiches* (nota 8), 324 con suplementos, *id.*, *Römische Sozialgeschichte*⁴ (nota 8), 268; sobre la fecha de este discurso *vid. ibid.* 218 con nota 478.

71. Vid. ALFÖLDY, G., «Die Krise des Imperium Romanum und die Religion Roms» (nota 17), 60 y 94-102 = en: *Die Krise des Römischen Reiches* (nota 8), 354 y 381-387.

tor sacrorum.⁷² En las monedas con el elogio de los emperadores como *restitutor orbis* aparece normalmente la figura del emperador ofreciendo sobre un altar a los dioses;⁷³ esto quiere decir lo mismo que el *Panegyricus* a Filipo, es decir, que la restitución del orden del Imperio tiene que empezar con la manifestación de la *pietas erga deos*, por citar aquí una frase tradicional de los romanos. Claudio II también se llamó efectivamente en sus monedas *restitutor pietatis*.⁷⁴ Los perseguidores de los cristianos, Decio, Valeriano, Diocleciano obligaron a todos los súbditos a sacrificios para reconciliar a los dioses con los romanos.

Sin embargo, la *restitutio pietatis* no se quedó sólo en una consigna de la propaganda imperial. En varios artículos recogí las pruebas de una renovación efectiva de antiguos cultos romanos sobre todo en el ejército de las provincias danubianas y en la sociedad de estas provincias, que eran el sostén más importante del mantenimiento del orden romano.⁷⁵ Cultos de los dioses del Estado como en particular el de Júpiter, pero también otros cultos romanos, dejaron atrás en el siglo III, particularmente en Panonia, muchos más documentos que en las épocas precedentes, y en esta provincia y en las demás provincias danubianas de repente aparecieron cultos romanos que en Italia estaban olvidados desde hace mucho tiempo, como el de *Mars Gradivus*, del dios que es el líder del ejército romano y aparece en el momento en que empieza la batalla, o el culto de Salacia, de la mujer de Neptuno y de la personificación tanto del mar agitado como de la fuerza espumosa de las fuentes. Los soldados y la sociedad militarizada celebraban en Panonia durante el siglo III los antiguos días festivos de las divinidades romanas con una intensidad asombrosa. Yo no veo aquí simplemente la prueba de una continuidad de la religión romana durante la época imperial hasta el siglo III, que no tiene que ver nada con reflexiones sobre una «crisis», como dice Christian

Witschel,⁷⁶ sin considerar, que la popularidad de estos cultos fue en el siglo III mucho más grande que antes, incluso con la renovación de cultos casi olvidados, sino que veo un *revival* de la religión antigua, motivado por la idea de que la crisis del Imperio no se podía vencer de otro modo que con el apoyo de los dioses de Roma. Esta idea fue completamente acorde con la política religiosa de los emperadores, que en una parte considerable procedían exactamente de la sociedad y del ejército de Panonia y de las provincias vecinas.

7. Quisiera acabar esta contribución con algunas noticias breves sobre el desarrollo de las provincias hispánicas durante los siglos II y III. En muchas publicaciones españolas anteriores se lee que la época de los Antoninos, al menos hasta la irrupción de los moros en la Bética bajo Marco Aurelio, fue una continuación directa del esplendor de dichas provincias sobre todo desde la época de los emperadores flavios, mientras que la crisis del siglo III tocó también a estas provincias de manera grave.⁷⁷ Intenté describir la historia de esta región durante la época de los Antoninos en la nueva edición de la *Cambridge Ancient History*.⁷⁸ Y en mi artículo «Hispania bajo los Flavios y Antoninos: consideraciones históricas sobre una época» subrayé que los grandes cambios en esta región empezaron ya a mediados del siglo II.⁷⁹ Esto se ve a la luz de la reducción de posibilidades para la formación de nuevas familias ricas, del descenso en los intereses políticos de las elites hispanas, del descenso de la munificencia de los ciudadanos, del descenso de los programas del arte representativo, etc. Intenté explicar la famosa noticia de la biografía de Marco Aurelio en la Historia Augusta, según la cual los *Hispani* en los tiempos de este emperador fueron *exhausti* –agotados– por la *Italica adlectio*.⁸⁰ Estas últimas palabras evidentemente se refieren a la inmigración a Italia de familias senatoriales

72. ALFÖLDY, G., «Die Göttin Salacia und die römische Religion in Illyricum» (nota 14), 113, cf. 123, sobre las inscripciones InscrAq 326 = ALFÖLDY, G., 1984, *Römische Statuen in Venetia et Histria. Epigraphische Quellen* (Abh. d. Heidelberger Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. Jg. 1984, 3. Abh.), Heidelberg, 92 no. 63 y AE 1973, 235; cf. también *id.*, *Römische Sozialgeschichte*⁴ (nota 8), 227 con nota 512.

73. ALFÖLDY, G., «Die Krise des Imperium Romanum und die Religion Roms» (nota 17), 60 = en: *Die Krise des Römischen Reiches* (nota 8), 354.

74. *RIC* v 1, 227 no. 188; cf. ALFÖLDY, G., «Die Krise des Imperium Romanum und die Religion Roms» (nota 17), 63 = *Die Krise des Römischen Reiches* (nota 8), 356, con bibliografía.

75. ALFÖLDY, G., «Die Krise des Imperium Romanum und die Religion Roms» (nota 17), 83-94 = en: *Die Krise des Römischen Reiches* (nota 8), 372-381 y más, recientemente, *id.*, «Die Krise des Imperium Romanum und die Religion Roms» (nota 17), 60 = en: *Die Krise des Römischen Reiches* (nota 8), 91-119.

76. WITSCHTEL, CHR., *Krise - Rezession - Stagnation?* (nota 8), 5 nota 6.

77. Cf., ante todo, BLÁZQUEZ, J. M. 1968: «La crisis del siglo III en Hispania y Mauretania Tingitana», *Hispania* 28, n.º. 108, 5-37; RODRÍGUEZ NEILA, J. F. 1972: «Aspectos del siglo III d. C. en Hispania», *Hispania Antiqua* 2, 179-201; TSIRKIN, J. B. 1987, «The Crisis of Antique Society in Spain in the Third Century», *Gerión* 5, 253-270.

78. ALFÖLDY, G. 2000: *Spain*, en: BOWMAN, A. K.; GARNSEY, P.; RATHBONE, D. (eds.), *The Cambridge Ancient History*². XI. *The High Empire, A. D. 70-192*, Cambridge, 444-461.

79. ALFÖLDY, G. 1998: «Hispania bajo los Flavios y Antoninos: Consideraciones históricas sobre una época», en: MAYER, M.; NOLLA, J. M.; PARDO, J. (eds.), *De les structures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània citerior. Homenatge a Josep Estrada i Garriga* (Itaca, Annexos 1), Barcelona, 11-32. *Vid.*, más reciente, también ALFÖLDY, G. en prensa, «Officina lapidaria Tarraconensis», en: *Acti del Congreŕo AIEG-Borghesi 2010 L'officina lapidaria*.

80. *Hist. Aug.*, *M. Aur.* 11,6.

hispanas, que extrajeron su fortuna de su patria con consecuencias graves para la situación económica de las ciudades.⁸¹ Ya en esta época empezaron los grandes cambios estructurales en varias ciudades. Durante la segunda mitad del siglo II, y sobre todo durante el siglo III, muchas ciudades hispánicas perdieron su importancia y algunas fueron completamente abandonadas. Un ejemplo muy significativo es Cartago Nova, una ciudad tan floreciente en épocas anteriores: aquí, como sabemos gracias a las investigaciones arqueológicas más recientes, el foro llegó a ser una cantera, el teatro y el anfiteatro fueron abandonados y las casas fueron utilizadas como depósitos de basura; y no sólo se despobló la ciudad sino también su territorio.⁸² En Tarraco, Barcino o Sagunto, donde en tiempos de los Flavios, de Trajano y de Adriano conocemos muchas inscripciones honorarias de los miembros de las elites locales,⁸³ estos documentos epigráficos no sólo faltan en el siglo III, sino ya en la segunda mitad del siglo II. Un cambio radical de la mentalidad se observa, gracias a las excavaciones más recientes, en Segóbriga. En época tardo-antonina los Segobrigenses, para construir un circo, destruyeron completamente la necrópolis de la ciudad: las urnas fueron enterradas de nuevo pero los monumentos funerarios fueron volcados, destruidos en parte y cubiertos con tierra –lo que corresponde a una rotura inaudita de las prescripciones de la *pietas* como elemento principal de la religión romana.⁸⁴ Debo apuntar aquí también que en esta ciudad, de la que conocemos ahora unas 700 inscripciones, la cultura epigráfica se acabó prácticamente con la época antonina –como, por ejemplo, también en Sagunto y en otras muchas ciudades.

Respecto al desarrollo durante el siglo III, con el respetable libro de Adela Cepas, *Crisis y continuidad en la Hispania del siglo III*,⁸⁵ y con los dos trabajos mencionados de Christian Witschel⁸⁶, tenemos descripciones de esta época de la historia de la Hispania romana en las que se demuestran claramente los fenómenos de la continuidad, como, por ejemplo, en la historia de varias ciudades, pero también los cambios profun-

dos, entre otras cosas a la luz de la decadencia de otras ciudades. Sin embargo, la conclusión de los dos autores es diferente. Cepas mantiene la idea de una crisis. Witschel concluye su estudio más reciente con estas palabras: «Los numerosos procesos de transformación ocurridos durante el siglo III cambiaron de forma considerable la imagen de la Hispania romana, aunque no consiguieron eliminar elementos estructurales fundamentales... Esta transformación se produjo paulatinamente y a largo plazo... Un proceso de este tipo no puede comprenderse adecuadamente a través del modelo –a que se prefiere recurrir aún hoy– de una «crisis global» en el siglo III».⁸⁷ Estoy de acuerdo, como ya he señalado, que en este siglo, aunque en un cierto sentido se puede hablar de una crisis a largo plazo, no hubo una «crisis global» que alcanzó a todas las partes del Imperio del mismo modo y al mismo tiempo. En cualquier caso, Hispania, lejos de las fronteras en guerra, no se encontró en una situación tan grave como otras partes del mundo romano. Sin embargo, junto a transformaciones profundas, aquí se manifestó también muy claramente un deterioro de la situación, que había empezado ya antes de que comenzaran cambios parecidos en otras provincias.

En cuanto al llamado *epigraphic habit*, cuya decadencia o continuidad durante el siglo III constituye una parte importante de los estudios de Cepas y de Witschel, quisiera hacer algunos apuntes más. Ambos autores se refieren a los monumentos epigráficos –es decir, a pedestales para estatuas honorarias– dedicados a emperadores o también a personajes preeminentes de la administración imperial como testimonios de la continuidad de la cultura epigráfica de las ciudades. Sin embargo, estos monumentos no tienen que ver casi nada con el *epigraphic habit* de las ciudades. Es verdad que, por ejemplo en Tarraco, donde la costumbre de honrar a magistrados, otros ciudadanos de alto rango y los *flamines* de la provincia Hispania Citerior con estatuas, llega a ser rarísima desde la época de Marco Aurelio y se acaba definitivamente en época severiana, conocemos una serie bastante larga de monumentos estatuarios

81. Esta interpretación se basa en una idea de SYME, R., «Hadrian and Italica», *The Journal of Roman Studies* 54, 1964, 148 = en: *Roman Papers* II, Oxford 1979, 627-628. Cf. también ALFÖLDY, G., *Römische Sozialgeschichte*⁴ (nota 8), 255.

82. *Vid.*, entre otros, PANTOLINOS MARÍN, J. A.; CELDRÁN, J. M. N.; SOLER HUERTAS, B. 2007, «Una nueva inscripción de *beneficiarius consularis* procedente de Cartagena (*Carthago Nova, Hispania citerior Tarraconensis*)», en: MAYER, M.; BARATTA, G.; GUZMÁN ALMAGRO, A. (eds.), *XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae. Provinciae Imperii Romani. Inscriptionibus Descriptae*. Barcelona, 3-8 Septembris 2002, Barcelona, 49-50, esp. 56.

83. ALFÖLDY, G. 1984: «Drei städtische Eliten im römischen Hispanien», *Gerión* 2, 193-238 = en: «Die römische Gesellschaft. Ausgewählte Beiträge» (*HABES* 1), Stuttgart 1986, 239-284.

84. Sobre el circo *vid.* RUIZ DE ARBULO, J.; CEBRIÁN, R.; HORTELANO, I. 2009: *El circo romano de Segóbriga. Arquitectura, estratigrafía y función*, Cuenca. Los materiales de la necrópolis todavía no están publicados.

85. CEPAS PALANCA, A. 1997: *Crisis y continuidad en la Hispania del siglo III* (Anejos del Archivo Español de Arqueología XVII), Madrid.

86. *Vid.* WITSCHHEL, CHR., *Krise - Rezession - Stagnation?* (nota 8), 262-284 e *id.*, «Hispania en el siglo III» (nota 41), 473-503, como también Cepas con una cierta tendencia a exagerar los elementos de la continuidad y tratar los fenómenos de la decadencia de las estructuras tradicionales con algunas omisiones. Una deficiencia parecida muestra también del libro de KULIKOWSKI, M. 2004, *Late Roman Spain and its Cities*, Baltimore, escrito bajo la influencia de Witschel.

87. WITSCHHEL, CHR., *Hispania en el siglo III* (nota 41), 495-496.

dedicados a emperadores desde Filipo el Árabe hasta Constantino y sus hijos, y también el pedestal de la estatua de un alto oficial de mediados o de la segunda mitad del siglo III, erigido verosímilmente por un amigo o por un subalterno. Sin embargo, aparte de esta inscripción y del monumento dedicado a Filipo el Árabe por el *ordo decurionum*, todos estos monumentos fueron erigidos por gobernadores de la provincia y en un caso por el vicario de la *diocesis Hispaniarum*. Evidentemente, la comunidad o personajes privados ya no tenían dinero —e interés— para tales fines, y las estatuas dedicadas por los jefes de la administración provincial no tienen que ver nada con el *epigraphic habit* de la población de la ciudad. Además, es interesante observar que después de la época severiana, sin excepción, todos los pedestales de estatuas de los emperadores o de altos oficiales del gobierno imperial fueron monumentos anteriores reutilizados, que llevan también una inscripción anterior, o bien, en un caso bien conocido, tres inscripciones anteriores. Supongo que también la estatua fue siempre la misma y que se cambió sólo la cabeza, importada cada vez seguramente de Roma. Es evidente que las grandes oficinas Tarraconenses, que en la época de los Flavios y de los Antoninos habían fabricado cientos de pedestales y estatuas, ya no funcionaban desde hacía mucho tiempo.⁸⁸

Los miliarios son también documentos problemáticos para juzgar la continuidad del *epigraphic habit* de las comunidades y de sus ciudadanos, y también para considerarlos como testimonios de las actuaciones permanentes de las ciudades en el mantenimiento de las carreteras en su territorio. Cepas escribe sobre los miliarios de Hispania del siglo III lo siguiente: «Es de suponer que las ciudades conectadas por las vías... mantienen un considerable nivel de actividad y vitalidad...; las inscripciones dedicadas al emperador son “un símbolo de actividad urbana”». ⁸⁹ Yo no creo que los miliarios se refieran siempre a obras realizadas para la renovación de las vías y con esto a la «vitalidad de las ciudades». Antonio Rodríguez Colmenero recogió en su libro sobre los miliarios del Noroeste hispánico un número muy grande de miliarios.⁹⁰ En determinados puntos de las vías de Callaecia hay una serie tan larga de miliarios de varios emperadores que no podemos suponer en cada caso una obra de cierta importancia. Por ejemplo, a lo

largo de la *via nova*, en la milla núm. xxxi desde Braga a Lugo, se conocen miliarios de Adriano, Caracalla, Probo, Caro, Carino, Numeriano, Constantino el Grande, sus hijos y Graciano, además de seis miliarios de otros emperadores cuya inscripción está completamente borrada. Tal vez no podemos excluir definitivamente que a lo largo de dicha vía se realizaran en cada ocasión algunas obras, pero eso es muy poco probable, y al menos la serie de los miliarios del período desde Probo hasta Constantino (es decir, durante unos 50 años) da la impresión de que el motivo principal para erigir los miliarios fue el saludar y glorificar de forma similar a cada nuevo emperador y no la repetida renovación de las carreteras. Podemos suponer que para esto no fue necesaria una orden del gobierno provincial, sino que se trataba con frecuencia de una práctica habitual de las autoridades locales, es decir, de la administración de la ciudad que fue el *caput viae*, cuyos responsables veían en la glorificación de cada nuevo emperador con un monumento una obligación —cuyo cumplimiento con miliarios fue una solución mucho más simple y mucho más barata que erigir una estatua.

Quisiera añadir todavía una noticia breve sobre la historia de la administración provincial, sobre la que presenté hace poco tiempo una breve sinopsis.⁹¹ Su continuidad durante el siglo III, antes de las reformas de Diocleciano con la creación de cinco provincias hispánicas, aparece en las obras de Cepas y Witschel como un testimonio de la continuidad de estructuras en general. Según nuestros conocimientos actuales, durante el siglo III hubo tres reformas de esta administración, que parecen indicar cambios en la estructura del país o al menos la opinión de los gobernantes de, que bajo las circunstancias de entonces, había que cambiar las estructuras tradicionales de la administración provincial. Septimio Severo suprimió la procuratela de *Asturia* y *Gallaecia*, verosímilmente porque las minas de oro, cuya administración había sido la tarea principal de estos procuradores, ya se encontraban en decadencia.⁹² Caracalla separó la *Gallaecia* de la Hispania Citerior y convirtió esta región en la nueva provincia procuratoria de Hispania Superior; al mismo tiempo fue necesariamente suprimido el jurisdiccado de *Asturia et Gallaecia*.⁹³ Para impedir que gobernadores de rango senatorial tuvieran mando sobre más de dos legiones, Septimio Se-

88. Sobre las inscripciones mencionadas *vid.* detalladamente ALFÖLDY, G., «Officina lapidaria Tarraconensis» (nota 79); sobre la historia de la cultura epigráfica romana en Hispania en general *id.*, «Tausend Jahre epigraphische Kultur im römischen Hispanien: Inschriften, Selbstdarstellung und Sozialordnung», *Lucentum* 30, 2011.

89. CEPAS PALANCA, A., *Crisis y continuidad en la Hispania del siglo III* (nota 86), 86 y 109.

90. RODRÍGUEZ COLMENERO, A. *et al.* 2004: *Callaeciae et Asturiae Itinera Romana. Miliarios e outras inscrições viarias romanas do Noroeste hispánico (conventos Bracarense, Lucense e Asturicense)*, Santiago de Compostela.

91. ALFÖLDY, G. 2007: «Fasti und Verwaltung der hispanischen Provinzen: der Stand der Forschung», en: HAENSCH, R.; HEINRICH, J. 2007 (eds.), *Herrschen und Verwalten. Der Alltag der römischen Administration in der Hohen Kaiserzeit*, Colonia - Weimar - Viena, 325-356.

92. ALFÖLDY, G. 2000: *Provincia Hispania superior* (Schriften d. Phil.-hist. Kl. d. Heidelberger Akad. d. Wiss. 19), Heidelberg, 67. Edición española: Santiago de Compostela 2002, 79-80.

93. *Vid.* la monografía mencionada en la nota anterior.

vero y Caracalla dividieron las provincias de Britannia y Siria, y Caracalla modificó la administración de las provincias panónicas para disminuir el poder del gobernador de la Pannonia superior, hasta este tiempo también comandante de tres legiones como antes sus colegas en Britannia y en Siria. El motivo para la reforma en Hispania parece ser que con la división de la Hispania citerior, la provincia más grande del Imperio, Caracalla quería demostrar también que el poder de los gobernadores de las provincias más grandes debería ser limitado, para evitar usurpaciones de estos gobernadores según el modelo de los acontecimientos del año 193. Y por fin, a mediados del siglo III, la Betica, que desde su fundación bajo Augusto fue una provincia gobernada por procónsules, se convirtió en una provincia imperial bajo un emisario del emperador.⁹⁴ El motivo de este cambio muy probablemente fue la idea de que los problemas crecientes de la administración provincial de la Betica, tal vez amenazada también por ataques de los moros, se resolverían mejor bajo la dirección de un legado imperial elegido por el emperador y con una duración de unos tres años de su actividad, que con procónsules elegidos por el senado para un año sólo. En suma, se puede decir que las reformas administrativas de Hispania tenían que ver algo con los cambios en las estructuras de la vida política y económica.

8. Resumiendo todo lo que hemos dicho, se puede decir que la historia del Imperio romano, después de la «época de oro» hasta Antonino Pío y Marco Aurelio, se convirtió en un período de cambios profundos que durante el siglo III, y principalmente con sus catástrofes permanentes en los cinco decenios posteriores a la caída de la dinastía severiana, a pesar de todas las diferencias en el desarrollo en varias partes del mundo romano y de fases breves de consolidación temporal, mostró los elementos de una gran crisis –que, como *terminus technicus* para significar los procesos del siglo III me parece una noción no menos adecuada que “cambio”, «change» o «transformación», palabras que caracterizan, con una velocidad muy diversa, cada época de la historia. La restauración del Imperio fue mérito de los grandes emperadores originarios de *Illyricum* como Claudio II, Aureliano, Probo y particularmente Diocleciano. Sacando conclusiones de la crisis del siglo precedente, este último, y después Constantino, cambiaron de modo radical con grandes reformas las estructuras políticas, administrativas, militares, sociales, económicas y religiosas del Imperio. El Imperio cristiano de los siglos IV y V, aunque conservó todavía varios elementos de las estructuras tradicionales, fue un mundo diferente al anterior.

94. ALFÖLDY, G. 1995: «Der Status der Provinz Baetica um die Mitte des 3. Jahrhunderts», en: FREI-STOLBA, R.; SPEIDEL, M. A. (eds.) 1995: *Römische Inschriften - Neufunde, Neulesungen und Neuinterpretationen. Festschrift für Hans Lieb* (Arbeiten zur römischen Epigraphik und Altertumskunde 2), Basel, 29-42.

Apéndice 1. La crisis política 193-285: discontinuidad del poder imperial

192 (31/xii)	Asesinato de Commodus.
193-197	Guerras civiles.
193	Proclamación de Didius Iulianus (Roma), Septimius Severus (Pannonia), Pescennius Niger (Siria), Clodius Albinus (Britannia). Asesinato de Pertinax y de Didius Iulianus.
194	Asesinato de Pescennius Niger.
197	Asesinato de Clodius Albinus.
211	Asesinato de Geta.
217	Asesinato de Caracalla.
218	Asesinato de Macrinus.
222	Asesinato de Heliogabalus.
235	Asesinato de Severus Alexander.
238	Motín de los Gordianos en África contra Maximinus. Muerte de los Gordianos (suicidio y muerte en la batalla). Guerra civil del senado contra Maximinus. Asesinato de Maximinus, Pupienus y Balbinus.
244	Muerte de Gordianus III (asesinado o herido).
244-247	Varios usurpatores contra los Philippi.
248	Pacatianus (Illyricum) asesinado.
249	Iotapianus (en el Oriente) asesinado. Guerra civil entre los Philippi y Decius. Asesinato de los Philippi.
250	Asesinato de Priscus (Balkanea) y Licinianus (Roma).
251	Decius y Herennius caen en la batalla contra los godos. Hostilianus muere por la peste o asesinado.
253	Usurpación de Uranius Antonius (Siria). Asesinato de Trebonianus Gallus y Volusianus. Asesinato de Aemilianus.
260	Usurpación de Ingenuus y Regalianus (Illyricum). Valerianus cae en cautividad de los persas.
261-268	Varias usurpaciones.
260-272	Imperio de Palmyra (Odaenathus, Zenobia).
260-274	Imperio de Gallia (Postumus, 269 asesinado, varios emperadores asesinados).
268	Asesinato de Gallienus.
270	Muerte de Claudius II por la peste. Asesinato de Quintillus.
270-272	Varias usurpaciones.
275	Asesinato de Aurelianus.
276	Asesinato de Tacitus (?) y de Florianus.
280-281	Varias usurpaciones.
282	Asesinato de Probus.
283	Carus muere por un rayo.
264	Numerianus asesinado (¿o muere por enfermedad?).
284-285	Guerra civil entre Carinus y Diocletianus.
285	Asesinato de Carinus.
284-305	Consolidación bajo Diocletianus y sus colegas (ca. 286-297 <i>imperium Britanniae</i>).

Apéndice 2. La crisis de la política externa y las incursiones de los bárbaros en el siglo III

213	Expedición de Caracalla contra los alamanes.
233	Guerra contra los partos.
235-238	Guerras contra los germanos y los sármatas.
238	Aparición de los godos en el Danubio bajo.
242-244	Guerra contra los persas.
245	Irrupciones bárbaras en el Danubio.
245-247	Guerras contra los carpos (Dacia) y los germanos.
251	Guerra contra los godos. Decius y Herennius caen en la batalla de Abrittus (Rumanía).
253	Guerra contra los godos.
253	Irrupciones de los godos en Grecia y en Asia Menor.
254-260	Guerra contra los persas.
desde 254	Irrupciones de los francos y de los alamanes.
259/260	Irrupción de los francos en Hispania.
259/260	Abandono del <i>limes</i> en Germania/Raetia y de la Germania Transrenania.
260	Valerianus cae en cautividad de los persas, irrupción de los juthungos en Italia, victoria romana cerca de Augsburg, victoria romana sobre los alamanes.
268	Irrupción de los godos y de los herulos. Toma de Atenas. Irrupción de los alamanes en Italia.
269	Victoria sobre los godos cerca de Naissus (Serbia).
271	Guerras contra los vándalos, juthungos y sármatas. Abandono de Dacia.
272	Expedición contra los godos.
273	Expedición contra los carpos.
277	Guerras en el Rin y en el Danubio.
277-278	Guerras contra los germanos.
280-281	Guerras en el Rin y en el Danubio.
283	Guerras contra los sármatas, persas y germanos. Toma de Ktesiphon por los romanos. Guerra contra los quados y los germanos.

2. NOTES SOBRE ELS ORÍGENS DE L'ARQUEOLOGIA PALEOCRISTIANA A TARRAGONA

Jaume Massó Carballido
Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca

Tal com assenyala el títol del treball, hi ofereixo unes quantes notes historiogràfiques que he aplegat sobre els orígens de l'arqueologia paleocristiana a la ciutat de Tarragona i al seu entorn immediat, tot fent prevaldre els autors que van conèixer *in situ* les restes de què van parlar. No és, ni ho vol ser, un compendi exhaustiu de la qüestió, però espero que almenys pugui servir d'introducció o d'orientació bibliogràfica inicial. En aquest sentit, m'aturaré en el moment en què realment es va produir l'eclosió de l'arqueologia paleocristiana a Tarragona, és a dir, quan es començà a posar al descobert la gran necròpolis de la Tabacalera. Potser més que d'uns orígens hauria de parlar de precedents –perquè les fonts escrites i els elements arqueològics paleocristians que hi havia fins aleshores eren escassos i poc evidents–,¹ però per al cas és el mateix.

Les primeres referències pròpiament arqueològiques les trobem al *Libro de las grandezas y cosas memorables de la ciudad de Tarragona*, de Lluís Pons d'Icart (1518/1520-1578), editat per primer cop a Lleida l'any 1572 (per bé que hi ha exemplars que porten un plec afegit, datat el 1573, amb una nova coberta i la fe d'errates). Pons intentà identificar el lloc en què, segons el conegut poema de Prudenci, es portà a terme l'any 259 el martiri del bisbe Fructuós i dels seus diaques Auguri i Eulogi. Per confusió, no situà el martiri a l'amfiteatre sinó al circ, les restes del qual conservaven unes estructures arquitectòniques molt més evidents i més ben conservades:

«Entiendese tambien que auia circo en Tarragona [...], tambien se prueua por lo que escribe Prudencio en la Ode [*sic*] que hizo del martyrio de sant Fructuosio en aquel verso, Intrans interea locun rotunda conlusum cauea, madens ferarum: que quiere dezir que entraron en vn lugar cerrado y cercado de cueua redonda y humido delos animales fieros. Y assi esta alrededor del circo dentro delas casas que en el des-

pues se han fabricado como el dicho Verso de Prudencio dize».²

Tampoc no va saber donar una cronologia correcta a un dels monuments més importants de l'arqueologia paleocristiana tarraconense, Centcelles,³ que havia estat transformat en església a l'època medieval i posteriorment –arran de la Desamortització del segle XIX– en masia. Val a dir, en defensa de Pons, que encara faltaven uns quants segles perquè els mosaics i les pintures que decoren la cúpula de l'edifici principal fossin (re)descoberts. Considera encertadament que el «muy antiquissimo edificio que se dize Censellas» era «sin duda [...] obra de los Romanos», però li va semblar que era una construcció relacionada amb l'emperador Adrià (que, com sabem, va ser a la nostra ciutat l'hivern del 122-123), a partir d'una determinada font clàssica –sense relació directa ni circumstancial amb Tàrraco– que esmentava unes «centum Cellas» o «cien sillars para cien jueces que delante de Hadriano oyessen las causas».⁴

A mitjan segle XVII, el canonge Josep Blanch (1620-1672) va redactar un arxiepiscopologi que, tot i romandre inèdit fins a l'any 1951, va ser conegut i utilitzat per diversos historiadors i estudiosos posteriors, de la mateixa manera que el mateix Blanch va conèixer i fer servir altres relacions d'arquebisbes fetes anteriorment, com la que havia deixat sense editar el ja esmentat Lluís Pons d'Icart.⁵ Blanch dissertà llargament i detallada sobre Fructuós, tot recollint nombroses dades hagiogràfiques (fins al punt de transcriure íntegrament el poema de Prudenci), però no va trobar raons per canviar la hipòtesi de Pons sobre el lloc del martiri. El canonge arxiepiscopologista també va descriure una devoció o tradició local, referent a uns antics carreus que hom creia que assenyalaven l'indret del martiri de Fructuós i dels seus diaques:

«[...] era lo lloc ahont vuy es la Plaça de Sant Francesc; y en la part d'ella que patiren, per senyal hi avia

1. Amb caràcter general, vegeu GAVALDÀ RIBOT, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A.; PUIG I TÀRRECH, A. (ed.) 2010: *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*. Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008), Tarragona (imprès a Reus), pàssim.

2. PONS, L. 1572[-1573]: *Libro de las grandezas y cosas memorables de la ciudad de Tarragona*, Lleida, foli 163. Val a dir que Pons considerà les restes existents vora la platja del Miracle com un «theatro» o com una mena de coliseu. A la primitiva versió catalana del seu llibre, que va romandre uns quants segles inèdita, Pons també situà el lloc del martiri al circ, «al qual are diem la plaça de Sant Francesch o lo Corral»; vegeu DURAN, E. 1984: *Lluís Ponç d'Icard i el «Llibre de les grandeses de Tarragona»*, Barcelona, 233. He transcrit tots els textos que cito en aquest treball d'acord amb la grafia original de la publicació corresponent, per la qual cosa el lector hi advertirà diversos –i de vegades prenmatius i contradictoris– criteris ortogràfics i editorials (només hi he fet, de tant en tant, petits complements o indicacions afegits entre claudàtors).

3. Sobre la bibliografia referent a Centcelles, vegeu CUBELLS I LLORENS, J. 1987: «Fonts d'informació sobre Centcelles», *Estudis de Constantí* 3, 81-93.

4. L. Pons, 1572[-1573]: *Libro de las grandezas...*, obra citada, folis 325 verso i 326 recto.

5. Vegeu SÁNCHEZ REAL, J. 1954: *El Arxiepiscopologio de Luis Pons de Icart*, Tarragona.

alsat la devoció dos pedras grossas y bastas sens inscripció alguna, a les quals deian las Pedras de St. Fructuós, per memòria del martiri dels sants, que ab aquesta sencillesa senyalaven los antichs las cosas memorables de la pàtria. Però com en lo any 1642 se enmalaltís un official de la Artilleria del Presidi d'esta ciutat, vent-se ab perill de la vida se recomanà molt al sant, de qui per relació dels naturals avia tingut notícia. Y cobrant salut per sa intercessió, desitjós de dexar més polida la memòria del sant, féu cavar allí ahont estaven erigidas y dretas las dos pedras, y arrancant aquellas y cavant més fondo trobà un enllosat de pedras picadas molt grans, que al parèixer servian de paviment o enllosat al puesto o plaça y dos o tres tro[s]os de cadena de ferro, que se las ne aportà. Y començà de tàpia a fer allí una iglésia, posant lo altar major allí ahont antes estavan las dos pedras dretas. Y com per ordre de sos officials se agués de ausentar, deixà la obra imperfecta y se n'anà ab los trossos de la cadena avia trobat. Y no se ha sabut mai cosa de ell. / Lo descubrir las pedras y trobar los trossos de la cadena féu gran crit en la ciutat, y tots en ses malalties se recomanaven al sant, de què se veren moltas curas; y se experimentà que prenent de las pedras que allí hi havian estat dretas un trosset y picant-lo, bevent-lo lo malalt ab caldo o atre cosa líquida, se remediave, lo que se conegué clarament un any de aquells que arribant la Armada Naval de sa Magestat (que Déu guarde) a la platja d'esta ciutat ab molts malalts, nos veia altre cosa que soldats que se'n portaven trossos de la pedra sobredita, y la una la pararen de tal modo que se'n portaren més de las dos parts. Açò jo ho he vist y ne fas ací testimoni».⁶

Després de la notícia del canonge Blanch sobre aquesta diguem-ne *primera excavació* d'arqueologia paleocristiana, hem de fer un segon salt virtual, de cents d'anys més, per trobar noves referències impreses sobre el primitiu cristianisme tarraconense. El 1769 fou publicat el volum xxiv de la famosa *España Sagrada* del «Padre Maestro» Henrique [o Enrique] Flórez de Setièn y Huidobro (1702-1773), dedicat a les «Antigüedades de Tarragona», en què es prestà una atenció especial a les restes de l'amfiteatre.⁷ Flórez l'identificà per primera vegada, a partir d'una més acurada interpretació dels versos de Prudenci i –especialment– del text de les actes martirials, com el lloc del martiri de Fructuós i els seus diaques, tot rectificanc l'error de Pons d'Icart:

«[...] Este sitio se llamaba *Amphiteatro*, por ser circulo, de dos Theatros juntos, y con este nombre de Amphiteatro le expresan las Actas del citado martirio,

por lo que no debes hacer caso de lo escrito por Pons de Icart en el *Cap.* 41. donde aplica el suceso al *Circo* Maximo, errando en muchas cosas, sin entender à Prudencio, ni à las Actas. Servia para los Espectaculos publicos de Fieras, y Gladiadores, como dice Prudencio; y luego fue santificado con la sangre de los Martires».⁸

El 1770 aparegué el volum xxv, que contenia «Las memorias eclesiásticas antiguas de la Santa Iglesia de Tarragona», però la informació que hi aportà fou gairebé només bibliogràfica i arxivística. Al primer capítol, intitulat «Del principio de la Cristiandad en Tarragona», Flórez criticà genèricament les «fábulas mal compuestas», que s'havien anat fabricant per tal d'omplir com fos l'immens buit documental de les fonts clàssiques respecte a això, però no renuncià a considerar una introducció molt primerenca:

«Lo primero que ocurre examinar en las cosas de la línea eclesiástica, es el origen de la Religion Católica: si acaso puede descubrirse *quién, cuándo ó cómo*, introdujo la luz del Evangelio en Tarragona. / La mucha distancia de los siglos que han pasado desde la promulgación evangélica, y las cortas noticias que perseveran de los primeros siglos, dieron ocasión á ociosos, revestidos de celo, para que sintiendo la falta de individualidades en los principios de la cristiandad, tomasen atrevidamente por su cuenta, sin temor de los hombres, ni de Dios, el fingirlas, con la satisfaccion de que pasarían por verdades antiguas, como en efecto lograron salvoconducto de muchos para correr libremente, hasta que los doctos conocieron y mostraron ser fábulas mal compuestas por los que ni aun acertaron á fingir. [...] / Acerca del origen de la cristiandad en Tarragona no tenemos fundamento que la excluya del tiempo de los apóstoles, y los hay para reducirla á sus dias, suponiendo, como suponemos, [...] la predicacion de los apóstoles *Santiago* y *S. Pablo* en España [*sic*]; pues el primero anduvo por la Tarraconense, como convence el monumento del *Pilar* de Zaragoza; y siendo Tarragona la capital, y puerto el mas frecuentado de la provincia, no parece persuasible que á la entrada ó á la salida de estos reinos [*sic*] no visitase á Tarragona, anunciando á algunos el Evangelio. / De *S. Pablo* afirma san Gerónimo que vino á España por mar: *In Hispaniam alienigenarum portatus est navibus* (in *Isaiam* 2): y como Tarragona era el puerto mas notable de España por la costa oriental, donde aportaban los pretores y legados augustales [...], no tenemos fundamento para negarle al apóstol, que venia por mar desde Italia, sino para admitirle, y decir, que como los

6. BLANCH, J. 1951: *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona* (transcripció i prologació de Joaquim Icart), Tarragona, 15. La recerca més recent ha identificat les «pedres de sant Fructuós» i l'enllosat que esmentà Blanch com a restes de les càrceres del circ romà; vegeu NOGUÉS, A. 1943: «Las piedras de San Fructuoso», *Boletín Arqueológico* 3, èp. IV, 49-53.

7. Flórez havia visitat Tarragona el maig de 1762. Vegeu MÉNDEZ, F. 1860: *Noticias sobre la vida, escritos y viajes del Rmo. P. Mtro. Fr. Enrique Flórez*, 2ª edició, Madrid, 196-197.

8. FLÓREZ, H. 1769: *España Sagrada, tomo XXIV. Antigüedades tarraconenses*, Madrid, 228.

prefectos romanos desembarcaban en Tarragona, lo mismo haria el apóstol, que venia de Roma».⁹

Com és natural, al capítol següent s'ocupà essencialment del bisbe Fructuós, tot resumint prou detalladament –de les actes cristianes «autènticas»– els passatges del procés judicial, la condemna consegüent i la concreció final del martiri.¹⁰ L'obra de Flórez va tenir una gran influència en la bibliografia posterior, tal com podem veure –per exemple– en l'àmplia còpia o transcripció que en va fer poc després el sacerdot Marià Marí i Bas (1733-1809), porcioner de l'Església de Tarragona, al seu arxiepiscopologi tarraconense, fins al punt que calcà un dels gravats amb vistes de l'amfiteatre directament d'un exemplar de l'*España Sagrada*.¹¹ Estalviaré al lector els esments i les repeticions posteriors, múltiples i historiogràficament insubstancials o irrelevantes.

A mitjan segle XIX s'encetà una fase força més especialitzada de l'arqueologia tarraconense general, que evolucionà a poc a poc vers la professionalització. El primer testimoni bibliogràfic destacable és el llibre *Tarragona Monumental*, del notari i historiador tarra-

goní Joan Francesc Albiñana i de Borràs (1802-1868) i de l'arxiver i historiador reusenc Andreu de Bofarull i Brocà (1810-1882). Ara bé, la referència que hi trobem sobre Centcelles no és gaire reeixida i més aviat reforça la cronologia apuntada per Pons d'Icart, amb l'esment d'una moneda d'Adrià trobada a l'indret:

«En el término de Centselles, entre la villa de Constantí y el rio Francolí, se han descubierto vestijios de habitaciones, pavimentos, urnas cinerarias y algunas medallas, de las cuales poseemos una de Adriano, cuyos restos atestiguan una villa ó granja romana. Sin embargo algunos cronistas tomando el derivado del nombre moderno latin *centum cellæ* cien sillas, suponen que en tal sitio se hallaria el Consejo ó Senado del Convento Jurídico de Tarragona, cuyo error queda desvanecido con las inscripciones lapidarias que atestiguan su existencia en las basílicas del Foro, á mas de que, es errónea é infundada semejante idea si se considera su distancia de la Ciudad; cuya circunstancia seria enteramente opuesta á los usos y prácticas romanas».¹²

Tot i que Albiñana i Bofarull van incloure al seu llibre un capítol o «Apèndice històric» sobre la «Tarra-

PEU DE FOTO?

9. He fet servir la segona edició de l'obra, E. Flórez, 1859: *España Sagrada, tomo xxv. Las memorias eclesiásticas antiguas de la Santa Iglesia de Tarragona*, Madrid, 1-3. Cf. amb el resum de MUÑOZ MELGAR, A.; TEIXELL NAVARRO, I. 2005: «La història del cristianisme primitiu a Tarragona», *Tarraco Christiana*, Tarragona, s. p.

10. E. Flórez, 1859: *España Sagrada, tomo xxv*, obra citada, 8-26 (sobre la translació de les relíquies a Itàlia, 26-30).

11. MARÍ, M. 1989: *Exposició Cronològica-Històrica dels Noms i dels Fets dels Arquebisbes de Tarragona*, volum I (amb traducció i edició a cura del Dr. J. M. Escolà), Tarragona, 7 i 21-26 + làm. 4.

12. ALBIÑANA Y DE BORRÀS, F.; BOFARULL Y BROCÀ, A. de 1849: *Tarragona Monumental, ó sea Descripción histórica y artística de todas sus antigüedades y monumentos celtas y romanos* (hi ha exemplars amb una redacció diferent en la part final del títol, perquè originalment havia de ser una obra de més d'un volum), Tarragona, 177-178.

gona romano-cristiana», no s'hi aporta res de nou des del punt de vista arqueològic.¹³

La figura preponderant i més representativa del període és Bonaventura Hernández Sanahuja (1810-1891), inspector d'Antiguitats i director del Museu Arqueològic de Tarragona.¹⁴ Una de les seves primeres publicacions destacades fou *El Indicador Arqueològic de Tarragona*, una veritable guia itinerària que va escriure en col·laboració amb el seu amic i també apreciable arqueòleg i dibuixant Josep Maria de Torres i Sedó (1800-1874). Com és natural, a *El Indicador* ja no hi ha dubtes sobre la utilització martirial de l'amfiteatre, per bé que amb exageracions quant a la quantitat de cristians immolats: «la arena que habia recibido la sangre de innumerables mártires que la habian derramado en confesion de la fé de Jesucristo, contándose entre este número al santo arzobispo de esta metrópoli Fructuoso y sus diáconos Augurio y Eulogio».¹⁵ Pel que fa al conjunt arqueològic de Centcelles, Hernández i Torres consideraren que la forma suposadament originària del nom, *Centum Cellae*, «significa *Cien celdas* y tenemos motivo para creer que era un cuartel ó habitacion para cien soldados». Tot seguit, conclouen:

«Encima de las ruinas de este edificio romano [el de les suposades cent cel·les] se levantó una basílica cristiana despues de expulsados los moros de esta comarca, y aun se ven las paredes de un edificio contiguo que tiene toda la apariencia de monasterio habiendo siempre conservado la denominacion algo bastardeada de *Centsellas*. De todos modos ni estas ruinas ni las de Mongons merecen la pena de ser visitadas».¹⁶

Hernández havia visitat detingudament Centcelles l'any 1859, arran de la troballa d'una inscripció romana (RIT 906) a prop del conjunt arqueològic. Va redactar aleshores una «Reseña histórico-descriptiva de las rui-

nas de Censellas (*Centum-cellae*), existentes á media legua de Tarragona», una ressenya o informe que va trametre tot seguit a la Real Academia de la Historia, de Madrid. No he pogut veure aquest manuscrit, però en tinc una referència (extreta d'una llista bibliogràfica d'obres del mateix Hernández) que informa que el treball anava acompanyat d'una làmina «que representa la vista de las ruinas y el plano topográfico».¹⁷

L'any 1877 es va produir, però, el (re)descobriment del mosaic de la cúpula de Centcelles, una circumstància que va augmentar extraordinàriament l'interès pel monument. L'acabat notari tarragoní Antoni Soler i Soler, que n'era el propietari, va comunicar –per mitjà d'una carta datada a Tarragona el dimarts 23 d'octubre– la troballa al seu fill Conrad, que aleshores estudiava Dret a Barcelona:¹⁸

«[...] hace algun tiempo habia notado que habiendose desgajado algunos pedazos de yeso de la cupula en San Bartolome se observaban varios dibujos, pero creyendo que serian pinturas gastadas y de poco merito no di importancia a aquel suceso, mas dias atras estuvo el Padre Sallares con otros compañeros suyos para visitar aquellas ruinas y la casualidad les hizo descubrir que toda la cúpula era un mosaico de merito y en su visita levantaron una acta para hacer constar dicho descubrimiento.¹⁹ Al dia siguiente que fue el sabado me dieron noticia de dicho descubrimiento y esta tarde provisto de gemelos y teniendo preparadas dos escaleras de mano he ido a San Bartolome con Hernandez[,] Fabregas²¹ y Pablo y verdaderamente hemos visto que toda la parte de la cupula en donde se habia desgajado el yeso era un mosaico, distinguiendose dos caras bien conservadas y varias figuras cuyo verdadero merito no hemos podido apreciar ni tampoco la epoca, siendo preciso para ello descrostar todo el yeso que cubre el mosaico

13. F. Albiñana y de Borràs; A. Bofarull y Brocà, de 1849: *Tarragona Monumental*, obra citada, 197-199.

14. Vegeu MASSÓ CARBALLIDO, J. 1992: «Bonaventura Hernández Sanahuja i l'arqueologia urbana de Tarragona», al catàleg col·lectiu *Un home per a la Història. Homenatge a Bonaventura Hernández Sanahuja*, Tarragona, 40-55; i SOBERANAS LLEÓ, A.; MASSÓ CARBALLIDO, J. 1992: *Bibliografía impresa de Bonaventura Hernández Sanahuja*, Tarragona.

15. HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; TORRES, J. M. de 1867: *El Indicador Arqueológico de Tarragona. Manual descriptivo de las antigüedades que se conservan en dicha ciudad y sus cercanías, con designacion de los puntos donde se encuentran y ruta que debe seguirse para recorrerlos con facilidad*, Tarragona, 148.

16. B. Hernández Sanahuja; J. M. de Torres, 1867: *El Indicador Arqueológico de Tarragona*, obra citada, 155.

17. Hernández també hi va fer referència en un estudi publicat força anys després: «conviene hacer la descripción detallada de estos notables restos, como la hicimos en Septiembre de 1859, los cuales a la sazón no habían aun recibido modificación alguna, y se hallaban tal como existían en tiempos de nuestros abuelos: levantamos el plano de todas aquellas ruinas, y dibujamos en perspectiva la iglesia y el baptisterio, y además los otros edificios anexos del monasterio, los que hoy ya no existen. / El actual propietario de aquel predio rústico ha quitado algunas de dichas ruinas, que estorbaban las labores agrícolas de aquellos terrenos; pero nos queda el plano levantado antes de proceder á la expresada mejora [sic]». HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1888: *El Pretorio de Augusto en Tarragona. Estudios histórico-arqueológicos en indagación de los principales acontecimientos ocurridos en su recinto desde su fundación hasta la invasión de los árabes*, Tarragona, 70 (dins l'apèndix núm. 1, «Basílica bizantina de Centcelles y duración del paganismo en la ciudad de Tarragona»).

18. Conrad Soler va arribar a ser alcalde de Tarragona, el 1892.

19. No he sabut trobar, ara per ara, cap altra notícia sobre aquest sacerdot anomenat Sallarès (o Sellarès), possiblement un professor o erudit barceloní, ni tampoc cap article sobre Centcelles, en la premsa de l'època, signat per ell o pels seus «companyans».

20. Evidentment, era Bonaventura Hernández Sanahuja.

21. Segurament era l'advocat i polític tarragoní Josep-Salvi Fabregas i Domingo (mort el 1915), que fou –entre altres càrrecs– president de la Societat Arqueològica Tarraconense (1887-1901) i de la Comissió Provincial de Monuments (1906).

y entonces podra saberse la epoca por el traje de las figuras y por su representacion. De todos modos el descubrimiento es notable y muchos seran los curiosos que visitaran a S. Bartolome, cuando esta tarde he ido alla he encontrado todos los principales de Constanti que me estaban aguardando deseosos de satisfacer su curiosidad. / En un principio me dijeron que estaba dibujada en aquellos mosaicos esta ciudad y las montañas de Montserrat mas solo hemos podido descubrir una cosa que parece un muro y tal vez cuando se haya quitado todo el enyesado de la cupula se descubra algun edificio, por de pronto puedo decirte que no se ven ni esta ciudad ni dichas montañas. / Aunque como sabes tenia intencion de cubrir y asegurar dicho edificio no tenia intencion de hacerlo por ahora pues mi objeto era hacer la casa despues de concluidas las obras de la que habitamos[,] pero en vista de tal acontecimiento que esta llamando la atencion de todo Constanti y que lo llamara de esta y otros puntos he resuelto cubrirlo desde luego para evitar que las aguas filtren y cerrarlo con una puerta para resguardarlo de los niños que podrian malear el mosaico que en algunas partes lo esta bastante. / El diario de esa [de Barcelona] probablemente traera el acta levantada por el Padre Sallares y los de esta [de Tarragona] se ocuparan de dicho acontecimiento con mayor detalle tan luego como yo haya desyesado las paredes[,] trabajo que requiere mucho cuidado pero que nos dara mucha luz para la verdadera aprecia [sic] de tan notable obra. / Deseo veas à mi amigo Bofarull y le participes todo lo ocurrido para que cuando venga haga una visita a Centsellas,²² saludandole de mi parte como a su apreciable familia».²³

Deu anys després, el 1888, Antoni Soler va informar per escrit el president de la Societat Arqueològica Tarraconense (n'era soci des de 1847) sobre la realitza-

ció de diverses obres a l'edifici monumental,²⁴ «tanto para asegurarlo de una ruina inminente puesto que una de sus esquinas se habia derrumbado por completo como para ponerlo al abrigo de las humedades que perforaban la bóveda». Entre altres adobaments i reformes, Soler va manar

«descubrir ó mejor desgajar todo el enyesado que cubría la parte interior de la cúpula con el cuidado que una operación tan delicada requería, á fin de que no se malease el mosaico que era de suponer se encontraría á su espalda, atendidos los restos que ya se habian descubierto. / Existia alrededor de la cúpula y antes de que empezase el mosaico, una cornisa construida con piezas de yeso al efecto que fué preciso quitar puesto que amenazaba ruina por no hallarse bien engastada en la pared, habiendo dispuesto conservar varios trozos de dicha cornisa y mandar dos de ellos al Museo Arqueológico como testimonio perenne de haber formado parte de la misma.²⁵ / Quitando todo el yeso que cubría la parte exterior de dicha cúpula, se ha visto que faltaban muchos trozos de mosaico antes de que se hubiese hecho dicho enyesado, pero se han descubierto muchos é importantes trozos,²⁶ con varias caras, manos, la figura de un caballo en bastante buen estado y trozos de paisaje que revelan muy buen gusto».²⁷

Les reformes que Soler va fer a l'edifici de la cúpula no van agradar gens a l'historiador, periodista i advocat tarragoní Emili Morera i Llauredó (1846-1918), tal com el lector pot comprovar si llegeix aquesta nota:

«L'edifici de Centcelles ha perdut, a nostre judici, bona part de sa importancia des de fa pochs anys. Es de propietat del notari En Antoni Soler y Soler, y desitjant dit senyor tindre pagesos [masovers] en sa finca, tal volta sense prou aconsellar-se de persones tècni-

22. Probablement es tractava de l'historiador i polígraf reusenc Antoni de Bofarull i Brocà (1821-1892), aleshores resident a Barcelona. L'any anterior, Bofarull havia publicat el primer tom de la seva coneguda i voluminosa *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña* (Barcelona, 1876), precisament dedicat a l'arqueologia i a la història antiga del Principat i en el qual encara no hi havia, lògicament, cap referència al mosaic de Centcelles. Antoni era germà de l'historiador i arxiver de Reus Andreu de Bofarull, coautor –amb Joan Francesc Albiñana– del llibre *Tarragona Monumental* (Tarragona, 1849).

23. Vegeu la transcripció completa del document (l'original del qual es conserva a l'arxiu de l'Institut Arqueològic Alemany de Madrid) a MASSÓ CARBALLIDO, J. 1992: «El descobriment de les pintures i del mosaic de la cúpula de Centcelles, l'any 1877, segons una carta d'Antoni Soler», *Estudis de Constantí* 8, 59-70.

24. Val a dir que Centcelles no seria declarat «Monumento Histórico-Artístico» estatal fins el juny de 1931, poc després de començar la Segona República, igual que la catedral de Tarragona i altres construccions de mèrit.

25. VEGETI ARCO Y MOLINERO, Á. del 1894: *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona, con la Clasificación hecha en 1878 por D. Buenaventura Hernández Sanahuja. Continuado hasta el presente y precedido de una reseña histórica sobre su fundación, vicisitudes y acrecentamientos*, Tarragona, 229, núm. 3119-3121. També figuraven al *Catálogo* tres trossos solts del mosaic, descrits a les p. 206-297, núm. 2926-2928 (ja fa uns quants anys, en vaig poder veure un, al magatzem de l'actual Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, que tenia annexa una nota manuscrita d'Hernández Sanahuja).

26. Separar la capa de guix del mosaic de la cúpula era una tasca certament complicada, sobretot amb els mitjans que es degueren utilitzar en aquella època. Hernández Sanahuja (1888: *El Pretorio de Augusto en Tarragona*, obra citada, 72, nota primera) explicà que Soler «tuvo el laudable intento de quitar el feo revoque [...], pero hubo de desistir de su ilustrado empeño, pues se halla tan adherido el revoque á las teselas ó pequeños cubos que forman el mosaico, que al arrancar la costra que lo cubre, siguen las teselas, puesto que tienen más adherencia á esta que á la argamasa antigua que las sirve de asiento: vista esta grandísima dificultad se creyó más conveniente dejarlo como está, que destruirlo».

27. MASSÓ CARBALLIDO, J. 1991: «Centcelles a la darrereria del segle XIX», *Estudis de Constantí* 7, 13.

ques, va cometre la mala obra de convertir lo prehuat monument en una casa de dos pisos, esmotxant los nitxos laterals pera les escales y destruint los dipòsits soterranis pera transformar-los en cup de vi. Encara fôu més grollera la obra feta en la cúpula, sots lo pretext de sa conservació: puix tolerà que-s llisés ab pegats d'argamasa molt mal posats, per l'aguant de les teseres [sic, per tessel-les] subsistents, fent desaparèixer la senyal que dexaren les caygudes, senyal que donava idea de la totalitat del dibuix, y quedant ara tot l'edifici verament desnaturalisat de son primitiu caràcter. ¡Es llàstima que persones d'il·lustració prengan resolucions d'aquesta naturalesa, sense una seguretat complerta de son bon procehir, y es més llàstima en una obra tan originalíssima, que no cab dupte de que era, y es encara, un dels monuments més típics de la nostra terra [!].»²⁸

Amb les diguem-ne noves parts del mosaic posades a la vista, l'opinió d'Hernández expressada a *El Indicador Arqueológico* va canviar radicalment i passà a considerar l'edifici principal de Centcelles una «basílica bizantina»:

«Lo notable y característico del templo de Centcellas es, que el interior de la cúpula está revestido de un hermoso mosaico, formado de pequeñas teselas ó cubos de piedras de colores, semejante á los romanos, adorno que también decoraba los templos bizantinos de la Persia, de la Siria y de todos los que mandó construir Constantino y su madre Santa Elena; y he aquí otra de las pruebas de que la basílica de Centcellas es exclusivamente bizantina, y que por consecuencia debe remontarse á una grande antigüedad: ignórase la causa ó motivo que obligó a embadurnar en tiempos posteriores sus paredes, especialmente las del interior de la cúpula, así es que hace ocho ó diez años se ignoraba la existencia del precioso adorno que desde su origen la cubría; pero la casualidad hizo que se desprendieran trozos de este burdo revestimiento, descubriéndose casualmente parte del mosaico, el cual representa con vivos colores paisajes, palacios ó quintas de recreo, y lo más notable, figuras de personas y animales de tamaño natural.»²⁹ Per tot això, i per altres conceptes, hipòtesis i especulacions històriques que estalvio al lector, Hernández va considerar finalment aquest «curioso é importante edificio, puramente bizantino, [...] dignísimo de ser conocido por los artistas y aficionados; evidentemente es el único de su clase y género que se conserva en España, y se remonta á los primeros tiempos del cristianismo.»³⁰

Sense haver de sortir de la part alta de Tarragona, hom podia veure des de l'època medieval el frontal de sarcòfag paleocristià, dit de Betesda, que encara avui es conserva encastat al damunt d'una de les portes romàniques de la façana de la catedral.³¹ Hernández no el va descriure, que jo sàpiga, fins l'any 1888, en un recull de textos publicats prèviament a la revista *El Ateneo Tarraconense de la Clase Obrera*. En parlar del sant catòlic Ermenegild, fill del rei visigot Leovigild i decapitat –per ordre d'aquest– a Tarragona l'any 585, Hernández aportà la citada peça escultòrica com a element per bastir una de les seves característiques, agosarades i sovint inconsistents hipòtesis:

«Otro resto importantísimo nos ha deparado la casualidad, el cual, bien estudiado, tal vez arroje alguna luz sobre el destino que se dió al cuerpo del santo [...]. / La conjetura que vamos á exponer sobre la atribución que puede darse al indicado resto, es á nuestro entender bastante verosímil; esto no obstante, la daremos conjeturalmente, con el solo objeto de que pueda ser estudiada por personas competentes, en indagación de la verdad. / Existe, pues, en el frontispicio de la Catedral de Tarragona, desde su fundación en el siglo duodécimo, y formando parte integrante del muro, un sepulcro antiguo, de mármol blanco estatuario, adornado de varias figuras en alto relieve, casi destacadas del fondo, representando á grupos, en su cara visible, varios pasajes del nuevo Testamento. El carácter de las figuras y su colocación manifiestan desde luego, que este sepulcro corresponde á los primeros siglos del cristianismo. La opinión de los arqueólogos que lo han examinado, es de que se remonta al siglo quinto ó sexto de nuestra era, y razones muy poderosas, que expon-dremos a continuación, nos hacen deferir en un todo á dicha conjetura. / Este precioso sepulcro, que se halla al presente en el más perfecto estado de integridad, mide 2'20 centímetros [sic, per metres] de longitud, por 0'60 cents. [sic, per metres] de altura; las figuras y objetos que lo adornan, tienen de 7 á 8 cents. de relieve, observándose que algunas de ellas están absolutamente aisladas, viniendo todo en demostración de que hubo de servir de enterramiento á algún personaje de altísima prosapia. / La escultura de las estatuas, si bien detalladas hasta con esmero, se resienten no obstante de la decadencia de las artes durante los últimos tiempos del imperio romano en Occidente, así como el bastardeamiento del arte escultórico en la corte de Bizancio; en efecto, á simple vista se descubren en este resto ciertos rasgos característicos, que acusan el

28. MORERA I LLAURADÓ, E. [1910]: *Provincia de Tarragona*, vol. iv de la *Geografía General de Catalunya* dirigida per F. Carreras i Candi, Barcelona, 200, nota 36.

29. B. Hernández Sanahuja, 1888: *El Pretorio de Augusto en Tarragona*, obra citada, 72.

30. B. Hernández Sanahuja, 1888: *El Pretorio de Augusto en Tarragona*, obra citada, 35, nota primera.

31. Es tracta del molt conegut frontal esculpit, de fris continu, amb escenes del Nou Testament i datable vers l'any 400, que fou col·locat –potser ja al segle XII– en el mur immediatament superior a la porta meridional de la façana principal de la seu. Es considera una peça importada, és a dir, no esculpida en un taller hispànic.

gusto bizantino, no dudando que este interesantísimo monumento, se debe sin disputa al cincel de los artistas griegos venidos á España á bandadas de Oriente, buscando fortuna, en seguimiento de las tropas imperiales enviadas á nuestro país por el emperador Justiniano, á petición de Atanagildo, en el año 550 de Jesucristo. / Dijimos arriba, que los arqueólogos están contestes en considerar este sepulcro como perteneciente al siglo quinto ó sexto de la era vulgar; en tesis general, esta calificación ó atribución es á nuestro entender aceptable; pero localizando la cuestión, y tratándose de Tarragona, la erección del monumento, hablando históricamente, no puede de ninguna manera remontarse más, que á los últimos días del reinado de Leovigildo, esto aun suponiendo que fuese cierta su conversión al catolicismo (587), ó en caso contrario á los primeros del reinado de su sucesor Recaredo; tenemos razones fundadas para apoyar esta opinión».³²

Tot seguit, Hernández exposà àmpliament, al llarg d'unes quantes planes, les seves «razones fundadas», amb uns arguments que són només especulatiu i que sovint s'aproximen perillósament a la imaginació literària. Venia a dir que si la datació és la que «los sabios» (no diu quins)³³ «remontan la fecha de este inapreciable monumento al siglo sexto de nuestra era», i hom té en compte que «los Godos, destructores de Tarragona» no van malmetre les figures del relleu en qüestió, tot i ser «entusiastas arrianos, y por lo tanto iconoclastas ó enemigos de las imágenes», el sepulcre només podia ser d'un període molt concret, «no [...] antes del fallecimiento de Leovigildo, ocurrido en el año 589 de Jesucristo, poco antes de haberse declarado el catolicismo religión del Estado, ni después de la caída del imperio gótico bajo el reinado de D. Rodrigo (711)». Aquesta suposició obviava –d'entrada– el fet que es tracta d'un sarcòfag antic, és a dir, d'una caixa sepulcral –que normalment s'enterrava o es dipositava en una cripta o altra mena de construcció funerària privada– i no d'un element per exposar en un edifici públic o a l'exterior, per la qual cosa hauria pogut ser perfectament ignorat pels gots «iconoclastes», com tants d'altres sarcòfags tarraconenses. Curiosament, el per altra banda benemèrit arqueòleg tarragoní va creure «que este interesante resto pasó desapercibido durante todo el período que Tarragona fué musul-

mana, quizás oculto entre las ruinas que ocasionaron las luchas entre los Arabes y cristianos que intentaban recobrarla, reapareciendo casualmente y sin la menor duda, cuando reconquistada por fin en tiempo del arzobispo San Olaguer (1117) se dió principio á la suntuosa Catedral, aprovechándose las ruinas del Capitolio y del Foro para su construcción, de lo que dan testimonio las muchas lápidas que se hallan empotradas en sus muros á manera de sillares, y entonces se colocó con muy buen acuerdo el sepulcro recién encontrado, en la principiada fachada del templo, inmediatamente encima de una de las puertas románicas laterales, sin mutilarla lo más mínimo, y en donde se ha conservado por espacio de cerca de ocho siglos sin el menor deterioro o profanación».³⁴

Hernández, impresionat per la qualitat de la peça, no deixà de preocupar-se per «poder adivinar [sic] la persona para quien fué esculpido este egregio sarcòfago, digno ciertamente de un monarca» i, en conseqüència, s'aplicà «á exponer una conjetura que nada tiene de improbable», una conjetura que –estalvio el dicurs i la retòrica– no és altra cosa que dir «que no seria extraño que en él [al sarcòfag] hubiese sido depositado el cuerpo del esclarecido príncipe, á poco de haber sufrido el martirio por manos de Sisberto», això sí, després que el pare d'Ermenegild, Leovigild, «arrepentido de su parricidio», hagués volgut donar-li una «honorífica y ostentosa sepultura».³⁵

Per acabar, Hernández assenyala que havia redactat una descripció detallada o «minucioso exámen que de cerca hicimos, de las representaciones bíblicas del sepulcro», un document que lamentablement no he pogut trobar.³⁶

L'arqueòleg i crític d'art sevillà Narciso Sentenach y Cabañas (1853-1925) –que substituí transitòriament Hernández, després que aquest hagués mort, al capdavant del Museu Arqueològic–³⁷ publicà, a l'important setmanari madrileny *La Ilustración Española y Americana*, un article divulgatiu sobre les belleses de l'arqueologia tarragonina, en què va fer referència expressa al sarcòfag de Betesda i a algunes «restes cristianes» més conservades a la ciutat –que no detallà–, dins d'un discurs més aviat apològic i espanyolista:

«Aunque la ciudad patricia siguiera entregada á sus tradicionales cultos y ofreciendo votos y sacrifi-

32. B. Hernández Sanahuja, 1888: *El Pretorio de Augusto en Tarragona*, obra citada, 41.

33. Potser un dels savis fou Fidel Fita, de qui parlem més avall.

34. B. Hernández Sanahuja, 1888: *El Pretorio de Augusto en Tarragona*, obra citada, 42.

35. B. Hernández Sanahuja, 1888: *El Pretorio de Augusto en Tarragona*, obra citada, 43-44.

36. B. Hernández Sanahuja, 1888: *El Pretorio de Augusto en Tarragona*, obra citada, 43, en què apareix una nota en què emplaçava el lector a un text que havia de ser «el Apéndice núm. 2» de la monografia, un apèndix que no apareix als exemplars que he pogut consultar. MORERA LLAURADÓ, E. 1897: *Tarragona Cristiana. Historia del Arzobispado de Tarragona y del territorio de su provincia (Cataluña la Nueva)*, tom I, Tarragona, 137, nota 1, cita l'edició d'*El Pretorio* apareguda «en la Revista del Ateneo, durante el año 1890», una versió que tampoc no he pogut localitzar.

37. Sentenach va ser el responsable interí del Museu de Tarragona entre 1892 i el 16 de setembre de 1893 (el 13 de març de 1894 fou traslladat finalment al Museu Arqueològic Nacional, de Madrid).

cios á los dioses paganos, como se deduce de algunas inscripciones encontradas, no por eso faltaban potentados que profesaban las doctrinas cristianas regeneradoras, y notables restos arqueológicos de piedra correspondientes á aquel último período romano nos demuestran su importancia. / En el Museo Arqueológico [...] se conservan restos cristianos de gran valor, fragmentos de marmóreos cenotafios y otros objetos; pero ninguno alcanza en arte y belleza al sepulcro que, incrustado en los muros de la catedral sobre su puerta lateral derecha, cual si fuese un gran sillar, aparece hoy perfectamente conservado, siendo sin duda el mejor de los muchos de su especie que conocemos en España, representando pasajes de la vida de Jesús, entre ellos, su entrada triunfal en Jerusalén. / Artísticamente considerado, es el ejemplar más precioso que puede presentarse del arte romano en su período llamado del renacimiento de Constantino, ofreciendo la particularidad de existir otro de idéntica composición en Roma, con pequeñas variantes, de la misma época, pero que es vencido por el nuestro, pues obedeciendo á lo que acontece con toda la escultura romana, alcanza siempre mayor arte la labrada en España, con notable superioridad á la que se ejecutaba en la capital del mundo latino; notable fenómeno artístico que se sostiene durante largo período, constituyendo la cultura romano-hispana una página especialísima por su mérito artístico, como pudiera demostrarse en estudio particular sobre ella».³⁸

No cal dir que la pretesa superioritat artística hispànica defensada per Sentenach ha estat desqualificada per la recerca posterior. Aquest autor també dedicà un paràgraf de l'article a la vil·la de Centcelles, tot i que –curiosament– sense esmentar-ne el nom:

«A alguna distancia de ella [de la ciutat de Tarragona] se observa interesantísima ruina, perteneciente sin duda á las termas de la *villa* donde el emperador Adriano, el gran arquitecto entre los césares, pasó larga temporada convaleciendo de tenaz enfermedad. Consiste en amplia rotonda, quizá un *caldarium*, ó departamento de baño caliente, con la gran especialidad de estar coronado por extensa cúpula revestida de un bellissimo mosaico teselar, semejante en mucho, por su composición, al célebre de Palestrina, característico de la época de este emperador, y ejemplar único en su clase que conocemos».³⁹

Una de les fites de la historiografia tarraconense és, sens dubte, la molt voluminosa *Tarragona Cristiana* d'Emili Morera i Llauredó (ja citat més amunt). Al primer volum, i entre moltes altres coses, Morera va fer referència a un sermó predicat a la ciutat, vint anys abans, per l'historiador, epigrafista i sacerdot català

Fidel Fita i Colomé (1835-1918), a propòsit del ja esmentat sarcòfag de Betesda:

«Hasta el año 1877 nadie se había ocupado de un hermoso ejemplar de escultura religiosa del siglo IV que se encuentra sobre una de las puertas laterales románicas de la catedral, y á pesar de que han sido varios los escritores que han estudiado y descrito los monumentos civiles y eclesiásticos de Tarragona, ninguno menciona el de referencia, que pasó desapercibido á sus ojos, sin duda por el sitio en que se halla colocado. El mérito del descubrimiento ó de haber fijado primero la atención en él se debe al sabio arqueólogo Rdo. P. Fidel Fita, con ocasión de hallarse en Tarragona en los primeros días del año 1877. Disertando sobre la antigüedad de la Iglesia tarraconense en un sermón que predicó en la catedral, anunció que en la fachada del soberbio templo metropolitano aparecía un notabilísimo testimonio de su viejo abolengo, tal era un bajo relieve de escultura romano-cristiana, formando, al parecer, la cara de un sepulcro empotrado sobre una de sus puertas laterales. / La noticia llamó profundamente la atención de las personas ilustradas, y desde aquel día fué examinada la escultura con verdadero interés artístico é histórico, fotografiándola y describiéndose sus hermosos detalles, además de practicarse varias investigaciones para determinar cual pudo ser el objeto de la obra. Como ésta no sobresale del nivel de la fachada, no ha sido posible dar una completa solución al problema iniciado por el P. Fita de si es ó no un sarcófago, aunque las pruebas indiciarias se inclinan á considerarlo tal. / Las figuras esculpidas en gran relieve representan á cuadros, en la cara visible, varios pasajes de la sagrada escritura referentes á la vida de Jesucristo, á saber: á la izquierda, el del amor de Jesús para los niños; luego Cristo con un rollo en la mano hállase entre dos apóstoles, y al volver la cara ve á la Magdalena á sus piés; inmediatamente Cristo marcha, seguido de un apóstol. En el centro existen dos cuadros superpuestos, figurando en el inferior la resurrección de Lázaro y en el superior la curación del Parálítico. A la derecha aparece un solo y grandioso cuadro, tal es el de la entrada de Cristo en Jerusalén».⁴⁰

Tot seguit Morera comentà la descripció que, de la mateixa peça, havia publicat Hernández Sanahuja –com hem vist– uns quants anys abans. Morera, contràriament a les agosrades opinions del seu ja desaparegut amic Hernández, la considerà «un precioso ejemplar de la época romana, otro de los bellos restos que nos quedan, tal vez el mejor de España, de aquel importantísimo período que comenzando en Constantino tuvo su desarrollo durante el imperio de

38. SENTENACH, N. 1894: «Tarragona Monumental. II», *La Ilustración Española y Americana*, any XXXVIII, núm. XLI (8 de novembre), 274.

39. N. Sentenach, 1894: «Tarragona Monumental. II», obra citada, 274.

40. E. Morera Llauredó, 1897: *Tarragona Cristiana*, obra citada, tom I, 135-137 (amb una fotografia del frontal inclosa).

Teodosio el Grande y continuó hasta principios del siglo v en que las guerras y devastaciones de los bárbaros acabaron con el imperio», i afirmà que «es tan conocido ya su estilo, que se han publicado importantísimos trabajos para determinarlo, citándose en ellos notables ejemplares existentes en diferentes puntos».⁴¹

Morera acaba comparant el frontal amb un de molt similar que es conservava a Roma i que havia estat descrit per l'arqueòleg jesuïta R. Garrucci:

«*Arte Cristiano* del P. Garrucci,⁴² en donde puede verse (lámina 314, núm. 5) un dibujo casi idéntico al descrito, hallado en Roma casi destruído, pero cuidadosamente restaurado. Los asuntos, según los describe el autor, representan: primeramente á la izquierda, Cristo con un volumen en la mano entre dos apóstoles, colocada la derecha sobre uno de dos pequeños ciegos que se le acercan; Cristo á quien habla un apóstol, vuelve la cara y vé á sus piés una mujer envuelta en un manto que toca su palio; en el fondo el pórtico de la piscina. En el centro superior Cristo que hace levantar al Paralítico y marcha éste cargado con su lecho; en medio las aguas de la piscina, y en la parte inferior otro enfermo rodeado de tres figuras. La derecha la ocupa completamente la entrada de Cristo en Jerusalén. Todas las figuras, cuadros y disposición de cada uno, son muy parecidos al relieve de Tarragona».⁴³

També aprofita per esmentar uns quants elements arqueològics més, de caràcter paleocristià, que es conservaven al Museu provincial:

«Existen en el Museo algunos otros restos de este período, tales como una lucernita con adornos de vid en su parte superior, de simbolismo y estilo perfectamente cristianos (núm. 2673 del Cat.), y luego en el armario iv (núm. 3144 del Cat.), se halla parte de un bajo relieve ó anaglypta, señalado como pagano, por representar a un magistrado con la toga y un volumen en la mano, cuando puede perfectamente caracterizarse de un apóstol ó quizás Cristo, con un

rollo en la mano, y la otra en actitud de bendecir,⁴⁴ semejante á tantos otros como existen en la región catalana. El joven y entendido arqueólogo D. Narciso Sentenach, durante su destino en el Museo de Tarragona (1893), así calificó aquellos restos, haciendo pública su opinión en un estudio sobre los monumentos de Tarragona [...].⁴⁵ / El resto de la anaglypta sirvió, cuando entero, de losa para una sepultura de la Edad media, volviéndolo al revés, de modo que el relieve miraba á la cara interior del enterramiento, y leyéndose en la otra cara en caracteres del siglo xiv parte de la inscripción del personaje cuyas cenizas guardaba... (BRIS: IX: OBIIT: VENERABILIS: BERNARDINVS: DE ULTINELLA)».⁴⁶

D'altra banda, Morera s'equivocà de manera palmària en opinar sobre les imatges o escenes que aleshores eren visibles –parcialment, és clar– al mosaic de la cúpula de Centcelles:

«[...] Que el resto del edificio resulta también romano y de carácter pagano, lo comprueban perfectamente los dibujos del mosaico, pues en ellos no se observa la menor señal cristiana, antes bien, aparecen varias figuras, que pueden representar perfectamente algún paisaje mitológico, y aún alguna se halla enteramente desnuda, sin el menor carácter honesto y propio de los templos cristianos».⁴⁷

El 1893, Centcelles fou objecte d'una visita tècnica certament referenciable. El grup era format per dos arqueòlegs andalusos aleshores destinats a Tarragona, Àngel del Arco y Molinero (1862-1925) i Narciso Sentenach (director i conservador o auxiliar, respectivament, del Museu Arqueològic), i per dos tarragonins, el repetidament citat historiador Emili Morera i l'arquitecte provincial Ramon Salas Ricomà (1848-1926). Cinc anys després, Àngel del Arco va publicar un informe sobre el monument, producte d'aquella anterior visita i d'una de posterior que havia fet ell mateix en companyia del «distinguido arqueólogo y abogado de Madrid D. Francisco Belda» (i també fotògraf, atès que va captar unes

41. E. Morera Llauredó, 1897: *Tarragona Cristiana*, obra citada, tom I, 137. En nota, és citada «*L'Archeologie chretienne*, de M. André Peraté, que describe varios sepulcros cristianos de Roma, Lión y otras catedrales».

42. L'obra de Garrucci, *Storia della Arte Cristiana nei primi otto secoli della Chiesa*, en sis volums, fou publicada entre 1837 i 1881. No l'he consultada.

43. E. Morera Llauredó, 1897: *Tarragona Cristiana*, obra citada, tom I, 137, nota segona.

44. Segons Arco y Molinero (1894: *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona*, obra citada, 236), el núm. 3144 «lleva en su reverso un bajo relieve representando un apostol, según unos, ó un filósofo, según otros, no faltando quien asegure que puede ser un magistrado romano saliendo del Foro. En esta diversidad de pareceres, y no teniendo el relieve indicación alguna que decida su verdadera antigüedad, nos atenemos á la inscripción de referencia para incluirle entre los monumentos epigráficos de la Edad Media». Quant al núm. 2673, es tracta d'una «lucerna de barro ordinario, sin mica ni asa. En el anverso tiene orla de hojas y racimos, y dentro de ella dos Cupidos disputándose un racimo de uvas. En el reverso la marca: EX.OFL.VICTORI». Sense comentaris.

45. Vegeu més amunt, nota 38.

46. E. Morera Llauredó, 1897: *Tarragona Cristiana*, obra citada, tom I, 138, nota 1. Val a dir que el fragment MNAT 3144 fou reaprofitat per a la tomba *de la muller* de Bernat d'Olzinelles, tal com va mostrar la inscripció gravada al dors de tres nous fragments del frontal, recuperats a mitjan segle XX; vegeu SÁNCHEZ REAL, J. 1951: «Hallazgos recientes. Fragmento de un sarcófago», *Boletín Arqueológico* 33, èp. iv, 84-85 + lám. I.

47. E. Morera Llauredó, 1897: *Tarragona Cristiana*, obra citada, tom I, 156.

quantas imatges del conjunt arqueològic, dues de les quals va reproduir Del Arco). Entre altres coses, el nou director del Museu (des del 22 de setembre de 1893, compte) afirmà que:

«Debido á mis escitaciones [sic], el propietario de las ruínas, D. Antonio Soler, hizo limpiar la cúpula de la capilla, realizó en ella algunas obras de conservación, y con este motivo se pudo estudiar el mosaico, descubriéndose en él algunas figuras de carácter enteramente romano. Creció con esto mi interés, y en una última y reciente excursión [...] se hizo limpiar parte del mosaico con grandes dificultades, apareciendo numerosas figuras varoniles, todas con indumentaria romana, y una enteramente desnuda; una *biga* de caballos [sic]; una escena de caza, donde varios hombres cogen una fiera; una colmena [sic]; un perro que sigue á un hombre conduciendo un caballo y algunas otras figuras. / La carencia de luz y de medios para obtener buenas fotografías (ya se sacaron algunas, pero sin condiciones para el fotograbado) no me permiten dar una idea exacta del carácter del mosaico; pero es indudable que su fabricación es romana, y sus asuntos enteramente profanos y aún inmorales [sic], como el varon desnudo. No puede, por tanto, la basílica de Centcellas ser de construcción bizantina; el edificio todo es romano; las ruínas laterales, romanas: aquellas construcciones fueron las *termas de Adriano*; lo que el señor Hernández llamó cripta era el desagüe del *aquarium*. / Ahora bien, en lo que el Sr. Hernández estuvo acertado fué en afirmar que la basílica de Centcellas debe ser considerada como el primer templo cristiano de Tarragona. / Utilizando el edificio de las *termas*, que ya por su forma se prestaba para convertirlo en capilla, revistieron los cristianos la cúpula, sin duda por lo profano de sus figuras, construyeron á ambos lados del edificio dos pequeños recintos abovedados para sacristía y baptisterio, y trocaron en templo consagrado á Dios lo que hasta entonces había sido lugar dedicado á los placeres del paganismo. [...] Tal vez en la basílica de Centcellas habrá que buscar el asiento y refugio del cristianismo tarraconense en el nebuloso período que sigue á su destrucción por los bárbaros del Norte; acaso Centcellas conservó como Arca Santa el fuego de la religión, que prendiendo en los habitantes

de la postrada Tarraco, escogió entre ellos á sus santos y á sus mártires; tal vez en Centcellas se prestó culto á la fé católica, durante aquella época en que Tarragona, unas veces en poder de cristianos, otras en manos de sarracenos, permaneció desmantelada y desierta hasta que restauró en ella el cristianismo la gloriosa cruzada de San Olegario...».⁴⁸

Malgrat l'opinió de Morera i de Del Arco, i els dubtes i imprecisions d'uns quants investigadors més (com Vicente Lampérez,⁴⁹ o Josep Puig i Cadafalch,⁵⁰ entre d'altres), l'evidència arqueològica es va anar imposant a mesura que avançà el segle xx.⁵¹ A les primeres dècades, les recerques *in situ* i els estudis detallats del prevere Josep Gudiol i Cunill (1872-1931), catedràtic d'Arqueologia Sagrada del Seminari de Vic, i, sobretot, de l'arquitecte Lluís Domènech i Montaner (1849-1923) van posar de manifest el caràcter paleocristià del mosaic de la cúpula de Centcelles. Fou decisiva la realització directa de calcs i de dibuixos reestructurats dels mosaics i les pintures, que van permetre identificar millor determinats personatges i escenes que s'hi representaven. Els dibuixos elaborats el 1901 per diversos alumnes de l'Escola Superior d'Arquitectura de Barcelona, dirigits pel professor Antoni Gallissà, van despertar l'interès de mossèn Gudiol, qui l'any següent visità Centcelles per fer-ne l'autòpsia crítica. El 1909 es va portar a terme una nova expedició d'estudiants d'arquitectura, ara dirigits per Domènech i Montaner (que segurament ja havia conegut el monument mentre es portaven a terme algunes de les seves diferents obres professionals a Reus), que van produir una destacable col·lecció d'acolorides aquarel·les. A més, el culte patrici tarragoní Carles de Morenes de Tord (1831-1906), quart baró de les Quatre Torres, va encarregar a Joan Molas l'execució d'una làmina amb el dibuix general (i altres de detall) de la decoració de la cúpula, que fou coneguda i utilitzada per Domènech i per altres autors.⁵²

El 1910, Emili Morera va aprofitar la publicació del volum de Tarragona de la *Geografia General de Catalunya*, que dirigia Francesc Carreras i Candi, per ampliar i revisar el que havia dit anteriorment sobre la cúpula de Centcelles, un «monument d'inestimable preu que-ns resta del temps de l'Espanya romana,

48. ARCO Y MOLINERO, Á. del. 1898: «Notas arqueológicas de la diócesis de Tarragona, II. Iglesia de Constantí - Centcellas», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* 4, 184-188 (el text és datat a Tarragona el 15 de març de 1898). Vegeu també J. Massó Carballido, 1991: «Centcelles a la darrera del segle XIX», *Estudis de Constantí* 7, 7-22.

49. LAMPÉREZ Y ROMEA, V. 1930: *Historia de la arquitectura cristiana española*, volum I, Madrid, 116-117. Lampérez havia visitat Centcelles el 9 de juliol de 1904 i va dibuixar una planta del conjunt arquitectònic.

50. PUIG I CADAVALCH, J.; FALGUERA, A. de; GODAY, J. 1909: *L'arquitectura romànica a Catalunya*, volum I, Barcelona, 135-137.

51. Centcelles va rebre, aleshores, un més que considerable nombre de visites d'arqueòlegs, historiadors de l'art, acadèmics, estudiosos, professors, estudiants i tota mena de curiosos.

52. En una nota necrològica sobre Carles de Morenes, redactada per Emili Morera i publicada en un número extraordinari del *Boletín Arqueológico* aparegut el 1906, es fa constar (p. xxiii) que «cuando el pasado mes de febrero [...] otra enfermedad grave llevó al sepulcro á nuestro compatriota, amontonaba [...] materiales, destinados á ampliar el estudio de Hernandez [Sanahuja] sobre el monumento de Centcellas y rectificar su opinión, que juzgó el resto arqueológico como de labra bizantina, correspondiente al siglo VI ó VII de nuestra Era».

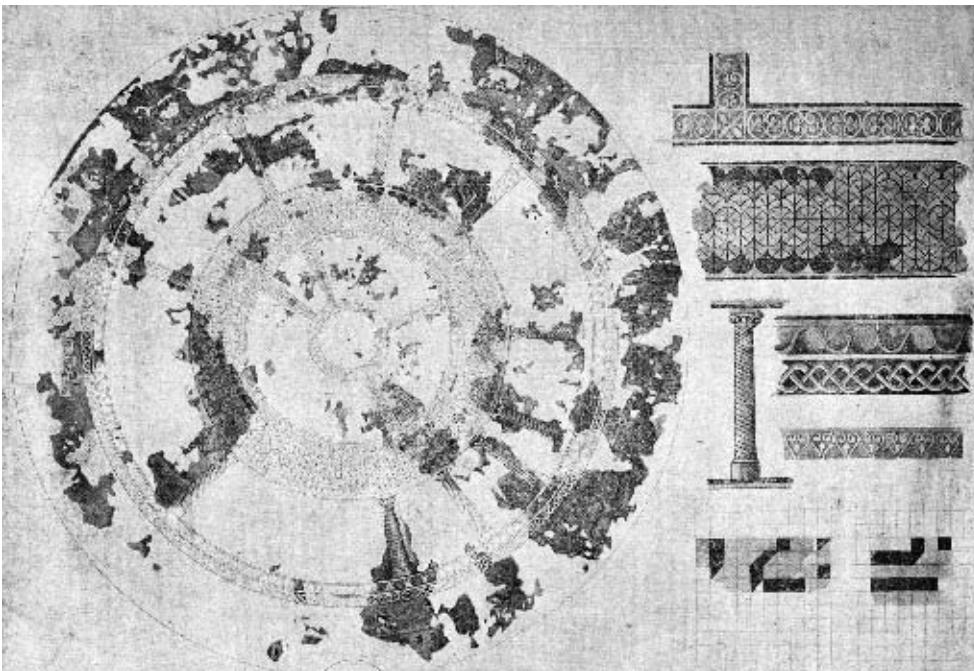
encara que determinats autors l'han fet nadíu del període wissigoth». En parlar de la decoració, Morera explicà que el mosaic formava «diferents quadros ahont artistes desconeguts exposaren payssatges y arguments mitològichs e històrichs y pintaren la naturalesa; no hi ha cap dupte que responen a obrers de primer ordre y a un projecte de grandesa inherent a la personalitat de a qui va dedicar-se la preuada obra», però –tot i descriure uns quants d'aquests «quadros», com el del «jove nú devant d'un lleó», és a dir, la representació de Daniel a la fossa dels lleons, i malgrat reproduir la làmina general patrocinada pel baró de les Quatre Torres– es veu que no acabava de decidir-se a apreciar-hi una iconografia cristiana. Al final, nogensmenys, recull la notícia de la recent excursió dels universitaris de l'Escola d'Arquitectura i la nova interpretació consegüent:

«Últimament, en les vagues del istíu de 1909, los alumnes de le [sic] Escola d'arquitectura de Barcelona, dirigits per lo sabi arquitecte En Lluís Domènech, passaren a Centcelles y dibuxaren tots los passatges de la cèlebre cúpula ab la deguda perfecció y exactitut, treball exposat en dita Escola, y lo examen dels dibuxos havèm de confessar que-ns fà duptar de si lo monument es pagà, o si té no poques reminiscencies cristianes, en quin cas no-s podria atribuir al temps del emperador Adrià, ans bé sería del període romà-cristià o del wissigoth, especialment en lo que pertany a la construcció del mosaych abans descrit».⁵³

El 14 de febrer de 1914, Domènech i Montaner va dictar a Tarragona una conferència –organitzada per la Societat Arqueològica Tarraconense– en què explicà detalladament les característiques i la iconografia del mosaic de Centcelles, amb projecció d'imatges.⁵⁴ En una ressenya publicada al diari catòlic tarragoní *La Cruz*, es féu ressaltar la «sagacitat» del conferenciant i el caràcter cristià de bona part de les escenes del mosaic:

«¿Fué cristiano el edificio del campo de Tarragona? Sí, pues aparte de las conjeturas fundadas en textos referentes a la vida de San Fructuoso, la traza del edificio y la ornamentación de la cúpula, aunque hoy reducida a escasísimos y menudos fragmentos, convencen de ello irrefatiblemente. [...] En los fragmentos adivinó el Sr. Domenech escenas que eran el habitual ornato de los primitivos edificios cristianos: la vendimia, Daniel en el lago [sic] de los leones, los mancebos en el horno de Babilonia, etc., y venía en seguida la comprobación mediante escenas completas, copiadas de otros edificios religiosos de aquella época, que reproducía la proyección, y cuyos detalles coincidían con las conservadas en la cúpula de Centcellas».⁵⁵

Uns quants anys després, el 1921, Domènech i Montaner va poder veure imprès el seu estudi sobre Centcelles, que li va servir com a discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i en el qual –entre altres coses– va continuar afirmant

PEU DE FOTO?

53. E. Morera Llauredó, 1910: *Provincia de Tarragona*, obra citada, 198-203. D'altra banda, a la p. 217 reproduïx novament una fotografia del «baix relleu o devanter de sepulcre cristià romà» encastat a la façana de la catedral de Tarragona.

54. Ja havia fet una conferència similar, a l'Ateneu de Barcelona, l'any 1912.

55. Faig servir la transcripció, de la ressenya del diari, que es publicà a la «Crònica» del *Boletín Arqueológico* 1, èp. II, gener-febrer de 1914, 62-64.

que l'edifici en qüestió havia fet «temporal o continuament [...] les funcions de l'Església episcopal o metropolitana de Tarragona, en el culte dels seus Sants màrtirs». ⁵⁶ Domènech va continuar treballant sobre el tema pràcticament fins a la seva mort, el 28 de desembre de 1923, i el 1931 fou publicada –a cura del seu fill Fèlix– una edició pòstuma de la seva obra, millorada –respecte a la de 1921– quant a les il·lustracions, però gairebé idèntica pel que fa al text. ⁵⁷

Renuncio a resseguir la història de la recerca contemporània sobre Centelles, que ja és prou coneguda, i la de la no menys abundosa bibliografia sobre l'escultura i l'epigrafia paleocristianes de Tarragona, i acabaré aquestes notes amb una breu informació apareguda al *Butlletí Arqueològic* l'estiu de 1923:

«Al matí del dia primer de Juliol, amb assistència de les autoritats provincials i locals i representacions d'entitats, i de l'Ajuntament en corporació, fou solemnement beneïda pel nostre senyor Cardenal-Arquebisbe, la Primera pedra de la nova Fàbrica de Tabacs, que Tarragona deu al Director de l'Arrendataria D. Francisco Bastos, amb qual motiu la ciutat feu qualques actes de festejos i ofrenaments». ⁵⁸

Ara és evident que molt pocs (o ningú) podien preveure les extraordinàries conseqüències que tindria, per a l'arqueologia paleocristiana tarraconense i àdhuc per a la internacional, aquell acte d'inauguració oficial d'unes obres. Però això ja seria una altra història.

Agost del 2011

56. DOMÈNECH I MONTANER, L. 1921: «Centelles. Baptisteri y *celle-memoriæ* de la primitiva església metropolitana de Tarragona», dins *Discursos llegits en la «Real Academia de Buenas Letras» de Barcelona en la solemne recepció pública de D. Lluís Domenech y Montaner el dia 5 de juny de 1921*, Barcelona (pel que fa a la cita, 42-43).

57. DOMÈNECH I MONTANER, L. 1931: *Centelles. Baptisteri i celle-memoria de la primitiva església-metropolitana de Tarragona*, Barcelona.

58. «Efemèrides tarraconines», *Butlletí Arqueològic* 14, èp. III, juliol-agost de 1923, 100, núm. 134.

3. L'EPIGRAFIA PALEOCRISTIANA DE TARRACO. CARACTERÍSTIQUES GENERALS I ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Diana Gorostidi Pi
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

L'estudi de les fonts, siguin aquestes literàries, iconogràfiques o arqueològiques, és fonamental a l'hora d'emprendre qualsevol tipus d'anàlisi històrica sobre la Tarraco paleocristiana. Les inscripcions llatines comparteixen tots tres requisits, i aquesta característica fa de l'epigrafia una de les disciplines fonamentals per a l'estudi de la Tarragona dels primers cristians.¹ Des del punt de vista de la recerca epigràfica, devem molt al treball realitzat per molts estudiosos que al llarg del temps han anat posant en evidència la importància d'aquest llegat patrimonial, mitjançant la publicació d'estudis i acurats catàlegs epigràfics gràcies als quals avui en dia podem gaudir d'excel·lents eines per al seu millor coneixement i divulgació científica.²

3.1. L'epigrafia dels antics cristians

L'epigrafia, la disciplina científica que s'ocupa de les antigues inscripcions, és una ciència que es va consolidar com a tal a inicis del segle XIX sota el guiatge dels historiadors i filòlegs especialistes en aquest tipus de textos antics, que van irrompre amb força dins de l'anomenada *Altertumwissenschaft*, la «Ciència de l'Antiguitat» que apropiava els estudis humanístics al positivisme en la recerca pròpia de l'època. El concepte va ser creat per l'eminent historiador i premi Nobel Theodor Mommsen (1817-1903), recuperant la vella idea renaixentista del corpus epigràfic total amb les inscripcions llatines disseminades per l'antic territori romà, tot considerant, però, la nova metodologia, atenta a recollir de manera sistemàtica i analítica els textos antics incisos en suport dur, per la qual cosa es posava en evidència per primer cop la necessitat de la revisió autòptica dels textos a fi d'expurgar les lectures falses, dubtoses i errònies acu-

mulades en els manuscrits medievals i en les síl·loges epigràfiques renaixentistes.

La idea va confluïr excel·lentment en el projecte del *Corpus Inscriptionum Latinarum* (= CIL), una de les fites científiques més destacades de tot el segle XIX i XX.³ Contemporàniament i motivat pel descobriment de les grans catacumbes romanes, naixia una altra disciplina històrica, l'arqueologia cristiana, que va portar com a conseqüència un especial interès vers els epitafis dels primers cristians de la mà de Gian Battista de Rossi (1822-1894), l'arqueòleg i pare de l'epigrafia cristiana.⁴

L'estudi de les inscripcions cristianes va portar una definició seva i pròpia dins de l'estudi del fenomen cultural que va ser l'epigrafia romana, fins al punt que avui en dia es considera que, així com l'arribada d'August va suposar una revolució en el concepte i exposició de les inscripcions, implicant una cesura entre època republicana i Imperi, la idiosincràsia històrica i cultural del cristianisme va provocar també una altra transformació amb el naixement de l'anomenada «terza età dell'epigrafia», l'última fase en el desenvolupament de les formes i usos de l'epigrafia romana.⁵

3.1.1. Característiques generals de l'epigrafia paleocristiana. Breu síntesi

Les ciutats, especialment Roma, van ser l'àmbit primari i fins i tot exclusiu de les primeres comunitats estables cristianes, per la qual cosa va ser en aquest espai material i cultural on van emergir els primers testimonis epigràfics de comitents cristians segurs.⁶ En aquest sentit, és més lícit parlar d'epigrafia encarregada per cristians que d'epigrafia cristiana, ja que els elements propis del cristianisme, tot i ser cada cop més característics en la producció dels segles III-VI, no van

1. L'epigrafia és la ciència que s'ocupa de l'estudi de les inscripcions realitzades pels antics, és a dir, els textos incisos sobre suport dur, com ara pedra, metall o terrissa, també anomenats epígrafs (del grec *epi graphain*, literalment «escriure al damunt»).

2. Volem destacar la incommensurable figura del professor Géza Alföldy, el qual ens va deixar sobtadament quan ultimàvem aquestes pàgines. Sempre recordarem el seu nom amb immens agraïment pels seus estudis sobre Tàrraco, que tant va estimar.

3. Projecte encara vigent: <http://cil.bbaw.de/cil_en/index_en.html>.

4. Giovanni Battista de Rossi (1822-1894) va iniciar el 1861 la publicació de les *Inscriptiones christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*, i el 1863 va fundar la revista *Bullettino di Archeologia Cristiana*. El 1864 va publicar el primer volum de la seva *Roma sotterranea cristiana*. Va ser director del Museo Pio Cristiano i president de la Pontifícia Acadèmia Romana d'Arqueologia.

5. Sobre l'evolució en l'epigrafia en època d'August, cf. els fonamentals estudis de Géza Alföldy (principalment Alföldy 1991b). Sobre la «terza età dell'epigrafia», cf. Donati 1988.

6. Aquestes línies són una breu exposició sobre l'evolució formular de l'epigrafia cristiana. Per a un aprofundiment, cf. Grossi-Gondi 1920; Testini 1958, 327-543; Janssens 1981; Ferrua 1991; Petrucci 1995; Pietri 1997; Di Stefano 1997; Colafrancesco 1997; Carletti 2008; Sartori en premsa.

condicionar realment la manera fonamental de produir inscripcions, sinó que sobretot van continuar la multiseular tradició de l'epigrafia romana. Precisament per això, atesa aquesta forma semblant i la continuïtat amb la tradició romana pagana, al prefaci del volum I de les seves *Inscriptiones Christianae* G. B. de Rossi va definir aquests textos com un producte de la voluntat dels antics cristians de deixar testimoniança de la seva fe, en obert contrast amb la resta de la producció epigràfica pagana.⁷

Per fer un recorregut per les diferents etapes històriques de la producció epigràfica cristiana cal considerar el canvi que va suposar l'edicte de Constantí amb la permissivitat oficial del cristianisme, per la qual cosa els documents anteriors al segle IV il·lustren l'anomenat cristianisme primitiu, època en la qual els seguidors de Crist eren minoritaris i perseguits. De fet, els primers epígrafs funeraris cristians es documenten a Roma a finals del segle II, quan es daten els primers cementiris subterranis o catacumbes, decorades amb les primeres inscripcions fetes sobre plaques de marbre o pintades sobre teules.

Aquests primers textos eren molt senzills, escrits en llatí o en grec, llengua de les primeres comunitats cristianes, i es limitaven a reproduir generalment només el nom del difunt, de vegades el del donant. Més tard van començar a afegir-s'hi algunes expressions del tipus *pace*, amb el seu corresponent grec εἰρήνη, que aviat esdevingueren símbols de la nova fe.⁸ A mitjan segle III, aquestes paraules les trobem formant part de les primeres fórmules desconegudes per a la tradició pagana, raó per la qual comencen a carregar d'una connotació cristiana els epitafis que les contenen. Les fórmules cristianes primerenques més comunes són *in pace* (ἐν εἰρήνῃ), *in refrigerio et in pace* («en repòs i en pau»), fins i tot una clàusula tan explícita com *pax tecum a Deo*. Alguns dels epitafis cristians més antics mostren també l'ús de frases d'aclamació formades amb el verb *vivere*, al·lusiu a la vida en el més enllà, com indica el molt habitual imperatiu *vivas*, també present tant en la nova fórmula *vivas in Deo* com en la seva corresponent versió grega: ζήσης ἐν Θεῷ.

Des de mitjan segle III i començaments del segle IV, l'epigrafia cristiana comença a evolucionar cap a un repertori de fórmules més explícites i complexes. Per exemple, apareix la data de l'enterrament a vegades precedida per la paraula *depositio* («sepultura») i expressions similars, fórmula que es convertirà en un dels elements més característics de l'epigrafia romana cristiana. El llatí es converteix en la llengua oficial de la

litúrgia cristiana occidental, per la qual cosa el nombre de textos grecs disminueix progressivament, mentre que tornen algunes de les característiques paganes dels epitafis que havien desaparegut durant el primer segle de la tradició epigràfica cristiana. Així doncs, es tornen a trobar dades biomètriques (indicació dels anys viscuts), termes que caracteritzen els difunts en la família (*pater, mater, filius...*), verbs que indiquen la dedicació del sepulcre (*posuit, fecit*), paraules de lloança (en general *bene merens*) i, finalment, paraules d'afecte (*dulcis, carus*, amb els seus corresponents superlatius: *dulcissimus* i *carissimus*).

A partir de l'edat de Constantí, especialment després de l'edicte de Milà, l'any 313, l'epitafi cristià perd el seu aspecte arcaic i es fa més gran, més llarg i més explícit, fins i tot més oficial. Els signes i símbols de la fe cristiana apareixen sovint, especialment el cristograma, el monograma amb les inicials del nom de Crist, o la creu monogramàtica, de vegades juntament amb les lletres gregues apocalíptiques alfa i omega. Mentrestant, cada vegada és més gran l'espai reservat a l'elogi del difunt, amb especial referència a les seves qualitats morals. L'aspecte cristià de l'epitafi és clar i patent, per exemple, en les fórmules adoptades per descriure el matrimoni «cristià», la seva durada i les qualitats de marit i muller. L'esposa, en lloc d'*uxor*, terme carregat de connotacions jurídiques, ara es diu *compar* o *coniunx*, termes que incideixen en la reciprocitat dels esposos. Les seves virtuts més lloades són en general la *innocentia* («innocència»), la *castitas* («castedat»), la *bonitas* («bondat») i la *prudentia* («coneixement pràctic»), i és especialment lloada la virginitat abans del matrimoni (*virgo innocentissima*).

A partir d'aquesta mateixa època, especialment en les inscripcions dels més joves, podem trobar menció del baptisme, l'únic sagrament esmentat a les inscripcions cristianes juntament amb el matrimoni. Normalment, la paraula usada per descriure una persona recentment batejada és *neophitus, -a*. Per descriure la mort les inscripcions cristianes utilitzen verbs que reflecteixen el concepte cristià, és a dir, amb el sentit del descans i l'alleujament de les amenaces i els perills de la vida quotidiana, com *dormire* («dormir») o *quiescere/requiescere* («descansar») i *refrigerare* («alleujar»). El mateix passa amb els verbs que suggereixen la idea de «sortida» d'aquest món a l'altre, d'un món millor, ja sigui *decedere/recedere* o simplement *ire*, fins i tot la idea de «restitució» de l'ànima a Déu o del cos al sòl, com *reddere* («lliurar»).

7. *Christianos titulos appello inscriptiones eas, quae a Christianis religionis causa positae sunt* (ICVR, I, p. xxxvii). En aquest sentit, cf. A. Ferrua: «È canone fondamentale [...], che un'epigrafe si consideri come pagana, o meglio si lasci a giacere con esse, sino a che non si abbia un argomento positivo per ritenerla cristiana» (Ferrua 1991, 5, cf. Carletti 2008, 19).

8. Cal tenir en compte que el grec va ser la llengua vehicular en l'àmbit eclesiàstic fins al papa Damas (366-384). Sobre la llengua emprada, cf. Colafrancesco 1997.

A mitjan segle iv es produeix l'expansió de la comunitat cristiana per tot l'Imperi, fenomen que juntament amb el nou i creixent culte dels màrtirs i el pelegrinatge van començar a afectar la producció epigràfica. L'Església va haver d'afrontar nous problemes, no només religiosos, sinó també d'intendència. Per exemple, es van fer necessaris nous espais per a enterraments i un nou sistema per organitzar les catacumbes, ja que cada vegada més creients compraven els seus lòculs i les seves tombes al llarg de la seva vida, com reflecteix la fórmula *fecerunt vivi / comparaverunt* («van fer mentre eren vius / van comprar»). La seva intenció era garantir una sepultura adequada per a ells i les seves famílies, de preferència a prop de la tomba d'un sant o un màrtir, ja que eren considerats els defensors i intercessors dels morts.

La reducció de la població i l'abandonament de les catacumbes a finals del segle v i el començament del segle vi, a més de la disminució de l'educació i l'alfabetització va provocar com a efecte secundari una reducció dràstica de les inscripcions funeràries, fins al moment un dels trets més característics de la civilització urbana antiga. L'aspecte físic final de l'epígraf és un dels elements indicatius de l'epigrafia cristiana de l'última etapa. No hi ha interès per l'estètica del monument, per la qual cosa deixa de ser important l'execució paleogràfica, tant si és a càrrec de l'encarregat del cementiri o d'un familiar, mentre el text pugui ser llegit. També cal considerar el nivell adquisitiu de la gran majoria de la població, que, a més de no poder costejar la despesa d'una làpida original treballada per un professional, accentua de mica en mica una davallada del nivell formatiu general, especialment notable en l'escriptura i en la correcció lingüística, que deixa cada vegada més espai a la llengua lliurement emprada pel poble. A partir d'aquest moment la pràctica epigràfica ja no va formar part de tota la comunitat cristiana sinó només dels que pertanyien a les classes altes de la societat: la jerarquia eclesiàstica, l'aristocràcia i la burocràcia pública. Durant els segles següents, aquests van ser els únics entorns on la cultura escrita i la cultura de l'escriptura van poder sobreviure.⁹

3.2. El patrimoni epigràfic de Tàrraco

La recent publicació del nou fascicle del *Corpus Inscriptionum Latinarum* dedicat a les inscripcions romanes de Tàrraco (CIL II²/14, I-III) ofereix la possibilitat

de presentar un estat de la qüestió del material epigràfic paleocristià procedent de la ciutat i del seu territori, atesa la seva importància tant en contingut com en quantitat de peces recuperades, ja que Tàrraco no només ha conservat el més gran nombre d'inscripcions llatines de tot *Hispania* sinó que també és la ciutat que ha restituit una de les necròpolis cristianes més importants de tot l'Occident romà.¹⁰

3.2.1. Història dels estudis

L'interès per l'epigrafia paleocristiana tarraconense sorgeix indissolublement unit, com no podia ser d'altra manera, al naixement d'una arqueologia cristiana a la ciutat.¹¹ El descobriment de la necròpolis del Francolí entorn de la basílica dels sants Fructuós, Eulogi i Auguri va propiciar la troballa d'una gran quantitat d'inscripcions funeràries mai abans coneguda en aquesta banda de l'antiga *Hispania*. Prèviament, el volum dedicat a l'epigrafia cristiana de la península Ibèrica compilat per Emil Hübner (1834-1901),¹² il·lustre editor de les *Inscriptiones Hispaniae Latinae* (Berlín 1869), ja posava de manifest a l'època una atenció per aquest tipus de material, en la línia magníficament representada pel treball de Gian Battista de Rossi (1822-1894) amb les inscripcions cristianes de Roma.

L'obra de Hübner, tot i les seves nombroses mancances,¹³ representa un primer recull de l'epigrafia paleocristiana de la península Ibèrica distribuït segons els criteris topogràfics del *Corpus Inscriptionum Latinarum*, és a dir, segons els *conventus* de l'antiga administració imperial. A la seva obra Hübner recollia només quatre textos cristians sobre pedra procedents de Tàrragona, un nombre certament baix si el comparem amb els que va incloure poc temps després Ernst Diehl (1874-1947) en la seva compilació d'epigrafia paleocristiana de tot l'Imperi, on incloïa els nous epígrafs de la necròpolis del Francolí (Diehl 1925-1931 = ILCV), fins a arribar a les més de setanta inscripcions recollides al corpus hispà de Josep Vives (1888-1978), el gran estudiós de l'epigrafia paleocristiana de la península Ibèrica (Vives 1942 = ICERV). Prèviament, el mateix Vives havia publicat un article fonamental on recollia el *corpus* d'inscripcions paleocristianes de Tàrraco amb un total llavors de noranta-quatre textos (Vives 1936).

Tot i que l'obra de Diehl ja revisava i ampliava el volum de Hübner, es pot considerar que va ser Vives el veritable fundador de l'epigrafia paleocristiana a Espa-

9. Sartori en premsa. Sobre l'ús de l'escriptura durant el pas de l'època antiga a la medieval, cf. Petrucci 1995.

10. Les inscripcions de Tàrraco han estat objecte d'estudi per part del professor Géza Alföldy, primer en la seva fonamental obra *Die Römischen Inschriften von Tàrraco* (Berlín 1975) (= RIT) i ara en la recent reedició del fascicle corresponent al II volum del *Corpus Inscriptionum Latinarum* (Berlín 2011) (= CIL II²/14).

11. Cf. el capítol de J. Massó en aquest mateix volum. Per a una història dels estudis epigràfics a Tàrraco, cf. Alföldy 2011.

12. *Inscriptiones Christianae Hispaniae*, I (Berlín 1871) i II (Berlín 1900) (= ICH).

13. Per a una crítica de l'obra de Hübner, cf. Vives 1942, 1-9.

nya, ja que no només va veure la necessitat d'ajornar el catàleg epigràfic, en part ja fet per Diehl, sinó que va realitzar un treball de revisió crítica de les fonts i un reconeixement autòptic de les peces en la mesura que va poder. El mèrit inqüestionable de Vives no fou només oferir per primera vegada un corpus actualitzat de les inscripcions paleocristianes de la península Ibèrica, sinó que, replantejant de nou l'edició de Hübner, va organitzar els textos segons criteris metodològics de les disciplines històrica, epigràfica i teològica, amb una raonada edició crítica i amb estudis introductoris on es plantejava qüestions interpretatives i d'anàlisi que han estat i són encara una font lúcida per a l'anàlisi d'aquests documents de procedència hispana.

Tornant a les inscripcions de Tarragona, Vives va reunir els textos prèviament coneguts per Hübner i, com a novetat, les desenes de textos recuperats a les excavacions de Joan Serra i Vilaró a la necròpolis, molts ja publicats als primers informes i altres articles de divulgació científica d'amics i col·laboradors de l'eximi arqueòleg català, com Pío Beltrán, Mn. Josep Gudiol, el mateix Serra i Vilaró i, a partir del 1927, pel mateix Josep Vives (Tulla *et al.* 1927; Gudiol 1925. Cf. Vives 1928 i 1936).¹⁴ De fet, l'existència d'una memòria dedicada als màrtirs ja havia estat plantejada per Vives a partir de l'expressió *in sede sanctorum* que apareixia recollida diverses vegades en els epígrafs tarraconins (Vives 1928, 259. Cf. Vives 1936, 384, n. 14). Aquesta hipòtesi va quedar finalment corroborada per la troballa de la inscripció monumental amb els noms dels màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi (cat. 1). La presència de les relíquies va propiciar que al voltant de la basílica es produís el fenomen de l'acumulació de tombes (*tumulatio ad sanctos*), molt ben documentada en altres indrets, especialment a les esglésies del nord d'Àfrica (Duval 1988; Duval 1993, 198-202). El gran nombre d'inscripcions que van aparèixer a l'entorn de la basílica van assenyalar la necròpolis paleocristiana de Tarragona no només com la més extensa, sinó també la més important en volum d'inscripcions de tota l'antiga província Tarraconense, augmentada amb el descobriment, en els anys noranta del segle passat, d'una segona basílica funerària (López Vilar 2006), la qual cosa feia el jaciment de Tarragona només comparable a les corresponents necròpolis lusitanes de Mèrida i Mèrtola (Ramírez i Mateos 2000; Torres i Macias 1993).

L'any 1975 va aparèixer per primera vegada publicat el *corpus* de les inscripcions romanes de *Tarraco*, on certament van quedar inclosos els epígrafs cristians

de la ciutat però també els procedents de la resta de l'*ager Tarraconensis* (Alföldy 1975 = RIT). L'obra de Géza Alföldy col·locava en un capítol a banda trentas inscripcions clarament identificables com a cristianes sobre la base de criteris de contingut (fórmules de caràcter cristià, presència del crismó, etc.), deixant fora una sèrie de peces que, tot i procedir de l'antic cementiri, no presentaven cap d'aquests indicis. A la revisió de l'epigrafia de Tarragona confluïda en la publicació del nou fascicle del CIL, el mateix Alföldy juntament amb Heikke Niquet es van encarregar de recollir les novetats relatives també de l'epigrafia jueva i cristiana (Alföldy 2006, 79). A mesura que es produïen novetats s'han anat publicant diversos treballs de síntesi previs a la publicació del volum del CIL de *Tarraco* corresponent a l'epigrafia cristiana, i en alguns dels quals es glossen aspectes puntuals com ara el perfil social o la pràctica epigràfica dels primers cristians de la ciutat (Alföldy 1992 i 2011; Niquet 2004 i 2007. Cf. Rodà 1992 i 1998; Gómez Pallarès 2000; Alföldy 2006; Gorostidi 2011).

Lluny queden les poques inscripcions recollides per Hübner i Vives, ja que actualment tenim al voltant de cent cinquanta textos classificats com a paleocristians d'un arc cronològic que va del segle IV al VII, entre els quals s'inclouen esporàdiques troballes a l'*ager Tarraconensis* (RIT, 937-1073, Mayer i Rodà 1985, 179-180; Rodà 1992, 111-113; Niquet 2007; Gorostidi i López 2008).¹⁵

La quasi totalitat de les inscripcions cristianes de l'antiga Tarragona procedeixen del centre urbà i són principalment epígrafs sobre pedra, en gran part recuperats a les zones circumdants de la necròpolis paleocristiana del Francolí.¹⁶ No obstant, convé tenir present que no totes les inscripcions que coneixem s'han conservat físicament, sinó que el text, i en molt poques ocasions altres notícies com el seu punt de trobada o la descripció del seu suport, els tenim per tradició indirecta, és a dir, gràcies a les transcripcions fetes per persones que o bé les van veure personalment abans de desaparèixer o bé les van copiar al seu torn d'un autor precedent.¹⁷ Un altre element a considerar és l'elevat percentatge d'epígrafs fragmentats, cosa que dificulta la lectura directa dels textos i ens obliga a ser molt cauts a l'hora de proposar reconstruccions fiables segons els criteris de la ciència epigràfica, per la qual cosa és necessari comptar amb repertoris i estudis actualitzats que ens permetin establir paral·lels i adquirir informacions vàlides per a la millor comprensió d'aquests textos incomplets.

14. Sobre les excavacions de Joan Serra i Vilaró a la necròpolis paleocristiana, cf. Palol 1994.

15. A tall de comparació, l'últim catàleg de les inscripcions cristianes d'*Emerita Augusta* reuneix unes dues-centes inscripcions datades del segle IV al VIII (Ramírez i Mateos 2000).

16. Tot i això, hi ha altres àrees de la ciutat on s'han fet troballes esporàdiques, especialment a la Part Alta, en correspondència amb la zona on actualment es troba la catedral.

17. Sobre la transmissió dels textos epigràfics a Tarragona, especialment sobre la figura de Lluís Pons d'Icart, cf. Massó 2004.

D'acord amb això, l'estudi de les inscripcions dels antics cristians ha de tenir en compte no només el contingut dels textos més o menys íntegrament transmesos, sinó també la destinació i el context en què aquests van ser concebuts per tal de poder interpretar amb correcció el seu missatge epigràfic.

3.2.2. Característiques formals de la producció epigràfica cristiana de Tarraco

Tot i que la immensa majoria de les inscripcions llatines conservades –més de 200.000 disperses per tot l'antic Imperi romà, unes 1.800 només a Tarraco– pertanyen a la categoria de l'epigrafia funerària, cal considerar que la cultura epigràfica dels antics abastava un ampli ventall de funcions que implicaven, així mateix, una gran varietat de suports: des de la pedra o el marbre fins als metalls i les joies, dels pedestals i altars per als déus a la vaixel·la de cuina i qualsevol altra propietat moble, passant per les parets i els paviments de cases privades o edificis públics, civils o religiosos. També la producció epigràfica paleocristiana es troba en molts d'aquests àmbits, especialment a partir del segle iv amb l'oficialització del cristianisme, quan l'escriptura dels primers cristians va sortir de l'àmbit privat de les llars i catacumbes per resplendir a les esglésies i els edificis de l'administració eclesiàstica. A l'hora d'interpretar una inscripció caldrà, per tant, considerar sempre el text en relació amb el seu suport físic, perquè com a objecte arqueològic és també un testimoni excepcional de la cultura material a la qual s'associen uns determinats individus.

Els suports epigràfics

Com ja s'ha comentat, el context funerari va ser l'àmbit en el qual van sorgir les primeres manifestacions epigràfiques cristianes, que, com la mateixa mort, afectaven totes les classes socials. Per aquesta raó, els epitafis il·lustren una àmplia varietat tant de suports i materials com de diversitat de contingut, segons la capacitat econòmica i cultural dels individus. Atès que en un principi les manifestacions de la fe cristiana estaven reduïdes a l'ambient familiar i privat dels enterraments, les plaques de marbre que tancaven les fosses i els lòculs dels cementiris són amb diferència l'objecte més abundant sobre el qual es pot documentar la seva cultura escrita. També van suposar un mitjà assequible per a la gran majoria de la població, per la qual cosa són, certament, el suport més abundant d'inscripcions cristianes en obert contrast amb altres tipus de monuments habituals en l'epigrafia funerària romana de

tipus monolític, com ara les ares funeràries, per altra banda tan associades al culte pagà.

No obstant la profusió de les plaques de marbre, moltes inscripcions paleocristianes de Tarraco es troben sobre diferents tipus de suports, on la qualitat de l'execució material de l'epitafi ens il·lustra l'ampli ventall social de la població tarragonina. Les capes privilegiades podien permetre's altres tipus d'enterrament més luxosos, com ara els sarcòfags d'importació i les laudes sobre mosaic policromat, però la gran majoria optava per les senzilles plaques de marbre reutilitzat pels sectors socials menys pròspers, algunes fins i tot de material preuat. L'espoli sistemàtic dels antics edificis va afavorir aquest fenomen, per la qual cosa és comprensible l'absència –excepte per reutilització– de la pedra local, sigui el llisós o la pedra de Santa Tecla, material que fou abundantment emprat en els monuments d'època flàvia (Àlvarez *et al.* 2009). Al seu lloc trobem una prominent reutilització dels placats en marbre d'importació procedents del despul·lament de l'aparell decoratiu dels antics edificis, sigui el més habitual marbre blanc de Luni-Carrara (cat. 34) o bé de color, com el *pavonazzetto*, el *portasanta* o el *greco scritto* (cat. 33) (Tarrats *et al.* 2009, 70-71).¹⁸

En èpoques precedents la decoració amb aquest tipus de marbres era un element d'ostentació i prestigi, dels quals però un cop finalitzat la vida útil només suposava un suport funcional per gravar un epitafi (Tarrats *et al.* 2009). Precisament l'ús de petites plaques de marbres preuats contrasta amb la deficient paleografia, la qual cosa es justifica per l'accessibilitat d'aquest tipus de material a la gran majoria de la població (cat. 21, 33). A més, les plaques eren fàcilment encastables en construccions funeràries més o menys complexes, des de petites tombes tumulars fins a tota mena de mausoleus, i també funcionaven de tapadora de lòculs i de fosses pavimentals (CIL II²/14, LXXVI).

A l'altre costat del ventall trobem els monuments sumptuaris, normalment d'importació o realitzats per mestranxes foranes procedents de grans centres de producció, com és palès en el cas dels mosaics.¹⁹ En efecte, a Tarraco es conserven diverses esplèndides laudes musives policromes del característic estil de les tombes basilicals del nord d'Àfrica (Duval 1976, 49-50 i 70-71; Gómez Pallarès i Mayer 1996) (cat. 4, 5), així com diversos sarcòfags procedents de l'*officina* de Carthago (Rodà 1990 i 1998, 158-161). Destaquen alguns exemplars figurats que van pertànyer sens dubte a personatges de rang senatorial segons es desprèn del text d'algun d'ells (cat. 6). Els sarcòfags estaven destinats als grans mausoleus familiars que formaven part del paisatge funerari tarragoní, mentre que les cobertes

18. Les crides CAT fan referència al número del catàleg epigràfic que s'adjunta a la fi del treball.

19. Un magnífic cas de mosaic no funerari és l'esplèndid cicle iconogràfic de la cúpula de la vil·la de Centcelles, del s. iv-v dC, en el qual es troba dues vegades la inscripció d'obscura interpretació L(...) C(...) sobre l'anca de sengles cavalls. Cf. IRAT, 52 = CIL II²/14, 2287.

en mosaic entapissaven una part destacada del sòl de la basílica, cosa que permet identificar els seus propietaris amb alts càrrecs de l'administració eclesiàstica o civil.

Cal considerar també altres tipus de monuments sepulcral, com ara les grans làpides, potser més senzilles formalment, però que presenten a vegades textos molt elaborats, ben incisos i amb elegant cal·ligrafia, que tanmateix manifesten l'alt nivell cultural i econòmic dels seus destinataris (cat. 7). Monumentalitat, refinada decoració i qualitat són elements preuats que denoten la categoria dels seus comitents, membres de l'alta societat que seguint la tradició de les elits locals paganes van escollir segons la seva capacitat econòmica un enterrament propi de les classes benestants.

La paleografia

A grans trets, es pot dir que el traçat de les lletres de les inscripcions paleocristianes de *Tarraco* es troba en consonància amb el que succeeix a la resta de l'Imperi, on es continua amb la tradició de l'escriptura monumental (capital quadrada) (cat. 8, 11, 26) o cursiva (capital *libraria*) pròpies de l'epigrafia romana (RIT 1004). A vegades es documenten concessions a elements propis de l'alfabet grec, ja que com s'ha dit aquesta llengua va ser també utilitzada pels primers cristians, tal com documenta l'existència a *Tarraco* d'alguns epitafis bilingües (cf. *infra*). També han estat identificats trets compartits amb l'escriptura del nord d'Àfrica, la qual cosa mostra la gran influència d'aquesta zona a la ciutat, contrastada per altres evidències arqueològiques.²⁰ A mesura que va passant el temps, es poden identificar característiques pròpies que de mica en mica es van anar imposant al llarg dels últims segles de l'Imperi fins a definir un nou tipus paleogràfic, l'anomenat uncial, a mig camí entre la capital i la cursiva romanes, caracteritzat pels trets curvilinis de lletres generalment anguloses (cat. 25).

Un altre element interessant és l'*ordinatio*, és a dir, l'ordre i disposició del text dins de l'espai destinat a ser gravat. A més de la paleografia, la més o menys curosa disposició de les paraules, amb la repartició regular dels espais i la indicació de les interpuncions, tal vegada dibuixades amb forma de fulla d'heura (*hedera*) o de cor, sens dubte indiquen una continuació de la tradició formal pagana, però al mateix temps és una font d'informació molt valuosa sobre la qualitat de la producció epigràfica, i juntament amb la decoració és un dels elements distintius per a la identificació de tallers epigràfics o *officinae lapidariae*.²¹ Aquest element estè-

tic anirà progressivament perdent el seu valor i, com la paleografia, la seva presència cada cop més escassa denotarà tanmateix la qualitat de l'execució material i, en conseqüència, la capacitat econòmica dels comitents.²²

Finalment, cal considerar la progressiva pèrdua de gravadors professionals, les competències dels quals demostraven la seva qualitat en l'execució paleogràfica, com succeïa en la resta de les produccions artístiques realitzades als tallers (sarcòfags, ares, etc.). De fet, la cada vegada més abundant falta de perícia en l'execució dels textos evidencia les intervencions d'escriptors improvisats en lloc de l'artesà expert —o *lapicida*—, cosa que suposa tant un desinterès estètic, més o menys cultural, com el rebuig a una despesa afegida més al cost d'un enterrament, especialment sensible entre la població menys benestant.

Llengua i estil

El tipus d'escriptura emprada en la gravació d'un text és, per tant, un element que cal tenir en consideració a l'hora d'interpretar correctament un epitafi, per tal com informa tant de la condició social del destinatari com del nivell cultural o la preparació tècnica del seu executor material. També l'ús de la llengua, el llatí principalment però també el grec i l'hebreu, pot servir per datar un text o per identificar un nivell cultural determinat gràcies als diferents estadis de l'evolució del llatí, des de la forma estàndard fins a la seva conversió en llengua romànica, passant per les formes pròpies del llatí vulgar que han fossilitzat moltes inscripcions tardanes. En general, es pot dir que el llatí de les inscripcions tardanes de Tarragona forma part de la tendència generalitzada a la part occidental de l'Imperi segons la qual cada vegada es van anar incorporant més elements de la llengua parlada al registre escrit. En conseqüència, els textos permeten fàcilment identificar moltes errades ortogràfiques i gramaticals respecte a l'ús culte de la llengua que són, precisament, vestigis d'aquesta evolució de la parla comuna (cat. 20-25, 30-34).

Per altra banda, la manifestació del cristianisme comportà un canvi en l'expressió escrita, motiu pel qual les fórmules que fins ara eren les habituals en les inscripcions romanes es van anar adaptant a la nova realitat, incorporant elements cada vegada més característics i connotats de la nova fe. Per aquesta raó, també una inusitada pervivència d'elements del llatí culte o el coneixement del grec que manifesta l'ús de determinades expressions de salutació com *χαίρει* o *χαίρει*

20. Per a un estat de la qüestió de la influència africana en les inscripcions cristianes de *Tarraco*, cf. Gorostidi i López 2008.

21. En aquest sentit, les característiques formals que comparteixen una sèrie d'inscripcions tarragonines, la disposició del text en tres línies, emmarcades per una caixa i payout en cadascuna d'elles, precedides de crismons i creus monogramàtiques (CAT 34), ha permès proposar l'existència d'un taller productiu de plaques en marbre molt probablement destinades a la pavimentació de lòculs en la basílica dels sants màrtirs (Gorostidi i López 2008).

22. Cf. les consideracions sobre la qualitat estètica de l'epitafi de la *beata Thecla* (CAT 14) a López i Gorostidi en premsa.

περιστέρα (*peristera*, «coloma») serveix per enquadrar un tipus de comitent que suggereix un àmbit o entorn culte (cat. 8, 9, 26). Així mateix, també l'estil d'alguns epitafis, tot seguint l'antiga usança dels *elogia* en prosa o de les *laudationes funebres* en vers, que van ser les manifestacions de tall literari més utilitzades d'antic en els epitafis pagans, ara incorporen elements propis de les fonts literàries cristianes (cat. 11), com els textos de l'Antic Testament, tan carregats de parataxi, o l'acumulació d'adjectius, dels quals a Tarragona es conserva un dels exemples més notables (cat. 3).

L'onomàstica

Des del punt de vista de la fórmula onomàstica, es pot considerar que l'extensió de la ciutadania romana a tot l'Imperi el 212 dC (*constitutio Antonina*) va suposar un canvi important en la manera d'expressar els noms propis, fins al moment molt ben tipificada per la mateixa jurisprudència romana. L'estructura dels *tria nomina* (*praenomen*, *nomen* i *cognomen*) i la indicació de la condició com a antic esclau obligada per als lliurets va anar relaxant-se de mica en mica, fins a simplificar-se i esdevenir comú l'ús d'un únic nom propi (antic *cognomen*). Tot i això, *servus*, igual que *ancilla*, va ser un terme que va agafar una especial rellevància amb el cristianisme, fins a esdevenir neologisme semàntic ja des d'època del papa Damas (s. iv) amb el significat d'entrega total, al·lusi a la resposta de Maria a l'àngel Gabriel transmesa pels evangelis (Carletti 1997, 153) (cat. 15, 16).

Una fase intermèdia va ser la presència dels *duo nomina* –indicació del gentilici i del *cognomen* (cat. 27, 28, 32)–, que finalment acabaria sent un element de distinció habitual en famílies de prestigi, un cop popularitzat l'ús dels noms únics (*nomina singularia*). Per altra banda, la pèrdua del significat de *gens*, el concepte «família» entès com l'antiga institució jurídica, va facilitar que els *nomina* o gentilicis passessin també a ser utilitzats com a noms propis, fins i tot amb acumulació sense indicar, però, la necessària pertinença a una determinada família (o *gens*) de renom. És el cas del nom *Aurelius*, molt estès entre la població gràcies a la concessió de la ciutadania a grans masses de població i a l'alliberament d'esclaus imperials per part de M. Aureli Antoni Caracal·la (cf. Kajanto 1997) (cat. 9, 10, 20, 23, 26).

Per altra banda, progressivament es va fer més habitual la incorporació de noms propis relacionats amb conceptes vinculats a la doctrina cristiana, ja fossin noms bíblics, de sants i dels primers màrtirs, com directament inspirats en conceptes teològics, grecs o llatins. Entre els primers, és possible que es tracti simplement de noms d'origen jueu, per la qual cosa és molt important veure el context i la resta de la inscripció per poder determinar-ne l'autenticitat. En el

cas de Tarragona, tenim documentats els noms de *Samuel*, *Isaia*, *Axia* i *Ionas*, però tots quatre pertanyen a persones clarament jueves (Niquet 2004, 169-172; CIL II²/14, 2232; RIT 1074). Per altra banda, la tarragonina *beata Thecla* porta el nom de la santa d'Iconi (cat. 14), i coneixem una *Marturia* i un *Marturius* a *Tarraco*, noms que evocuen pròpiament el martiri dels primers «testimonis» cristians (cat. 21 i 22).

De totes maneres, els noms propis més habituals són els derivats de conceptes cristians relacionats amb la doctrina, com ara *Aventinus* (d'«adventus Redemptoris») (cat. 7). Especialment exitosos van ser els derivats *ex humilitate*, així anomenats perquè en principi evocaven una disposició d'esperit pròpia d'aquesta fe, com ara *Rusticus*, *Arcadius*, *Candidius*, *Porcarius*, *Lupa*, *Lupulus*, tot i que ja van ser emprats en èpoques anteriors (Kajanto 1997, 108). La gran majoria són, però, noms de la tradició romana, llatins o grecs, herència del costum de posar als antics esclaus noms d'origen hel·lènic. De l'antiga onomàstica encara romanen tant els antics gentilicis, com *Aemilius*, *Fabius*, *Aurelius*, *Valerius*, com els *cognomina*, com *Proculus*, *Victorinus*, *Valentinus*, *Paulinus*, *Pompeia*, *Rufinus*. Els noms hel·lènics es troben en abundància, tot i que hi ha algun cas escrit directament en grec, estrany a més, com *Agroiki*, potser un equivalent del nom llatí *Rustica* o *Agrestis* (cat. 8).

Els formularis

S'ha comentat com la llengua emprada en els textos cristians va anar adquirint en el seu vocabulari una sèrie de nous elements característics, en gran part extrets del bagatge doctrinal i dogmàtic. En aquest sentit, els epitafis faran esment d'expressions relacionades amb el concepte del descans etern, l'esperança en la resurrecció o les virtuts cristianes. Una de les fórmules habituals per indicar així la mort és mitjançant la idea del traspàs com a dormició, el merescut descans en pau: *requiescere in pace* («reposar en pau»), amb les moltes variants documentades: *requiesquit in pace*, *requiescat in pace*, *in pace requiescas*, *hic requiescit [...] in pace*, *hic requievit [...] in pace*, *in requie*, *in pace requ(i)escet*, *hic in pace Domini requiescit* (cf. Muñoz 1994).

D'altra banda, l'epigrafia de *Tarraco* conserva diversos exemples amb expressions del dogma de fe, principalment entorn de la fe (*fides*, *fidelis*) i l'esperança (*spes*, *credo*) en la resurrecció: *sperans resurrectionem a Deo* (CAT 19), *securus resurrectione*, *credens resurrectionem in vita aeterna* (cat. 18), *recessit fidelis in pace* (cat. 23); la devolució de l'ànima: *animam reddere* (cat. 17), i la vida futura amb els benaurats, *beatus*, *vivas cum beatos* (cat. 22). De fet, la data de la mort passa a ser considerada el començament d'aquesta nova vida, per la qual cosa és propi dels epitafis cristians la referència al dia de la sepultura: *depositus est*, a vegades amb gran pre-

cisió, tot incloent-hi la datació amb dia i any segons el consolat: *die Idus Ianuarias, die quintu [sic] Kal(endas) Ianuari; die prima Kalendas Iulias; post consulatum, venie(n)t(e) cons(ulatu)* (cat. 7). Un element molt interessant és com *Tarraco* es fa ressò de les controvèrsies teològiques del moment. Una inscripció conté la perífrasi *qui credit in Christum, redit ad Spiritum Sanctum*, fórmula que al·ludiria de manera explícita a les controvèrsies teològiques de l'època sobre la naturalesa de la Trinitat (Alföldy 1998, 299) (cat. 20).²³

Finalment, es documenten expressions referides a les virtuts cristianes, com la castedat, especialment aconsellada per a les dones: *virgo, unica virginitas, pudicitia singularis* –que arriba fins i tot a la creació de noms propis, com *Virginia* o *Virgineus*–; o la caritat: *summa caritas Christiana* (cat. 8). En aquest sentit, algunes paraules agafen un significat nou i molt arrelat als preceptes doctrinals, com ara *virgo*, el ja citat *servus* o *ancilla* («esclava personal»), paraules que passen a formar part d'expressions del tipus *virgo Christi, servus Christi, ancilla Dei*, i es refereixen a persones consagrades i simbolitzen el reconeixement del Déu cristià com a *Dominus*, l'únic propietari de les ànimes dels creients (cat. 14, 18). És el cas també de la paraula *peregrinus* amb el sentit de forta connotació cristiana de «qui passa per la vida», probablement documentada a Tarragona (cat. 29).

Per les seves implicacions en les qüestions trinitàries de l'època, val la pena recordar les diverses mencions a l'Esperit Sant (cat. 20, 21 i 32. Cf. *infra* 2.6) i l'única referència explícita a l'apòstol Pere (cat. 24).

Fora d'aquests aspectes més vinculats a la idea religiosa, s'hi afegeix un altre tipus d'informació que, tot i ser present també als formularis pagans, en aquest moment adquireix noves formes d'expressió. Aquest és el cas dels anys de vida, que s'indiquen amb *vivere annis: vixit annis; qui vixit annos; vixit annos plus minus*.

3.2.3. Els destinataris

El corpus d'inscripcions cristianes de *Tarraco* ens ofereix un ampli espectre de la societat on trobem representats tots els sectors de la població, des dels alts càrrecs eclesiàstics i administratius fins als oficis més humils. De molts d'ells ens ha quedat només un nom, privat la major part de les vegades de les prebendes socials que el podien haver acompanyat, ja que cal recordar el costum cristià d'enterrar els éssers estimats segons els principis de sobrietat i igualtat entre tots els adeptes que proclamava la nova fe: ni esclaus

ni senyors, només germans d'esperit.²⁴ En aquest cas el tipus i la qualitat de la tomba és un element definidor d'un estatus que s'ha volgut mantenir expressament ocult, com és el cas d'*Ampelius*, que, tot i la senzillesa del text, la seva col·locació al sòl basilical i la rica lauda musiva que l'envolta, permet identificar un alt representant del govern públic o eclesiàstic (cat. 4 i 5). De totes maneres, alguns personatges il·lustres van ser hereus de la tradició i van recordar en els seus epitafis elements distintius del seu estatus, com la curiosa per rara indicació *v(ir) c(larissimus)*, que continua la fórmula tradicional pagana per indicar un membre de l'*ordo senatorius* en contra del més habitual *v(ir) h(onoratus)* de l'època (cat. 7).

Per veure'n una petita mostra, podem recordar que a *Tarraco* es troben inscripcions dedicades a bisbes, algunes de conservades i altres, en canvi, conegudes per tradició indirecta (cat. 3 i 4), però també tenim diversos alts funcionaris, reconeixibles, com hem dit, gràcies a les fórmules *v.c.* i *v.h.* Els màrtirs tarragonins, *Fructuosus*, *Augurius* i *Eulogius*, van ser recordats en una de les poques inscripcions arquitectòniques del moment, probablement part de l'arquitrà que devia coronar la *memoria* o custòdia de les relíquies dels sants a la basílica (cat. 1). En aquest sentit, cal recordar que la presència dels màrtirs a la ciutat va provocar el fenomen de la *tumulatio ad sanctos* (Duval 1988), amb la força de convertir el paviment de l'església principal en un lloc privilegiat, i més privilegiat com més a prop de la capçalera on es trobava la *memoria*, afavorint amb això una jerarquia funerària de prestigi en el mateix sòl sagrat. Aquesta opció la trobem reflectida en dues inscripcions tarragonines on es repeteix l'expressió *in sede sanctorum*, al·lusiva a la gran significació religiosa d'aquest indret (cat. 2).

Des del punt de vista dels estrangers, a *Tarraco* trobem també diversos casos de l'esment de l'*origo* o pàtria d'origen en inscripcions cristianes, la qual cosa és reveladora de l'afluència forana a la ciutat. Per exemple, la inscripció del grec *Aeliodoros* és un dels casos més evidents d'aquesta intenció, en deixar ben palesa la seva nacionalitat i les ciutats on va viure: *natione Graeca, civis Tarsus Cilicia, commorans Ispali* (cat. 23). Per altra banda, s'han documentat una sèrie d'egipcis, com el bisbe *Stephanus*, oriünd d'Alexandria (RIT 940), i la *beata Thecla*, probablement també procedent de la mateixa zona (cat. 14), ja que és un dels testimonis més antics de dona amb el nom de la santa d'Iconi, precisament molt venerada en el seu santuari egipci (Davies 2001, 83-102; López i Gorostidi en premsa).²⁵

23. Cf. Aquesta expressió incideix sobre la idea segons la qual Crist i l'Esperit Sant són el mateix i no ho són. Cf. VELÁZQUEZ, I. 1995: *Hispania Epigraphica* 5, n. 773.

24. En paraules de Lactanci: [...] *nobis tamen servi non sunt, sed eos et habemus et dicimus spiritu fratres, religione conservos* (Lact., *Div. Insti.*, 5, 15). Sobre la sobrietat dels lòculs catacumbals i en general dels primers cristians, cf. Bisconti 1997 i 2000.

25. Sobre els egipcis a la península Ibèrica, cf. Cristofori 2007, 333-338.

3.2.4. Cristogrames i altre aparell iconogràfic

Les representacions del crismó, el cristograma constantinià que identifica universalment el cristianisme des de la batalla del Ponte Milvio (312) (Mazzoleni 1997, 165), també són ben presents a *Tarraco*. Unes set inscripcions a la ciutat i un parell més a la resta del territori presenten al costat, a sota o al damunt del text aquest monograma format per l'encreuament de les inicials de la paraula grega *χρηστος* (*chrestòs* > Crist), l'ungit, sobrenom de Jesús. La forma documentada és la que presenta la *P* vertical (cat. 6, 15, 19, 31), ja que la decussada, tot i ser habitual, no ha estat documentada a la ciutat.²⁶ Una de les variants més comunes és aquella que incorpora les anomenades lletres apocalíptiques, l'alfa i l'omega, segons els *escrits neotestamentaris* símbol de Déu com a principi i fi, cosa que assenyala de manera palesa la creença de la divinitat de Crist en contra dels principis d'Arrià.²⁷ A Tarragona el crismó es presenta de moltes maneres diferents: des de les més complexes, tancat dins d'un cercle perfecte (cat. 21, 22, 25), fins a les més senzilles creus amb la típica panxa de la *rho* grega (cat. 6, 10, 15, 22, 28), fins i tot amb variació en l'ordre de les lletres, que tal vegada apareixen en invertides aportant, però, una nova significació teològica: la mort com a principi de la nova vida (D. Mazzoleni a Bisconti 2000, 102-103) (cat. 19 i 25). La forma característica que li dona la *X* (*chi* [ʃi/]) grega va progressivament evolucionant cap a la creu monogramàtica, a vegades conservant encara la marca de la *P* grega (*rho*[ʀo/]) (cat. 7). Una de les representacions més grans es troba en un esplèndid sarcòfag de l'oficina de *Carthago*, amb la cartel·la preparada amb un crismó flanquejat de les dues lletres gregues (Rodà 1990, 732, n. 2; RIT 1048). En aquest sentit, cal recordar l'existència de teules que presenten el crismó o monograma de Crist. Se'n coneixen un parell: una procedeix de la mateixa necròpolis tarragonina (López Vilar 2006, 154), i l'altra és una troballa casual al territori, a Sant Martí Sarroca (IRC 1, 194 = IRAT 129). És possible plantejar la hipòtesi d'un encàrrec de teules *ex professo* destinades a les nombroses tombes «a caputxina» de la necròpolis, com ha estat postulat per a un exemplar recuperat a la ciutat portuguesa d'Ervamoira (Gonçalves Guimarães 1999), la qual probablement es pot aplicar al cas penedesenc (Gorostidi 2011). Si l'epigrafia cristiana dels segles IV-VI va ser molt propensa a la creació de monogrames, el més famós dels quals va ser el crismó, va ser aquest no obstant costum que ja s'havia anat fent popular a Roma des del segle II

(Grossi-Gondi 1920, 62; Mazzoleni 1997, 165). Com a exemple, es poden recordar els dos fragments de vaixel·la de cuina (TSH) recuperats a la vil·la romana dels Antigons (Reus, Baix Camp) que contenen sengles monogrames de difícil interpretació (IRAT 116-117). Tot i la datació a partir de la forma ceràmica a inicis del segle III (Ritt. 8), potser cal pensar que aquest joc de lletres respon a una manifestació primerenca d'una moda que s'anava imposant de mica en mica i que els habitants de la luxosa vil·la tarragonina van voler adoptar, demostrant per tant un grau d'erudició i sofisticació gens menyspreable.

Quant a altres elements del repertori iconogràfic paleocristià, destaca la presència de la palma, símbol pagà de la victòria,²⁸ que ara adquireix en context funerari cristià el significat del martiri (cat. 21) (P. de Santis a Bisconti 2000, 238). També a les inscripcions de *Tarraco* trobem animals sagrats: la coloma, primer símbol d'harmonia i de vida benaurada, només després del baptisme i de l'Esperit Sant.²⁹ Una variant tarragonina presenta l'ocell portant una palma al bec, com la branca d'olivera de la història de Noè (cat. 33). Quant al peix, símbol soteriològic identificat amb Crist, a Tarragona podria estar present en una reutilització on es va interpretar en clau cristiana un motiu pagà format per una roseta amb dofí (Claveria 2001, 23-24, n. 34).

Entre els numerals, destaca la presència del signe ζ, anomenat epísemon per la seva semblança al numeral grec, amb valor de 6, molt habitual a l'epigrafia d'època visigòtica (Vives 1942, 280; Mallon 1948-1949). A Tarragona en tenim dos casos, datats, però, al segle V (cat. 30). Finalment, la presència de la invocació als déus Manes en inscripcions clarament cristianes fa reflexionar sobre el valor simbòlic de les lletres DM més enllà de la connotació pagana intrínseca (cat. 20, 32).

3.2.5. Cronologia

La datació de les inscripcions paleocristianes es fonamenta, com per a la resta de l'epigrafia local, en dades internes i externes. Entre les primeres es troben les datacions consulars que permeten la identificació segura d'un any segons els *fasti Consulares*, que van continuar sent el mode més genèric de datació fins a la caiguda de l'Imperi d'Occident. No es pot datar cap epitafi cristià de *Tarraco* abans del segle IV; la primera inscripció clarament paleocristiana amb datació consular és de l'any 352 (cat. 17), mentre que la més recent és de l'any 503 (RIT 948). Altres criteris interns prenen en consideració la paleografia o elements de caràcter textual. Ja ha estat

26. Sobre aquesta distinció entre els tipus de crismons, verticals o decussats, cf. Mazzoleni 1997, 165.

27. Sobre aquest tema, cf. *infra* 2.6.

28. És ben coneguda la inscripció tarragonina de l'auriga Eutyches (RIT 444), on es reconeix la figura del famós atleta portant la palma de la victòria en les carreres del circ.

29. En principi només era un element al·legòric que al·ludia a l'harmonia de l'ànima, al paradís i a la vida dels benaurats, però va anar sacralitzant-se fins a representar l'Esperit Sant i, en les representacions zoomòrfiques, el mateix Crist (B. Mazzei a Bisconti 2000, 153-154).

comentat al principi com l'oficialitat del cristianisme va provocar un desenvolupament del formulari i del contingut dels textos, per la qual cosa la sobrietat en l'estil i el simbolisme contingut generalment poden funcionar com a indicis vàlids per a una datació preconstantiniana, però no és segur en cap cas dels epitafis tarragonins.³⁰

Quant als criteris externs, un dels elements fonamentals és el context arqueològic que pot segellar una datació donant un *terminus ante quem*. Un d'aquests casos és el de l'epitafi de la *beata Thecla*, que per criteris estilístics podria ser datada fins al segle VI. La revisió dels estrats en els quals va ser localitzada han permès confirmar la datació inicial en el segle V, fins i tot tantcant la forquilla cronològica a la primera meitat del segle (López Vilar i Gorostidi en premsa).

3.2.6. Cultura teològica cristiana

Des d'un punt de vista general de contingut, s'ha vist com l'element formulari és quasi omnipresent en els textos tarragonins. No obstant, es troben un parell d'exemples on es mostren d'una manera palesa ecos de les controvèrsies religioses de l'època també a Tarragona. És el cas de la inscripció d'*Olbia Lea* i *Aurelius Ianuarius* (cat. 20). Més enllà de les formulacions canòniques d'un epitafi comú, fins i tot amb la presència de la invocació pagana als déus Manes, les últimes línies recullen la creença en la condició trinitària de Déu: *qui credit in Christum, redit ad Spiritum Sanctum*.³¹

Arribats a aquest punt, cal fer esment d'un text que va ser probablement l'última inscripció pagana de la ciutat. A la necròpolis del Francolí, enmig dels nombrosos enterraments cristians, sorgeix la veu de *Rectina*, una *mater infelicissima* que dipositava el seu fill *Nepotianus* de vuit anys (cat. 35). Més enllà de la presència de la fórmula invocativa als déus Manes, present, com s'ha vist, en textos obertament cristians, el mateix to del text, amb els habituals adjectius i la canònica expressió de l'edat del nen difunt, conforma un paradigmàtic exemple d'epitafi pagà (Alföldy 1992; Alföldy 1998, 298), mentre que la paleografia, els errors gramaticals i, sobretot, el context funerari en el qual va ser recuperada, un estrat del segle V, palesen la seva datació i col·loquen la inscripció en ple funcionament del cementiri cristià.

3.3. Valoracions finals

El corpus de les cent cinquanta inscripcions paleocristianes de l'antiga capital provincial manifesta una plena consolidació del cristianisme a la ciutat a mei-

tat del segle IV. Tot i que en mesura molt més minsa, també el territori ha donat testimonis d'una presència paleocristiana, com l'epitafi de *Iulianus, servus Christi*, de Sant Esteve de Castellet (cat. 15), la teula de Sant Martí Sarroca o la inscripció de Sant Pere de Molanta que, tot i el seu estat fragmentari, conserva part de la fórmula *in pace requiescit* (IRC I, 13 = IRAT 58 = CIL II²/14, 2276).

L'oficialitat de la religió i la condició de *Tarraco* com a seu metropolitana va afavorir la presència d'alts funcionaris i altres càrrecs eclesiàstics, i els documents epigràfics que els recorden il·lustren una societat tarragonina completament impregnada de la nova administració. Les altes capes de la societat van ser permeables a les noves tendències epigràfiques en l'elaboració dels seus epitafis, amb innovació en la formulació dels textos que va configurar un nou llenguatge funerari (*hic requiescit, in pace Domini*) i va donar noves connotacions de caire religiós a expressions paganes (*servus, ancilla, virgo*).

El missatge doctrinal que propugnava la unitat de tots els creients sota un mateix Déu va trobar la forma ideal en el cementiri comunitari, primer sota les catacumbes, i més tard en el si de l'església martirial. En aquest sentit, la construcció de la gran basílica en honor dels sants màrtirs, el bisbe Fructuós i els seus diaques, Auguri i Eulogi, va dotar d'un gran centre de pelegrinatge i veneració a la ciutat. El gran edifici, construït a imitació dels models africans fins i tot per la inclusió d'elements de prestigi com les riques laudes musives, va afavorir la instauració del nou model d'enterrament *ad sanctos* i va beneficiar el fenomen de l'acumulació de tombes i, en conseqüència, la proliferació dels textos funeraris. Alguns d'ells han deixat palesa la influència del pensament teològic de la potent Església de *Tarraco* mitjançant el formulari, la decoració i fins i tot la composició mateixa dels textos. Al mateix temps, la cultura pagana s'anava esvaint de mica en mica, i en romanía el record en algun formulari encasellat, només excepcionalment viva en casos puntuals, com la inscripció de *Rectina* i el seu fill *Nepotianus*, possiblement un cas aïllat enmig de la necròpolis cristiana.

Mentre les capes altes i mitjanes de la societat, gràcies a la seva capacitat econòmica, continuen sufragant sumptuosos suports, des dels valuosos sarcòfags decorats i les laudes musives fins als mausoleus més o menys monumentals, la gran massa de la població deixa testimoni en textos més senzills incisos en plaques reutilitzades o en teules senzilles, objectes més humils i amb formes i tècniques casolanes. Formant part d'una mateixa comunitat cristiana, tots comparteixen la creença en la fe professada: l'esperança en la resurrecció i en la vida eterna.

30. Cf. Alföldy a CIL II²/14 («De typologia et chronologia»). Per a una reflexió sobre la datació dels primers epígrafs cristians a Roma, cf. els diferents articles recollits a Di Stefano 1997.

31. Cf. Alföldy 1998, 299; *HEp.* 05 (1995), 773 (comentari d'I. Velázquez).

3.4. Catàleg epigràfic

N.B. Aquesta és una selecció ordenada per criteri temàtic i té l'objectiu de presentar els textos originals de les diverses inscripcions comentades dins del cos de l'article, amb la intenció de ser una representació bastant significativa de l'epigrafia paleocristiana tarragonina. La fitxa conté informació sintètica sobre el tipus de peça i el lloc de conservació, amb referència al número d'inventari, així com la lectura, la bibliografia bàsica (ICERV, RIT i CIL), una traducció i la datació proposada. Per aprofundir-hi més ens remetem a les referències bibliogràfiques que conté l'última edició de G. Alföldy (CIL). En algun cas s'envia a publicacions més puntuals. Per raons d'espai, les fotografies atenen prioritàriament al text epigràfic.

L'edició llatina correspon a CIL II²/14, mentre que les traduccions són de l'autora, llevat dels casos de les inscripcions poètiques, que han estat extretes de l'obra de Joan Gómez Pallarès (2002). Les datacions també són les de l'última edició del CIL.

Signes diacrítics utilitzats en les transcripcions

abc	Lletres de lectura clara.
ABC	Lletres de lectura clara però intel·ligibles.
abc	Restes de lletres només identificables pel context.
+++	Restes de lletres que no es poden identificar.
ú	Lletra amb àpex.
ì	I <i>longa</i> .
'an'	Lletres en nexa.
a(bc)	Desenvolupament d'abreviatura.
(?)	Abreviaturano resolta o proposta de lectura no segura.
<u>abc</u>	Lletres que no es conserven però vistes per editors anteriors.
[abc]	Lletres perdudes que es poden restituir.
[---]	Lletres perdudes el nombre de les quals no consta.
[-----]	Una línia de text perduda.
(...)	Elisió de part del text epigràfic en aquesta edició per no ser necessària la seva transcripció.
-----	Nombre desconegut de línies perdudes.
[abc]	Lletres que l'editor corregeix.
<abc>	Lletres omeses per error i restituïdes per l'editor.
{abc}	Lletres gravades per error que l'editor exclou.
'abc'	Lletres gravades fora de la caixa de la línia.
(vac.)	Espai sense gravar.
(!)	Crida d'atenció (error gravat al text original).
/	Canvi de línia.
(h)	<i>Hedera distinguens</i> .

3.4.1. La seu dels sants màrtirs

1. Inscripció dedicatòria als màrtirs de Tarragona. Fragment d'element arquitectònic de marbre de Paros. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 199) (figura 1).

[*Memoria (?) Fru*]ctuosi Au[*gurii et Eulogii*].

Bibliografia: ICERV 321 = RIT 942 = CIL II²/14, 2090/2093.

Traducció: «Memòria (?) de Fructuós, Auguri i Eulogi (...)»

Datació: v-vi dC.

FIGURA 1.

2. Sarcòfag amb al·lusió al lloc de les relíquies dels màrtirs. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 403) (figura 2).

[---?se]de s[a]nctorum / [qu]ie[sces?---] / [-----]

Bibliografia: ICERV 209 = RIT 1010 = CIL II²/14, 2167.

Traducció: «(...) descansis en la seu dels sants (...)»

Datació: v dC (o posterior).

FIGURA 2.

3.4.2. Alts funcionaris eclesiàstics i civils

3. Epitafi mètric del bisbe Sergi. Perduda (de transmissió manuscrita).

Sollers magnanimus pius ingenio cato / hic quiescit in tumulo Sergi(us) pontifex s(an)c(tu)s, / qui sacri

labentia restaurans culmina templi / haud procul ab urbe construxit cenobium s(an)c(t)is. / Pauperes patrem hunc tutore(m) hab<u>ere pupilli. / Viduas (!) solamen captibus (!) pretium, / esuriens repperit alimentum. / Profluus in lacrimis depulit contagia carnis, / cunctis carissimus, exuberanti gratia polle(n)s, parcus in abundantia, locuplex egentibus, vixit / septies denos pr(a)esentis (a)evi peragens annos. / Tria sacer pontifex pariterq(ue) septena / religiosae vit(a)e explevit tempor{a}<e> lustra.

Bibliografia: ICERV 278 = RIT 939 = CIL II²/14, 2087.

Traducció: «Hàbil, generós, pietós, d'enginy esmolat, / aquí en aquest túmul reposa Sergi, bisbe sant, / el qual, després de restaurar els sostres enfonsats del temple sagrat, / va construir un monestir per a monjos no lluny de la ciutat. / Els pobres hi han trobat un pare, els deixebles, un tutor. / Consol de vídues, bé preuat pels presoners, l'afamegat hi troba aliment. / Persona de llàgrima fàcil, va defugir el contacte de la carn, / estimadíssim per tothom, poderós en gràcia exuberant, / modest en recursos, però ric pels necessitats, va viure / set vegades deu anys de la seva època. / Va omplir, com a bisbe consagrat, tres lustres del seu temps / i al mateix temps, set lustres de vida religiosa.» (Gómez 2002, 126-127)

Datació: 550-555 dC, segons la data de defunció del bisbe.

4. Lauda musiva policroma d'Òptim. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 2651) (figura 3).

Optime magnarum [---] / cui maxima reru[m ---] / divinas caeli quas promiserat] / arces ecce dedit sancta Christi (!) / in sede quiescis.

Bibliografia: ICERV 294 = RIT 937 = CIL II²/14, 2085.

FIGURA 3.

Traducció: «Òptim, bisbe a qui està encomanada la màxima preocupació / per les coses, les divines forteses del cel que Déu et va prometre, / vet-ho aquí, te les ha concedit: reposes en la santa seu de Crist.» (Gómez 2002, 110)

Datació: Finals del segle IV o inicis del V dC.

5. Lauda musiva policroma d'Ampeli. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 2651) (figura 4).

<Christi monogramma> / Ampeli / in pace / requiescas.

Bibliografia: ICERV 215 = RIT 954 = CIL II²/14, 2105.

Traducció: «Ampeli, que descansis en pau.»

Datació: V dC.

6. Sarcòfag figurat de *Leucadius*, funcionari de l'emperador. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 42) (figura 5, v. figura 7 del capítol 12 d'aquest volum).

FIGURA 4.

FIGURA 5.

<Christi monogramma> *Bon(a)e memoriae Leucadius*
 <Christi monogramma> / *primicerius domestil/corum*
qui vixit cum / comparem (!) suam (!) Non/nitam (!) an-
nis XXV / depositus pridie / Kalendas Ianuarias / vixit
autem omnibus / diebus suis quibus / vix(it) annis plus /
minus sexaginta.

Bibliografia: ICERV 205 = RIT 971 = CIL II²/14, 2126.
Traducció: «A la bona memòria de Leucadi, degà del cos d'oficials de l'estat major (*primicerius domesticorum*), que va viure amb la seva companya Nonnita vint-i-cinc anys, va ser enterrat la vigília de les calendes de gener. També va viure tots els seus dies, els quals van ser més o menys seixanta anys.»

Datació: v dC.

7. Epitafi del senador Aventí. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 335) (figura 6).

<Christi monogramma> / *Hic iacit (!) vir honoratus /*
Aventinus / annorum / XL natus Honlori XIII et Theo-
dosi / X et depositus est / d(ie) quintu (!) K(a)l(endas) /
Ianuari venie(n)t(e) / cons(ulatu) M(a)gn(i) in palce
requ(i)escet (!).

Bibliografia: ICERV 192 = RIT 946 = CIL II²/14, 2098.

Traducció: «Aquí jeu el senador (*vir honoratus*) Aventí de quaranta anys. Nascut durant el tretzè consolat d'Honori i el desè de Teodosi i va ser enterrat el dia cinquè de les calendes de gener, a punt de començar el consolat de Magne. Descansi en pau.»

Datació: 28 de desembre de 459 dC.

FIGURA 6.

3.4.3. Lloança de les virtuts femenines

8. Epitafi d'Agroike. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 278) (figura 7).

FIGURA 7.

Ἄγρικε χάρπε / unicae virginita[ti]s -- --] / pudicitiae
singularis [a]c summ(a)e / [car]itatis Christianae (!) / [--
--] primae di[---] / [-----]

Bibliografia: ICERV 207 = RIT 952 = CIL II²/14, 2104.

Traducció: «Salve, Agroikis, de virginitat com cap altra, de singular pudor i caritat cristiana excelsa. (Va ser enterrada?) el primer dia (...).»

Datació: iv dC.

9. Sarcòfag d'Aurèlia Tonneia. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 40) (figura 8).

FIGURA 8.

Memoriae / Aureliae Tonneiae / ἀχωρίστου sanctissimae / et fidelissimae feminae.

Bibliografia: ICERV 6 = RIT 961 = CIL II²/14, 2110.

Traducció: «A la memòria d'Aurèlia Tonneia, inseparable, santíssima i fidelíssima dona.»

Datació: Inicis del segle iv dC.

10. Epitafi d'Aurèlia Eutemi. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 207) (figura 9).

FIGURA 9.

Aur(elia) Euthemius / ovis immaculata / fide cara viro / mente devota Deo / quae vixit annis / XVII mensibus X d(iebus) XXII / in px (i. e. Christo) quiescit in pace / Fl(avius) Zoticus coniugi / dulcissimae et incomparabili fecit.

Bibliografia: ICERV 206 = RIT 960 = CIL II²/14, 2109.

Traducció: «Aurèlia Eutemi, ovella immaculada, d'estimada fidelitat al seu home, de ment devota a Déu,

que va viure disset anys, deu mesos i vint-i-dos dies en Crist, descansa en pau. Flavi Zòtic a la seva dolcíssima i incomparable esposa ho va fer.»

Datació: Meitat o finals del segle iv dC.

11. Sarcòfag amb la *laudatio funebris* d'una dona. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 43-44) (figura 10).

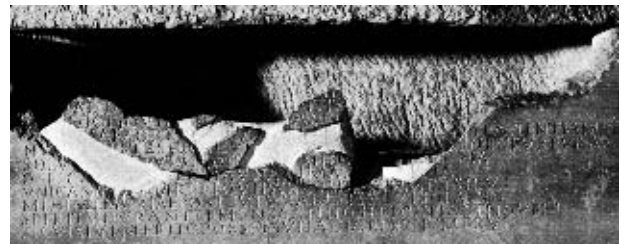

FIGURA 10.

(...) / nu[llas v]estes concup[ieram (?) nullas ge]mmas nec purpuras / solum [co]mputans ob[...]min+[...]ti gloria / offici[um --] secuta unanima s[enten]tia (?) / unicam +[---]m reliqui parvolis [tu]m mensibus / mihi memoriae post futuram et patri solacio / spiritu durante emensa annos triginta et novem / sic vixi ut merito possem vita in aeternum frui.

Bibliografia: ICERV 299 = RIT 1003 = CIL II²/14, 2161.

Traducció: «(...) / No he desitjat cap vestit, ni pedres precioses ni porpres, / he satisfet (?), passant-ne comptes (...) amb glòria, / he complert els meus deures segons l'opinió unànime de tothom. / Deixo una filla única, que té pocs mesos de vida, / que ha de ser record per a mi i consol per al seu pare. / Mentre he tingut alè, he omplert la mesura dels trenta-nou anys. / He viscut d'aquesta manera, així que espero fruir merescudament de la vida eterna.» (Gómez 2002, 151)

Datació: iv dC.

12. Epitafi de la verge Pròcula. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 295) (figura 11).

D(is?) infelici[ssima M(anibus)?] / mater fecit [--- Procu?] / lae virgin(i) / in(n)o[centissi] / [m]ae recessit [---] / -----

Bibliografia: ICERV 201 = RIT 986 = CIL II²/14, 2139.

Traducció: «Als déus Manes. La infelicíssima mare ho va fer per Pròcula (?), donzella innocentíssima, que va morir (...)»

Datació: iv dC.

FIGURA 11.

13. Epitafi d'una verge. Placa de marbre de Luni-Carrara. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 305, una part) (figura 12).

FIGURA 12.

[-----] / hic requ[iescit (?) in] / pace vir[go dep(osita) die qua] / rtu Cal[endas ---].

Bibliografia: Gorostidi i López 2008 = CIL II²/14, 2177.
Traducció: «(...) aquí descansa en pau la verge, dipositada el dia quart de les calendes (...)»

Datació: Finals del segle IV dC o inicis del V dC.

3.4.4. Servents de Déu

14. Epitafi de la beata Tecla. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 45138) (figura 13).

FIGURA 13.

Haec hic beata Thecla / virgo Christi / ei patria Aegyptus / vixit annis LXXVII ut meruit / in pace requievit domini.

Bibliografia: Cortés i López 1999, 119-120 = CIL II²/14, 2150.

Traducció: «Aquí jeu la benaurada Tecla, verge consagrada a Crist. La seva pàtria va ser Egipte. Va viure setanta-set anys. Tal com ho va merèixer va descansar en la pau del Senyor.»

Datació: Inicis del segle V dC.

15. Epitafi de Julià, esclau de Crist. Placa de marbre trencada en dues parts. Vinseum - Museu de les Cultures del Vi de Catalunya, Vilafranca del Penedès (MV-2848) i Museu Diocesà de Barcelona (1074) (figura 14).

FIGURA 14. Fotocomposició.

<Christi monogramma> *Hic pos(itus) est in pace*
 <Christi monogramma> / *Iulianus ser(vus) C(h)risti /*
qui vix(it) an(nos) tres me(nses) du(o) / dies XVII / <cruc-
ces tres>

Bibliografia: ICERV 249 = IRC 1, 6 = CIL II²/14, 2351 = IRAT 45.

Traducció: «Aquí ha estat dipositat en pau Julià, esclau de Crist, que va viure tres anys, dos mesos i disset dies.»

Datació: Finals del segle v dC (López Vilar i Gorostidi en premsa).

16. Epitafi de Vigília, serventa de Déu. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 227) (figura 15).

<Christi monogramma> / *Hic requiescet / ancilla / Dei*
Vigilila in p[a]ce.

Bibliografia: ICERV 224 = RIT 1001 = CIL II²/14, 2156.

Traducció: «Aquí descansa en pau Vigília, la serva de Déu.»

Datació: v dC (o posterior).

3.4.5. Expressió de la fe cristiana

17. Epitafi anònim amb datació consular. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT Mag. B iv 6) (figura 16).

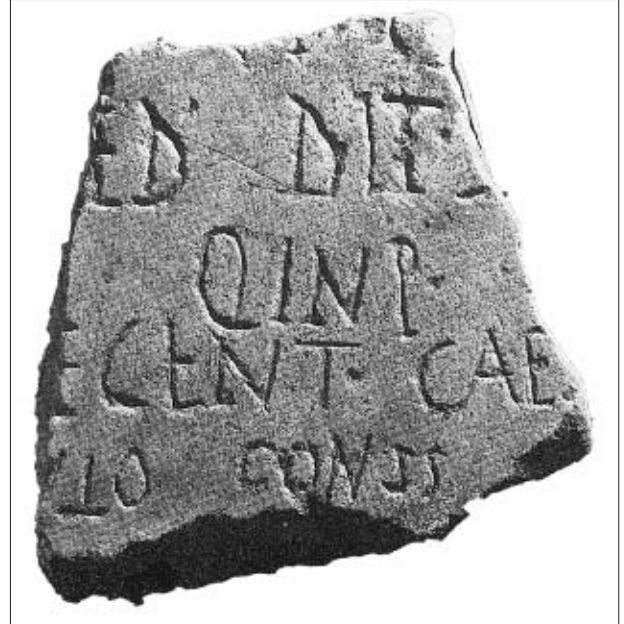

FIGURA 16.

FIGURA 15.

----- / [--- a]nim[am] / [r]eddit r[e]/q[ui]escat?)
in p(ace) / [D]ecent(io) Caes(are) [et] / [Pa]ulo
cons(ulibu)s.

Bibliografia: RIT 943 = CIL II²/14, 2094.

Traducció: «(...) va tornar l'ànima. Descansi en pau. Any del consolat de Decenci Cèsar i Pau.»

Datació: 352 dC.

18. Epitafi de Rústic. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 351) (figura 17).

FIGURA 17.

H[ic in pace d(omi)ni (?) / re[positus Rus]ticus [requies]/cit creden[s resur]rictionem (!) in vita / aeterna vixit annis / n(on)aguin(ta) (!) die pri(mo) K(a)l(endas) / Iulias post cons(ulatum) Severi / e ρ τ ι Jordanis / vv (i. e. duorum virorum) c(larissimorum) / c(o)ns(u)l(i)b(u)s (!) / <Christi monogramma cum alpha et omega>

Bibliografia: ICERV 193 = RIT 947 = CIL II²/14, 2099.

Traducció: «Aquí en la pau del Senyor ha estat dipositat Rústic, que descansa creient en la resurrecció en la vida eterna. Va viure noranta anys. El dia primer de les calendes de juliol després del consolat de Sever i Jordà, senadors (*virī clarissimī*) cònsols.»

Datació: 30 de juny de 471 dC.

19. Epitafi d'Arcadi. Fragment d'arquitrau de marbre. Museu Nacional Arqueològic Tarraconense (MNAT 324) (figura 18).

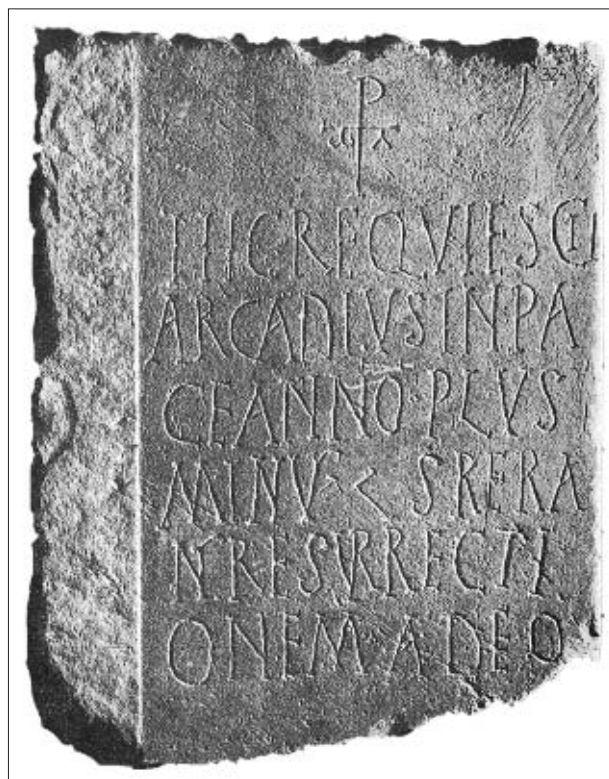

FIGURA 18.

<Christi monogramma> / Hic requiescit / Arcadius in pace / anno(rum) plus / minus L sperans (!) resurrectionem / a Deo.

Bibliografia: ICERV 220 = RIT 956 = CIL II²/14, 2106.

Traducció: «Aquí descansa Arcadi en pau, d'anys més o menys cinquanta, esperant la resurrecció del Senyor.»

Datació: v dC.

20. Epitafi d'Aureli Januari. Placa de pedra calcària. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 45645) (figura 19).

D(is) M(anibus) / Aur(elio) Ianuario qui / vixit (!) annis p(lus) m(inus) L / Olbia Lea marito / cum qui (!) usque vixit / (!) annis XX b(ene) m(erenti) f(ecit) / qui credet (!) en (!) PXO (i. e. Chr(ist)o) / (vac.) r(ed)it (!) at (!) Spiritu(m) Sanctu(m).

Bibliografia: Alföldy 1993, 17-21 = CIL II²/14, 2112.

Traducció: «Als déus Manes. Aureli Januari, que va viure més o menys cinquanta anys, Òlbia Lea al seu marit, amb qui va viure contínuament vint anys i que bé ho mereix, ho va fer. Qui creu en Crist, torna a l'Esperit Sant.»

Datació: Meitat o finals del segle iv dC.

FIGURA 19.

21. Epitafi de Marturi. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 2676) (figura 20).

(H)ic lux / (h)ic pax / ispiritus (!) / Marturi / requi(e)/ vit in / pace.

FIGURA 20.

Bibliografia: ICERV 210 = RIT 976 = CIL $\pi^2/14$, 2131.

Traducció: «Aquí la llum, aquí la pau d'esperit. Marturi descansà en pau.»

Datació: v dC (o posterior).

22. Epitafi de la nena Martúria. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 245) (figura 21).

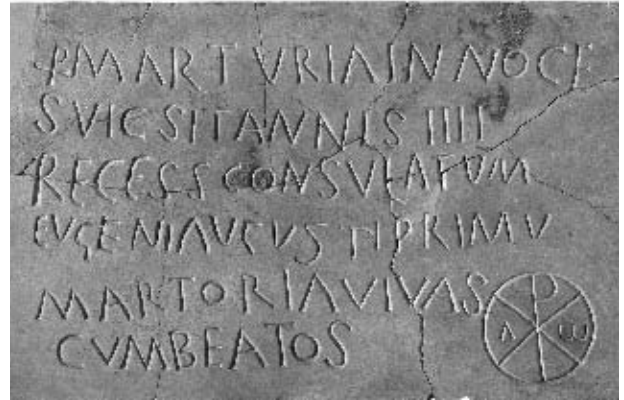

FIGURA 21.

<Christi monogramma> *Marturia innoce(n)s vixit (!) annis IIII / recess(it) consulatum (!) / Eugeni Augusti primu (!) / Martoria (!), vivas / cum beatos (!).*<Christi monogramma>

Bibliografia: ICERV 189 = RIT 944 = CIL $\pi^2/14$, 2095.

Traducció: «La innocent Martúria va viure quatre anys. Va marxar l'any del primer consolat d'Eugeni August. Martúria, que visquis amb els benaurats.»

Datació: 393 dC.

23. Epitafi del grec Aureli Eliodor. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT Polígon) (figura 22).

FIGURA 22.

D(is) M(anibus) Aur(elius) Aeliodorus (!) natione / Gr(a)eca civis Tarsus (!) Cilicia / commorans Ispali (!) qui vixit / annos LXXX p(lus) m(inus) / rec(essit) fidelis in pace.

Bibliografia: ICERV 196 = RIT 958 = CIL $\pi^2/14$, 2111.

Traducció: «Als déus Manes. Aureli Heliodor, de nació grega, ciutadà de Tars de Cilícia, resident a Híspalis, que va viure més o menys noranta anys, descansa fidel en pau.»

Datació: iv dC.

24. Epitafi amb menció de l'apòstol Pere. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT P-334) (figura 23).

FIGURA 23.

----- / [---] + et te de / sua [qui v]ixit annis / XVIII e[t] menses XI et dies / XVI recessit X Kalendas / Martias die Lunis (!) (h)oram (!) / tertium (!) de possessione (!) C(h)ris(tiana) / Petri apostoli quiescit / in pace / <Christi monogramma>

Bibliografia: ICERV 199 = RIT 1009 = CIL II²/14, 2168.

Traducció: «(...) que va viure divuit anys, onze mesos i setze dies. Va morir el dia deu de les calendes de març, en dilluns, a l'hora tercera va ser la seva deposició cristiana. Descansi en la pau de l'apòstol Pere.»

Datació: v dC (o posterior).

25. Epitafi de Crispines. Placa de marbre de Luni-Carrara. Museu Arqueològic de Barcelona (MAC 27160) (figura 24).

<Monogramma Christi> Crispines nom[ine] / Gerio (!) habitet <in> s(a)eculo / amen / pax / in Deo <signum crucis> <monogramma Christi>.

Bibliografia: ICERV 212 = RIT 965 = CIL II²/14, 2118.
Traducció: «Crispines de renom Gerio habitarà en el segle, amén, la pau en Déu.»

Datació: v o vi dC.

FIGURA 24.

26. Epitafi d'Aurèlia Emília. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 285) (figura 25).

FIGURA 25.

Περεστε[ρά] χαῖρε / Aurelia[e] / Aemilia[e] / coniug[i] ca] / rissima[e] / quae vixit [an]nis XVIII m(ensibus) [---] / d(iebus) XVII Victo[rinus?] / b(ene) m(erenti) feci[t].

Bibliografia: ICERV 10 = RIT 959 = CIL II²/14, 2108.

Traducció: «Salve, coloma! A Aurèlia Emília, esposa estimadíssima que va viure dinou anys, (...) mesos i disset dies, Victori ho va fer, que bé ho mereix.»

Datació: iv dC.

27. Epitafi de Corneli Julià. Placa de marbre de Luni-Carrara. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 201) (figura 26).

FIGURA 26.

M(emoriae) <signum asciae> / Cor(nelii?) Iul(iani?) qui vix(it) / ann(is) XXXI me(nsibus) IIIII / d(iebus) XXVIII Lu(cia?) Vale(antina?) / co(n)iux ma(rito) ca(rissimo) qui / vixit (h) mequ(m) (!) / an(nis) X m(ensibus) IIIII d(iebus) XXVIII.

Bibliografia: ICERV 9 = RIT 964 = CIL II²/14, 2117.
Traducció: «A la memòria de Corneli Julià, que va viure trenta-un anys, cinc mesos i vint-i-nou dies, la seva esposa Lúcia Valentina al meu marit estimadíssim que va viure amb mi deu anys, quatre mesos i vint-i-nou dies.»

Datació: Finals del segle III o inicis del iv dC.

28. Epitafi de Festela Comia. Placa de marbre. Museu Diocesà de Barcelona (actualment desapareguda) (figura 27).

(alfa) <Monogramma Christi> (omega) / *Quod dedit / heu tristes (!) tibi / Festela Q(u)om(m)ia coniunx / hoc magis obsequium / debuit / esse tuum.*

Bibliografia: ICERV 295 = RIT 969 = CIL II²/14, 2122.
Traducció: «Allò que, ai las, trista, la teva esposa Festela Comia ha hagut de fer per tu, / això, més aviat hauria d'haver estat una tasca teva.» (Gómez 2002, 120)
Datació: v o vi dC.

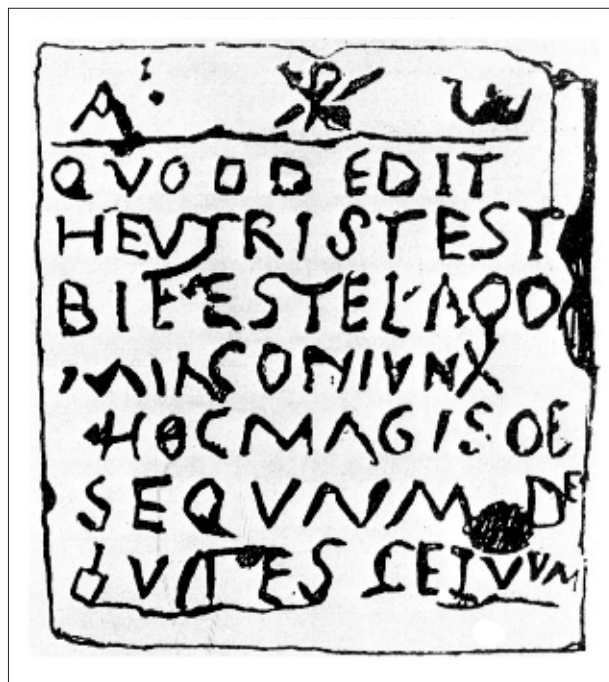

FIGURA 27.

29. Epitafi de Lúpul. Placa de marbre de Luni-Carrara. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 3041) (figura 28).

FIGURA 28.

Hic req(u)iescit / in pace Lupulu[s] / peregr[---] / ---

Bibliografia: López Vilar 1997, 63 = CIL II²/14, 2129.
Traducció: «Aquí descansa en pau Lúpul, pelegrí (?) (...).»

Datació: Finals del segle iv o inicis del v dC.

30. Epitafi de Paulí. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 343) (figura 29).

<Monogramma Christi> / *M(emoria) Paulini recelset (!) VIII Idus Augustas / vixsit (!) / annos XXç.*

Bibliografia: ICERV 198 = RIT 980 = CIL II²/14, 2135.

FIGURA 29.

Traducció: «Memòria de Paulí, que va marxar el dia vuit de les idus d'agost. Va viure vint-i-sis anys (ς = sis).»

Datació: Inicis del segle v dC.

31. Epitafi de la nena Pompeia. Placa de marbre. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 210) (figura 30).

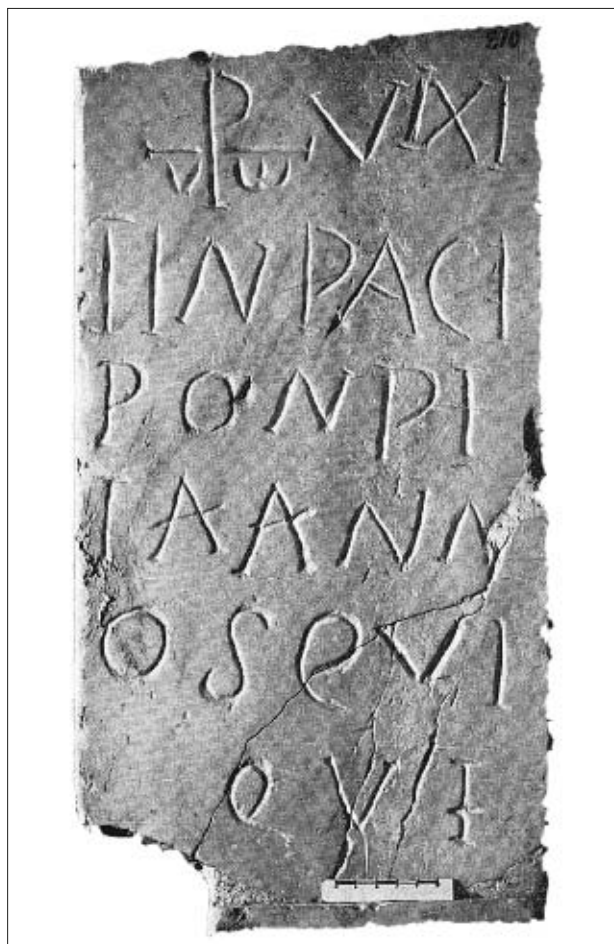

FIGURA 30.

<Monogramma Christi> *Vixit / in pace / Pompeia / (!) annlos qui(n)lque.*

Bibliografia: ICERV 204 = RIT 983 = CIL II²/14, 2138.

Traducció: «Va viure en pau Pompeia, de cinc anys.»

Datació: v dC (o posterior).

32. Epitafi de Valèria Pompeia. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 2659) (figura 31).

FIGURA 31.

(h) *D(is) M(anibus) <Christi monogramma> / Requi-escet san(c)tus / spiretus (!) in nomine (!) / Dei Valeria Pompeia fecit / Asello bene merito (!) qui / vixit meo (!) an(nis) VIII m(ensibus) VIII / d(iebus) VIII perit (!) an(nis) XXXVI.*

Bibliografia: ICERV 211 = RIT 998 = CIL II²/14, 21549.

Traducció: «Als déus Manes. Descansa el sant esperit en nom de Déu. Valèria Pompeia ho va fer per Asellus, que bé ho mereix, que va viure amb mi vuit anys, vuit mesos i nou dies. Va morir amb trenta-sis anys.»

Datació: iv dC.

33. Epitafi de Tizià. Placa de marbre *greco scritto*. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 290) (figura 32).

Titzanus (!) Karpitanus (!) / in pace vixit annis / trigintaquinque.

Bibliografia: ICERV 202 = RIT 996 = CIL II²/14, 2152. Tarrats *et al.* 2009, 71, 2.19.

Traducció: «Tizià Carpetà va viure en pau trenta-cinc anys.»

Datació: v dC.

34. Epitafi pavimental d'un desconegut So(...). Placa de marbre de Luni-Carrara. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT 308) (figura 33).

FIGURA 32.

FIGURA 33.

W. S. [- -] ++ <crux?> +[...].S+[- -]+[.]+[.]?S++
/ <Christi monogramma> Hic requiescet (!) So[...]?+ in
pace <crux> / <Christi monogramma> annorum pl(us)
m[in(us)] XXII rec- <crux> / <Christi monogramma>
essit sub die [- -] Non(as) Ianuar(ias) <crux>

Bibliografia: ICERV 229 = RIT 994 = CIL II²/14, 2148.
Traducció: «Aquí jeu So(...) en pau, d'anys més o menys
vint-i-dos. Va morir el dia de les nones de gener.»
Datació: v dC.

35. Epitafi pagà de Nepotjà. Bloc de pedra calcària.
Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT
mag. P.) (figura 34).

D(is) M(anibus) / filio m[at]ler infelici[s]/sima Rectina /
Nepotiano / qui vixit annis / VIII mensib(us) / VIII dien
(!) XVIII bene/merenti fecit.

FIGURA 34.

Bibliografia: Alföldy 1992 = CIL II²/14, 1660.

Traducció: «Als déus Manes. Al seu fill, la infelicíssima
mare Rectina, a Nepotjà, que va viure vuit anys, vuit
mesos i dinou dies, a ell que bé ho mereix, ho va fer.»

Datació: Finals del segle iv dC.

Agraïments

Investigadora contractada del programa Juan de la
Cierva del Ministeri de Ciència i Innovació. Aquest
treball s'ha realitzat dins del projecte de recerca R+D+I
«Explotación, uso e intercambio de materias primas
inorgánicas entre el norte de Hispania y el sur de la
Galia y puertos de Roma» (HAR2008-04600), i també
del grup de recerca consolidat «Produccions artísti-
ques i ciències de l'Antiguitat» (SGR-2009-1087) de
la Generalitat de Catalunya.

Bibliografia

- ALFÖLDY, G. 1975: *Die Römischen Inschriften von Tar-
raco*, Madrider Forschungen 10, Berlín.
– 1991a: *Tarraco*, Forum 8, Tarragona.
– 1991b: «Augusto e le iscrizioni: tradizione ed in-
novazione. La nascita dell'epigrafia imperiale»,
*Scienze dell'Antichità. Storia, Archeologia, Antro-
pologia. Dipartimento di Scienze Storiche, Arche-
ologiche, Antropologiche dell'Antichità. Università
degli Studi di Roma «La Sapienza»* 5, 1991 [1994],
573-600.
– 1992: «Una inscripción funeraria de Tarraco del
Bajo Imperio», a: DUPRÉ, X. (coord.). *Miscel·lània
arqueològica a Josep M. Recasens*, Port de Tarragona,
Tarragona, 13-17.
– 1993: «De titulo quodam notabili Christiano Tarrac-
one reperto», a: MOST, G. W.; PETERSMANN, H.;
RITTER, A. M. (ed.). *Philanthropia kai Eusebeia.
Festschrift für Albrecht Dihle zum 70. Geburtstag*,
Göttingen, 17-22.
– 1998: «La cultura epigráfica de la Hispania romana:
inscripciones, auto-representación y orden social»,
a: ALMAGRO-GORBEA, M.; ÁLVAREZ MARTÍNEZ, J.

- M. [et al.]. *Hispania. El legado de Roma*, Saragossa, 289-301.
- 2006: «Las inscripciones de Tàrraco en el *Corpus Inscriptionum Latinarum*: historia, problemas y perspectiva de una edición epigráfica», *Butlletí Arqueològic RSAT* 28, 75-95.
- CIL II²/14 = G. ALFÖLDY: *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae Latinae. Editio altera. Conventus Tarraconensis fasciculus secundus. Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, De Gruyter, Berlín (I-III) 2011-2013.
- «*Officina lapidaria Tarraconensis*», a: DONATI, A. (ed.). *L'officina lapidaria. Atti del Convegno AIEG-Borghesi 2010*, Bolonya. [En premsa]
- ÀLVAREZ, A.; GARCÍA-ENTERO, V.; GUTIÉRREZ GARCÍA, M. A.; RODÀ, I. 2009: *El marmor de Tarraco. Explotació, utilització i comercialització de la pedra de Santa Tecla en època romana I Tarraco Marmor. The Quarrying, Use and Trade of Santa Tecla Stone in Roman Times*, Tarragona.
- BISCONTI, F. 1997: «L'apparato figurativo delle iscrizioni cristiane di Roma», a: DI STEFANO MANZELLA, I. *Le iscrizioni...*, 173-179.
- (ed.) 2000: *Temi di iconografia paleocristiana*, Sussidi allo Studio delle Antichità Cristiane 13, Ciutat del Vaticà.
- CARLETTI, C. 1997: «Nascita e sviluppo del formulario epigrafico cristiano: prassi e ideologia», a: DI STEFANO MANZELLA, I. *Le iscrizioni...*, 143-164.
- 2008: *Epigrafia dei cristiani in occidente dal III al VII secolo. Ideologia e prassi*, Bari.
- CIL II²/14 = ALFÖLDY, G. CIL II²/14.
- CLAVERIA, M. 2001: *Los sarcófagos romanos de Cataluña*, CSIR, Múrcia.
- COLAFRANCESCO, P. 1997: «La lingua latina nelle iscrizioni del tardo-impero», a: DI STEFANO MANZELLA, I. *Le iscrizioni...*, 113-120.
- CORTÉS, R.; LÓPEZ VILAR, J. 1999: «Inscripció de Thecla, verge consagrada a Crist», a: *Temps de monestirs. Els monestirs catalans entorn l'any mil*, Ed. Pòrtic, Barcelona, 119-122.
- CRISTOFORI, A. 2007: «Egiziani nelle province romane della Penisola Iberica», a: MAYER I OLIVÉ, M.; BARATTA, G.; GUZMÁN ALMAGRO, A. (ed.). *XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae: Provinciae Imperii Romani inscriptionibus descriptae: Barcelona, 3-8 Septembris 2002*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 333-338.
- DAVIES, St. J. 2001: *The Cult of Saint Thecla: a Tradition of Women's Piety in Late Antiquity*, Oxford.
- DI STEFANO MANZELLA, I. (ed.) 1997: *Le iscrizioni dei cristiani in Vaticano. Materiali e contributi scientifici per una mostra epigrafica*, Inscriptiones Sanctae Sedis 2, Ciutat del Vaticà.
- DIEHL, E. 1925-1931: *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, I-III (Leipzig 1925-1931) (= ILCV).
- DONATI, A. (ed.) 1988: *La terza età dell'epigrafia. Colloquio AIEGL - Borghesi 1986 (Bologna, ottobre 1986)*, Epigrafia e Antichità 9, Bolonya.
- DUVAL, N. 1976: *La mosaïque funéraire dans l'art paléochrétien*, Ravenna.
- DUVAL, Y. 1988: *Auprès des saints corps et âme. L'inhumation «ad sanctos» dans la chrétienté d'Orient et d'Occident du IIIe au VIIIe siècle*, Collection des Études Augustiniennes: Antiquité, EAA 121, Paris.
- 1993: *Projet d'enquête sur l'épigraphie martyriale en Espagne romaine, visigothique (et byzantine)*, *AntTard* 1, 173-206.
- FERRUA, A. 1991: *Scritti vari di epigrafia e antichità cristiane*, Bari.
- GÓMEZ PALLARÈS, J. 2000: «Epigrafia cristiana sobre mosaico de Hispania: Tipología de una tradición», *Analecta Malacitana Electronica* 6, <<http://www.anmal.uma.es/numero6/Pallares.htm>>.
- 2002: *Poesia epigràfica llatina als Països Catalans*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona.
- GÓMEZ PALLARÈS, J.; MAYER, M. 1996: «Aproximación a un inventario de los mosaicos funerarios de época paleocristiana de Hispania», *Cahiers des Études Anciennes* 31, 49-96.
- GONÇALVES GUIMARÃES, J. A. 1999: «Cerâmica arqueológica do Museu de Evamora», a: BARROCA, M. J. (coord.). *Carlos Alberto Ferreira de Almeida - In memoriam* (vol. 1), Porto, 77-89.
- GOROSTIDI, D. 2011: «La *officina lapidaria* tarracense en época tardoantigua: las inscripciones cristianas», a: ANDREU, J.; ESPINOSA, D.; PASTOR, S. (ed.). *Mors Omnibus Instat. Aspectos arqueológicos, epigráficos y rituales de la muerte en el Occidente Romano*, Madrid, 529-548.
- GOROSTIDI, D.; LÓPEZ VILAR, J. 2008: «Nou fragment de la inscripció paleocristiana RIT 1036», *Butlletí Arqueològic RSAT* 30, 141-149.
- GROSSI-GONDI, F. 1920: *Trattato di epigrafia cristiana latina e greca del mondo romano occidentale*, Roma.
- GUDIOL, J. 1925: «Primeres manifestacions de l'art cristià en la província eclesiàstica tarragonina», *AST* 1, 301-330.
- ICERV = VIVES, J. 1942.
- ICH I = HÜBNER, E. 1871: *Inscriptiones Christianae Hispaniae*, Berlín.
- ICH II = HÜBNER, E. 1900: *Inscriptiones Christianae Hispaniae. Supplementum*, Berlín.
- ICUR = DE ROSSI, G. B. 1857-1888: *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*, Roma; GATTI, G. 1915: *Supplementum*, Roma.
- ILCV = DIEHL, E. 1925-1931.
- IRAT = GOROSTIDI, D. 2010: *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes (IRAT)*, Documenta 16, Tarragona.
- JANSSENS, J. 1981: *Vita e morte del cristiano negli epitaffi di Roma anteriori al sec. VII*, Roma.

- KAJANTO, I. 1997: «Roman Nomenclature during the late Empire», a: DI STEFANO MANZELLA, I. *Le iscrizioni...*, 103-111.
- LÓPEZ VILAR, J. 1997: «Un nuevo conjunto paleocristiano en las afueras de Tarraco», *Revista de Arqueología* 197, 58-64.
- 2006: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós* (vol. I-II), Tarragona.
- LÓPEZ VILAR, J.; GOROSTIDI, D.: «La inscripció de la beata Thecla, quinze anys després», a: *Tecla, deixeble de Pau, santa d'Orient i d'Occident* (Tarragona 2011). [En premsa]
- MALLON, J. 1948-1949: «Pour une nouvelle critique des chiffres dans les inscriptions latines gravées sur pierre», *Emerita* 16, 14-45.
- MARTÍ, J. 2010: «Tarragona i el pas cap a una ciutat cristiana: fonts artístiques i epigràfiques», a: GALVADÀ RIBOT, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A.; PUIG I TÀRRECH, A. (ed.). *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del Congrés de Tarragona, 19-21 de juny de 2008*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia 6, Tarragona, 397-405.
- MASSÓ, J. 2004: «Lluís Pons d'Icart, vida i obra», a: TARRATS, F. [et al.]. *El renaixement de Tàrraco, 1563. Lluís Pons d'Icart i Anton Van den Wyngaerde. Exposició, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Del 20 de setembre de 2003 al 29 de febrer de 2004*, Tarragona, 27-41.
- MAYER, M.; RODÀ, I. 1985: «L'epigrafia romana a Catalunya. Estat de la qüestió i darreres novetats», *Fonaments* 5, 179-180.
- 1997: «Los contactos entre el norte de África y la costa del *conventus Tarraconensis*», a: RUGGERI, O.; VISMARA, C. (ed.). *L'Africa romana. Atti del XI Convegno di Studio (Olbia, 12-15 dicembre 1996)*, Sàsser, 1423-1433.
- MAZZOLENI, D. 1997: «Origine e cronologia dei monogrammi: riflessi nelle iscrizioni dei Musei Vaticani», a: DI STEFANO MANZELLA, I. *Le iscrizioni...*, 165-173.
- MENCHON, J. J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A. 1994: «Aproximació al procés transformador de la ciutat de Tàrraco del Baix Imperi a l'Edat Mitjana», *Pyrenae* 25, 225-243.
- MUÑOZ GARCÍA DE ITURROSPE, M.^aT. 1994: «Inscripciones sepulcrales latinas de la Hispania cristiana: algunas correcciones», *Veleia* 11, 1994, 269-279.
- 1995: *Tradición formular y literaria en los epitafios latinos de la Hispania Cristiana*, Veleia, Anejos, Ser. Minor 7, Vitòria.
- 1996: «Sedulio y la tradición epigráfica latina», a: *De Roma al siglo XX. La cultura occidental ante el mundo latino. Actas del I Congreso de la Sociedad de Estudios Latinos (Jarandilla de la Vera, 26-28 de enero de 1995)*, tom I, Madrid, 383-390.
- 1998: «L'épigraphie chrétienne en Espagne: l'éloge du défunt», a: CAMBI, N.; MARIN, E. (ed.). *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae Split - Poreč (25.9. - 10.1994), Pars III (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku Supl. 89 = Studi di Antichità cristiana pubbl. a cura del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana LIV)*, Split - Ciutat del Vaticà, 541-548.
- MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. 2005: «La historia del cristianismo primitivo en Tarragona», a: *Tarraco Christiana. Historia y Arqueología*, Asociación Cultural San Fructuoso, Tarragona.
- NIQUET, H. 2004: «Jews in the Iberian Peninsula in Roman Times», *Scripta Classica Israelita* 23, 159-182.
- 2007: «Christians at late Roman Tarraco: a reappraisal of the evidence», a: MAYER, M.; BARATTA, G.; GUZMÁN, A. (ed.). *XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae: Provinciae Imperii Romani inscriptionibus descriptae: Barcelona, 3-8 Septembris 2002*, Barcelona, 1021-1027.
- PALOL, P. de 1994: «Serra i Vilaró i la Tarragona paleocristiana», a: TARRATS, F. [et al.]. *Revelar el passat. Homenatge a Joan Serra Vilaró*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona-Solsona, 66-73.
- PÉREZ, M. 2006: «La invenció (*inventio*) del culte a Santa Tecla en la Tarragona d'època medieval», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones lletres de Barcelona* L, 21-58.
- PETRUCCI, A. 1995: *Le scritture ultime: ideologia della morte e strategie dello scrivere nella cultura occidentale*, Torí.
- PIETRI, C. 1997: *Christiana respublica. Éléments d'une enquête sur le christianisme antique. Vol. III: Épigraphie chrétienne*, Collection de l'École Française de Rome 234, Roma.
- RAMÍREZ, J. L.; MATEOS, P. 2000: *Catálogo de las inscripciones cristianas de Mérida*, Museo Nacional de Arte Romano, Mérida.
- RIT = ALFÖLDY, G. 1975.
- RODÀ, I. 1990: «Sarcòfags della bottega di Cartagine a Tarraco», a: MASTINO, A. (ed.). *L'Africa romana. Atti del VII Convegno di Studio (Sassari 1989)*, Sàsser, 727-736.
- 1992: «Balanz actual de l'epigrafia cristiana a Catalunya», a: *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Maó 1988), Barcelona, 111-113.
- 1998: «Sarcófagos cristianos de Tarragona», a: KOCH, G. (ed.). *Akten des Symposiums «125 Jahre Sarkophag-Corpus» (Marburg 1995)*, Mainz, 150-161.
- SARTORI, P.: «Inscriptiones Ohioenses», a: *A catalogue of the squeezes of Latin Christian inscriptions at the Ohio State University*, Ohio. [En premsa]
- TARRATS, F. [et al.] 2009: *Tarraco, pedra a pedra (Catàleg de l'exposició. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, del 10 de juny al 22 de novembre de 2009)*, Tarragona.

- TESTINI, P. 1958: *Archeologia cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del sec. VI. Propedeutica, topografia cimiteriale, epigrafia, edifici di culto*, Roma (2a edició, Bari 1980).
- TORRES, C.; MACIAS, S. 1993: *Basílica Paleocristã. Museu de Mértola*, Mértola.
- TULLA, J. [et al.] 1927: *Excavaciones en la necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona*, Madrid.
- VIVES, J. 1928: «D'arqueologia cristiana», *Analecta Sacra Tarraconensia* 4, 261-270.
- 1936: «Inscripcions cristianes de la necròpolis romano-cristiana de Tarragona», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* MCMXXVII-XXXI, 375-400.
- 1942: *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, Barcelona.

4. L'ESGLÉSIA PALEOCRISTIANA DE TÀRRACO

Josep Amengual i Batle
*Biblioteca Balear del Monestir de la Real
Missioners dels Sagrats Cors*

4.1. Introducció

Començam per presentar breument els nostres dos principals informadors: el bisbe de Menorca, Sever, amb seu a Iamona (Ciutadella de Menorca), i Consenci,¹ el qual possiblement abans de l'any 410 va abandonar, per causes desconegudes, la seva terra peninsular i, des de Tarragona o almenys des de la Tarraconense, va cercar aixopluc i tranquil·la solitud a Menorca. Segons l'amic de Consenci, el bisbe Sever de Menorca, el nom de l'illa «és estat divulgat entre tots els pobles pels escrits dels autors profans» (Sev. Min., ep. 2, 1).²

Sever va compondre la seva circular (418) com un escrit de propaganda, per tal de provocar una campanya per totes les esglésies, amb la qual aconseguirien que els jueus d'arreu del món entrassin en el cristianisme. En tot moment les seves actuacions mantenen el respecte per la legalitat romana, i evita tota casta de violència física, mentre les pressions psicològiques són constants. Menysprea la disputa amb el cap de l'aljama de Magona, *Theodorus*, per obrir la porta al que ell presenta com a prodigis de l'Èxode, que acaben en la conversió dels magnats jueus i de les seves esposes.

La resistència dels jueus s'inspira en la dels germans macabeus, 2Mac 7.

Consenci, teòleg laic, des de Menorca va expressar les seves inquietuds teològiques, amb les quals va esser el primer o un dels primers que posaren sant Agustí en contacte amb el priscil·lianisme, tot i que no li esmentava el nom. Això s'esdevingué amb uns bitllets, que foren contestats amb la carta 205 (414). Posteriorment, Consenci se va traslladar a Hipona, però el seu amic era convalescent fora de la seu episcopal. Per tal d'assegurar el mestratge d'Agustí, li va escriure la carta 119, que rebé la resposta del bisbe amb la 120 (415). Sembla que en el priscil·lianisme hi hagué uns canvis profunds, que l'acostaren més als escrits apòcrifs, en concret a l'himne gnòstic de Crist, que va esser interpolat en els Actes apòcrifs de sant Joan. Probablement,

per protegir aquestes doctrines, els priscil·lianistes començaren a amagar les seves doctrines, fins i tot amb la mentida i el perjuri. És el que deduïm de l'ep. 11* de Consenci, contestada per Agustí amb el tractat *Contra mendacium ad Consentium*, la qual cosa el va enutjar molt, com va mostrar en l'ep. 12* (419-420). I amb aquests escrits se va trencar, creiem, l'amistat d'ambdós (Amengual en premsa).

4.2. Context polític i eclesiàstic de l'Occident mediterrani al començament del s. v

4.2.1. Antecedents. El viatge de Pau a Hispània

El cristianisme a Tarragona ja duia segles de presència, quan entraren de ple el bisbe Sever i Consenci. Recentment hi ha hagut unes aportacions molt valuoses en l'estudi del viatge de sant Pau a Hispània (Gavaldà *et al.* 2010), per la qual cosa únicament cridarem l'atenció sobre la importància dels testimonis primerencs, que han fet escriure a Anscari M. Mundó que «El viatge de sant Pau a Hispània és un fet històricament comprovat; és a dir que podem creure-hi amb la confiança amb què la història pot afirmar un fet moralment cert» (Mundó 1998, 21).

Tal volta hom no ha parat prou esment en el fet que els testimonis posteriors al Nou Testament tenen un origen molt concentrat en la regió palestinenca i antioquena (Amengual 1991, 37-55), fet que ens podria conduir a veure-hi una dependència de la lectura dels Actes apòcrifs dels Apòstols. D'altra banda, ja vàrem observar que una de les característiques que se repetia en les ciutats on arribava Pau era que hi hagués una comunitat jueva. Certament, encara no disposam de dades sobre establiments hebreus a Hispània, al començament de l'era cristiana. Però ens sembla que hom ha negligit els antecedents púnics d'Eivissa, on un bec d'àmfora jueva, amb una resta d'inscripció hebrea, va esser datat per J. M. Solà Solé com a pertanyent als inicis del cristianisme (Amengual 1991, 26-28). Un

1. Amengual 2001, 589-700, i 2002, 738-750. Atès que a la secció de la bibliografia, en la qual indicam les edicions de les fonts que ens afecten directament, hi assenyalam les edicions més solvents sobre la correspondència de sant Agustí i de Consenci, amb l'esment d'algunes traduccions, a les notes no indicaré més que el capítol i el número de paràgraf que citaré. Així, a qualsevol que s'hi interessi li serà senzill confrontar el text pertinent. Els noms coneguts solament o principalment per aquesta correspondència els indicaré en llatí. A Amengual 1991, 258-281, hi ha una prosopografia dels personatges que ens ocuparan aquí. A 275, n. 28*, eliminau, si us plau, «Asturius». Una mica actualitzada la trobareu, a la prosopografia, dins Amengual 2008, 347-380. Per això, en el text, no ens detindrem a fer presentacions detallades d'aquestes persones.

2. Amengual (ed.) 1987, 40; Amengual 1992, 12-65; Seguí 1937, 149, lín. 15-17.

vestigi d'aquestes característiques solament ens indica que qualque cosa se movia en el món hispànic. Que sant Pau estigués més ben informat, és ben probable.

4.2.2. Romans i bàrbars a la Tarraconense encara romana

Com un altre referent, previ a la descripció de la vida de les esglésies de la Tarraconense en els primers decennis del s. v, volem apuntar genèricament que no es correspon amb les dades de què disposam transferir a aquests anys i a la Tarraconense de la vall inferior de l'Ebre una visió caòtica d'aquella part de l'Imperi romà. És cert que no hi manquen pillardejos dels bàrbars, especialment en els estreps pirinencs d'Osca i Lleida; però les vies terrestres són transitades amb normalitat i no deixen d'esser freqüentades les rutes marítimes, que travessen la Mediterrània des de Tarragona, Arle, Roma, Hipona i se creuen a Menorca. Els bisbes se poden reunir amb certa rapidesa per dues vegades, vers l'any 419. La primera els concentrà a Tarragona. D'aquí ve que sigui irreal avançar al primer quart del s. v, uns temors causats per l'esfondrament de l'Imperi romà, que no sabem si mai se varen donar a Hispània. L'ocupació dels vàndals sobre les illes Balears, a partir de l'any 455, ja no degué trobar en vida ni el bisbe Sever ni Consenci; però el que més degué sorprendre és que vingués des del migjorn, com els cartaginesos, que havien controlat Eivissa. Les expedicions militars havien vingudes des de Roma.

En resum, els nostres observadors no fan compatible la situació caòtica de l'Imperi a la Tarraconense oriental, en temps d'Honorí. Abans d'entrar en l'estudi d'aquests temps, cal que ens demanem pels antecedents de la implantació de l'episcopat a Hispània.

4.3. La tradició episcopal a Hispània, anterior al recurs de Basilides a Roma i a la carta sinodal de sant Cebrià

L'antiguitat de l'existència del ministeri episcopal no solament ens remet a uns temps molt anteriors a sant Fructuós, la qual cosa enriqueix la història de la difusió del cristianisme a l'Occident, en una etapa més primerenca. Aquesta regressió ens obliga a revisar la historiografia tradicional, que suposa una presència de comunitats més disperses i menys evolucionades. Tanmateix segueix essent cert que la desproporció del nombre de les seus episcopals occidentals en comparació amb les orientals continua essent molt gran; però de cap manera no és possible que corresponguin a la realitat uns mapes buits d'indicacions de llocs poblats de cristians a l'Occident, com són els que sovintegen.

No solament aquesta expansió és clara, ans també ho és la transmissió d'una tradició que s'universalitza,

en la mesura que s'occidentalitza, i en el nostre cas s'hispànitza, en tot allò que pertoca a la successió episcopal. Tot el que un poc més endavant llegirem com a pràctica en les esglésies de Lleó, Astorga i Mèrida, segons escriví Cebrià, va esser indubtablement la praxi seguida a l'hora d'ordenar sant Fructuós de Tarragona, praxi vigent quan els bisbes tarraconenses hagueren de dirigir l'elecció del bisbe successor d'aquest màrtir. Quins varen esser els bisbes que li imposaren les mans, no ho sabem. Però la realitat de la imposició era ben real, una volta que hi havia hagut un acord del poble tarraconense.

Afegim-hi, encara, que el context de l'administració romana ens porta a una divisió provincial molt antiga, segons la qual Hispània era formada per tres províncies, *Baetica*, *Lusitania*, que abans componien *Hispania Ulterior*, i la *Tarraconensis*, abans anomenada *Hispania Citerior*. La *Tarraconensis*, en el s. III, comprenia des del nord de l'actual Portugal, fins al Cantàbric i la major part de les actuals Castelles i Múrcia, fins als Pirineus. És a dir, per al que ens afectarà, incloïa les esglésies de Lleó, Astorga i Saragossa. Aquests espais eren administrativament tarraconenses. No així la de Mèrida.

Quina incidència eclesiàstica tenia aquella divisió administrativa? Veurem com sant Cebrià al·ludeix a la disciplina que hom aplicava a aquelles esglésies i a la resta de províncies. El bisbe Feliu d'Astorga i altres eclesiàstics hispans havien arribat a Cartago, i havien informat bé el bisbe local, sant Cebrià, sobre el mode de procedir per ordenar els successors dels bisbes que havien caigut en la idolatria. Cebrià no solament ens transmet els trets principals de la praxi africana, ans ens diu que també aquell mode d'actuar era el de les esglésies hispanes. Per aquest motiu, malgrat que encara no puguem parlar de províncies eclesiàstiques a Hispània, podem recollir una bona informació del que era ús generalitzat a tot el territori hispà, i que indueix a pensar en una incipient sensibilitat per la coordinació disciplinària, segons les províncies, que més tard esdevindrien eclesiàstiques. És una de les mostres de la consciència del fet que el lloc, el sòl, la proximitat cultural pertanyen també a l'eclesialitat, per més que l'Església sigui universal. Que aquella sensibilitat hagués arribat a una mena d'organització provincial, ens assembla agosarat afirmar-ho.

Cebrià esmenta nominalment unes esglésies del nord i el centre-oest peninsular. Però també parla de la de Saragossa i d'altres en general. Per tant, generalitzar aquella praxi que esmenta el bisbe de Cartago és ben legítim, tot i que encara els vincles canònics no han arribat a esser explicitats. Som a la fase de les manifestacions de la vida eclesial que, posteriorment, brostarà en formes jurídiques. I, en el nostre cas, ho hem d'aplicar a l'Església que ens serà la més coneguda, la de Tarragona, gràcies a les actes martirials de sant Fructuós.

Efectivament, això és el que escatirem del testimoni següent. Poc abans del martiri de sant Fructuós i com-

panys de Tarragona, vers l'any 250, arran dels trasbalsaments de la persecució de Deci (249-251) les comunitats cristianes a Hispània varen recórrer a la intervenció exterior, recurs que no pot ésser sumat ni a la consolidació del primat romà, ni a la tesi que oposi Cartago a Roma. Aquell recurs no és més que un mode usual de resoldre els conflictes intereclesials, per les vies de la comunió i de la comunicació. Se'n feren eco, en temps del bisbe de Roma Esteve (254-257), sant Cebrià de Cartago i trenta-sis bisbes més, amb la seva carta sinodal, la 67, adreçada al prevere Feliu i al poble de Lleó i d'Astorga, al diaca Eli i al poble de Mèrida (Vergés i Bellpuig 1931, 81-89). Aquests havien escrit cartes a Cebrià. Díficilment podríem parlar d'una sola lletra, essent que les informacions provenien de llocs tan diversos. Sigui el que sigui, la resposta que sortí de Cartago ens dona a conèixer les esglésies de Mèrida, Lleó, Astorga i Saragossa, ultra altres, els noms de les quals no s'esmenten.

És un escrit important, per tal com és un dels testimonis més antics sobre el cristianisme hispànic. Feliu d'Astorga i Feliu i Sabí³ havien arribat a Cartago. A més d'ells, una lletra d'un segon Feliu, que era un laic de Saragossa, acusava Basílides, bisbe de Mèrida, i Marcial, bisbe de Lleó, d'haver-se proveït d'un *libellum* (ep. 67, 6) (Vergés i Bellpuig 1931, 86), és a dir, d'un certificat del fet que havia sacrificat els ídols, sense haver-ho fet. A més, Basílides havia blasfemat de Déu, quan era malalt, i Marcial havia assistit sovint als convits idolàtrics d'un col·legi al qual devia estar afiliat, i que havia apostatat (Vergés i Bellpuig 1931, ep. 67, 6, p. 86). Els bisbes foren deposats, segons la norma canònica. Malgrat aquesta imposició penitencial canònica ben establerta, sancionada pels bisbes, per tal de recobrar l'episcopat, els dos encausats varen recórrer al papa Corneli, que, quan escrivia Cebrià, ja havia estat glorificat amb el martiri. El recurs de Basílides és el primer entre els coneguts, que va adreçar a Roma un bisbe resident fora d'Itàlia (Marschall 1971, 96). Corneli, amb Cebrià i els altres bisbes del món, escriu que havien determinat que els apòstates passassin a l'orde dels penitents, per la qual cosa «no podien ésser reintegrats a l'ordre clerical ni a la dignitat episcopal» (Vergés i Bellpuig 1931, ep. 67, 6, p. 86).

Més encara, Basílides, havia estat substituït per l'esmentat Sabí, ordenat «pels bisbes pròxims de la mateixa província amb el poble per la qual s'ordena

el bisbe [...] I així veiem que ho heu fet vosaltres en l'ordenació del nostre col·lega Sabí al qual fou conferrat l'episcopat i fou imposada la mà perquè substituís a Basílides, després d'haver rebut els vots de tots els germans i l'aprovació dels bisbes que hi hagué presents i dels altres que us l'enviaren per escrit» (Vergés i Bellpuig 1931, ep. 67, 5, p. 85).

La praxi de l'ordenació episcopal és la que sancionà el cànon 4 de Nicea, tret que a Hispània encara no podien parlar de la confirmació pel metropolità (Ortiz de Urbina 1969, 99 i el text 263). Interessa remarcar no principalment el defalliment d'aquells bisbes, que és un fet greu però anecdòtic, sinó més encara: podem conèixer quina era la disciplina eclesiàstica en allò que pertoca a l'anomenada successió episcopal, que se regia segons «l'observança de la tradició divina i apostòlica, que es conserva també ací i gairebé per totes les províncies, que per a celebrar una ordenació s'apleguin els bisbes pròxims de la mateixa província» (Vergés i Bellpuig 1931, ep. 67, 5, p. 85).

Cebrià mostrava com els jueus havien estat recriminats pel profeta Isaïes, perquè «seguien les doctrines humanes», i treia la conseqüència que «Per això convé elegir per al sacerdoti diví, amb tota cura i un examen sincer, aquells que sapiguem que seran escoltats per Déu» (Vergés i Bellpuig 1931, ep. 67, 2, p. 83).⁴

El protagonisme que Cebrià reconeix en el poble és doble;⁵ per una banda, té capacitat per elegir el bisbe i, per l'altra, en cas d'indignitat, se n'ha de separar: «El poble, doncs, obedient als preceptes del Senyor i temorós de Déu, s'ha de separar del prelat prevaricador i no prendre cap part en els sacrificis d'un sacerdot sacríleg, més que més tenint com té potestat d'elegir sacerdots dignes i de refusar els indignes» (Vergés i Bellpuig 1931, ep. 67, 3, p. 83-84).

La carta que ens ocupa és el segon testimoni que Gaudemet va recollir sobre les eleccions episcopals a l'Occident. L'anterior és el de la «Tradició apostòlica» d'Hipòlit. Ara bé, les aportacions de Cebrià, fossin com a reflexió o ens hagin vingut com a comprovació de la praxi d'aleshores a Àfrica i a Hispània, són molt més riques i pràctiques. D'aquí ve que la seva importància per a la història, per a la tradició ministerial i per a la litúrgia sigui de primer ordre.

També la carta 67 és un dels testimonis molt antics sobre el ritu de la imposició de les mans en l'ordenació

3. (Vergés i Bellpuig 1931, 81-89). A més dels dos bisbes acusats, *Martialis* d'Astorga i *Basíledes* de Mèrida, que foren acusats de *libellatici*, hi havia els bisbes Fèlix i Sabí, que portaren la correspondència de Lleó, Astorga i Mèrida a Cartago, cf. ep. 67, 1, 1, p. 81. Vegeu el text i comentaris de Sotomayor y Muro 1979, 42-49.

4. Vergés i Bellpuig 1931, 83. Al·ludeix a Is 29, 13 i Jo 9, 31.

5. Alguns fragments d'aquesta carta els varen recollir Gaudemet *et al.* 1979, 14-15. Abans hi havia parat esment Batiffol 1971, 402-403. Vegeu Gryson 1973, 353-402; Gryson, 1979, 301-345. Fa anys, Montserrat i Torrents 1971, 73-77, cità aquesta carta 67, i hi veié reflectida la praxi africana; però cal dir que també Cebrià se refereix al que era usual a Hispània i a altres llocs. En l'abast general dels textos de Cebrià s'hi va fixar González Faus 1992, 22-26. Per això mateix sorprèn que Saxer 2005 (especialment 847-854) gairebé oblidi aquesta carta tan rica de contingut sobre la institucionalització de l'Església a Occident. D'altra banda, l'obra més antiga, Baus 1965³, 391-391, recull aquestes aportacions de Cebrià.

episcopal (ep. 67, 5).⁶ És sabut que aquest gest arranxa ja en la tradició bíblica. L'important és que Cebrià ens el mostra com a ritu representatiu i gairebé únic en l'ordenació episcopal (*ad ordinationes rite celebrandas*) (ep. 67, 5) a Àfrica i a Hispània (Vergés i Bellpuig 1931, 85). Fructuós va ésser ordenat segons aquest ritual, que havia esdevingut una part dels llibres de les litúrgies hispàniques. No solament era imprescindible la imposició de les mans, sinó que era necessari tot un conjunt d'accions eclesials, de part dels bisbes propers, i també, no ho negligim, era eclesial la presència del poble, al qual el bisbe havia de servir.

Són diverses les raons que completen aquesta motivació principal de servir el poble, les que addueix Cebrià. La primera pretén garantir la dignitat del que ha d'ésser ordenat bisbe. Diríem que se tracta d'un recurs a la prudència i a la validesa de la bona fama: «Veiem que prové de l'autoritat divina l'elecció del bisbe en presència del poble, a la vista de tothom, perquè sigui aprovat com a digne i apte pel judici i testimoni públic, com en els Nombres ho mana el Senyor a Moisès (Nm 20, 25 i 26). [...] Déu mana que el sacerdot sigui elegit en presència de tot el poble, això és, ensenya, manifesta que les ordenacions⁷ episcopals no s'han de fer sinó amb coneixement del poble i a presència d'ell, perquè els presents puguin descobrir els crims dels dolents i manifestar els mèrits dels bons i així, amb el sufragi i l'examen de tots, l'ordenació sigui justa i legítima» (Vergés i Bellpuig 1931, ep. 67, 4, p. 84).

Cebrià avança la seva argumentació a favor de la presència activa del poble, per tal de garantir la dignitat del futur bisbe, tot apel·lant a la pràctica seguida pels apòstols, en l'ordenació del substitut de Judes. És sorprenent la insistència en la publicitat i transparència del procés previ a l'ordenació episcopal: «Això després ho veiem observat, d'acord amb els manaments divins, en els Fets dels apòstols quan, en tractar-se d'ordenar un bisbe en lloc de Judas, Pere s'adreça al poble. "S'aixecà Pere", diu, "enmig dels deixebles. Hi havia el poble reunit..." (Ac 1, 15) I veiem que els apòstols observaren aquesta norma no sols quan les ordenacions eren de bisbes o de sacerdots, ans encara en les dels⁸ diaques, segons allò que està escrit en el llibre dels Fets: "Els dotze", diu, "convocaren tots els deixebles i els digueren..." (Ac 6, 2). Hom obrava així convocant tot el poble amb tanta diligència i tanta cautela, perquè ningú indigne no s'introduís furtivament

al ministeri de l'altar o usurpés la dignitat sacerdotal. De vegades hi ha homes indignes que són ordenats no segons la voluntat de Déu sinó per temeritat humana, i això desplaça a Déu, perquè no provenen d'una legítima i justa ordenació; el mateix Déu ho manifesta pel profeta Òseas quan diu: "Ells mateixos es creen un rei sense intervenir-hi jo."» (Vergés i Bellpuig 1931, ep. 67, 4, p. 84-85).

La versió llatina dels Actes que manejava Cebrià és més propensa a fer ressaltar la reunió del poble cristià que altres traduccions. No és el cas d'esbrinar a quina de les famílies de les versions bíbliques pertany. Cebrià, com és obvi, prescindeix de la història de l'evolució del ministeri, de manera que considera que els apòstols ordenaren Macià com a bisbe. El seu discurs és tan minuciós perquè inclou la resposta a les esglésies hispanes, que veieren com uns bisbes apòstates eren reintegrats en el seu ministeri. Però no és gens secundari considerar com un bisbe preconstantinià, en una època de persecucions, tot coneixent les possibilitats d'error i de feblesa dels cristians, mostra una confiança tan gran en el poble. Que aquestes manifestacions pertanyin a una època històrica tan verticalista solament té explicació en la fidelitat a l'originalitat de la tradició cristiana, heretada del Nou Testament, com mostra el bisbe de Cartago. La conseqüència l'hem transcrita suara: «Veiem que prové de l'autoritat divina l'elecció del bisbe en presència del poble, a la vista de tothom» (Vergés i Bellpuig 1931, ep. 67, 4, p. 84).

Hi al·ludirem més endavant, però cal ja prevenir-ho: les ordenacions absolutes⁹ no eren pensables en aquells temps. Per això la referència al poble i comptar amb ell a l'hora d'elegir i ordenar un bisbe no responia a una concessió democràtica, incomprendible aleshores, sinó que era un fet i un requisit teològic. Sense poble, en definitiva, no podia haver-hi bisbe. D'aquí ve que, per exemple, en les Actes del martiri de sant Fructuós hi puguem trobar algunes persones que foren electores del seu successor. Fermes les esglésies hispanes en aquesta tradició, altres recursos se feien endebades, com afegeixen els bisbes africans: «I no basta per a invalidar l'elecció, que és jurídicament ben feta, que Basílides se n'anés a Roma després d'haver estat descoberts els seus crims i quan ell mateix ja els havia confessat, i enganyés el nostre col·lega Esteve, que està lluny i no coneix els fets i la veritat, per demanar-li una injusta reposició en l'episcopat del qual havia estat justament desposseït. [...] Si pogué, però, Basílides sor-

6. Vergés i Bellpuig 1931, 85: *et manus ei in locum Basilidis inponeretur*.

7. «Consagracions», diu el traductor, per l'influx d'una terminologia poc adequada, usual encara, quan hom parla de l'ordenació dels bisbes com a consagració. El text de Cebrià diu: *ordinationes sacerdotales*. És sabut que ja era usual designar el bisbe amb el terme *sacerdot*, clares vegades aplicat als preveres, tot i que Cebrià seguidament els esmenta amb aquest terme mateix: *episcoporum tantum et sacerdotum*.

8. El traductor ha afegit l'adjectiu *simples* en traduir el terme *diaques*. Ho he omès per fidelitat al text. També els diaques mereixen un respecte. Aquesta raó no ens permetria modificar el text, evidentment.

9. Alberigo *et al.* 1973³, c. 6, 90. Són ordenacions desvinculades (*solutae*) del servei a una església. D'aquí ve que els monjos no s'ordenassin. Sovint aquestes ordenacions s'han practicat per satisfer la pròpia devoció, o com a requisit per exercir càrrecs eclesiàstics.

prendre els homes, no pot pas sorprendre Déu [...] I a Marcial tampoc no pot valer l'engany, i, culpable com és de grans delictes, tampoc no pot conservar l'episcopat» (Vergés i Bellpuig 1931, ep. 67, 5, p. 85).

Incidim, una vegada més, en el fet que l'embriò-nària consciència de la relació entre les esglésies d'una mateixa província civil garantia la comunió eclesial, i l'autenticitat de les eleccions episcopals, tot i que encara no apareixia la figura del bisbe metropolità,¹⁰ ni segons la tradició que donava la presidència al bisbe més antic de la província, com de qualque manera apareixerà al concili d'Il·líberis (ca. 300),¹¹ ni segons la tradició que s'imposarà, que atorga la presidència al bisbe de la seu que és la capital de la província. Les coses així estant, i comprovada l'existència d'una tradició episcopal, que facilitava l'elecció de nous bisbes, com hem vist al text de Cebrià i dels seus col·legues, és evident que aquestes comunitats ens remetien a una etapa anterior als testimonis genèrics d'Irineu i de Tertul·lià sobre la presència del cristianisme a Hispània, car l'episcopat constituït en punts tan distants com són Lleó i Astorga, per referència a Mèrida, Saragossa i a altres ciutats que no s'esmenten, no s'improvisa amb una ni dues generacions. I cal mantenir viu dins la nostra consideració que la Tarraconense i la Baleàrica eren a menys de mitjan camí de Roma o d'Àfrica Proconsular, per referència a Saragossa, i més prop si miram Lleó o Astorga. Els quatre o vuit dies que hi havia per via marítima des de Roma fins a Tarragona s'han de multiplicar per poder arribar a aquelles ciutats romanitzades, que són més a ponent. Per tant, a la Tarraconense mediterrània i a les illes Balears, el cristianisme hi degué arribar ja dins el s. II, i abans de l'any 150, si tenim present que sant Irineu ja ho coneixia trenta anys més tard.

Per això que, si en temps de Deci l'Església era establerta en aquella regió occidental i interior, el martiri de sant Fructuós i dels seus diaques Auguri i Eulogi, en temps de Valerià (259), ens mostra quelcom semblant per a Tarragona.¹² En el seu cas observam com se'ls aplicava el tipus de persecució selectiva, característic de la meitat del s. III, quan l'autoritat romana, per una banda, havia arribat a disposar d'una informació no llegendària del cristianisme i del seu culte, i, per l'altre

costat, entrava en un període de crisi militar i econòmica que, a més, encaminava l'Imperi vers l'autoritarisme.

4.3.1. Els bisbats de la Tarraconense, de finals del s. IV. Himeri i Sirici (385). Innocenci I (ca. 403)

Una consulta del bisbe de Tarragona Himeri al papa Damas va rebre la resposta del seu successor Sirici, l'any 385, amb la primera decretal fins ara coneguda per a l'Occident, que du com a inici aquests mots: *Ad decesorem*.¹³ Cal advertir que, malgrat que manqui tot títol eclesiàstic, fora del de bisbe, Himeri rebé uns encàrrecs que no solament tenien un abast dins la circumscripció pròpia d'un metropolità de la Tarraconense, sinó que abastava tota la Hispània peninsular, i insular, com exposarem més endavant.¹⁴

Són molts els aspectes de la vida de l'Església hispànica que reben una atenció, tot i que no són gaire originals les observacions papals, car pertanyen al mode de fer general (Viciano 2010, 659-674). Tot i això, no creiem que la consulta d'Himeri ni la resposta romana fossin gaire influenciades per l'incipient priscil·lianisme (Pietri 1976, 1045-1056). Un esperit reformador se detecta en uns i altres. Però per la banda de Sirici no apareix que Himeri veiés amb preocupació la doctrina trinitària ni antropològica de Priscil·lià.¹⁵ Regula l'accés als ordes,¹⁶ de manera que els batejats a la infància podran accedir al lectorat en edat de la joventut. Als trenta anys, si és espòs d'una dona que era verge i ha rebut la benedicció del sacerdot, podrà accedir a l'acolitat i al sotsdiaconat. Si persevera en la continència podrà ésser ordenat diaca, i als cinc anys podrà ésser ordenat prevere. Passats deu anys, podrà arribar a la càtedra episcopal. Si se tracta d'un adult, una volta batejat, se pot inscriure en el lectorat, i als dos anys en l'acolitat, i des d'aleshores seguirà el mateix procés que els batejats a la infància.¹⁷ Insisteix en la continència dels ministres ordenats,¹⁸ pretén reformar la vida dels monjos i, també de les monges, gairebé d'una manera exclusiva corregeix la incontinència.¹⁹ Als primers els convida a exercir el ministeri, l'accés al qual queda regulat sense cap tipus de pressió ni de pressa.²⁰ També orienta sobre la forma de rebre un

10. Aquesta estructura començarà a emergir al llarg del s. III. Cf. Di Berardino, «La vita della chiesa nella metà del terzo secolo», 197.

11. *Concilios*, 1. En la llista dels presents, figura en primer terme *Felix episcopus Accitanus*. Cf. Sotomayor i Berdugo 2005, 20 i 36.

12. «Martiri dels sants Fructuós, Auguri i Eulogi», *Actes dels màrtirs*, 1991, 121-124; *Peristephanon*, VI, *Hymnus in honorem beatissimorum martyrum Fructuosi Episcopi Ecclesiae Tarraconensis, et Augurii, et Eulogii diaconorum*, Prudenci 1984, 106-110; Prudenci 1950, 588-597. Vegeu també el text i comentaris de Sotomayor 1979, 49-58.

13. PL 13, 1144-1147, *Escrits*, 51-60.

14. «Carta del papa Sirici a Himeri bisbe de Tarragona», XIV, 20, a *Escrits*, 60.

15. Creiem que Viciano (2010, 667) en fa un gra massa de la crisi priscil·lianista, en aquell moment, i precisament vista per Himeri.

16. «Carta del papa Sirici a Himeri bisbe de Tarragona», IX, a *Escrits*, 58.

17. «Carta del papa Sirici a Himeri bisbe de Tarragona», X, a *Escrits*, 58.

18. «Carta del papa Sirici a Himeri bisbe de Tarragona», VII, 10, a *Escrits*, 56.

19. «Carta del papa Sirici a Himeri bisbe de Tarragona», VI, a *Escrits*, 54.

20. «Carta del papa Sirici a Himeri bisbe de Tarragona», XIII, a *Escrits*, 59.

arrià convertit al catolicisme, al qual hom li imposarà les mans.

Pel que pertoca a Girona, diguem que, als darrers anys del s. III a principis del IV, hi havia estat martiritzat Feliu, del qual en fa memòria Prudenci.²¹ I no són gaires anys posteriors els sarcòfags importats de Roma a Girona dins el primer quart del s. IV,²² alguns dels quals són paleocristians. Se tracta d'un indici de la forta penetració del cristianisme, ara ja no solament en els ambients dels comerciants i de les classes baixes, sinó que solament persones poderoses podien adquirir aquells materials sumptuosos, amb l'afegitó de les despeses de la importació.²³ Altres exemplars d'aquests elements funeraris d'època teodosiana els trobam a Tarragona.²⁴ L'ep. 3 d'Innocenci I,²⁵ als bisbes que s'havien reunit en el I Concili de Toledo (ca. 400), ens mostra com Rufi i Minici ordenaven bisbes sense l'acord del metropolità, i contra els canons 4, 6 i 16 del concili de Nicea (325).²⁶ Dins el context de la carta, tot indueix a pensar que els esmentats bisbes eren priscil·lians, de seu desconeguda.

Hem observat com Prudenci va esmentar el màrtir sant Feliu de Girona, o a continuació se referia als dos de Calahorra, per seguir amb sant Cugat de Barcelona,²⁷ sant Pau de Narbona i sant Ginès d'Arle.²⁸

D'una quarantena d'anys posteriors és l'esment ben documentat del primer bisbe de Barcelona, Pretextat, el qual amb altres bisbes hispans, entre ells Osi, bisbe de Còrdova, participà al concili de Sàrdica (343).²⁹ Anys després, sense que consti que en fou successor immediat, Pacià va ocupar aquella seu († ca. 392) i va esser succeït per Lampi, que ordenà de prevere Paulí de Nola l'any 393.³⁰ L'any 400 el bisbe participava al I Concili de Toledo.³¹

Com a conseqüència d'aquests traços tan elementals, hem d'assegurar que el cristianisme hispànic és ben anterior als testimonis d'Irineu i de Tertul·lià, tant perquè era prou estructurat, com perquè la seva geografia molt estesa a l'interior ibèric no responia a una implantació de poques generacions. A més, malgrat que no coneguem dades explícites, a Hispània el progressiu desenvolupament de l'organització eclesiàstica seguia el seu curs, certament amb retard per referència a Orient, de manera que les esglésies teixien uns llaços reconeguts pels bisbes, d'acord amb les urgències locals, i això fa que la implantació de les províncies eclesiàstiques sigui embrionària en el s. IV.

Ens expressam així perquè posteriorment aquesta estructura va quallar, de qualque manera, no perquè, seguint el curs de la gènesi de l'organització eclesi-

21. *Peristephanon*, IV, *Hymnus in honorem decem et octo martyrum Caesaraugustanorum*, 29-30: *Parua Felicis decus exhibebit / artubus sanctis locuples Gerunda*. Dins Prudenci, *Llibre de les corones*, *: 76- Prudenci: 542. Vegeu Amich 2002, 158-162.

22. Palol 1968, 290-291; Palol 1969, 104, 110, 114 i 116, amb reproduccions dels relleus dels sarcòfags; Sotomayor 1975, 19-46.

23. Amich i Raurich 2000; Palol 1968, 290-291; Marquès 2006, 409-410.

24. Sotomayor 1975, 211-222.

25. Innocenci I, ep. 3, 2, 5, PL 20, 489-490. Marquès 2006, 672-673, en du el fragment, pres de Mansi, 1759, col. 1067-1068, on figura com a ep. 23, 3: «*Non enim latere potuit, quod Rufinus atque Minicius Episcopi in alienis ecclesiis, contra Nicaenos canones, episcopos usurpaverunt ordinare. [...] Debinc Tarraconensium Episcoporum est causa tractanda, qui pari modo Minicium in Gerundensi ecclesia episcopum ordinasse conquesti sunt; et iuxta Nicaenos canones ferenda est de tali usurpatione sententia. Illorum etiam episcoporum, qui a Rufino, vel a Minicio contra regulas ordinati sunt, habeatur plena discussio; ut quia perperam facti sunt, intelligant id quod vitioso initio adepti sunt, se diutius obtinere non posse*». Vegeu, també, Amich 2002, 149-152.

26. *Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta*, 2006, I, c. 4, 21-22, c. 6, p. 23, c. 16, p. 28 = *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, 1973: c. 4, p. 4, que prescriu que el bisbe sigui ordenat pels altres de la província eclesiàstica. El c. 6, p. 9, mana que el metropolità ha de donar el consentiment perquè un pugui esser ordenat bisbe, i el c. 16, 13-14, prohibeix que hom envaeixi el territori que cau sota la jurisdicció d'un altre. A més, vegeu Hefele 1856, I, 365-369.

27. Vegeu, també, Bonamusa 2004, 257-263.

28. *Peristephanon*, IV, *Hymnus in honorem decem et octo martyrum Caesaraugustanorum*, 31-36: *nostra gestabit Calagurris ambos, / quos ueneramur. / Barchinon claru Cuicufate freta / surget et Paulo speciosa Narbo, / teque praepollens Arelas habebi, sancte Genesi*. Prudenci, *Llibre de les corones*, *, 76- Prudenci: 542.

29. Hefele 1856, I, 524; Sotomayor 1979, 201-206.

30. Paulí de Nola, 1894: ep. 1, 11, p. 9: «*scito tamen uoti communis eodem domino praestante saluam esse rationem; nam ea conditione in Barcinonensi ecclesia consecrari adductus sum, ut ipsi ecclesiae non adligarer, in sacerdotium tantum domini, non etiam in locum ecclesiae dedicatus. Ep. 3, 4-5, p. 76: 4 Specialiter autem hoc a te peto, quoniam me inmerentem et inopinantem magno tui amore complesti, ut pro hac historia temporum referas mihi omnem tuae sanctitatis historiam, ut, qui genus, unde sis domo tanto uocatus a domino, quibus exordiis segregatus ab utero matris tuae ad matrem filiorum dei prole laetantem abiurata carnis et sanguinis stirpe transieris et in genus regale ac sacerdotale sis translatus, edisseras. quod enim indicasti iam de humilitatis nostrae nomine apud Mediolanium te didicisse, cum illic initiareris, fateor curiosius me uelle condiscere, ut omni parte te nouerim, quo magis gratuler, si a suscipiendo mihi patre nostro Ambrosio uel ad fidem inuitatus es uel ad sacerdotium consecratus, ut eundem ambo habere uideamur auctorem. nam ego, etsi a Delphino Burdigalae baptizatus, a Lampio apud Barcinonensem in Hispania per uim inflammatae subito plebis sacratus sim, tamen Ambrosii semper et dilectione ad fidem inuitatus sum et nunc in sacerdotii ordinatione confoueor. denique suo me clero uoluit uindicare, ut, etsi diuersis locis degam, ipsius presbyter censear. 5 Sed de me ne quid ignores, scias antiquissimum peccatorem non ita olim de tenebris et umbra mortis eductum spiritum aurae uitalis hausisse nec ita olim posuisse in aratro manum et crucem domini sustulisse, quam ut in finem perferre ualeamus, orationibus tuis adiuuemur. accumulabitur haec meritis tuis merces, si interuentu tuo onera nostra releuaueris. sanctus enim laborantem adiuuans, quia fratrem non audemus dicere, exaltabitur sicut ciuitas magna*». Aquesta darrera frase reflecteix el passatge de Prov 18, 19. Per al context, cf: Laplana 2006, 617; Martí Bonet 2006, 40-41.

31. *Concilios*, 25.

àstica, hàgim de deduir que sorgiria una estructura metropolitana, sinó perquè se varen imposar unes situacions de fet. La província civil Tarraconense no sembla que originàs una homònima província eclesiàstica. La manera de conduir les crisis provocades pel priscilianisme ho mostra clarament. Al concili de Saragossa (381) el bisbe de Tarragona no hi és present. Són uns altres bisbes, els protagonistes.

Hom a vegades esmenta el metropolità de la Lusitània, amb seu a Mèrida. Però no consta que aquest bisbe actuàs amb consciència de metropolità. A més, no sembla que la funció ja hagués evolucionat a la Hispània, fins a configurar un bisbe amb consciència de metropolità i reconegut pels altres en les seves funcions. És ben probable que la immensitat de la Tarraconense i les distàncies enormes entre les ciutats de l'interior peninsular dificultassin la formació d'unes estructures eclesiàstiques, que ja eren madures en altres indrets. Podria ésser que aquests condicionaments fossin una part de l'explicació de la manca de correspondència entre la prou densa implantació del cristianisme i la feble articulació dels bisbats.

4.4. L'estructura eclesiàstica: cristianisme urbà i rural, vora els Pirineus

4.4.1. La seu metropolitana. L'aplicació dels cànons de Nicea (325) en el I Concili de Toledo (400 o 405)

En aquest concili de Toledo emergeix la consciència dels bisbes sobre la urgència de conduir-se segons una norma comuna, car les diversitats, en paraules de Patruí de Mèrida, han acabat escandalitzant i han arribat a provocar cismes, per la qual cosa considera necessari aplicar els cànons de Nicea.³² Com indicam, Innocenci I havia denunciat ordenacions fraudulentos, contra el que establia el susdit concili.³³

El concili de Toledo no solament va ésser important per les seves actuacions dogmàtiques i reconciliadores dels bisbes, sinó que va suposar una consolidació d'un procés que durava almenys devers un segle, segons el qual les estructures eclesiàstiques d'Hispania se teixien. Hem assistit als recursos dels bisbes hispans a sant Cebrí, a mitjan s. III. Intentaven que en les províncies romanes hi hagués un procediment homogeni. Amb tot, les ordenacions episcopals no eren referendades per cap metropolità, car no hi existia. A Il·líberis

apareix una presidència dels bisbes que seguia el model d'Àfrica, exceptuada la seu primada de Cartago, és a dir, exercia la presidència el bisbe de més antiga ordenació. A mitjan segle IV, a Lusitània versemblantment s'imposa el bisbe Idaci de Mèrida, i aquesta preeminència era un fet en el I Concili de Toledo.

Aquest procés suposava una transformació jurisdiccional que apropiava aquella Església a la norma de Nicea. No degué ésser aliena en aquesta conducta eclesiàstica la presència d'Osí de Còrdova en els concilis de Nicea i de Sàrdica. De fet, el capteniment de Patruí a Toledo va ésser prou important, fins al punt que Innocenci I va veure amb complaença com les ordenacions dels ministres a Hispania se conformaven al mode de procedir establert al primer concili ecumènic de Nicea, de l'any 325.

Si expressament el Papa tenia presents les irregularitats en l'ordenació de preveres, fora de la pròpia província, podem deduir, sense forçar els textos, que els bisbes hispans llegiren la norma nicena no solament en allò que tocava al presbiterat, sinó que seguiren completament l'aplicació d'aquella disciplina, incloent-hi el ministeri episcopal i la seva confirmació pel bisbe metropolità, que havia esdevingut o almenys era a punt d'esdevenir el bisbe de la seu principal de la respectiva província romana, considerada ja a partir del primer quart del s. V com a província eclesiàstica. Aquesta transformació no va ésser ni simultània ni total en la Hispania. Probablement mai Cartago Nova no esdevingué seu metropolitana de la seva província.

4.4.2. Himeri, Ticià i la seu metropolitana de Tarragona

El procés d'adaptació a la disciplina jurisdiccional nicena va ésser irreversible i, pocs anys més tard, en trobam la primera mostra en l'aparició de l'expressió canònica *metropolitanus episcopus* en una de les cartes de Consenci. Amb la seva ep. 11* (419) ens assabentam que aleshores l'estructura metropolitana a la Hispania no solament era un fet, com ja ho devia ésser amb Himeri (384) i abans a la Tarraconense, amb la seu episcopal establerta a la capital de la província, *Tarracona* (Ubric 2004, 112-117).

La decretal de Sirici (485) és una mostra palesa del fet que els bisbes d'Hispania ja actuaven i se coordinaven segons un model incipientment metropolità. Hi mancava l'evolució terminològica. En l'espai sota l'esguard pastoral metropolità d'Himeri no hi entrava

32. *Concilios*, 19: «consentibus presbyteris, adstantibus diaconibus et ceteris qui intererant concilio congregatis, Patruinus episcopus dixit: Quoniam singuli coepimus in ecclesiis nostris facere diversa, et inde tanta scandala sunt, quae usque scisma perveniunt, si placet communi consilio decernimus quid ab omnibus episcopis in ordinandis clericis sit sequendum. Mici autem placet et constituta primitus concilii Nicaeni perpetuo esse servanda nec ab eis recedendum. Episcopi dixerunt: Hoc omnibus placet, ita ut si quis cognitis gestis concilii Nicaeni aliud quam statutum est facere praesumserit, et non in eo perseverandum putaverit, tunc excommunicatus habeatur, nisi per correptionem fratrum emendaverit errorem.»

33. Innocenci I, *Ep*, 3, 5, 9, PL 20, 492; Chadwick 1976, 173 i 1978, 230-231; cf. Marquès 2006, 672-673, en du el fragment, pres de Mansi 1759, col. 1067-1068.

la Mauritània Tingitana. En canvi, hi devien quedar incloses les illes Balears, que al cap d'uns deu anys serien constituïdes en província romana, la setena dins Hispània.³⁴ El pensament del papa Sirici és prou clar: «Hem donat unes respostes prou amples, segons la nostra opinió, a cadascun dels temes que per mitjà del nostre fill Bassià, prevere, vas enviar a l'Església romana com a cap del teu cos. Ara t'exhortem més i més, com a germà nostre que ets, a l'observança d'aquests canons i constitucions decretals, a fi que això que hem respost a les teves consultes ho facis arribar a coneixement de tots els nostres germans en l'episcopat, i no solament als de la teva diòcesi.³⁵ Sinó també a tots els de les províncies Cartaginesa, Bètica, Lusitània i Galaica o també als de les províncies que us són veïnes de l'un cantó o de l'altre. Envia'ls tot això que hem disposat i acompanya-ho d'una carta teva de presentació».³⁶

Del text hem traduït el terme *diocesi* per diòcesi, amb plena consciència que, en aquest cas, l'equivalent més adequat seria el de «província (eclesiàstica)», i no el d'arquebisbat, car aquest terme se refereix a un arquebisbe, que ho pot esser d'un territori o d'un col·lectiu de persones, com el militar. I el que interessava a Sirici era que els bisbes de la Tarraconense fossin assabentats del contingut de la seva decretal, com ho havien d'esser els de les altres quatre províncies peninsulars d'Hispània. Entre aquests bisbes tarraconenses hi comptam el de Saragossa. És obvi que no inclogué la sisena província d'Hispània, que era la Mauritània Tingitana, eclesiàsticament sempre exclosa de les estructures hispàniques. Per això no creiem que eclesiàsticament hom aplicàs els criteris polítics als bisbats de la Mauritània Tingitana, malgrat que la província entràs entre les sis o set d'Hispània. No en tenim cap constància.³⁷

En aquest cas vendria a indicar la demarcació provincial de la Tarraconense, si observam com paral·lelament Sirici no esmenta els bisbats de cada província, que segons els concilis d'Il·líberis eren molts a Bètica, i també abundaven a Lusitània, i a la mateixa Tarraconense, fins al punt que, en un d'aquests, en el de Saragossa, feia cinc anys dotze bisbes s'hi havien reunit en concili (380). Més encara, el segon bisbe hispà, que coneixem amb aquest títol eclesiàstic, torna esser Ascani de Tarragona (465),

com llegim en una carta del papa Hilari.³⁸ En el concili de Tarragona de l'any 516, que segueix en el llistat el I de Toledo, tan repetit en aquestes pàgines, en la mateixa introducció als canons els conciliaris declaren que s'havien reunit per prendre unes decisions en comú, en la ciutat de Tarragona, que és una seu metropolitana: «Igitur pariter convenissemus in urbem Terraconensem quae est metropolitana» (Concilios 1963, 34; Concilis 1994, 56).

Ja feia un segle que la transició de la presidència provincial segons el model personal, tenint en compte la data d'ordenació del bisbe, s'havia consumat en un model que prenia en compte la primerenca tradició eclesiàstica, que parteix de l'Església local. Jerusalem, Antioquia, Alexandria, Roma, etc., n'eren un gran referent, explicat pels canons del concili de Nicea, i ja implantat a Hispània. En canvi, quan passats onze anys els bisbes se tornaren reunir a Toledo (527), per al II Concili d'aquesta denominació, seguiren un model de presentació dels canons semblant al que acabam de transcriure, però, òbviament, encara no consideren aquesta urbs com a metropolitana: «quum in voluntate Domini apud Toletanam urbem sanctorum episcoporum praesentia convenisset, et de institutis patrum canonumque decretis commemoratio haberetur [...]» (Concilios 1963, 42).

Si en la correspondència el metropolità apareix ben documentat a l'hora d'exercir les seves funcions de coordinació i convocatòria de concilis, no podem perdre de vista una altra funció cabdal, com era la seva intervenció determinant en l'elecció i ordenació dels bisbes de la seva província.

Vora aquesta més nodrida implantació del cristianisme a Hispània i, més en concret, a la Tarraconense, que comptava amb més seus episcopals que abans, ja hem observat que la província eclesiàstica, vers l'any 395, degué quedar una mica escapçada, des del moment en què l'emperador Teodosi I o Honorio I n'extragué la província Balearica. Segons diria més tard el concili de Calcedònia (451), no era legítim dividir una província civil en dues d'eclesiàstiques.³⁹ Però la lògica dels fets menava a veure com, quan sorgia una nova província civil, se constituïa l'homònima eclesiàstica. El nostre informador, Consenci,

34. Amengual 1991, 413-443; 2010a; 2010b.

35. De la traducció hem substituït la denominació *arquebisbat*, que és un anacronisme, per l'altra de *diòcesi*, que tampoc és del tot exacta, encara que correspongui literalment al terme que du el text. El terme *arquebisbat* encara no s'aplicava a Occident. A més, el títol d'arquebisbe és més personal, i no sempre implica territori. En el nostre cas, si no fos, també, una manera d'avançar-se al temps, diríem que *diocesis* té, com a equivalent, el de «província (eclesiàstica)».

36. «Carta del papa Sirici a Himeri bisbe de Tarragona», XIV, 20, a *Escruts*, 60.

37. Vegeu Ubriç 2004, 131, on recorda que la Mauritània Tingitana queda sempre exclosa eclesiàsticament dels manuscrits visigots. Era ocupada pels vàndals. Però tampoc abans no apareix vinculada a les esglésies hispàniques. Per això me sembla que s'hauria d'ometre el nom de *Tingis* a la p. 110, així com a Viciano 2010, 674.

38. PL 84, 789: *praeter conscientiam metropolitanae fratris et coepiscopi nostri Ascanii nonnullis civitatibus ordinatos claruit sacerdotis*. Cf. Kampers 1979, 2; continuació de la nota 7. Per a altres províncies eclesiàstiques, cal encara que passin més de cent anys. Cf. Amengual 1991, 426-427.

39. Alberigo *et al.* 1973³, c. 12, 93.

vora el nom del metropolità, Ticià, hi afegeix una breu caracterització, i el presenta com a home que, al veure, era prudent i fidel observant de la norma canònica.

D'aquesta manera, comprovam com la implantació de les esglésies a la Tarraconense havia arribat al desenvolupament complet, de manera que hi comptam el poble cristià, els bisbes, els preveres, els diaques, els clergues i els monjos. Si comparem aquest procés amb el de la resta d'esglésies hispàniques, observam com el bisbe de Tarragona, Ticià, ja havia adquirit el rang de metropolità l'any 419.

Quan hem recorregut a la carta 67 de sant Cebrià, hem pogut copsar palesament com a mitjan s. III ja era ben implantat el ministeri episcopal a Hispània i, comptant amb l'existència del bisbe metropolità, sabem que aquell procediment, que implicava els bisbes propers i el poble, com a subjectes teològicament actius en l'elecció episcopal, almenys des de Ticià, si no abans, era el metropolità el que promovia el procés previ a l'ordenació episcopal, amb la imposició de les mans. Hem indicat que consideram que els subjectes teològicament actius eren els bisbes i el poble, car Cebrià, com podem llegir als fragments citats, esmenta una «tradició divina i apostòlica», esdevinguda universal (ep. 67, 5, Vergés i Bellpuig 1931, 85).

Ara bé, malgrat que Ticià sigui el primer metropolità conegut de la Tarraconense i d'Hispània, no sembla que hagués estat el primer que va ésser reconegut segons aquesta categoria. Cap índici no ho fa suposar, ans al contrari, aquest bisbe exerceix unes funcions conegudes i acceptades amb tota normalitat, fins i tot per la banda de Frontó, que era en situació d'oposició, i per Consenci, que havia ordit l'operació contra aquells bisbes, que devia conèixer personalment. I el poderós i abassegador Patrocle no traspua cap reticència envers els bisbes tarraconenses, tot i que pretenia penetrar jurisdiccionalment en la seva província.

Que Ticià actuàs amb normalitat no ens ha de sorprendre, si diacrònicament recordam com feia més de trenta anys que Himeri havia estat comissionat pel papa Sirici per transmetre la seva decretal als bisbes de la Cartaginesa, Bètica, Lusitània i Galaica, i «també als de les províncies que us són veïnes de l'un cantó o de l'altre». ⁴⁰ Sirici no dóna el títol de metropolità a Himeri, però les seves instruccions se corresponen amb la realitat de la seva condició metropolitana. La realitat se féu present abans que el títol.

Més encara, observam com, seguint el curs de l'agulla d'un rellotge, Sirici esmentava l'ordre de proximitat de les províncies de la *Dioecesis Hispaniarum*, exceptuada la Mauritània Tingitana. També hem d'excloure la Baleàrica, que probablement encara no existia civilment, i el seu territori constituïa una unitat dins la Tarraconense, no dins la Cartaginesa, com hom repeteix sense fonaments seriosos. ⁴¹ De la qual cosa ho deduïm que el metropolità de Tarragona Himeri degué exercir unes funcions corresponents a un delegat papal (Sotomayor 1979, 381-382). No ens estranyarà, car als antics no els mancava el sentit pràctic, i la navegació de Roma a *Tarracona* era més curta que a *Cartago Nova*, i molt més que a *Hispalis* o que a *Corduba*, i no en parlem d'*Emerita Augusta*. ⁴² *Aquesta proximitat amb Roma degué pesar. D'altra banda, no consta que mai Cartago Nova tingués un metropolità.*

L'encomanda de Sirici no sempre degué perpetuar-se a favor de la seu de Tarragona, car amb posterioritat els papes feren altres delegacions. Podrem copsar millor aquestes fluctuacions si tenim present que aquesta seu sembla que en una primera fase va ésser la de més prestigi i la que més fàcilment se relacionava amb Roma. En segon lloc, l'evolució de l'estructura supradiocesana a Hispània és tardana, de manera que hem d'esperar al s. V perquè emergeixi a poc a poc (Sotomayor 1979, 309-310) i, més encara, haurà de passar més temps fins que una seu, com va ésser primerament Tarragona, tindrà una certa supremacia sobre els altres bisbats hispànics, comprovació que surt de l'àmbit cronològic d'aquesta aportació.

Malgrat aquesta limitació, observam com un segle més tard el metropolità de Tarragona, *Joannes in Christi nomine episcopus Tarraconensis*, signava en primer lloc el concili que s'havia celebrat a la seva seu l'any 516 (Flórez 1770, 58-61). Dels vuit bisbes, sis eren de la Tarraconense, *Paulus in Christi nomine episcopus Inpunitane*, que signava en segon lloc, *Frontianus in Christi nomine episcopus Gerundensis*, que ocupa el quart lloc, seguit per «Agricius in Christi nomine episcopus Barcinonensis, Vincentius in Christi nomine episcopus Caesaraugustanae, Usus in Christi nomine episcopus Tortosanae, Cynidius in Christi nomine episcopus Ausonitanae, Nebridus in Christi nomine minimus sacerdotum constitutionem sanctorum canonum ecclesiae Egarensis minister subscripsi.»

El tercer i cinquè lloc l'ocupen, respectivament, «Ector in Christi nomine episcopus Carthaginensis

40. Sirici, *Ep. ad Himerium*, 20, PL 13, 1146: «Nunc fraternitatis tuae animum ad servandos canones et tenenda decretalia constituta magis ac magis incitamus, ut haec quae ad tua rescriptis consulta, in omnium coepiscoporum nostrorum perferri facias notionem, et non solum eorum qui in tua sunt dioecesi constituti: sed etiam ad universos Carthaginenses ac Baeticos, Lusitanos atque Gallicios, vel eos, qui vicinis tibi collimitant hinc inde provinciis, haec, quae a nobis sunt salubri ordinatione disposita, sub litterarum tuarum prosecutione mittantur.» Fàbregas (*Escrits*, p. 60) tradueix *non solum eorum qui in tua sunt dioecesi constituti* com si digués «no solament als del teu arquebisbat». No me sembla clar aquest trasllat, car el títol d'arquebisbe és posterior, i no va sempre unit a una seu metropolitana com, pel que diu Sirici, Tarragona ja devia ésser-ho.

41. Amengual 1991, 422-438; 2008, 176-179; 2010a; 2010b.

42. Charlesworth 1974. Vegeu el mapa al dors de la coberta, i les p. 154-156. Hom podia fer el trajecte, amb molta sort, en sis dies.

metropolitanae subscripsi. Orontius in Christi nomine episcopus Eliberritanae civitatis subscripsi» (Concilios 1963, 38). Se'ns fa estrany que Ector de Cartagena sigui l'únic que signi amb l'apel·latiu de metropolità, i no ho indiqui Joan de Tarragona, essent així que, a la presentació de les actes, com acabam d'indicar, hom fa constar que els bisbes s'havien reunit *in urbem Terraconensem quae est metropolitana*.⁴³ De fet, no hi ha gaires dades que avalin Cartagena com a seu metropolitana, i no figura cap altre bisbe amb aquest títol.⁴⁴

4.4.3. Vicari d'Hormisdes: Joan metropolità de Tarragona, o Joan de la seu encara inexistent d'Elx?⁴⁵

Amb tot, el que ens interessa en aquest moment és atansar-nos, en la mesura que ens és permès, a la funció del metropolità de Tarragona, *Ioannes*. Per l'abril de l'any 517, el papa Hormisdes va comissionar un bisbe *Ioannes* per restaurar la disciplina en les esglésies hispanes, tot respectant els privilegis dels metropolitans.⁴⁶ Hi ha manuscrits que atribueixen aquesta comissió a un *Iohannem, episcopum Illicitanum*.⁴⁷ Amb tot, hi ha diverses puntualitzacions a fer. La primera seria que sorprèn el que acaba d'escriure Juan B. Vilar: «Los testimonios documentales [...] en ningún caso hacen referencia a una sede episcopal [...] sin otra excepción que Ilici (Elche), mencionada en las actas sinodales de forma tardía y esporádica».⁴⁸

Que l'aparició del bisbat d'Elx és tardana és plausible, i datable (Gams 1874, 472). Probablement va ésser creat entre els anys 589 i 633 (Gams 1874, 472), però aquest fet no és compatible amb l'afirmació que el seu bisbe signàs els concilis de forma esporàdica, car assegurar-ho no correspon a la documentació coneguda i tradicionalment publicada. Efectivament, no és fins entrat el segle VII quan consta el seu bisbe com a present, i amb poques excepcions, en els concilis hispanovisigòtics, des del IV de Toledo (633), però va

signar a quasi tots els concilis, fins al XVI (693). Hi havia dubtes de la fidelitat en la tradició en la conservació del nom d'aquesta seu; però l'edició crítica de les actes obliga a llevar-los,⁴⁹ pel que pertoca a la historicitat d'aquesta seu d'Elx.⁵⁰ Quant a la seva durada, no podem avançar més, car entrat el s. VIII les fonts conegudes són tan minses que fan perillosa qualsevol hipòtesi sobre la pervivència d'una seu tan present en els concilis toledans.

Deixant al seu lloc l'existència del bisbat d'Elx, ja ens resulta molt agosarat substituir *Ioannes*, metropolità de Tarragona, de comprovada existència, per un *Ioannes* d'Elx, totalment desconegut, en temps en què encara no tenim constància que el bisbat existís, precisament quan se tracta de rebre una comissió més que metropolitana, que abastava Hispània. Ho creiem imprudent.⁵¹ Per això, sortint de la historiografia més difosa en els nostres dies, ens referim a la més antiga. Així, ja en el s. XVIII, Enrique Flórez no dubtava que les cartes del papa Hormisdes anaven adreçades al metropolità Joan de Tarragona.⁵² En això coincidien els historiadors dels concilis hispànics, com Villanuño, malgrat que consideri que el vicariat que va rebre Joan era personal i no vinculat a la seu tarragonina,⁵³ opinió minimalista, tot i que calgui posar en els termes adients aquesta comissió papal.

El que és cert és que en el manuscrit d'Urgell, que conté els índexs de la col·lecció canònica Hispana, ja apareix la carta d'Hormisdes com a adreçada a Joan d'Elx (Villanueva 1850, 245). Ara bé, ja Gams considerava que aquesta lectura havia estat falsejada (1864, 436, nota 2), de manera que la comissió papal era adreçada al vicari, Joan de Tarragona (Gams 1864, 436-437). El benedictí bavarès anava més a fons, quan rebutjava la conclusió de Friedrich Maassen (1823-1900), fundador de l'escola canònica austríaca, segons la qual hauria estat Cesare Baronio el primer que atribuïa la carta d'Hormisdes al metropolità Joan de Tarragona (Gams 1864, 472).

43. *Concilios* 1963, 34, citat a la p. 8 un poc amunt.

44. Vegeu p. 9.

45. Vegeu Amengual 2011 en premsa.

46. Hormisdes, ep. 24, PL 63, 421-422. Vegeu-ne un regest a Jaffé 1885-1888, n. 786 (496). Llobregat (1977, 91) creu que l'expressió *servatis privilegiis metropolitanorum* dona suport al fet que la carta era adreçada al bisbe d'Elx, que no era metropolità. Però creiem que aquesta excepció l'ha d'observar qualsevol comissionat, fos o no metropolità. Per això, ens inclinam més perquè el destinatari fos Joan, metropolità de Tarragona. Probablement el bisbat d'Elx encara no existia.

47. Ja ho va exposar, tot citant diversos autors anteriors, Blanch (1985, 41).

48. Vilar 2006, 628. El *Diccionario de historia eclesiástica de España* va ometre l'article sobre aquesta seu, de manera que Vives (1987, 268-269) el va redactar per al suplement i. Escriu «Elche (Alicante) diócesis antigua». A més, considera que el Joannes de la carta d'Hormisdes (515-516) era el bisbe d'Elx. De la mateixa opinió és Sotomayor 1979, 382-383. Consideram que el bisbat d'Elx, en la sèrie *Historia de las diócesis de España*, mereix molt més que els mots que hem transcrit.

49. Aquesta era la postura prudent de Llobregat (1977, 90-93).

50. Martínez i Rodríguez (2002, 129) fan constar, a l'XI Concili de Toledo, *Leander ecclesiae Hilicitane, qui et Elotanae, episcopus*. A les 188-189, consta el mateix per al Concili XII, etc.

51. Després del que vàrem indicar en aquest punt hem volgut revisar la historiografia corrent.

52. Flórez: comenta les cartes 1 a 58-65, amb el text a 204-205; el text de la segona carta és a 205-209, i la tercera se comenta a 65-70, amb el text a 209-211.

53. De Villanuño 1784, 230-231, nota (a), considera que se deu als còdexs defectuosos, que la carta se tracti com a adreçada a Joan d'Elx.

Gams demanava que Maassen començàs per justificar que hagués existit un bisbe Joan d'Elx, a les dates que ens afecten. En definitiva Gams avançava la hipòtesi que hom havia manipulat els còdexs, en el sentit que atribuïa a Joan d'Elx la carta d'Hormisdes, per tal de servir els interessos de la seu de Toledo. I afegia que no era el primer a avançar aquesta suposició, car Felix Dahn⁵⁴ l'havia precedit, dubtant fins i tot del decisiu decret de Gundemar, de l'any 610, que seria una de les moltes falsificacions procurades per defensar la primacia de Toledo, denunciades per una colla d'autors, com Morales, Lardizábal, Flórez, etc.⁵⁵ És clar que aquest aspecte no ens ateny, tot i que el silenci sobre la qüestió que ens ocupa és cridaner en històries clàssiques, mentre que a la posterior primacia de Toledo li troben fonaments no sempre tan sòlids,⁵⁶ la qual cosa no deixa de distorsionar la successió de les funcions primacials.

Més encara, hi ha documents paral·lels a la carta que esmentam, que se refereixen a *Ioannes*, metropolità de Tarragona, que suposen que el papa Hormisdes li havia encomanat una tasca semblant a l'anterior.⁵⁷ En efecte, una altra carta, adreçada als bisbes d'Hispania, que també hauria estat datada el 2 d'abril de l'any 517, segons la qual Joan, bisbe de Tarragona i no de Constantinoble,⁵⁸ havia comunicat al papa Hormisdes la situació en què se trobaven les esglésies hispàniques, a causa de la petició de preveres orientals, que demanaven ésser admesos a la comunió eclesial, quan declinava el conegut cisma d'Acaci (484-519), que, tot i no defensar el monofisisme, s'allunyava del concili de Calcedònia (451).

Aleshores, consideram que va ésser el bisbe Joan de Tarragona el que va rebre la missió del bisbe de Roma, Hormisdes, com a metropolità de Tarragona,⁵⁹ la qual cosa tenia coherència amb la tradició de la seva seu, que arranca, almenys, de les funcions que li va encomanar el papa Sirici (385), amb la qual cosa precedeix tots els altres bisbats d'Hispania. De qualque manera, el metropolità de Tarragona, sense cap suport polític, havia assolit un prestigi que l'acostava al dels primats. El desenvolupament posterior d'aquestes funcions primacials, sense el suport reial, correspon a una època posterior de la història de la seva primada de Tarragona.

Bibliografia

- [*Actes*] 1991: TORNÉ I CUBELLS, J. (intr.); SIDERA, J.; ESTRADÉ, M.; JANERAS, S. (trad., not.), *Actes dels màrtirs*, Clàssics del Cristianisme 25, Proa, Barcelona.
- ALBERIGO, J. [et al.] (ed.) 1973³: *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, Istituto di Scienze Religiose, Bolonya.
- ALBERIGO, G. [et al.] (ed.) 2006: *Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta. I, The Oecumenical Councils. From Nicea I to Nicea II (325-787)*, Corpus Christianorum, Brepols, Turnhout.
- AMENGUAL I BATLE, J. (ed.) 1987: *Consenci. Correspondència amb Sant Agustí I*, FBM 244, Barcelona.
- 1991: *Els orígens del Cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana I*, Els Treballs i els Dies 36, Moll, Mallorca.
- 1992: *Els orígens del Cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana II*, Els Treballs i els Dies 37, Moll, Mallorca.
- 2001: «*Consentius/Severus* de Menorca. Vint-i-cinc anys d'estudis. 1975-2000», a: *ATCA* 20, 589-700.
- 2002: «Butlletí bibliogràfic. Complement a: *Consentius/Severus* de Menorca. Vint-i-cinc anys d'estudis. 1975-2000», a: *ATCA* 21, 737-750.
- 2008: *Judtos, católicos y herejes: el microcosmos balear y tarraconense de Seuerus de Menorca, Consentius y Orosius (413-421)*, Biblioteca de Humanidades / Chronica Nova de Estudios Históricos 112, Universidad de Granada, Granada.
- 2010a: «*Litorius, qui nuper hanc prouinciam rexit et nunc comes esse dicitur*» i la província «*Insularum Balearium*» (Ca. A. 395-418), a: *Les Balears romanes. Nous estudis*, Documenta Balear, 123-138.
- 2010b: «*El comes Litorius i Asterius, comes Hispaniarum*», a: *Les Balears romanes. Nous estudis*, Documenta Balear, 139-169.
- 2011: «Tarragona, Cartagena, Elche y Toledo. Metropolitanos y Vicarios papales en el s. VI», *Revista Catalana de Teologia*.
- AMICH I RAURICH, N. M. 2000: *Els sarcòfags romans i paleocristians de Sant Feliu de Girona*, Ajuntament de Girona, Girona.
- 2002: «Les seus episcopals de Girona i Empúries i les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites

54. Dhan 1871, 410 i 440-442, sobre el decret de Gundemar, segons assegura Gams.

55. Gams 1874, 273. La llista és més llarga i aquí no hi entram.

56. García Villada 1932, 202-206. A 142, diu que la correspondència d'Hormisdes «con el episcopado español está llena de efusión y cordialidad». Però res no diu de les comissions a Joan de Tarragona. Per Llorca (1964, 666), hi ha una mena de parèntesi històric entre els concilis d'Il·líberis (303) i el III de Toledo (589), solament una mica compensat per Pacià, Juvenc i Prudenci († 405) (1964, 438). L'obra té successives reedicions. Les 665-698 mostren «la Iglesia visigótica en su mayor apogeo». No és històricament creïble que una època d'esplendor surti d'ella mateixa, com tampoc no ho és que en el món hispànic no hi hagués més creació artística fins que aparegué «el arte cristiano visigodo» (Llorca 1964, 820-828).

57. Vegeu Ariño 1941, 98: «El Papa Hormisdas al nombrar a Juan, Metropolitano de Tarragona, Vicario Apostólico, envía dos Cartas decretales a todos los Obispos españoles».

58. Aquesta observació la trobam a Jaffé 1885-1888, *Regesta*, I, 788 (498).

59. Orlandis 1987, 21-23, defensa el vicariat del bisbe d'Elx, en la qual cosa consider que he de dissentir, per les motivacions adduïdes. Ho repetim, el bisbat d'Elx no apareix fins a l'any 633, el seu bisbe signa amb continuïtat les presències sinodals. Però d'abans res no en sabem.

- d'època tardoantiga (segles IV-VII)», tesi doctoral, Universitat de Girona. Dep. de Geografia, Història i Història de l'Art.
- ARIÑO ALAFONT, A. 1941: «Colección canónica hispana. Estudio de su formación y contenido», tesi doctoral, Facultad de Derecho Canónico, Pontificia Universidad Gregoriana, Àvila.
- BATIFFOL, P. 1971: *L'Église naissante et le catholicisme*, Les Éditions du Cerf. (Reprodueix la segona edició de París 1909.)
- BAUS, K. 1965³: *Von der Urgemeinde zur frühchristlichen Großkirche*, a: JEDIN, H. (ed.). *Handbuch der Kirchengeschichte*, I, Herder, Friburg, Basilea, Viena. (Hi ha ed. castellana, Herder, Barcelona.)
- BLANCH, J. 1985: *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona*, I, (1665) ICART, J. (transcrt., pròl.), Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona.
- BONAMUSA ROURA, J. 2004: «Els orígens del cristianisme a Iluro (Mataró)», *Sessió d'Estudis Mataronins* 21, 249-272, Mataró.
- CHADWICK, H. 1976: *Priscillian of Avila. The Occult and the Charismatic in the Early Church*: Clarendon Press, Oxford = ID., *Prisciliano de Àvila. Ocultismo y poderes carismáticos en la Iglesia primitiva*. 1978, LÓPEZ MUÑOZ, J. L. (trad.), Colección Boreal 13, Madrid.
- CHARLESWORTH, M. P. 1974: *Trade Routes and Commerce of the Roman Empire*, Chicago.
- [*Concilios*] VIVES, J.; MARÍN MARTÍNEZ, T.; MARTÍNEZ DÍEZ, G. (ed.) 1963: *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, España Cristiana, Textos 1, Barcelona-Madrid, CSIC.
- [*Concilis*] MARQUÈS PLANAGUMÀ, J. M. (ed.) 1994: *Concilis Provincials Tarraconenses*, Clàssics del Cristianisme 50bis, Proa, Barcelona.
- DHAN, F. 1871: *Die Könige der Germanen*, VI: *Die Verfassung der Westgothen*, Würzburg.
- DI BERARDINO, A. 2010: «La vita della chiesa nella metà del terzo secolo», a: GAVALDÀ, J. M.; MUÑOZ, A.; PUIG, A. (ed.). *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*. *Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia VI, Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós - Fundació Privada Liber, Tarragona.
- [*Escrits*] PLADEVALL, A. (intr.), FÀBREGAS, J.; AMENGUAL, J. (trad.) 1992: *Escrits de bisbes catalans del primer mil·lenni*, Clàssics del Cristianisme 27, Facultat de Teologia de Catalunya - Fundació Enciclopèdia Catalana - Ed. Proa, Barcelona.
- FLÓREZ, E.: 1770: *España Sagrada tomo XXV, De la santa iglesia de Tarragona*, Madrid.
- GAMS, P. B. 1864: *Die Kirchengeschichte von Spanien*, II/1, Regensburg (reimpr. Graz 1956).
- 1874: *Die Kirchengeschichte von Spanien*, II/2, Regensburg (reimpr. Graz 1956).
- GARCÍA VILLADA, Z. 1932: *Historia eclesiástica de España*, II/1, Madrid.
- GAUDEMET, J. [et al.] 1979: *Les Elections dans l'Église Latine des origines au XVIIe siècle*, Fernand Lanore, París.
- GAVALDÀ RIBOT, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A.; PUIG I TÀRRECH, A. (ed.) 2010: *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*. *Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia VI, Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós - Fundació Privada Liber, Tarragona.
- GONZÁLEZ FAUS, J. I. 1992: *Ningún obispo impuesto (San Celestino, papa)*. *Las elecciones episcopales en la historia de la Iglesia*, Presencia Teológica 70, Sal Teræ, Santander.
- GRYSON, R. 1973: «Les élections ecclésiastiques au IIIe siècle», *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 68, 353-402.
- 1979: «Les élections ecclésiastiques en Orient au IVe siècle», *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 74, 301-345.
- HEFELE, C. J. 1856-1858: *Conciliengeschichte. Nach den Quellen bearbeitet*, II, III (Herder'sche Verlagshandlung), Freiburg im Breisgau.
- HILARI: *Epistulae*, LXXV-LXXVI, PL 58, 16-32, i 84, 787-791.
- INNOCENCI I: *Epistulae*, PL 20, 463-608.
- JAFFÉ, Ph. (G. WATTENBACH [et al.]) (ed.) 1885-1888: *Regesta Pontificum Romanorum ab condita Ecclesia ad annum post Christum natum 1198*, I-II, Leipzig (reimpr. Graz 1956).
- KAMPERS, G. 1979: «Zum Ursprung der Metropolitanstellung Toledos», a: *Historisches Jahrbuch* 99, 1-27.
- LAPLANA, J. de C. 2006: *L'Església dels primers segles*, Editorial Mediterrània, Barcelona.
- LLOBREGAT CONESA, E. A. 1977: *La primitiva cristiandat valenciana, segles IV al VIII*, L'Estel, València.
- LLORCA, B. 1964⁴: I. *Edad Antigua. La Iglesia en el mundo grecorromano*, a: LLORCA, B.; GARCÍA VILLOSLADA, R.; MONTALBÁN, F. J. *Historia de la Iglesia Católica*, BAC 54, Católica, Madrid.
- MANSI, J. D. 1759: *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, III, Florència.
- MARQUÈS PLANAGUMÀ, J. M. 2006: «La Iglesia de Gerona», a: MARTÍ BONET, J. M. (coord.). *Iglesias de Barcelona, Terrasa, Sant Feliu de Llobregat, Gerona*, Historia de las Diócesis Españolas 2, BAC, Madrid.
- MARSCHALL, W. 1971: *Karthago und Rom. Die Stellung der nordafrikanischen Kirche zum apostolischen Stuhl in Rom (Päpste und Papsttum I)*, Anton Hiersemann, Stuttgart.
- MARTÍ BONET, J. M. (coord.) 2006: *Barcelona, Terrasa, Sant Feliu de Llobregat, Gerona*, Historia de las Diócesis Españolas 2, BAC, Madrid.
- MARTÍNEZ DÍEZ, G.; RODRÍGUEZ, F. 2002: *La Colección Canónica Hispana. VI, Concilios hispánicos*, tercera parte, CSIC, Madrid.

- MONTSERRAT I TORRENTS, J. 1971: *Les eleccions episcopals en la història de l'Església*, Llibre de Butxaca 50, Editorial Pòrtic, Barcelona.
- ORLANDIS, J. 1987: «El Primado romano en Hispania durante la Antigüedad tardía», *Historia. Instituciones. Documentos* 14, 21-23.
- ORTIZ DE URBINA, I. 1969: «Nicea y Constantinopla», a: DUMEIGE, G. (dir.). *Historia de los concilios ecuménicos* 1, ESET, Vitòria.
- MUNDÓ, A. M., 1998: «Historicitat de la vinguda de Sant Pau a Hispània», a íd.. *Obres completes. I. Catalunya*. 1. *De la romanitat a la sobirania*, Curial Edicions Catalanes, Barcelona.
- PALOL, P. de 1968: *Arqueología cristiana de la España Romana. Siglos IV-VI*, CSIC, Madrid-Valladolid.
- 1969: *Art paléochrétien en Espagne*, Bibliothèque d'Art Hispanique, Polígrafa, Barcelona.
- PAULÍ DE NOLA, 1894: «*Epistulae*», a: HARTEL, W. (ed.). *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latino-rum* 29, Viena.
- PIETRI, Ch. 1976: *Roma Christiana. Recherches sur l'Église de Rome, son organisation, sa politique, son idéologie de Miltiade à Sixte III (311-440)*, II, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 124, Roma.
- [Prudenci] 1950: *Prudencio, Obras completas de Aurelio Prudencio*, a: GUILLÉN, J. (trad); RODRÍGUEZ, I. (intr.), BAC 58, Católica, Madrid.
- 1984: *Prudenci. Llibre de les corones*, *I-IX-**X-XIV, (** *Rètols d'històries dels seus opuscles*, 100-118). Cunningham, M. P. (ed.); Rebull, N. (trad.); Dolç, M. (col.l.), FBM, 229-230, Barcelona.
- SAXER, V. 2005: «Kap. III: Fortschritte im Ausgestaltung der kirchlichen Organisation in den Jahren 180 bis 250», a: MAYEUR, J.-M.; PIETRI, Ch. und L.; VAUCHEZ, A.; VENARD, M. *Die Geschichte des Christentums. Religion, Politik, Kultur, Altertum* 1: PIETRI, L. (ed.) [et al.]. *Die Zeit des Anfangs (bis 250)* (ed. original: *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, I, París, Desclée, 2000).
- SEGUÍ VIDAL, G. 1937: *La Carta-encíclica del Obispo Severo. Estudio crítico de su autenticidad e integridad con un bosquejo histórico del cristianismo balear anterior al s. VIII*, Seminario de los Misioneros de los Sagrados Corazones de Jesús y María, Palma.
- SIRICI: *Epistulae*, PL 13, 1131-1178.
- SOTOMAYOR Y MURO, M. 1975: *Sarcófagos romano-cristianos de España. Estudio iconográfico*, Biblioteca Teológica Granadina 16, Facultad de Teología, Granada.
- 1979: «La iglesia en la España romana», a: GARCÍA VILLOSLADA, R. (dir.). *Historia de la Iglesia en España* I, BAC maior 16, Católica, Madrid, 7-400.
- SOTOMAYOR, M.; BERDUGO VILLENA, T. 2005: «El concilio de Elvira en la Hispania. Texto y traducción», a: SOTOMAYOR, M.; FERNÁNDEZ UBIÑA, J. (ed.). *El concilio de Elvira y su tiempo*, Granada.
- UBRIC RABANEDA, P. 2004: *La iglesia en la Hispania del siglo V*, Biblioteca de Humanidades / Chronica Nova de Estudios Históricos 86, Universidad de Granada, Granada.
- VERGÉS, J. (ed.); BELLPUIG, T. (trad.) 1931: *Sant Cebrià, Epistolari* II, FBM 55, Barcelona.
- VICIANO I VIVES, A. 2010: «La Decretal del papa Sirici a Himeri de Tarragona», a: GAVALDÀ, J. M.; MUÑOZ, A.; PUIG, A. (ed.). *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia VI, Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós - Fundació Privada Liber, Tarragona, 659-674.
- VILAR, J. B. 2006: «La Iglesia de Orihuela-Alicante», a: CÁRCEL, V. [et al.] (coord.). *Historia de las diócesis de España 6: Iglesias de Valencia, Segorbe-Castellón y Orihuela-Alicante*, BAC, Católica, Madrid.
- VILLANUEVA, J. 1850: *Viage literario a las iglesias de España*: 11, *Viage a la iglesia de Urgel*, Madrid.
- VILLANUÑO, M. de 1784: *Summa Conciliorum Hispaniae quotquot inveniri potuerunt ad usque saeculum proxime praeteritum, epistolarum ad hispanos cum earum delectu, notis, novisque dissertationibus adornata*, I, Apud Joachimum Ibarra S.C.R.M. Typograph., Madrid.
- VIVES, J. 1987: «Elche. Alicante», a: *Diccionario de historia eclesiástica de España* I, CSIC, Madrid.

5. TARRACO A L'ÈPOCA TARDOROMANA. HISTÒRIA POLÍTICA I ECLESIASTICA

Meritxell Pérez Martínez
Universitat Rovira i Virgili

Da, Christe, Romanis tuis, sit Christiana ut ciuitas
(«Dóna, Crist, als teus romans, que sigui cristiana la ciutat»)

Prudenci, *Peristephanon*, II, vv. 433-434

La ciutat romana de *Tarraco* va viure una època d'esplendor en el transcurs del període clàssic, en perfecta sintonia amb la història política de l'Imperi romà a Occident. Elevada a la categoria de capital de la *Hispania Citerior*, amb més de la meitat del territori peninsular sota la seva administració des de la divisió provincial d'August, *Tarraco* es va consolidar d'una forma progressiva com a centre representatiu del poder i l'autoritat de Roma a la península Ibèrica i la Mediterrània occidental. La capitalitat provincial de *Tarraco* va imprimir caràcter en el desenvolupament social, religiós i urbanístic de la ciutat romana, fet que no la va eximir de participar dels propis cicles d'auge i declivi de l'Imperi com una peça més del seu engranatge. D'acord amb la visió proporcionada per la historiografia tradicional, la prosperitat indiscutible de la capital provincial romana d'època clàssica va anar seguida d'una decadència sense reserves durant el període postclàssic (tardoromà i visigòtic). L'interès dels últims anys per aquest període històric, que coneixem com a Antiguitat tardana, ha possibilitat una important dinamització del debat historiogràfic sobre les ciutats d'Occident al final de l'Imperi i ha permès revisar i superar bona part dels tòpics historiogràfics relatius a la desorganització i la decadència predominants en antigues interpretacions. Com la seva predecessora, la ciutat d'època tardana va ser una entitat viva en constant transformació, que ha de ser interpretada d'acord amb els paràmetres propis de l'Antiguitat tardana. Només d'aquesta manera és possible descobrir el seguit de continuïtats fonamentals que s'amaguen darrere d'aquesta transformació en un temps de llarga durada.

Des de la seva encunyació en la dècada dels anys setanta del segle passat, el concepte «Antiguitat tardana» engloba *grosso modo* el període comprès entre els segles III-VIII, en el qual s'inclourien, amb variants cro-

nològiques depenent dels diferents territoris, els processos històrics de la descomposició de l'Imperi romà com a estructura de poder a Occident, el naixement i la consolidació dels primers regnes bàrbars i la conquesta islàmica de la Mediterrània occidental.¹ Aquest és un concepte que no accepta la data tradicional de la fi de l'Imperi romà d'Occident (476) com una fractura, en la línia dels plantejaments introduïts per Henri Pirenne en la reflexió intel·lectual sobre aquests segles.² Per contra, es concep com un període unitari, amb entitat pròpia, caracteritzat per una important preservació del llegat clàssic precedent, així com per la gestació de processos històrics fonamentals en l'evolució política, social, cultural i religiosa europea d'època medieval.

Gràcies a la renovació historiogràfica dels darrers trenta anys, el debat actual sobre aquests segles de transició ha permès desterrar per sempre més les visions catastrofistes predominants en la historiografia tradicional, alhora que ha situat al centre de la polèmica nous conceptes com la continuïtat i la transformació. Això ha estat possible gràcies a una relectura sistemàtica de les fonts escrites tradicionals, un seguit de noves troballes documentals i arqueològiques i l'adopció d'un mètode interdisciplinari rigorós, que preveu la inclusió en el discurs històric de les novetats provinents d'una gran varietat de ciències auxiliars de la història. En el panorama de la recerca actual, mereixen ocupar un espai destacat els treballs publicats en el marc del projecte *The Transformation of the Roman World* (TRW), subvencionat per l'European Science Foundation. Els tretze volums editats en aquest marc són el resultat de la labor conjunta de més d'un centenar d'especialistes, l'objectiu últim dels quals és contribuir a través de les seves diferents disciplines a dilucidar un dels períodes més enigmàtics de la història d'Occident.

Mitjançant el present article es pretén proporcionar una síntesi actualitzada dels coneixements sobre la problemàtica històrica de *Tarraco* durant els segles de l'Antiguitat tardana, basada en una relectura sistemàtica de les fonts convencionals i la seva integració en els processos històrics d'abast general. La completa reinterpretació de les evidències documentals dispo-

1. El concepte «Antiguitat tardana» va aparèixer, per primer cop, en l'obra de P. Brown *The World of Late Antiquity from Marcus Aurelius to Muhammad* (Londres, 1971), i després va ser recuperat per A. Cameron a *The Later Roman Empire* (Londres, 1993) i *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600* (Londres, 1993). Aquest darrer inclou una interessant crítica a les anteriors aproximacions al període des de l'aparició del clàssic *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* en set volums d'Edward Gibbon, l'any 1776, fins al present.

2. En l'opinió de H. Pirenne (*Mahomet et Charlemagne*, Brussel·les, 1937), la fractura real entre l'Orient i l'Occident, entre l'antic i el medieval, no es va produir amb les invasions bàrbares del segle v, sinó amb les àrabs dels segles VII-VIII.

nibles, d'acord amb els paràmetres continuistes de l'Antiguitat tardana, exigeix l'adopció d'un mètode interdisciplinari rigorós, que plantegi la inclusió de les novetats provinents del debat historiogràfic contemporani sobre els fenòmens que permeten explicar la transició a l'Edat Mitjana a Europa.³ Primerament, es presenten les fonts textuais conservades, que permeten començar a reconstruir la història política i eclesiàstica de *Tarraco* a l'època tardoromana. Paradoxalment, el repertori documental disponible s'amplia considerablement quan l'Imperi comença a descompondre's com a estructura de poder a Occident, moment en què Tarragona i la seva història tornaran a despertar l'interès dels cronistes d'arreu per primer cop des dels temps de la conquesta romana. La problemàtica de la ciutat d'època visigòtica serà abordada en un altre article del mateix volum, d'acord amb els mateixos plantejaments teòrics.

5.1. *Tarraco* i les crisis del segle III

L'àmplia labor de renovació historiogràfica dels darrers trenta anys ha permès dur a terme un qüestionament sistemàtic dels tòpics historiogràfics relatius a «la crisi del segle III», tant des d'un punt de vista eminentment metodològic com pel que fa a una reinterpretació integral dels diferents fets ocorreguts.⁴ Així, per exemple, si bé és cert que una certa inestabilitat s'instal·la en determinats àmbits de la societat romana en el decurs del segle III, les conseqüències dels diferents episodis històrics en un temps de llarga durada estan encara per determinar, així com el seu impacte en els diferents territoris que formaven part integrant de l'Imperi. En conseqüència i a l'espera dels resultats provinents de l'estudi dels casos particulars, és necessari posar en quarantena termes com els de *crisi*, *col·lapse* o *decadència* per evitar així generalitzacions estereotipades, anacròniques i errònies com les que segueixen figurant en els nostres llibres d'història.

En l'època actual, el concepte de *crisi* es revela especialment vàlid a les fronteres de l'Imperi.⁵ L'any 235 inaugura un període clau, capitalitzat per l'existència d'un seguit de guerres civils a les províncies de la frontera oriental que, esperonades per la creixent

amença persa i la nova dinastia sassànida en el poder, es resolldria amb la formació de l'Imperi de Palmira (260-273). Com veurem de seguida, les allunyades províncies occidentals de l'Imperi van estar exemptes de similars dosis d'inestabilitat fins l'any 259, data de la rebel·lió de Pòstum contra l'emperador Gal·liè a la Gàl·lia, aquest cop motivada per l'amença de la penetració bàrbara del Rin que es produiria l'any següent. Gràcies a les seves victòries al camp de batalla, Valerià havia estat elevat emperador amb el suport incondicional de l'exèrcit, l'any 253. Un cop en el poder, Valerià es va dedicar amb obsessió a combatre l'enemic persa, empresa que va centrar l'atenció política i en la qual va esmerçar la major part dels recursos militars. Simultàniament, va encarregar la gestió dels assumptes occidentals al seu fill Gal·liè, qui es va dedicar amb energia a protegir les fronteres del Rin, contra els francs i els almans, i del Danubi, contra els gots.

A finals de l'any 259, Gal·liè abandonaria la Gàl·lia amb la certesa d'haver assegurat les províncies occidentals, gràcies a la col·laboració de certs líders bàrbars en la contenció dels pobles situats més enllà de les seves fronteres. Aquest havia estat el procediment habitual per contenir el moviment de tribus bàrbares des de les guerres marcòmanes de Marc Aureli a finals del segle II. Procediments com aquest havien conferit a Roma una gran capacitat en la integració d'aquests grups forans en la maquinària imperial, concedint als seus líders càrrecs de responsabilitat en l'administració civil i militar de l'Imperi.⁶ Aquest estudiat equilibri de força i diplomàcia es revelaria d'una gran utilitat fins l'any 376, moment en què l'arribada dels huns en l'escena política va fer trontollar l'esquema de funcionament tradicional, obligant els nombrosos pobles gots assentats a les fronteres danubianes a sol·licitar permís per entrar, com veurem.

Les províncies occidentals de l'Imperi gaudien d'aquest equilibri inestable quan, l'any 259/260, Valerià va caure presoner a mans del rei persa Sapor I. La notícia colpí l'Imperi, les rebel·lions se succeïren i els bàrbars aprofitaren l'ocasió per penetrar la frontera del Rin. En molt poc temps, un grup de francs va travessar la Gàl·lia i va arribar fins a *Tarraco*, mentre Pòstum era declarat emperador per les tropes de la frontera en reconeixement del seu paper destacat contra la ràtzia

3. La *Tarraco* tardoantiga va ser objecte d'estudi en la meua tesi doctoral, publicada amb el títol *Tarraco en la Antigüedad Tardía. Cristianización y organización eclesiástica de una capital provincial romana (siglos III al VIII)*, Tarragona, 2012.

4. Per a Hispània, són fonamentals els treballs de CEPAS, A. 1997: *Crisis y continuidad en la Hispania del siglo III*, Madrid; i ARCE, J. 1998: «El siglo III d.C.: Los preludios de la transformación de Hispania», a: *Hispania. El legado de Roma*, Saragossa, 353-361, amb la bibliografia bàsica.

5. DRINKWATER, J. F. 1987: *The Gallic Empire. Separatism and Continuity in the North-Western provinces of the Roman Empire, AD 260-274*, Stuttgart, 19; KULIKOWSKI, M. 2004: *Late Roman Spain and Its Cities*, Baltimore, 66.

6. LIEBESCHUETZ, J. H. W. G. 1990: *Barbarians and Bishops. Army, Church and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, Oxford (reimpr. 1998), 10-25; BRAVO, G. 1991: *Revueles internas y penetraciones bárbaras en el Imperio*, Madrid, 31-35; CAMERON, A. *The Mediterranean World in Late Antiquity*, 36.

bàrbara del mateix any.⁷ Havia nascut l'Imperi de la Gàl·lia (*Imperium Galliarum*, 260-274), que, com el seu homòleg oriental de Palmira, sorgiria de l'escissió de les províncies més occidentals de l'Imperi de l'autoritat nominal de Roma. Si bé les repercussions d'aquests episodis es pogueren deixar sentir a les províncies més allunyades de la frontera, és convenient realitzar una anàlisi detinguda dels casos particulars per obtenir respostes acurades. A aquest propòsit, sembla que la totalitat d'Hispania, o si més no una part molt important, va reconèixer l'autoritat de Pòstum com a emperador a partir de l'any 261, sumant-se a les províncies de la Gàl·lia, Germània i Britànnia, que ja li donaven suport. Així ho permeten pensar els mil·liaris, no exempts de discussió, de Pòstum i el seu successor Victori, trobats en les zones limítrofes de l'antiga província Citerior.⁸

És possible que els hispans tinguessin escasses possibilitats d'oposar-se a Pòstum perquè l'única legió disponible en aquests territoris era la VII *Gemina*, estacionada a Lleó.⁹ No obstant, és plausible que l'arribada dels bàrbars a *Tarraco* l'any 260 afavorís que la província al complet s'unís a la causa de l'usurpador, que disposava del suport militar de les tropes del Rin, les més nombroses i poderoses a Occident en aquells moments. Plana una certa incertesa sobre el període de permanència de la *Hispania Citerior* dins l'*Imperium Galliarum*, tot i que l'absència de testimonis epigràfics amb el nom de l'últim usurpador (Tètric), juntament amb les nombroses inscripcions dedicades a l'emperador romà legítim (Claudi II), fan pensar en una data propera a l'any 268/269 per al seu acabament.¹⁰

La fi de l'*Imperium Galliarum* se situa en l'any 274, durant el regnat d'Aurelià, un any després d'haver obtingut la dissolució de l'Imperi de Palmira. En aquells moments, feia ja gairebé cinc anys que la Citerior havia estat recuperada per la causa romana legítima. D'acord amb el limitat impacte d'aquests episodis en les fonts documentals de l'època, és obligat concloure que tant la integració de la *Hispania Citerior* a l'Imperi de la Gàl·lia,

com la seva ulterior desvinculació, van ser processos pacífics que no condicionaren el rumb de la província en els anys posteriors. Malgrat tot, és obligat reconèixer l'existència d'una debilitat política latent que acabaria precipitant-se en el moment en què els emperadors de torn fossin incapaços de donar una resposta adequada a les eventuals situacions d'instabilitat.

Les evidències documentals relatives a *Tarraco*, capital de la *Hispania Citerior*, permeten arribar a la mateixa conclusió pel que fa al limitat impacte dels episodis de la història política de l'Imperi romà durant el segle III. A Tarragona, les primeres evidències d'una certa instabilitat política provenen de la segona meitat del segle II, moment en què la província al complet va donar suport a la usurpació de Clodi Albí (193-197) contra Septimi Sever.¹¹ Si bé tenim constància de les repercussions econòmiques dels càstigs i les confiscacions derivades de la usurpació de Clodi Albí, aquestes també serien superades.¹²

Això no obstant, *Tarraco* havia començat ja a experimentar un procés de transformació social molt important, l'evolució del qual es pot resseguir parcialment gràcies als testimonis epigràfics conservats. L'estudi de les inscripcions informa de la gradual desaparició de les dedicacions del grup municipal, en un procés paral·lel a la disminució quantitativa de les mostres del culte imperial i un augment de la visibilitat dels governadors provincials en els assumptes urbans.¹³ Les transformacions socials experimentades per la capital a partir d'aquests moments van ser el resultat de la confluència de diverses circumstàncies polítiques, econòmiques i mentals, entre les quals ocuparia un lloc destacat la progressiva pèrdua de poder de les cúries municipals romanes tradicionals.

La ciutat de *Tarraco* va ser víctima de la incursió germànica que les fonts situen en l'any 260, sota el regnat de Gal·liè. En el seu *Breviarium ab urbe condita*, Eutropi informa de la penetració dels bàrbars (*germani*) a Hispania i del seu atac a la noble ciutat de *Tarraco*.¹⁴ En el seu *Liber de Caesaribus*, Aureli Víctor

7. Simultàniament, un grup d'alamans penetrarien en direcció a Itàlia, on serien derrotats pel mateix Gal·liè. Sobre aquests episodis: J. F. Drinkwater, *The Gallic Empire*, 23.

8. Els mil·liaris en qüestió són CIL II 4919 i 5736. J. F. Drinkwater, *The Gallic Empire*, 114: inclou també el 4943, procedent de Guadix. Sobre aquests mil·liaris: A. Cepas, *Crisis y continuidad*, 16; M. Kulikowski, *Late Roman Spain and Its Cities*, 116: planteja la possibilitat que la Lusitània romangués fidel a Gal·liè, d'acord amb la inscripció del governador *Clodius Laetus Macrinus* del 261.

9. M. Kulikowski, *Late Roman Spain and Its Cities*, 118.

10. Segons J. F. Drinkwater, *The Gallic Empire*, 27-39: Hispania va formar part de l'Imperi de la Gàl·lia entre els anys 260/261-268/269, coincidint amb el regnat de Pòstum; A. Cepas, *Crisis y continuidad*, 17: entre 262-266/267; i M. Kulikowski, *Late Roman Spain and Its Cities*, 66: entre 262-266. Les mencionades inscripcions de Claudi II són CIL II 3833, 3834, 3737, 3619, 4879, 4505 de la Tarraconense, recollides per J. F. Drinkwater, *The Gallic Empire*, 114.

11. A. Cepas, *Crisis y continuidad*, 15.

12. Per sufocar els rebels, Septimi Sever va enviar Tiberi Claudi Càndid, que, després de reduir els insurrectes, va ser nomenat governador de la província (RIT 130).

13. Les darreres inscripcions relatives als magistrats municipals de *Tarraco* es daten al segle III: RIT 336, 345, 370, 379, 380, 393, 395, 396, 400, 402. També les dels sevirs augustals: RIT 373, 406-409, 412, 413, 419, 420, 423, 432. El culte pagà experimenta un declivi important en el pas del segle II al III, moment en què es daten les últimes inscripcions conservades dedicades al geni del *conventus* (RIT 24-27), al geni tutelar de la colònia (RIT 62), així com les mostres de culte als déus olímpics (RIT 28-30, 32-34, 36, 38, 39-41, 45-46, 57, 401).

14. EUTROPI, *Breviarium ab urbe condita*, 8, 9: *Germani usque ad Hispanias penetraverunt et civitatem nobilem Tarraconem expugnauerunt*.

recull com un exèrcit format per *gentes* d'origen franc va arribar a la península Ibèrica provinent de la Gàl·lia. Van intentar fer-se seva la ciutat de *Tarraco*, però no ho van aconseguir. Llavors, alguns van apoderar-se de diverses embarcacions al port de la ciutat amb l'objectiu d'emprendre rumb a l'Àfrica, mentre que la resta va quedar-se a la regió durant uns quants anys.¹⁵ Encara a inicis del segle v, en el context històric de la penetració bàrbara de l'any 409, Jeroni escriuria com, havent assolit Hispània, els bàrbars (*germani*) saquejaren *Tarraco*, i Orosi recordaria com «en diverses províncies, apareixen encara petits i empobrits barris en les ruïnes de les grans ciutats que conserven el rastre de les misèries i el testimoni del seu renom, entre les quals a Hispània portem com a exemple la nostra *Tarraco*, com a consol de la recent misèria».¹⁶

La historiografia tradicional, guiada per l'escassa documentació conservada i per la visió catastrofista presentada per alguns autors antics, va magnificar la transcendència històrica d'aquests episodis fins al punt de considerar-los com l'inici de la fi del món antic.¹⁷ La recent proliferació d'estudis de detall i la necessària relectura dels textos disponibles amb una perspectiva actual han permès modificar substancialment les antigues interpretacions. Escrits a més d'un centenar d'anys de distància dels episodis relatats, els textos d'Eutropi i Aureli Víctor sobre la ràtzia bàrbara a *Tarraco* formen part d'una àmplia campanya de descrèdit a l'emperador Gal·liè, que es va difondre anys després del seu govern per la seva política contrària als interessos de les classes senatorials romanes. Ambdós autors

atribueixen a Gal·liè la responsabilitat de les derrotes militars romanes i citen algunes de les ciutats damnificades com a conseqüència de la seva mala gestió.¹⁸ Els autors que, com Jeroni i Orosi, recolliren la notícia de l'assalt a *Tarraco* durant els primers anys del segle v es feren ressò d'aquesta tradició per posar-la al servei del seu objectiu últim, que no era altre que la defensa del cristianisme en l'ambient de les polèmiques paganes i anticristianes de l'època. Amb aquest propòsit, la seva labor va consistir a treure partit de les obres d'antics cronistes a la recerca de les notícies que els permetessin justificar el seu concepte de la història com a fruit del providencialisme diví.¹⁹

La incursió bàrbara de l'any 260 va ser un episodi puntual que no va suposar un canvi significatiu en el destí històric de les ciutats que en resultaren afectades, alhora que no permet explicar la crisi del segle III en el conjunt dels territoris que formaven part integrant de l'Imperi. Tot i que l'objectiu principal d'aquests grups era passar a territori africà, graner de l'Imperi, és lògic pensar que la necessitat de satisfer les tropes d'aliment i botí, així com la captura de vaixells al port, haguessin donat lloc a episodis de violència i saqueig als suburbis dedicats a la producció i l'emmagatzemament de vitualles. A Tarragona, s'han documentat evidències de destrucció als suburbis pròxims al port romà que, si bé no es poden fer extensives al conjunt de la ciutat, estan també representades en alguns dels establiments rurals (*villae*) del territori més ben coneguts.²⁰ Si bé els episodis de l'any 260 van poder ser especialment virulents als suburbis i al territori, tal com suggereix l'arqueolo-

15. AURELI VÍCTOR, *Liber de Caesaribus*, 33, 3: *Francorum gentes, direpta Gallia, Hispaniam possiderent, vastatoque ac paene direpto Tarraconensium oppido nactisque in tempore navigiis, pars in usque Africam permearet.*

16. JERONI, *Chronica*, ad. ann. 264: *Germanis Hispanias optinentibus Tarracoena expugnata est; OROSI, Historiarum adversus paganos*, 7, 22, 7-8: «Exstant adhuc per diversas provincias in magnarum urbium ruinas parvae et pauperes sedes, signa miseriarum et nominum indicia servantes, ex quibus nos quoque in Hispania Tarraconem nostram ad consolationem miseriae recentis ostendimus.

17. MORERA, E. 1981: *Tarragona cristiana I*, Tarragona (reimpr.), 53; PALOL, P. de 1953: *Tarraco hispanovisigoda*, Tarragona, 65; TARRADELL, M. 1957: «Problemas cronológicos de las invasiones germánicas del siglo III», a: *IV Congreso Nacional de Arqueología*, Burgos, 231-239; 1958: «La crisis del siglo III en Hispania: algunos aspectos fundamentales», a: *I Congreso Español de Estudios Clásicos*, Madrid, 263-275; BALIL, A. 1957: «Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del siglo III», a: *Cuadernos de trabajos de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma*, 10, 95-143; LACARRA, J. M. 1959: «Panorama de la historia urbana en la Península Ibérica desde el siglo V al X», a: *La città nell'Alto Medioevo. VI Settimana di Studio del CISAM*, Spoleto, 329-330; RECASENS, J. M. 1966: *La ciutat de Tarragona I*, Tarragona, 154-155; BLÁZQUEZ, J. M. 1968: «La crisis del siglo III d.C. en Hispania y Mauritania Tingitana», *Hispania* 28, 5.

18. BEJARANO, V. 1982-1993: «Tarragona en la literatura latina», *Bulleti Arqueològic*, 4-5, 281-298: va destacar la pertinença d'aquests textos al gènere oratori, més que al pròpiament historiogràfic. Una desmitificació d'aquestes fonts es pot trobar a ARCE, J. 1978: «La crisis del siglo III d.C. y las invasiones bárbaras», *Hispania Antiqua* 8, 257-269; 1982: *El último siglo de la España romana (284-409)*, Madrid; 1993: «La Penisola Iberica», *Storia di Roma III/2*, Torí, 379-404; 1993: «La ciudad en la Hispania tardorromana: ¿continuidad o discontinuidad?», a: *Ciudad y comunidad cívica en Hispania (siglos II y III d.C.)*, Madrid, 177-187; «El siglo III», 358; A. CEPAS, *Crisis y continuidad*, 16; PÉREZ, M.^a del R. 1998: «Las invasiones del siglo III: un mito historiográfico», *Hispania Antiqua* 22, 343-360.

19. J. F. Drinkwater, *The Gallic Empire*, 74-75.

20. ADSERIAS, M.; POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. 2000: «L'hàbitat suburbà portuari de l'antiga Tàrraco. Excavacions al sector afectat pel PERI 2 (Jaume I-Tabacalera)», a: RUIZ DE ARBULO, J. (ed.). *Tàrraco 99*, Tarragona, 137-154; MACIAS, J. M. (ed.) 2004: *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco*, Tarragona, 169; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 2005: «L'àrea portuària de Tàrraco», a: *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 178; DÍAZ, M.; MACIAS, J. M.; TEIXELL, I. 2005: «Intervencions al carrer Sevilla núms. 12-14. Noves dades per a l'evolució urbana del "Casc Antic" de Tàrraco», *Bulleti Arqueològic* 27, 47-103. Un estat de la qüestió recent sobre el territori, amb la bibliografia fonamental, pot trobar-se a CHAVARRÍA, A. 1998: «Els establiments rurals del llevant de la Tarraconesa durant l'Antiguitat tardana», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 39, 9-30; 2001: «Poblamiento rural en el territorium de Tàrraco durante la Antigüedad Tardía», *Arqueología y Territorio. Medieval* 8, 55-76; REMOLÀ, J. A. 2002: «Centelles y las villae de Tarraco durante la antigüedad tardía», a: ARCE, J. (ed.). *Centelles. El monumento tardorromano. Iconografía y arquitectura*, Roma, 102-103.

gia, cap de les realitats documentades fins ara implica una invasió en tota regla, ni permet explicar l'origen de la tendència regressiva que va sumir la ciutat a partir de la segona meitat del segle II. Per altra banda, el coneixement actual sobre aquests primers moviments bàrbars convida a menysvalorar la seva capacitat i el seu potencial en la destrucció de les ciutats. Tal com va escriure Ammià Marcel·lí, en el context dels preparatius previs a la derrota d'Adrianòpolis de l'any 378, els bàrbars ignoraven per complet les tècniques necessàries per assetjar i assaltar ciutats emmurallades, perquè les seves batalles tenien lloc principalment al bosc i les muntanyes.²¹

Finalment, la recerca actual està permetent ampliar l'arc cronològic de les evidències de destrucció documentades. Així, per exemple, la concentració de tresors monetaris als territoris de l'Europa occidental, datats durant la segona meitat del segle III, ja no s'explica per les ràtzies del 260, sinó per l'ambient d'inseguretat i incertesa que es respirava a Occident amb motiu de la destrucció de l'*Imperium Galliarum* i la seva reincorporació a l'Imperi romà sota el regnat d'Aurelià.²² Les cronologies dels tresors monetaris recuperats a l'Europa continental coincideixen a Britànnia, on certament mai arribaren els francs.

En definitiva, *Tarraco* va experimentar a partir dels anys centrals del segle II l'inici d'un procés de transformació social i urbanística a gran escala, els símptomes del qual es feren visibles en el decurs del segle III. Com la resta de les ciutats de l'Imperi romà, *Tarraco* se sotmetria a profunds canvis estructurals, que es magnificarien durant els últims decennis del segle III amb la introducció del gran projecte de reforma de la Tetrarquia. Aquestes qüestions confereixen al segle III l'aparença d'un segle de recessió, de la qual només es recuperaria en el transcurs del segle IV amb unes característiques sensiblement diferents de les que havien prevalgut en un moment anterior.²³ En aquest context de transformació social generalitzat, s'instal·la la persecució cristiana a Tarragona, tal com testimonia la passió del bisbe Fructuós i els seus diaques Auguri i Eulogi, executats a l'amfiteatre romà de la ciutat el 21 de gener de l'any 259, sota el regnat de Gal·liè. Si

bé el caràcter hagiogràfic de la documentació conservada impedeix ponderar el significat històric complet d'aquest fet, el marc interpretatiu de l'episodi martirià ve determinat per un context que coneixem en les seves línies generals.²⁴

Les transformacions operades en el curs del segle III van derivar en una profunda reforma de la societat romana tradicional. Com a resultat de l'eliminació de la dinastia dels Severs, l'arribada al tron imperial dels anomenats emperadors militars va portar com a contrapartida la instal·lació d'una nova aristocràcia de servei, mancada de tradició i de l'anterior sentit corporatiu del Senat. Aquesta nova aristocràcia va ser més receptiva a la política religiosa dels successius emperadors, ja que estava obligada a donar contínues mostres d'adhesió i fidelitat per romandre en el poder.²⁵ Convé situar en aquest context les mesures de persecució contra el cristianisme i la seva implantació a Occident, en un procés paral·lel a la creixent divinització de la figura de l'emperador durant el regnat de Gal·liè. En absència de documentació complementària sobre aquesta qüestió, no podem tenir la certesa que l'execució del bisbe de *Tarraco* i els seus dos diaques l'any 259 hagués respost únicament a la voluntat del *praeses* Emilià de mostrar la seva lleialtat als emperadors Valerià i Gal·liè, tot i que certament es tractava d'un moment propici per emprendre aquest tipus d'accions. Així mateix, resta incert el paper que la rebel·lió de Pòstum i la ja imminent penetració bàrbara del Rin hagueren pogut tenir en la dramàtica decisió del *praeses* Emilià del gener del 259.²⁶

5.2. *Tarraco* al segle IV: la ciutat que va superar la crisi

La història de *Tarraco* durant el segle IV apareix com el resultat de l'adaptació a una nova realitat política i social nascuda de la implantació del programa reformista de la Tetrarquia en aquests territoris, així com de la progressiva consolidació del cristianisme i la seva Església. Ambdós processos històrics, que tingueren lloc d'una forma simultània, van interferir en el canvi social i van aportar una sèrie d'elements de dis-

21. AMMIÀ MARCEL·LÍ, *Res Gestae*, 31, 8, 1: *Haec et similia machinari penitus ignorant.*

22. J. F. Drinkwater, *The Gallic Empire*, 202.

23. M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía. Cristianización y organización eclesialística (siglos III al VIII)*, 38-50.

24. La *Passio Sanctorum Martyrum Fructuosi episcopi, Augurii et Eulogii diaconorum* és l'únic document del qual disposem per reconstruir la història eclesialística d'aquests anys. Exponent de la literatura hagiogràfica dels primers segles, aquest text posseeix un valor extraordinari per la seva antiguitat, així com per la seva contribució en la formulació de les bases del patrocini celestial de Fructuós sobre la *Tarraco* de les èpoques tardoromana i visigòtica: PÉREZ, M. 2010: «*Sanctus et patronus*. El patrocinio santo de Fructuoso y la consolidación institucional de la metrópoli eclesialística de *Tarraco* en los siglos de la Antigüedad Tardía», a: GAVALDÀ, J. M.; MUÑOZ, A.; PUIG, A. (ed.). *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*, Reus, 599-616; una ampliació, a *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 55-67.

25. J. Arce, *El último siglo de la España romana*, 55.

26. Una carta d'Agustí, escrita l'any 419, planteja una eventual relació entre la irrupció bàrbara en temps de Gal·liè i la persecució cristiana: Ep. 199 a HESIQUI, x, 35: «*Sub imperatore Gallieno, cum Romanas provincias barbaries usquequaque pervaderet, quam multos fratres nostros qui tunc erant in carne, putamus propinquum finem credere potuisse, quoniam longe post ascensionem Domini factum est!*». Personalment, em sembla arriscat portar les paraules d'Agustí més enllà de la seva retòrica.

gregació i d'agregació de la realitat urbana de *Tarraco* que van derivar en la configuració d'un nou model de ciutat propi de l'Antiguitat tardana i la transició a l'Edat Mitjana.

Des de la seva arribada al poder l'any 284, Diocleciana es va proposar dur a terme una àmplia reestructuració administrativa i territorial de l'Imperi romà davant les exigències polítiques i fiscals derivades de les successives crisis del segle III, així com per evitar les creixents mostres d'insubordinació per part dels provincials. Per a això, va idear un programa de reforma integral dels quadres de l'administració romana, destinat a frenar la recessió econòmica i assegurar la unitat de l'Imperi. En el marc de les reformes del període tetràrquic, Diocleciana va dividir les províncies romanes en unitats territorials menors, més fàcilment governables i amb una jerarquia pròpia nomenada pel mateix emperador. Però, per tal d'assolir l'objectiu d'incrementar la presència de l'Imperi a les províncies, no n'hi havia prou amb reduir les dimensions de les diferents unitats territorials. Calia també crear un aparell administratiu efectiu, fidel i nombrós mitjançant una expansió de la burocràcia imperial i de l'exèrcit.

Diocleciana va expandir i reorganitzar l'exèrcit en matèria de comandament, composició i subministrament. Així mateix, va imposar caràcter obligatori a certs càrrecs de l'administració local i regional, especialment els més onerosos. Tot això ho va amanir amb un estudiat procés de divinització de la figura de l'emperador, que arribaria a les seves màximes conseqüències amb els seus successors. Però l'originalitat de les reformes de Diocleciana no descansa en les mesures centralistes, que altres havien projectat amb anterioritat, sinó en la seva simultaneïtat i la seva aplicació generalitzada al conjunt dels territoris que formaven part integrant de l'Imperi.²⁷

Com a conseqüència de la implantació de les reformes administratives i territorials de la Tetrarquia, Hispània es va dividir en sis províncies: *Baetica*, *Lusitania*, *Tarraconensis*, *Gallaecia*, *Carthaginensis* i *Mauritania Tingitana*, a les quals més tard s'afegiria Balears. En el mateix procés, Mèrida (*Emerita Augusta*) va ser elevada a la categoria de capital, on residia la màxima autoritat, el *vicarius Hispaniarum*. Poc després, la *Dioecesis Hispaniarum*, com passaria a denominar-se Hispània, es va integrar en una unitat administrativa superior,

la Prefectura del Pretori de les Gàl·lies. El prefecte del Pretori, amb residència primer a Trèveris i després a Arle, va tenir jurisdicció conjunta sobre les diòcesis d'Hispània, Gàl·lia i Britànnia.²⁸ Com a resultat de tot això, l'antiga *Provincia Hispania Citerior Tarraconensis* va ser dividida en tres noves províncies: *Tarraconensis*, *Carthaginensis* i *Gallaecia*. Fins aleshores, *Tarraco* havia estat la capital de la província romana més gran de la península Ibèrica des de la divisió provincial d'August. Aquesta situació va poder donar lloc a episodis d'insubordinació i deslleialtat, tal com suggereix l'alineament de la ciutat i la província sota la seva jurisdicció en la usurpació de Clodi Albí. És possible que aquesta particularitat es trobes també en l'origen de l'elecció de Mèrida com a capital vicarial, responnent a la voluntat de crear un nou focus occidental que funcionés com a contrapès a la influència secular exercida per *Tarraco* en l'eix oriental de la Península.²⁹

Dilucidar les repercussions de la implantació del programa reformista de la Tetrarquia en l'evolució històrica de *Tarraco* constitueix una labor de gran interès, malgrat les dificultats d'interpretació derivades de la manca de documentació disponible. Amb tot, és possible rastrejar una sèrie d'indicis dels quals es desprèn una major sensibilitat als canvis després de les mesures creades per Diocleciana per frenar la tendència regressiva en què estava sumit l'Imperi a finals del segle III.³⁰ L'escissió de la *Gallaecia* i la *Carthaginensis*, així com l'elevació de Mèrida com a nova capital administrativa d'Hispània, van comportar una disminució del relleu polític de *Tarraco*, i també una reducció dels ingressos econòmics provinents de l'antic territori provincial. Si bé les repercussions d'aquesta degradació es coneixen encara molt superficialment, les fonts textuals i arqueològiques preservades no proporcionen la imatge de decadència que va pretendre la historiografia tradicional. La implantació de les reformes administratives de la Tetrarquia va accentuar la progressiva pèrdua de poder de la cúria municipal, fet que va repercutir en un visible empobriment de les infraestructures urbanes i les mostres de l'evergetisme privat.³¹

Tot i això, les primeres evidències de la transformació arquitectònica i urbanística de la ciutat clàssica coincideixen en aquests moments amb la continuïtat en la construcció i la reparació de certs edificis d'interès públic i ciutadà. Aquest fenomen constitueix un

27. SESTON, W. 1946: *Dioclétien et la Tétrarchie, 1. Guerres et réformes, 284-300*, París; CHASTAGNOL, A. 1985: *L'évolution politique, sociale et économique du monde romain de Dioclétien à Julien. La mise en place du régime du Bas-Empire (284-363)*, París.

28. J. Arce, *El último siglo de la España romana*, 31-62; SAYAS, J. J. 1988: «La administración en el Bajo Imperio», a: BLÁZQUEZ, J. M. [et al.]. *Historia de España Antigua*, II, Madrid, 525-536; MARTIN, J. P. 1990: *Les provinces romaines de l'Europe centrale et occidentale*, 31 av. J.C.-235 ap. J.C., París.

29. ALBERTINI, E. 1923: *Les divisions administratives de l'Espagne romaine*, París, 118; J. Arce, *El último siglo de la España romana*, 31-62.

30. A. Cepas, *Crisis y continuidad*, 15-16; M. Kulikowski, *Late Roman Spain and Its Cities*, 66-69.

31. Les interpretacions recents tendeixen a matisar la crisi de les cúries municipals que s'infereix de l'estudi epigràfic, d'acord amb l'aparició de la figura del *curator civitatis*, escollit d'entre els curials, i el manteniment de les estructures forenses de les ciutats: M. Kulikowski, *Late Roman Spain and Its Cities*, 34-46. Sobre Tarragona, vegeu M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardia*, 40.

reflex del creixent intervencionisme del govern central a la capital provincial, que es va traduir en un augment de la iniciativa imperial en les obres de millora urbana i les mostres d'un evergetisme públic a gran escala, patrocinat pels governadors provincials (*praesides*).³² La preocupació per la conservació i la rehabilitació d'alguns espais públics, lúdics i oficials durant el segle iv revela l'existència d'una certa activitat urbanística incentivada, legitimada i planificada per les mateixes autoritats romanes, alhora que confirma l'interès continuat de l'Imperi per la capital provincial. La crisi de les oligarquies locals i la disminució de les mostres de la munificència privada van ser el resultat d'una conjuntura general caracteritzada pel descens de l'evergetisme privat i un major intervencionisme del govern imperial en la vida de les ciutats d'època tardana.³³

Amb tot, les dades disponibles no ens poden portar a menysvalorar el paper desenvolupat per la iniciativa imperial, la responsabilitat última de la qual va ser sempre fonamental en la prosperitat de *Tarraco*, d'acord amb la seva dignitat com a capital provincial romana.³⁴ La munificència imperial continuaria tenir una importància primordial en la imatge de *Tarraco* com a capital imperial en el transcurs del segle iv, tal com es constata en altres capitals de l'Imperi romà d'Occident a la mateixa època. Aquestes realitats són simptomàtiques de la readaptació de l'espai urbà a les noves realitats polítiques i socials, alhora que ens informen de la continuïtat de la vida urbana sota uns nous paràmetres organitzatius propis de l'Antiguitat tardana.

D'acord amb la seva dignitat com a capital d'una província romana i seu del culte imperial, *Tarraco* va ser sensible a les vicissituds del panorama polític i ideològic contemporani i va patir els efectes de les diferents crisis que es van abatre sobre l'Imperi romà com una peça més del seu engranatge. Com el conjunt, la ciutat es va recuperar de la crisi en el transcurs del segle iv, no sense abans haver fet front a les disfuncions pròpies d'un període d'adaptació a la nova realitat política i social. Els testimonis conservats revelen els esforços de *Tarraco* en aquest sentit, dels quals es desprèn un impacte més gran de la crisi després de la generalització de les mesures creades per Dioclecià per combatre-la.

Com hem vist, les reformes del període tetràrquic van portar una sèrie d'efectes negatius en l'evolució històrica de *Tarraco* en un temps de curta durada. Aquests van ser principalment la privació temporal del seu relleu polític tradicional i l'accentuació de la tendència regressiva iniciada per la ciutat a mitjan segle ii. Amb tot, convé deixar constància dels efectes positius

de la Tetrarquia sobre l'evolució històrica de *Tarraco* en un temps de llarga durada, que van ser fonamentalment la revalorització del títol de metròpolis, a la qual es va concedir un paper més actiu en la cohesió del territori provincial, i la consolidació d'un nou model urbà propi dels segles de l'Antiguitat tardana i la transició a l'Edat Mitjana.³⁵

El seguit de reformes administratives impulsades en el període tetràrquic per Dioclecià i els seus successors van contribuir a la redefinició de la capitalitat de *Tarraco* i a la confirmació de la seva preeminència en un territori provincial que, tot i que sensiblement reduït, continuaria gestionant-lo des de la capital un variat repertori d'oficials de l'administració imperial. Les innovacions derivades de la Tetrarquia van fer eclòsió a la ciutat de l'últim terç del segle iv, moment en què el nombre més elevat de documentació disponible és indicatiu de la seva recuperació. La progressiva revitalització de *Tarraco* en el transcurs del segle iv s'explica per la seva renovada dignitat al capdavant de la província i, per tant, per la recuperació del seu anterior prestigi polític. Aquestes qüestions asseguraren la vigència de la funció pública a *Tarraco*, tal com es desprèn de la continuïtat en la reparació dels espais urbans d'interès públic, la construcció de nous edificis i la dedicació d'estàtues als successius emperadors. Al seu torn, permeten explicar la presència a la ciutat d'alguns dels més importants càrrecs de l'administració baiximperial (*primicerius domesticorum*), juntament amb els últims representants del govern municipal coneguts (*curator civitatis*).³⁶

Finalment, les mesures introduïdes en el marc del programa reformista del període tetràrquic van tenir un efecte visible en l'organització de la metròpolis eclesiàstica. La relació de proximitat que es va establir entre el bisbe Himeri de *Tarraco* i els titulars de la seu pontificia durant el darrer quart del segle iv, mitjançant la concessió d'una condició metropolitana *de facto*, va repercutir en la creació d'un nou focus d'interès eclesiàstic a la Península, que hauria de resultar determinant per a la història de l'estructura eclesiàstica hispànica en els segles posteriors. Les notícies relatives al bisbat d'Himeri obliguen a reconèixer l'impuls eclesiàstic experimentat per la seu episcopal de *Tarraco* en aquests anys, fet que no es pot deslligar d'un increment simultani en la importància política de la ciutat. En efecte, és plausible que les reivindicacions d'Himeri formessin part d'un projecte polític més ampli, destinat a impulsar l'eix oriental de la *Dioecesis Hispaniarum* coincidint amb l'època de Magne Màxim (383-388), l'usurpador que, després d'eliminar l'emperador legítim Gracià, es

32. Així ho demostren les inscripcions RIT 91-97 i 155, així com la construcció d'unes termes públiques de promoció imperial al suburbi portuari de *Tarraco*: J. M. Macias (ed.), *Les termes públiques de l'àrea portuària*, 155-156.

33. JONES, A. H. M. 1986: *The Later Roman Empire, 284-602. A social, economic and administrative survey*, II, Oxford (reed.), 758-760.

34. M. Kulikowski, *Late Roman Spain and Its Cities*, 90-91.

35. M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 51-53.

36. RIT 155 i 971.

va apoderar de la Prefectura de les Gàl·lies al complet i va ser reconegut emperador a la Tarraconense.³⁷

Durant els anys en què Himeri estigué al capdavant de la seu episcopal, l'església de *Tarraco* va ser una institució capaç de vèncer les limitacions imposades per la degradació derivada de la implantació de les reformes tetràrquiques en aquests territoris. Així mateix, el bisbat d'Himeri prefigura el basculament del centre d'interès del govern imperial cap a l'eix oriental de la Península durant el segle v, moment en què *Tarraco* es convertiria en la capital d'una província clau en el pols entre el govern imperial legítim i els seus adversaris polítics a Occident.³⁸

L'arqueologia, que ocupa un lloc decisiu en la transformació del panorama científic actual, avala també una certa revitalització de la vida urbana en el transcurs del segle iv. Així, per exemple, l'aparició de noves estructures de caràcter domèstic en l'espai abans ocupat pels magatzems portuaris de *Tarraco* obliga a matisar l'existència d'una crisi en tota regla.³⁹ Entre les principals funcions dels governs municipals tradicionals hi havia la de tenir cura dels equipaments urbans, el permís per a les noves construccions i la reparació d'edificis públics i l'autorització per a la demolició i la remodelació dels habitatges. Malgrat la seva desaparició de les inscripcions i la creixent dificultat per dur a terme el conjunt de les seves atribucions, aquestes activitats continuaven realitzant-se a *Tarraco*, tal com es pot inferir del permís per a la reutilització de les naus portuàries. Per altra banda, els materials arqueològics conservats revelen que *Tarraco* continuava sent un focus urbà de primera magnitud i un port privilegiat del Mediterrani romà, tal com demostra la vigència d'una àmplia xarxa de contactes comercials internacionals i la capacitat d'allotjar en òptimes condicions els estrangers arribats a la ciutat.⁴⁰ És possible que la reactivació d'un comerç internacional durant els darrers anys del segle iv indiqui també que la crisi no va ser tan severa com es va pensar.⁴¹

5.3. *Tarraco* al segle v: l'última capital de la Hispània romana

Tarraco va assistir a una autèntica recuperació del seu protagonisme polític durant el segle v, coincidint amb una nova època d'interès de l'Imperi romà per Hispània, en el marc de les negociacions a què van

donar lloc les successives lluites pel poder en la configuració del mapa polític de l'època de les invasions. El relleu assolit per *Tarraco* en aquests moments va respondre a un desplaçament del centre d'interès polític de l'Imperi a l'eix oriental de la Península, per la seva proximitat i la seva millor accessibilitat respecte als centres governamentals d'Occident, amb seu a Arle.

No obstant, la situació excepcional viscuda per *Tarraco* en el transcurs del segle v s'explica essencialment pel fet de ser la capital administrativa de l'última província hispànica sota control imperial directe, després del repartiment del territori peninsular entre els bàrbars. *Tarraco* va assumir la representació de l'Imperi a Hispània, i això va repercutir en un increment de la presència de l'Imperi en aquests territoris, així com en una potenciació de la capitalitat provincial a tots els efectes. La vigència de l'administració pública, la presència dels alts comandaments militars que eren destinats a Hispània amb les seves tropes i la consolidació del bisbe com un nou líder urbà permeten explicar la revitalització de la ciutat d'aquests anys. El renovat protagonisme polític de *Tarraco* va afavorir l'establiment eclesiàstic i va incidir també en una potenciació de la capitalitat eclesiàstica, al ritme del progressiu descobriment de prerrogatives per part de l'autoritat metropolitana. En el transcurs d'un segle, *Tarraco* va assistir a transformacions molt importants en l'estructura del lideratge urbà, així com en el pla urbanístic i topogràfic, continuant el procés de transformació de la fisonomia urbana iniciat en la centúria anterior, amb la introducció de nous elements.

El 31 de desembre de l'any 406, un grup de pobles bàrbars, format principalment per sueus, vàndals i alans, va superar la frontera imperial del Rin, va travessar la Gàl·lia i va arribar en molt poc temps fins als Pirineus. Les fonts documentals conservades refereixen l'ambient de preocupació generat com a conseqüència del pas bàrbar del Rin cap a la Gàl·lia, així com el seu caràcter desencadenant de la crisi imperial que es va abatre sobre l'Occident romà entre els anys 406-418, durant el regnat d'Honorí.⁴² La proliferació d'usurpadors al tron imperial, en aquests moments, s'atribueix a la indefensió de les províncies occidentals, obligades a actuar per si mateixes per fer front a la incapacitat del govern legítim d'Occident, amb seu a Ravenna, per donar una solució definitiva al conflicte.⁴³ L'aparició de l'usurpador Constantí III (407-411), en aquest context, s'interpreta com una veu

37. Una ampliació d'aquestes qüestions es pot trobar a M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 67-77.

38. M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 93-105.

39. M. Adserias, C. A. Pociña i J. A. Remolà, «L'hàbitat suburbà portuari», 137-154; J. M. Macias (ed.), *Les termes públiques de l'àrea portuària*, 169; J. M. Macias i J. A. Remolà, «L'àrea portuària de Tarracona», 180.

40. J. M. Macias i J. A. Remolà, «L'àrea portuària de Tarracona», 180; RIT 398, 400 i 958.

41. Una opinió en aquest sentit a M. Kulikowski, *Late Roman Spain and Its Cities*, 69.

42. OROSI, *Historiarum adversus paganos*, 7, 40; OLYMPIODOR, *Fragmenta*, 12; ZÒSIM, *Historia Nova*, 6.

43. DRINKWATER, J. F. 1998: «The Usurpers Constantine III (407-411) and Jovinus (411-413)», *Britannia* 29, 269-298; KULIKOWSKI, M. 2000: «Barbarians in Gaul, usurpers in Britain», *Britannia* 31, 325-345.

crítica contra la ineptitud de la dinastia imperial en el poder i la seva negligència cap als interessos dels provincials, motiu pel qual al cap de poc temps de ser nomenat emperador per les tropes a Britànnia va aconseguir el control de la Prefectura al complet, inclosa Hispània.⁴⁴

L'any 408, Constantí va establir la seva capital a Arle i va enviar el més gran dels seus fills, Constant, a Hispània, en qualitat de Cèsar, per tal d'unificar el conjunt dels territoris que formaven part integrant de la Prefectura de les Gàl·lies sota el seu comandament. Constant va establir la seva capital hispànica a Saragossa, on s'instal·là amb el prefecte Apol·linar i el general dels exèrcits (*magister militum*) Geronci.⁴⁵ Un cop vençuda la resistència dels partidaris peninsulars d'Honorí als Pirineus, Constant es va traslladar a Arle per celebrar la victòria, deixant els assumptes hispànics a càrrec del general Geronci i les seves tropes gal·les.⁴⁶ Fortament pressionat per Alaric a Itàlia, Honorí es va veure obligat a enviar les insígnies imperials a Constantí a finals de l'any 408, com a mostra del seu reconeixement, esperant a canvi un compromís ferm per part de l'usurpador en la contenció dels bàrbars que corrien per la Gàl·lia.⁴⁷

Constant va tornar a Hispània la primavera de l'any 409 amb un nou *magister militum* per substituir Geronci.⁴⁸ Llavors, Geronci va aprofitar el seu prestigi indiscutible entre les tropes per aixecar el seu exèrcit gal contra Constantí III i Constant, en defensa dels drets legítims d'Honorí sobre Hispània. Se situa, en aquests moments, l'eventual pacte de Geronci amb els bàr-

bars que es trobaven al sud de la Gàl·lia amb l'objectiu de penetrar conjuntament a la Península i fer causa comuna contra l'usurpador.⁴⁹ D'acord amb els textos conservats, sueus, vàndals i alans penetraren a Hispània la tardor de l'any 409.⁵⁰ A l'espera de l'arribada d'ajuda militar per part d'Honorí, Geronci va nomenar Màxim com a emperador a Tarraco, ciutat en la qual es va establir la capital del nou August.⁵¹ A continuació, Geronci va assassinar Constant a Vienne, on s'havia refugiat, i va pressionar Constantí a Arle, qui havia perdut ja tots els seus suports a Hispània, Britànnia i l'Armòrica.⁵² Malgrat la seva labor en la recuperació del poder legítim d'Honorí a Occident, Geronci va ser obligat a fugir a l'arribada dels exèrcits imperials sota el comandament del general Fl. Constanci. Abandonat per les seves tropes, que van passar en massa a l'exèrcit imperial d'Honorí, Geronci es va veure obligat a buscar refugi entre els hispans, on es va suïcidar.⁵³ Les fonts no mencionen el lloc del suïcidi, tot i que no seria imprudent pensar en la ciutat de Tarraco, tal com va suggerir J. Arce.⁵⁴

En els darrers anys, s'ha assistit a una important revalorització del significat històric de Geronci.⁵⁵ La figura del general Geronci desvirtua el tòpic historiogràfic de la cruenta invasió bàrbara d'Hispània durant la tardor de l'any 409, en la línia de la renovació historiogràfica actual sobre la «teoria de les migracions» dels pobles de la frontera en contraposició a l'antiga visió monolítica i romanocèntrica de la «teoria de les invasions».⁵⁶ La seva acció de nomenar Màxim com a

44. J. F. Drinkwater, «The Usurpers Constantine III and Jovinus», 269-298.

45. Zòsim, *Historia Nova*, 6, 4, 2.

46. Zòsim, *Historia Nova*, 6, 5, 1; GREGORI DE TOURS, *Historia Francorum*, 2, 9. En època actual, no resulta gens fàcil reconèixer l'empremta de la família teodosiana i els seus partidaris a Hispània, tot i que s'estima una localització preferent al voltant de la Meseta i la meitat occidental de la Lusitània: J. Arce, *El último siglo de la España romana*, 151; 1988: «Gerontius, el usurpador», a: ARCE, J. *España entre el mundo antiguo y el mundo medieval*, Madrid, 98-101.

47. Olympiodor, *Fragmenta*, 12; Zòsim, *Historia Nova*, 5, 43, 1-2.

48. J. F. Drinkwater, «The Usurpers Constantine III and Jovinus», 284.

49. Olympiodor, *Fragmenta*, 16; Zòsim, *Historia Nova*, 6, 5, 2. Una interpretació, en aquest sentit, pot trobar-se a J. Arce, «Gerontius, el usurpador».

50. HIDACI, *Chronica*, ad ann. 409: *Alani et Vandali et Suevi Hispanias ingressi sunt*; *Chronica Gallica 511*, ad ann. 408/410: *Alani, Vuandali, et Suevi Ispanias ingressi era CCCCXVI*.

51. J. F. Drinkwater, «The Usurpers Constantine III and Jovinus», 286; JONES, A. H. M.; MARTINDALE, J. R.; MORRIS, J. 1971-1972: *The Prosopography of the Later Roman Empire* (PLRE) II, Cambridge, Maximus 4 i Maximus 7: Màxim era un client (*domesticus*) en l'obsequi del general Geronci. J. Arce, «Gerontius, el usurpador», 119: va dissipar els dubtes relatius a l'elecció de Tarragona com a capital de Màxim, tot i que hauria pogut establir un taller per a l'emissió de moneda a la ciutat de Barcelona. Una ampliació d'aquests temes a M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardia*, 115-118.

52. J. F. Drinkwater, «The Usurpers Constantine III and Jovinus», 286.

53. SOZOMÈ, *Historia Ecclesiastica*, 9, 13, 2-3.

54. ARCE, J. 2005: *Bárbaros y romanos en Hispania (400-507 A.D.)*, Madrid, 61.

55. El principal impulsor de la figura de Geronci en l'àmbit acadèmic hispànic ha estat J. Arce, «Gerontius, el usurpador», 116-121. Una actualització dels seus punts de vista, a *Bárbaros y romanos en Hispania*, 31-72.

56. Un complet desenvolupament d'aquests temes pot trobar-se a GOFFART, W. 1980: *Barbarians and Romans, AD 418-584. The Techniques of Accommodation*, New Jersey; BROWN, P. 1997: *The Rise of Western Christendom. Triumph and Diversity AD 200-1000*, Brighton. Nombrosos volums editats en el marc del projecte TRW s'han dedicat també a aquestes qüestions, en especial: POHL, W. (ed.) 1997: *Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in Late Antiquity*, Boston-Leiden-Colònia; POHL, W.; REIMITZ, H. (ed.) 1998: *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800*, Boston-Leiden-Colònia; GOETZ, H.-W.; JARNUT, J.; POHL, W. (ed.) 2003: *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Boston-Leiden-Colònia. Malgrat la seva acceptació majoritària, aquesta visió segueix despertant crítiques importants entre els especialistes. Un exemple a WARD-PERKINS, B. 2005: *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford.

emperador a *Tarraco* i deixar la resta de les províncies romanes d'Hispania en mans bàrbares va condicionar el desenvolupament històric de la Península durant els anys següents. Per altra banda, l'interès per la capital provincial romana evidencia un desplaçament de l'atenció de la política occidental cap a l'eix oriental de la Península, que dona inici a una fase d'influències recíproques entre Tarragona i la capital de la prefectura gal·la, Arle, fins ben entrat el segle VI.

És possible que, instal·lat a *Tarraco*, Màxim exercís algun tipus de govern sobre les províncies romanes d'Hispania entre els anys 410-411.⁵⁷ Si les condicions del pacte d'assentament de sueus, vàndals i alans a la Península, el repartiment de les províncies i les tasques de la seva competència es van establir durant l'any 411, tal com refereixen les fonts, llavors és possible que Màxim fos el responsable de tals decisions i que *Tarraco* hagués estat l'escenari escollit per dur-les a terme.⁵⁸ *Tarraco* i la província sota la seva jurisdicció van tornar sota l'autoritat de l'emperador Honori l'any 411, un cop feta efectiva l'eliminació de Geronci i el seu col·lega Màxim. D'acord amb els textos conservats, Màxim va ser deposat, expulsat de *Tarraco* i enviat a viure a l'exili entre els bàrbars.⁵⁹ En aquells moments, les províncies romanes d'Hispania havien estat repartides ja entre els bàrbars arribats a la Península, excepte la Tarraconense i, temporalment, les extrapeninsulars Balears i Mauritània Tingitana.

Mentre a l'extrem occidental de l'Imperi romà succeïen aquestes coses, convé fer un petit salt en el temps per confrontar-nos amb les evidències provinents d'un nou grup social, que adquirirà un protagonisme creixent des del mateix moment en què entri en contacte amb la història del poble romà a Occident. Em refereixo al poble dels gots, els quals, empesos pels huns, obtingueren permís imperial per creuar la frontera danubiana de l'Imperi a partir de l'any 376. Els gots, escindits en les seves dues grans branques (visigots i ostrogots), van sol·licitar de seguida reconeixement públic, així com els

mitjans necessaris que asseguressin la subsistència del seu poble en territori romà.⁶⁰ La dilació de l'emperador a donar una solució de compromís a les peticions godes va desembocar en el saqueig de Roma de l'any 410. Però ni l'atac a la Ciutat Eterna, ni el rapte de Gal·la Placídia, ni el seu matrimoni amb Ataülf l'any 415 a Narbona, van fer que Honori entrés en negociacions. Forçat a traslladar-se a Hispania pel general Constanci l'any 415, Ataülf va establir a Barcelona la seva seu règia.⁶¹ Les fonts informen de l'assassinat del *rex* als estables de la ciutat, poc després de la mort del seu fill, el petit Teodosi.

Si bé els textos proporcionen escassos detalls sobre els motius que impulsaren a l'elecció de Barcelona, el trasllat dels visigots d'Ataülf a la ciutat pressuposa el consentiment imperial, alhora que suggereix que aquests poguessin haver actuat ja en defensa dels interessos d'Honori a la Tarraconense en qualitat d'aliats.⁶² Aquesta situació pogué formalitzar-se l'any 416, moment en què les fonts situen la signatura d'un pacte (*foedus*) entre el general Constanci i el *rex* Vàlia, pel qual els visigots passaren a ser considerats federats de l'Imperi amb el compromís de lluitar en nom de Roma contra els pobles bàrbars instal·lats a la Península.⁶³ Vàlia va obtenir importants victòries militars en nom de la causa romana, motiu pel qual va ser compensat amb la cessió de l'Aquitània II, l'any 418, perquè procedís a l'assentament del seu poble en territori romà.⁶⁴ Havia nascut el regne visigot de Tolosa (418-507).⁶⁵

Fins fa una trentena d'anys, es disposava d'informació més aviat limitada i dispersa pel que fa a la història de la silenciosa ciutat de *Tarraco* després dels episodis relacionats amb la usurpació de Màxim i l'establiment dels visigots al migdia de la Gàl·lia. En l'actualitat, el repertori documental disponible s'ha vist notablement ampliat i ha guanyat en consistència gràcies a la troballa de l'epístola 11* de Consenci (*Commonitorium domino meo sancto patri Augustino Consentius*) i l'interès que ha despertat entre els especialistes, que s'han

57. Olympiodor, *Fragmenta*, 16; Sozomè, *Historia Ecclesiastica*, 9, 13.

58. *Chronica Gallica 511*, ad ann. 411/413: *Alani Cartaginensem et Lusitaniam sortiuntur et pars Vuandalorum qui Silingi dicebantur Bethicam insederunt. Reliqui vero Vuandali cum Suevis Galleciam sortiti sunt*. J. Arce, *Bárbaros y romanos en Hispania*, 63-67: planteja aquesta possibilitat. En opinió de M. Kulikowski, *Late Roman Spain and Its Cities*, 165-166: els bàrbars es repartiren les províncies hispàniques després de l'eliminació de Màxim, però al marge de l'autoritat romana.

59. Orosi, *Historiarum adversus paganos*, 7,42, 5.

60. HEATHER, P. 1994: *Goths and Romans. 332-489*, Oxford, 310-315.

61. Orosi, *Historiarum adversus paganos*, 7, 43, 8; Hidaci, *Chronica*, 22, ad ann. 416; Olympiodor, *Fragmenta* 26; *Chronica Gallica 511*, ad ann. 416/418; ISIDOR, *Historia Gothorum*, 19, ad ann. 410.

62. Una interpretació en aquest sentit a J. Arce, *Bárbaros y romanos en Hispania*, 72-90; M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardia.*, 119.

63. Hidaci, *Chronica*, 22, ad ann. 416; *Chronica Gallica 511*, ad ann. 416/418; Isidor, *Historia Gothorum*, 21, ad ann. 416.

64. Hidaci, *Chronica*, 24, ad ann. 418; *Chronica Gallica 511*, ad ann. 417/419; Isidor, *Historia Gothorum*, 22, ad ann. 416.

65. En època recent, s'han matissat convenientment les teories que van veure l'assentament visigot al migdia de la Gàl·lia com una imposició gòtica davant un Imperi agonitzant: ABADAL, R. 1960: *Del reino de Tolosa al reino de Toledo*, Madrid, 21; A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, 1027-1031. La interpretació actual insisteix en el fet que l'assentament bàrbar en territori imperial va funcionar de manera coordinada amb les autoritats romanes i de conformitat amb les lleis imperants, amb l'objectiu d'assegurar els termes de la cooperació militar i descongestionar l'estructura imperial de la pressió financera i militar d'Occident. Aquesta és una de les tesis fonamentals del clàssic W. Goffart, *Barbarians and Romans*, 50-55.

dedicat al seu estudi des de múltiples perspectives.⁶⁶ Malgrat el seu caràcter eminentment hagiogràfic, l'Ep. 11* proporciona informació de primera magnitud per aprofundir en el coneixement històric de *Tarraco* en una època en què la progressiva consolidació de la ciutat com un nou centre de gravetat a la Península va permetre recuperar part important del seu antic protagonisme polític, perdut com a conseqüència de la implantació de les reformes administratives i territorials de la Tetrarquia a Hispània. Entre les seves nombroses aportacions, des d'un punt de vista de la història política, destaquen les informacions relatives al paper de *Tarraco* en la història bèl·lica peninsular del segle v, l'impacte de la presència bàrbara en aquests territoris i la consolidació del bisbe com a autoritat urbana.

El testimoni de Consenci confirma el rol exercit per *Tarraco*, conegut per altres fonts, en tant que l'escenari de les operacions dels generals romans encarregats de l'elaboració del mapa polític posterior a les invasions. Gràcies a Consenci, sabem de l'activitat desenvolupada pel *comes Hispaniarum* Asteri, general romà d'alta graduació amb importants llaços familiars i patrimonials amb la ciutat de *Tarraco*.⁶⁷ D'acord amb l'Ep. 11*, Asteri estava emparentat amb les elits possessores de la Tarraconense i la seva capital, entre les quals hi havia poderosos membres pertanyents a l'estament eclesiàstic.⁶⁸ Asteri va acudir a *Tarraco*, provinent de la Gàl·lia, en resposta a la sol·licitud d'ajuda formulada pels seus parents, sobre els quals pesava l'acusació d'aproximació al priscil·lianisme.⁶⁹ Consenci ens diu també que el comte Asteri, «al qual s'havia confiat la conducció d'un grandíssim exèrcit i la direcció suprema d'una guerra tan decisiva», va acudir a la ciutat amb una comitiva formada per homes molt poderosos.⁷⁰

Resulta molt interessant posar en relació les informacions facilitades per l'Ep. 11* amb les dades provinents d'altres autors contemporanis, dels quals es desprèn una eventual vinculació entre la vinguda d'Asteri i la segona usurpació de Màxim, que va tenir lloc entre els anys 420-422, gràcies al suport dels bàrbars amb els quals s'havia refugiat després dels episodis del 411.⁷¹ Mentre s'estigué a Tarragona, Asteri va exercir la màxima autoritat civil i militar.⁷² La presència del *comes Hispaniarum* Asteri a *Tarraco* al voltant de l'any 420 confirma el caràcter de la ciutat com a base de les operacions militars dutes a terme per l'Imperi romà a Hispània, alhora que és una demostració del protagonisme assumit per la ciutat en la recuperació de l'eix oriental de la Península per la causa romana occidental.

El relleu de *Tarraco* en la història bèl·lica peninsular del segle v apareix confirmat per altres fonts contemporànies que conservem. L'any 422, el *magister militum* Castí comandava els exèrcits imperials enviats a Hispània per fer front als vàndals que s'havien replegat a la Bètica.⁷³ Hidaci ens explica com, en ser abandonat per les tropes auxiliars visigodes, Castí es va veure obligat a fugir i a buscar refugi a la ciutat de *Tarraco*.⁷⁴ Els textos refereixen com, entre els anys 441-454, la Tarraconense es va convertir en l'escenari de diverses revoltes socials, que coneixem amb el nom de Bagaudia, que obligaren les autoritats romanes a mobilitzar-se en repetides ocasions, amb el suport assidu dels federats visigots.⁷⁵ D'acord amb el testimoni d'Hidaci, el *dux utriusque militiae* Asturi va ser enviat a Hispània l'any 441, on va poder derrotar una multitud de bagaudes de la Tarraconense.⁷⁶ Dos anys més tard, el *magister utriusque militiae* Merobaudes es va enfrontar a «l'ar-

66. DIVJAK, J. (ed.) 1981: *Sancti Aurelii Augustini opera. Epistolae ex duobus codicibus nuper in lucem prolatae*, Viena: recull un conjunt de cartes inèdites de l'epistolari d'Agustí d'Hipona, que va trobar treballant en el projecte de catalogació dels manuscrits agustinians existents en les biblioteques de l'Europa occidental a partir de l'any 1969, entre les quals es troba la citada epístola de Consenci. AMENGUAL, J. 2001: «Consentius/Severus de Menorca. Vint-i-cinc anys d'estudis. 1975-2000», *Arxiu de Textos Catalans Antics* 20, 589-700: constitueix un excel·lent i exhaustiu estat de la qüestió que ens eximeix de citar aquí l'abundant bibliografia existent.

67. CONSENCI, Ep. 11*, 12-13; PLRE II, Asterius 4.

68. Existeixen raons per pensar que la família del *comes Hispaniarum* Asteri va tenir a Tarragona el seu lloc de residència habitual: AMENGUAL, J. 1994: «Vestigis d'edificis a les cartes de Consenci i Sever», a: *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 495.

69. Consenci, Ep. 11*, 7, 2.

70. Consenci, Ep. 11*, 7, 3: *Venit protinus Tarraconam vir illustris Asterius comes, cui tanti exercitus cura et tanti belli summa commissa est, et cum eo tot potentissimorum virorum.*

71. *Chronica Gallica 452, ad ann. 419/422*; Hidaci, *Chronica*, 26, *ad ann. 420*; Gregori de Tours, *Historia Francorum*, 2, 9. Una opinió en aquest sentit a PLRE II, Maximus 7; KULIKOWSKI, M. 2000: «The Career of the *Comes Hispaniarum* Asterius», *Phoenix* 54, 123-141.

72. J. Arce, *Bárbaros y romanos en Hispania*, 220-221. Sobre les funcions específiques del càrrec del *comes Hispaniarum* en aquests anys: *El último siglo de la España romana*, 54; 2002: *Mérida tardorromana (300-580 d.C.)*, Mérida, 19-20, amb la bibliografia corresponent.

73. PLRE II, Fl. Castinus. Pròsper, *Chronica*, a. 422; Hidaci, *Chronica*, 28, *ad ann. 422*.

74. Hidaci, *Chronica*, 28, *ad ann. 422*: *Auxiliorum fraude deceptus ad Tarraconam victus effugit.*

75. L'eclosió del moviment bagàudic s'inscriu en el context més ampli de les dificultats a les quals va haver de fer front l'Imperi com a estructura de poder a Occident, i s'explica per la progressiva desatenció de les regions perifèriques per part dels responsables de l'administració imperial assentats a les capitals provincials. Sobre la Bagaudia, en general, i la hispànica, en particular: VAN DAM, R. 1992: *Leadership and Community in Late Antique Gaul*, Los Angeles, 25-58; G. Bravo, *Revoluciones internas y penetraciones bárbaras*, 43-52; SÁNCHEZ, J. C. 1996: *Los Bagaudas: rebeldes, demonios, mártires. Revueltas campesinas en Galia e Hispania durante el Bajo Imperio*, Jaén, 52.

76. PLRE II, Fl. Astyrus. Hidaci, *Chronica*, 17, *ad ann. 441*: *Asturius dux utriusque militiae ad Hispanias missus Tarraconensium caedit multitudinem Bacaudarum.*

rogància dels bagaudes d'Aracelli». ⁷⁷ La conflictivitat desencadenada per la Bagaudia hispànica seguia vigent l'any 449, data en què Basili i un grup de bagaudes a les seves ordres van eliminar diversos federats visigots que havien buscat asil a l'església de *Turiaso* (Tarassona). Lleó, el mateix bisbe de la ciutat, va perdre la vida com a conseqüència de l'atac. ⁷⁸ L'ambient bèl·lic de l'any 449 va ser aprofitat pel sueu Requiari, les tropes del qual, unides als bagaudes de Basili, devastaren la regió de Saragossa i arribaren a apoderar-se, *per dolum*, de la ciutat de Lleida. ⁷⁹ Va ser necessari esperar fins l'any 454 perquè el visigot Frederic, germà del rei Teodoric II, acabés amb els bagaudes de la Tarraconense i els sotmetés a l'autoritat romana. ⁸⁰

L'exercici de les funcions del *comes Hispaniarum* Asteri a Tarragona, unit al caràcter de la ciutat com a centre logístic dels preparatius per a les batalles que tingueren per escenari la Península entre els anys 439-454, permeten plantejar la possibilitat que *Tarraco* hagués assumit una certa capitalitat sobre el conjunt de la diòcesi hispànica en substitució de l'antiga seu vicarial de Mèrida, l'estatus de la qual apareix difuminat a les fonts com a conseqüència de la presència bàrbara a Hispània. ⁸¹ *Tarraco* hauria pogut exercir abans aquest tipus de funcions, si tenim en compte la presència del *comes Hispaniarum* Asteri a la ciutat dels anys 419-422, càrrec que equivalia en rang i estatus al del *vicarius*.

Per altra banda, és convenient fer un apunt sobre l'impacte de la presència bàrbara en aquests territoris, que es desprèn de la documentació conservada. Pel que fa a la presència goda, les fonts escrites de l'època no es refereixen als visigots com a bàrbars, sinó com a auxiliars o federats. La col·laboració militar dels visigots amb l'autoritat imperial legítima d'Occident permet explicar que aquests apareguin als textos com a garants de la legalitat i de la romanitat a Hispània. ⁸² No obstant, existeix constància d'altres visions literàries dels bàrbars a les fonts. Aquest és el cas dels bàrbars que apareixen referenciats a l'Ep. 11* de Consenci, els quals són qualificats indistintament de *barbari* i *hostes*. Més enllà del que la terminologia suggereix, tampoc

sembla que aquests haguessin suposat un perill polític o territorial real. Els bàrbars de Consenci practiquen el saqueig, però llegeixen llibres en llatí i en coneixen el valor, entren i surten de les ciutats amb completa llibertat i, fins i tot, mantenen relacions cordials amb els seus bisbes. ⁸³

En el transcurs del segle v, l'Església episcopal de *Tarraco* va prosperar al ritme del creixement polític de la capital provincial romana. En aquests anys, el bisbe de *Tarraco* va fer ús de les sòlides bases del seu bisbat per erigir-se en un dels poders efectius de la *ciuitas christiana*. En efecte, els episcopats d'Hilari, Ticià i Ascani feren fructificar les bases del creixement de l'Església local instaurades a l'època d'Himeri i feren un nou pas endavant en el llarg camí de la consolidació institucional de la seu episcopal. ⁸⁴ En virtut de la correspondència de la seu episcopal del seu ministeri amb una capital provincial romana, el bisbe de *Tarraco* va participar del procés general d'enfortiment dels episcopats urbans que es va produir a l'època com a conseqüència del procés d'acaparament de les instàncies institucionals del poder regional per part de les aristocràcies senatorials romanes. L'Ep. 11* de Consenci constitueix un testimoni de gran valor per conèixer alguns aspectes de la vida eclesiàstica de *Tarraco* en el context immediat a l'eliminació de Geronci i el seu col·laborador Màxim. A l'Ep. 11*, el comte i el bisbe apareixen com les autoritats visibles de la ciutat, cadascun en les seves respectives competències.

En la ploma de Consenci, el bisbe és ja un líder urbà, que prové dels sectors acomodats de la societat i que exerceix un control efectiu sobre la realitat urbana. Malgrat l'encara evident superioritat dels funcionaris de l'administració civil i militar romana a les fonts de l'època, el creixement de l'autoritat efectiva del bisbe a la ciutat tardoromana va ser un procés gradual, que ve demostrat per l'estreta col·laboració que es va establir entre ells en el curs del segle v. Els bisbes i els oficials baiximperials van cooperar en diferents àmbits, com ara el foment de l'obediència dels provincials i les activitats de millora urbanes documenta-

77. PLRE II, Fl. Merobaudes. Hidaci, *Chronica*, 18, ad ann. 443: *Aracellitanorum frangit insolentiam Bacaudarum*.

78. Hidaci, *Chronica*, 25, ad ann. 449: *Basilius ob testimonium egregii ausus sui congregatis Bacaudis in ecclesia Tyriassone foederatos occidit. Ubi et Leo eiusdem ecclesiae episcopus ab hisdem qui cum Basilio aderant in eo loco obiit vulneratus*.

79. Hidaci, *Chronica*, 25, ad ann. 449: *Rechiarus [...] Caesaraugustanam regionem cum Basilio in reditu depraedatur. Inrupta per dolum Ilerdensi urbe acta est non parva captivitas*.

80. Hidaci, *Chronica*, 30, ad ann. 453-454: *Per Fredericum, Theodorici regis fratrem, Bacaudae Tarraconenses caeduntur ex auctoritate Romana*.

81. M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 123. La recuperació de Mèrida als sueus per part del rei visigot Teodoric II l'any 455 s'ha interpretat com una restauració de la capital diocesana i del govern imperial a la Península en temps de l'emperador Avit i el seu successor, Majorià: M. Kulikowski, *Late Roman Spain and Its Cities*, 189. Tot i això, aquesta recuperació també seria breu (455-467).

82. UBRIC, P. 2004: *La Iglesia en la Hispania del siglo v*, Granada, 57-92; J. Arce, *Bárbaros y romanos en Hispania*, 159-167.

83. Consenci, Ep. 11*, 2, 4 i 5. FRIEND, W. H. C. 1990: «A new eyewitness of the Barbarian impact on Spain, 409-419», *Antigüedad y Cristianismo VII*, Múrcia, 333-343; ARCE, J. 2003: «The enigmatic fifth century in Hispania: some historical problems», a: GOETZ, H.-W.; JARNUT, J.; POHL, W. (ed.). *Regna and Gentes*, 142-144; *Bárbaros y romanos en Hispania*, 152-159.

84. Un tractament exhaustiu d'aquesta problemàtica a M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 135-191.

des al darrer quart del segle v en ciutats com Mèrida o Tarragona.⁸⁵

El repertori documental conservat, relatiu al bisbat d'Ascani (ca. 450-470), no permet dubtar del grau de consolidació del bisbat tarragoní d'aquests anys, tot i que la precària vertebració de l'autoritat del metropolità eclesiàstic més enllà dels límits de la mateixa *ciuitas* sembla ser la conclusió més plausible en l'estat actual dels coneixements sobre el particular.⁸⁶ En aquest sentit, el corpus epistolar relatiu al cisma promogut pel bisbe Silvà de Calahorra a l'interior de la província eclesiàstica constitueix un testimoni excepcional que obliga a matisar la consolidació dels drets metropolitans sobre les esglésies de la demarcació provincial durant els anys centrals del segle v (464-465).⁸⁷ Amb tot, la política eclesiàstica del bisbe Ascani revela una plena consciència de la preeminència del bisbe metropolità, així com de la importància de l'obediència dels provincials per obtenir un grau de control efectiu sobre les esglésies de la província. En aquesta labor de defensa dels drets metropolitans a l'interior de la circumscripció provincial, Ascani va comptar amb el suport de l'autoritat civil, representada pel *dux provinciae* Vincentius.⁸⁸ Les referències textuais a Vincentius, que és l'últim representant de l'autoritat imperial documentat a la Tarraconense, reapareixen l'any 472, moment en què és citat com el *dux Hispaniarum* que va donar suport als interessos del *rex* Euric, col·laborant amb el got Hedefred en la conquesta visigoda de Tarraco.⁸⁹ Si acceptem la data del 472 per a la captura visigoda de la capital provincial romana, llavors cal reconèixer la vinculació del *dux* Vincentius amb la ciutat de Tarragona i la seva jerarquia eclesiàstica des de feia gairebé una dècada.⁹⁰

Recapitulant, el reconeixement de nous agents socials en l'àmbit local i el progressiu abandó de les regions perifèriques, obligades a resistir per si mateixes i a adaptar-se a la nova conjuntura política i social, són realitats que no amaguen una certa debilitat de l'Imperi romà com a estructura de poder a Occident.⁹¹

Malgrat tot, el cas de Tarraco és il·lustratiu de l'interès continuat de l'Imperi pels territoris peninsulars, així com de la voluntat de perpetuar la identitat i la vitalitat de les ciutats romanes d'Hispania.⁹² L'esforç bèl·lic realitzat per l'estructura imperial en aquests territoris queda ben palès mitjançant les missions peninsulars confiades a Asteri, Castí, Asturi, Merobaudes i Vincentius, els quals perpetuaren els vincles de Tarraco amb la maquinària governamental i militar de l'Imperi en el transcurs del segle v. Tarraco continuaria sent una ciutat regida per les lleis romanes (*ciuitas romanis legibus subdita*) fins als últims dies de l'Imperi romà d'Occident.⁹³ El comportament de la ciutat d'aquests anys demostra la vigència de l'Imperi en aquests territoris, el caràcter de Tarraco com a centre d'irradiació de l'autoritat romana a la Península, així com la continuïtat del sentiment de pertinença a una entitat política més gran fins a l'ocupació militar visigoda de la capital provincial, l'any 472.⁹⁴ L'exercici de les funcions del *dux* Vincentius i la dedicació imperial més tardana provinent de Tarragona, un pedestal d'estàtua dedicat als emperadors Lleó i Antemi al voltant dels anys 467-472, en són una prova fefaent.⁹⁵

Antemi (467-472), últim emperador romà d'Occident reconegut com a tal a Tarraco, va obtenir la porpra imperial en ser promogut per l'emperador d'Orient Lleó (457-474) amb l'objectiu de posar fi als abusos derivats de la vacant al tron occidental des de la mort de Libi Sever, l'any 465. El mateix Lleó havia hagut de fer-se càrrec dels assumptes occidentals des d'aleshores fins l'any de la proclamació d'Antemi, la qual cosa el va convertir en emperador nominal d'Occident. Aquesta és la raó que permet explicar el nomenament d'Antemi per Lleó, ambdós d'origen oriental, així com el suport incondicional prestat per l'Imperi d'Orient en el govern imperial d'Occident d'aquests anys. Inicialment, Antemi va saber propiciar-se el suport del *magister militum* Ricimer a Itàlia, general d'origen bàrbar que exercia la màxima autoritat en

85. La revista *Pyrenae* 39/2, 2008, 121-145, inclou un fòrum de discussió monogràfic sobre la inscripció del pont de Mèrida amb articles de J. Arce, I. Velázquez i M. Koch. Sobre Tarragona: M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 160-164.

86. M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 180-191.

87. *Epistolae I et II Tarraconensium Episcoporum ad Hilarum Papam; Epistula I. Hilari Papae ad episcopos Tarraconenses. De synodali decreto; Epistula II. Hilari Papae ad Ascanium et reliquos Tarraconensis provinciae episcopos; Epistula III. Hilari Papae ad Ascanium Tarraconensem episcopum privatim scripta*, PL LVIII (1847), col. 13-20.

88. PLRE II, Vincentius 3; GARCÍA MORENO, L. A. 1977: «Vincentius *dux provinciae Tarraconensis*. Algunos problemas de la organización militar del bajo Imperio en Hispania», *Hispania Antiqua* 7, 79-89. *Epistula II Tarraconensium Episcoporum ad Hilarum Papam: Filio nostro illustri Vincentio duce provinciae nostrae*, PL LVIII, col. 16.

89. *Chronica Gallica 511, ad ann. 472/473*. El mateix any seria enviat per Euric a participar en la conquesta d'Itàlia, on seria derrotat i assassinat.

90. M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 125-126.

91. J. Arce, *Bárbaros y romanos en Hispania*, 167.

92. M. Kulikowski, *Late Roman Spain and Its Cities*, 162-163; J. Arce, *Bárbaros y romanos en Hispania*, 213.

93. *Epistula Severi*, 12, 8.

94. M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 114-126. Una opinió diversa a M. Kulikowski, *Late Roman Spain and Its Cities*, 150-151, per qui la mort de l'emperador Majorià, l'any 461, va significar el final de la Hispania romana.

95. RIT 100 (CIL II²/14, 947 = II 4109 = ILS 815).

l'organització militar occidental. Així mateix, va ser reconegut emperador pels visigots i els burgundis establerts al sud de la Gàl·lia i pel general Riotamus i les seves tropes romano-britanes a l'Armòrica, els quals li brindaren també el seu suport.

Però ben aviat les coses haurien de donar un gir inesperat per a Antemi. Autoproclamat rei dels visigots després de l'assassinat del seu propi germà Teodoric II, Euric es va enfrontar a Antemi pel domini polític i militar de la Gàl·lia. Antemi va enviar una coalició formada per burgundis, francs i britano-armoricans per combatre'l, però aquesta fou derrotada. Simultàniament, les relacions gens cordials amb Ricimer esclataren a Itàlia. Antemi seria deposat i executat a Roma l'estiu de l'any 472.⁹⁶ La confusió generada per l'assassinat imperial va ser aprofitada pel *rex* Euric, qui va ocupar les ciutats de Tarragona, Arle i Marsella, fet que li va permetre assumir el poder al sud de la Gàl·lia i a la Hispània lliure de presència sueva.⁹⁷

La impossibilitat d'obtenir una datació precisa per a la mencionada inscripció honorífica de Tarragona dificulta la seva interpretació històrica global. La referència conjunta als emperadors Lleó i Antemi proporciona una cronologia aproximada dels anys 467-472, període en què estigueren junts ocupant el tron oriental i occidental respectivament, sense que es pugui precisar més. L'opinió general interpreta l'epígraf com una mostra de la resistència dels tarraconenses davant la ja inevitable annexió als dominis del monarca visigot Euric, en la línia de les posteriors mostres de rebel·lia que apareixen recollides als *Con-*

sularia Caesaraugustana.⁹⁸ Tot i això, en virtut de les dades disponibles, és impossible reconèixer si l'epígraf en qüestió amaga l'existència d'una resistència a Euric i la dominació visigoda, o bé anterior a Ricimer, per la qual ens decantem. Seguint el període de vacant en el tron d'Occident en què Lleó fou emperador únic de les dues meitats de l'Imperi romà, les fonts situen un seguit d'ambaixades dels visigots d'Euric a Orient.⁹⁹ Malgrat tractar-se d'un tema àmpliament debatut pels especialistes, les ambaixades visigodes a Constantinoble s'interpreten com una mostra del reconeixement d'Euric a Lleó com a detentor de l'autoritat legítima a Occident, així com un rebuig dels visigots cap a l'autoritat efectiva exercida per Ricimer fins llavors.¹⁰⁰

Segons la nostra opinió, les ambaixades visigodes a Orient proporcionen el context històric en el qual caldria interpretar la dedicació imperial provinent de Tarragona; no tant com una mostra de l'eventual rebuig de la ciutat als visigots d'Euric, que en tot cas seria posterior, sinó com una demostració de l'adhesió de *Tarraco* i la província sota el seu govern a la decisió de Lleó de nomenar Antemi emperador contra les pretensions de Ricimer d'obtenir el control absolut d'Occident. Tot sembla indicar que aquesta breu fase de suport oriental per reinstaurar l'Imperi romà a Occident no es va traduir en un increment de la presència d'Orient en el registre material de la ciutat d'aquests anys, la qual perviuria i es mantindria sense canvis substancials des de la primera meitat del segle v, per intensificar-se després en el segle vi, ja sota domini visigòtic.¹⁰¹

96. *Chronica Gallica 511*, ad ann. 471/472. A. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity*, 28.

97. *Chronica Gallica 511*, ad ann. 472/473: *Gauterit comes Gothorum Ispanias per Paponem, Caesaraugustam, et vicinas urbes obtinuit. Heldefredus quoque cum Vincencio Ispaniarum duce obsessa Terrachona marithimas urbes obtinuit*; ad ann. 476/477: *Arelate capta est ab Eoricho cum Massilia et ceteris castellis*; *Consularia Caesaraugustana*, ad ann. 473: *Arelatum et Massilia a Gotthis occupata sunt*. També recollit per JORDANES, *Romana et Getica*, 47, 244-245; Isidor, *Historia Gothorum*, 34, ad ann. 466-483.

98. J. Arce, *Bárbaros y romanos en Hispania*, 168-172.

99. Hidaci, *Chronica*, ad ann. 466-467, 1, després recollit per Isidor, *Historia Gothorum*, 34.

100. Una opinió en aquest sentit a VALLEJO, V. 1993: *Bizancio y la España tardoantigua (siglos V-VIII): Un capítulo de historia mediterránea*, Alcalá de Henares, 6.

101. REMOLÀ, J. A. 2000: *Las ánforas tardoantiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis)*. Siglos IV-VII d.C., Barcelona, 226-228; REYNOLDS, P. 2010: *Hispania and the Roman Mediterranean, AD 100-700. Ceramics and Trade*, Londres, 100.

6. TARRACO A L'ÈPOCA VISIGÒTICA. HISTÒRIA POLÍTICA I ECLESIASTICA

Meritxell Pérez Martínez
Universitat Rovira i Virgili

In urbem Tarraconensem, quae est metropolitana
(«A la ciutat de Tàrraco, que és metropolitana»)
Conc. de Tarragona, *praefatio*

D'acord amb el testimoni facilitat per la *Chronica Gallica* de l'any 511, un exèrcit visigot provinent de la Gàl·lia, sota el comandament del *comes Gothorum* Gauterit, va creuar els passos pirinencs en direcció a Pamplona i va conquerir Saragossa i les ciutats veïnes. Simultàniament, una altra formació militar visigoda, liderada per Heldefred, va entrar pels ports orientals resseguint la Via Augusta i, amb la complicitat del *dux Hispaniarum* Vincentius, va prendre possessió de Tarragona. Amb la conquesta de la ciutat, els visigots s'asseguraven l'obediència dels centres urbans més importants del litoral peninsular.¹ Aquests episodis tenien lloc l'any 472 i, amb ells, desapareixia l'autoritat de l'Imperi romà d'Occident a la Tarraconense i començava la seva dependència política respecte al regne visigot de Tolosa i el seu *rex* Euric.² L'interès militar per les principals ciutats de la Tarraconense, inclosa la capital administrativa, suggereix la voluntat d'exercir un control efectiu sobre el conjunt de la província, de la qual cosa es pot inferir un interès manifest dels visigots pels territoris del nord-est peninsular.³ No obstant això, la parquedat i el laconisme de la documentació conservada constitueixen un obstacle insalvable per ponderar l'efecte immediat dels episodis inicials de conquesta a *Tarraco* i els seus territoris dependents.

La historiografia tradicional va interpretar aquestes campanyes militars visigodes com el final de la Hispània romana. Amb ella, haurien desaparegut també l'ordre

i l'estabilitat possibilitats per l'estructura administrativa i governamental de l'Imperi romà fins aleshores. El debat historiogràfic dels darrers anys s'ha mostrat visiblement interessat per aquests temes, la qual cosa ha permès modificar bona part de les antigues interpretacions. La revisió actual sobre el funcionament de l'etnicitat i l'etnogènesi ha contribuït a matisar els trets barbaritzants dels primers regnes germànics europeus, alhora que ha obligat a cridar l'atenció sobre la perpetuació de nombroses realitats anteriors a la desintegració de l'aparell estatal romà en aquests territoris.⁴ Els grups dirigents dels regnes postimperials d'Occident heretaren, en línies generals, un sentit de l'ordre i l'estabilitat, així com un concepte de l'estat, absolutament romans.⁵ Aquests aspectes ocupen un lloc central en la reinterpretació històrica actual sobre el període.

Segons les fonts conservades, l'ocupació militar de la capital provincial de la Tarraconense romana no es va traduir en una submissió política immediata del conjunt de la província als visigots. El testimoni d'Isidor de Sevilla, segons el qual la *nobilitas* hispanoromana de la Tarraconense va oposar resistència a la inicial dominació visigoda, ha estat sobradament utilitzat per la historiografia com a mostra del rebuig dels hispans als visigots d'Euric.⁶ En el mateix sentit, els *Consularia Caesaraugustana* informen de l'existència d'algunes temptatives de revolta frustrades pels membres de les aristocràcies hispanoromanes locals els anys 494 i 506, que es van saldar amb el restabliment de l'autoritat visigoda sobre la província un cop eliminats els rebels.⁷ Si bé el temps transcorregut entre els anys 472 i 494 suggereix una limitada capacitat operativa dels visigots tolosans sobre els territoris ubicats al sud dels Pirineus, la reinterpretació dels episodis de rebel·

1. *Chronica Gallica 511, ad ann. 472/473: Gauterit comes Gothorum Hispanias per Paponem, Caesaraugustam, et vicinas urbes obtinuit. Heldefredus quoque cum Vincencio Hispaniarum duce obsessa Terrachona maritimas urbes obtinuit.*

2. ISIDOR, *Historia Gothorum*, 34, ad ann. 466-483: *Euricus [...] qui post captam Pampilonam Caesaraugustam invadit totamque Hispaniam superiorem obtinuit.*

3. Sobre aquestes qüestions: ARCE, J. 2005: *Bárbaros y romanos en Hispania (400-507 A.D.)*, Madrid, 135; KULIKOWSKI, M. 2004: *Late Roman Spain and Its Cities*, Baltimore, 203-204; COLLINS, R. 2005: *La España visigoda, 409-711*, Barcelona, 2005, 27.

4. POHL, W. (ed.) 1997: *Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in Late Antiquity*, Boston-Leiden-Colònia; POHL, W.; REIMITZ, H. (ed.) 1998: *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800*, Boston-Leiden-Colònia; GOETZ, H.-W.; JARNUT, J.; POHL, W. (ed.) 2003: *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, Boston-Leiden-Colònia.

5. BOWERSOCK, G. W.; BROWN, P.; GRABAR, O. (ed.) 2001: *Interpreting Late Antiquity: Essays on the postclassical World*, Cambridge, VIII.

6. Isidor, *Historia Gothorum*, 34, ad ann. 466-483: *Tarraconensis etiam provinciae nobilitatem, quae ei repugnauerat, exercitus irruptione evertit.*

7. *Consularia Caesaraugustana, ad ann. 494/496: Burdunelus in Hispania tyrandidem assumit; ad ann. 506: Dertosa a Gotthis ingressa est. Petrus tyrannus interfectus est.* Sobre aquests personatges: JONES, A. H. M.; MARTINDALE, J. R.; MORRIS, J. 1971-1992: *The Prosopography of the Later Roman Empire* (PLRE), II, Cambridge, Burdunelus i Petrus 25, 243 i 869.

lia de Burdunelus i Petrus amb una perspectiva actual confirma la preexistència d'una ocupació militar de la Tarraconense, així com el restabliment de l'autoritat legítima dels visigots després de la captura i l'eliminació dels insurrectes.⁸ La referència a les fonts a ciutats de la riba de l'Ebre, com Saragossa i Tortosa, en relació amb aquests moviments de resistència demostra, un cop més, l'interès inicial dels visigots pels enclavaments geoestratègics del territori provincial.

La conquesta militar de les principals ciutats de la Tarraconense romana no es va traduir tampoc en un increment immediat de la presència visigoda en el territori provincial.⁹ La interpretació conjunta de les breus notícies incloses als *Consularia Caesaraugustana* i les dades materials provinents de les necròpolis de l'alta Meseta castellana van portar un bon nombre d'autors del segle xx a sostenir la penetració de masses populars gòtiques en territori peninsular a finals del segle v, provinents de la Gàl·lia.¹⁰ La historiografia contemporània ha matisat el nombre de visigots instal·lats a la Península en aquests moments, mentre que l'estudi arqueològic ha confirmat els problemes derivats de la identificació de les restes materials conservades per criteris d'etnicitat.¹¹ Si bé la presència dels visigots a Hispània es va poder traduir en l'establiment de petits assentaments formats pels soldats i les seves famílies des dels primers anys del segle v, moment en què aquests haurien format part integrant dels exèrcits imperials en qualitat de federats, convé tenir present que fins a la seva dissolució a inicis del segle vi el regne visigot de Tolosa va ser un regne centrat fonamentalment a la Gàl·lia.

Com hem vist, les fonts textuales situen a l'últim terç del segle v la conquesta visigoda de *Tarraco* pels generals d'Euric i, amb ella, la del conjunt de les ciutats més importants de la província romana. Però esclarir els detalls de la incorporació inicial al regne visigot de Tolosa, així com el seu significat per a la història posterior de la capital provincial romana, constitueix una tasca àrdua i difícil en virtut de la documentació

disponible. Respecte a això, la breu notícia inclosa en la *Chronica Gallica* no permet conèixer els detalls de la claudicació i l'obtenció de la ciutat pels visigots. Les mencionades insurreccions de Burdunelus i Petrus, a les quals al·ludeixen els textos, no poden ser vinculades d'una forma directa amb *Tarraco*. Per altra banda, aquests episodis de rebel·lia es relacionen amb la captura de ciutats els anys 494 i 506, la qual cosa planteja un lapse de temps important respecte a les notícies de la *Chronica Gallica* i l'última inscripció de dedicació imperial provinent de Tarragona.¹² Finalment, cal fer menció del nostre desconeixement més absolut pel que fa a l'eventual paper desenvolupat pel bisbe en la història política d'aquests anys.¹³ Aquestes qüestions constitueixen un obstacle important a l'hora de poder precisar els efectes de la conquesta visigoda inicial de la *ciuitas* en temps d'Euric. Malgrat tot, la impressió general no invalida l'existència d'una continuïtat important, també avalada per l'estudi arqueològic.

Si bé les fonts no permeten conèixer el paper desenvolupat pel bisbe de *Tarraco* en aquests moments, la col·laboració de Vincentius amb els visigots planteja la possibilitat d'una continuïtat important de les realitats anteriors a la conquesta. Com hem vist en el primer article d'aquest volum, un seguit de fonts d'origen eclesiàstic avalen la vinculació del *dux* Vincentius amb la capital provincial romana i la seva jerarquia eclesiàstica des dels anys centrals del segle v.¹⁴ En aquests moments, el *dux* i el bisbe eren ja les principals autoritats a l'interior de la *ciuitas*, la col·laboració dels quals es va revelar imprescindible en la labor d'obtenir la submissió dels provincials a l'Imperi. Vincentius, que és l'últim representant de l'autoritat imperial documentat a la Tarraconense, reapareix a les fonts documentals l'any 472, moment en què és citat com el *dux Hispaniarum* que va donar suport als interessos d'Euric a la província, col·laborant amb el got Heldefred en la conquesta de *Tarraco*.¹⁵ La cooperació entre els representants del poder públic i els líders urbans va ser incorporada amb naturalitat al si dels regnes bàr-

8. Una ampliació d'aquests temes pot trobar-se a J. Arce, *Bárbaros y romanos en Hispania*, 168-172; PÉREZ, M. 2012: *Tarraco en la Antigüedad Tardía. Cristianización y organización eclesiástica de una capital provincial romana (siglos III al VIII)*, Tarragona.

9. J. Arce, *Bárbaros y romanos en Hispania*, 146.

10. *Consularia Caesaraugustana*, ad ann. 494/496: *Goti in Hispanias ingressi sunt; ad ann. 497: Gotthi intra Hispanias sedes acceperunt*. La idea dels assentaments populars va ser portada a les seves màximes conseqüències per ORLANDIS, J. 1977: *Historia de España. La España visigótica*, Madrid, 63: «esta inmigración de finales del v daría origen a los asentamientos populares visigóticos de la zona de las necrópolis en la alta meseta castellana», documentats per REINHART, W. 1945: «Sobre el asentamiento de los visigodos en la Península», *Archivo Español de Arqueología* 18, 124-177.

11. RIPOLL, G. 2010: «The Archaeological Characterisation of the Visigothic Kingdom of Toledo: The Question of the Visigothic Cemeteries», a: BECHER, M.; DICK, S. (ed.). *Völker, Reiche und Namen im frühen Mittelalter*, Munic, 161-179: recull la història de la investigació recent sobre l'assentament visigot a la Península, les anomenades necròpolis visigodes i la problemàtica identificació d'una identitat visigoda en el marc de la construcció de la seva etnogènesi.

12. RIT 100 (CIL II²/14, 947 = II 4109 = ILS 815).

13. Tenim constància d'alguns casos en què els bisbes actuaren com a líders de la resistència urbana, especialment a la Gàl·lia: MATHISEN, R. W. 1989: *Ecclesiastical Factionalism and Religious Controversy in fifth-century Gaul*, Washington, 268-272.

14. *Epistula II Tarraconensium Episcoporum ad Hilarum Papam*, PL LVIII, col. 16.

15. *Chronica Gallica 511*, ad ann. 472/473.

bars successors de l'Imperi a Hispània. Aquesta és la conclusió que es desprèn de la inscripció del pont de Mèrida de l'any 483, on es deixa constància de la col·laboració entre el *dux* visigot Salla i el bisbe Zenó en la reforma de les muralles i el pont romà de la ciutat.¹⁶ El cas de Vincentius resulta il·lustratiu de la cooperació que es va establir entre certs líders locals i els representants del poder visigot, fet que confirma la legitimitat dels visigots en aquests territoris, així com un manteniment important de les estructures administratives i urbanes precedents. La carrera del *dux* Vincentius permet suggerir, a més, una assimilació dels personatges que havien destacat en l'administració imperial en un moment precedent.¹⁷ Si bé és lògic pensar que la necessitat d'adaptació a la nova realitat política no va estar exempta de certes tensions, sobretot inicialment, la impressió general no invalida una continuïtat important de les pautes organitzatives precedents, així com una certa voluntat de preservació de l'antic entramat social, sense el qual els bàrbars s'haurien vist condemnats a la seva extinció política.¹⁸ Aquest fenomen va poder ser més visible que mai a les antigues capitals provincials romanes, on els bisbes metropolitans haurien de jugar un paper determinant en el desplegament d'una autoritat encara limitada als confins dels territoris provincials.¹⁹

També des d'un punt de vista arqueològic, el cas de *Tarraco* resulta simptomàtic de l'escassa repercussió dels episodis de conquesta en el destí històric de les ciutats peninsulars, les alteracions més evidents de les quals havien començat a fer-se visibles en un moment anterior, com a resultat d'una particular dinàmica d'adaptació local davant les transformacions del període baiximperial. Les reformes de caràcter defensiu practicades a la part alta de *Tarraco* durant l'últim terç del segle v (torres de l'Audiència, Minerva i plaça Rovellat) es relacionen amb la presència del *dux* Vincentius a la ciutat, tot i que no es descarta l'eventual col·laboració del bisbe de torn, el qual resta poc més que indocumentat per a nosaltres.²⁰ La conquesta d'Euric no va suposar una ruptura en les pautes generals iniciades per *Tarraco* en un moment anterior. Aquesta continuïtat es fa palesa mitjançant l'estudi dels materials arqueològics, dels quals es desprèn que la ciutat continuava sent un

centre urbà actiu, integrat en els circuits comercials i culturals del Mediterrani contemporani. Els treballs d'excavació realitzats al suburbi portuari de *Tarraco* en els darrers anys confirmen la revitalització urbanística d'aquest sector urbà, en un procés simultani a la reactivació del port comercial.²¹ La continuïtat de la dinàmica urbanística i el rol comercial de *Tarraco* confirmen l'escassa repercussió dels episodis de conquesta, alhora que es troben en l'origen d'una nova època de prosperitat per a la capital provincial, coincidint amb la consolidació del domini dels visigots a Hispània després de l'any 507.

6.1. *Tarraco* al segle vi: l'esplendor de la ciutat episcopal metropolitana

La ciutat de *Tarraco* va assistir a una nova fase d'activació del seu relleu polític i eclesiàstic en el transcurs del segle vi, coincidint amb el context històric peninsular derivat de la derrota visigoda de Vouillé de l'any 507 i la posterior tutela ostrogoda sobre les possessions visigodes d'Hispània i la Septimània. Gràcies a la conjuntura política d'aquests anys, *Tarraco* va viure una autèntica explosió de la vida eclesiàstica sota els bisbats de Joan i Sergi, que va tenir efectes visibles en l'organització eclesiàstica de la metròpolis, la diòcesi i la província sota la seva directa jurisdicció episcopal.

La batalla de Vouillé (*Vogladum*) de l'any 507, prop de Poitiers, que va enfrontar els francs de Clovis i els visigots d'Alaric II pel domini territorial de la Gàl·lia postimperial, es va saldar amb la derrota dels segons, fet que va tenir repercussions fonamentals per a l'evolució de les possessions visigodes al nord dels Pirineus.²² A jutjar pels autors contemporanis, la mort del mateix *rex* Alaric II en el combat i la posterior captura de la capital i del tresor reial visigot pels francs van comportar la destrucció del regne visigot de Tolosa i l'expulsió dels visigots als territoris de la Septimània.²³ Però les conseqüències de la victòria franca van ser igualment importants per al destí dels territoris peninsulars controlats pels visigots. La *Chronica Gallica* de l'any 511 ens diu que, després de la batalla, els francs, aliats als burgundis de Gundebald, van perseguir els gots en el seu moviment vers les terres del sud fins a Barcelona,

16. Vegeu els articles d'ARCE, J., VELÁZQUEZ, I. i KOCH, M. 2008: *Pyrenae* 39/2, 121-145.

17. El seu trasllat a Itàlia el mateix any de la conquesta (*Chronica Gallica* 511, ad ann. 472/473) no permet descartar per complet la possibilitat d'un premeditat allunyament per part de les autoritats visigodes.

18. WARD-PERKINS, B. 2005: *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford, 63-83.

19. J. Arce, *Bárbaros y romanos en Hispania*, 148-149; UBRIC, P. 2004: *La Iglesia en la Hispania del siglo v*, Granada, 90-91.

20. Una ampliació d'aquests temes a M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía. Cristianización y organización eclesiástica (siglos III al VIII)*, 195-209.

21. MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 2005: «L'àrea portuària de Tarraco», a: *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 175-187.

22. *Consularia CaesarAugustana*, ad ann. 507; *Vita Caesarii Arelatensis episcopi*, 1, 28; GREGORI DE TOURS, *Historia Francorum*, 2, 37. WOOD, I. 1994: *The Merovingian Kingdoms 450-751*, Londres, 45-48.

23. *Consularia CaesarAugustana*, ad ann. 507; *Chronica Gallica* 511, ad ann. 505/506; Isidor, *Historia Gothorum*, ad ann. 483.

que fou capturada.²⁴ Si bé després de Vouillé els líders visigots havien estat formalment expulsats de la Gàl·lia, els territoris del nord dels Pirineus seguirien allotjant importants nuclis de resistència, amb l'objectiu de recuperar unes terres en què els possessors visigots hi tenien dipositats nombrosos interessos. Aquesta particularitat permet comprendre l'època de prosperitat viscuda per *Tarraco* durant la primera meitat del segle VI. *Tarraco* era la capital dels territoris nord-orientals de la Península, zona de pas natural entre Hispània i la Septimània, d'on els visigots no voldrien allunyar-se amb l'objectiu polític de recuperar les terres més septentrionals de la Gàl·lia.

En aquests anys, un nou element va venir a afegir-se a l'anterior. La mort del *rex* Alaric II a Vouillé va desencadenar una conflictivitat important davant la necessitat d'escollir un successor al tron visigot d'entre els seus dos fills, Gesaleic i Amalaric. Aquest darrer va acabar imposant-se gràcies al suport brindat pel seu avi, el monarca ostrogot d'Itàlia Teodoric el Gran, el qual, un cop eliminats el pretendent al tron Gesaleic i el perill de francs i burgundis a la Septimània, va situar-se al capdavant dels assumptes hispànics amb caràcter de regent.²⁵ Aquest és l'inici del que coneixem com el protectorat ostrogot d'Hispània, que es perllongaria durant gairebé quatre dècades. Durant el regnat de Teodoric, que governaria des de Ravenna en el nom teòric de l'Imperi romà d'Orient a partir de l'any 511, els dominis territorials visigots d'Hispània i la Septimània van passar a formar part integrant del gran projecte polític de restauració romana (*restauratio romani nominis*) emprès pel monarca ostrogot a Itàlia.²⁶ Teodoric va restaurar les estructures de l'administració romana on aquestes havien caigut en desús i va basar el seu programa polític en un respecte absolut per la llei, com a únic camí possible per assegurar l'ordre públic.²⁷ Malgrat el seu cristianisme de confessió arriana, Teodoric va destacar pel seu tracte de favor a l'Església catòlica i per potenciar un enfortiment de les prerrogatives episcopals en la gestió de la vida ciutadana, com a garantia política de la seva pròpia consolidació territorial a les províncies. La figura del bisbe estava destinada a ocupar un lloc fonamental en

l'organigrama polític teodoricà, fet que va repercutir molt positivament en l'afermament de l'autoritat episcopal i l'establiment eclesiàstic als territoris de la corona visigoda. En aquests moments, que coincideixen amb els bisbats crucials de Joan i Sergi, *Tarraco* va assistir a una explosió de la vida eclesiàstica que ens ha deixat nombrosos testimonis, tant a les fonts textuais com a l'arqueologia.

Les informacions relatives a les ciutats de la recentment annexionada província Tarraconense en el període immediat a la conquesta euriciana són pràcticament inexistentes en tots els sentits. Malgrat tot, *Tarraco* posseeix un repertori de fonts d'origen eclesiàstic que permet suplir, en part, aquesta notable absència de documentació a partir dels anys del domini ostrogot. L'estudi dels textos conservats, juntament amb les evidències materials provinents de la ciutat, avalen l'existència d'una nova fase de recuperació del prestigi eclesiàstic de *Tarraco*, que coincideix amb una època de reactivació del protagonisme polític dels territoris del nord-est peninsular durant el període de la influència ostrogoda, com hem vist. L'esplendor eclesiàstica viscuda per *Tarraco* en aquests anys s'explica per la seva capacitat d'influir sobre un extens territori, en tant que capital d'una antiga província romana, així com pel seu caràcter de bisbat institucionalment rellevant en el moment de la caiguda de l'aparell estatal romà.

D'acord amb la documentació relativa als bisbats de Joan i Sergi de *Tarraco*, el segle VI va comportar una nova època d'auge creatiu i institucional, amb importants contrapartides en la reedificació espiritual i material de la seu episcopal, així com en l'articulació territorial del domini episcopal, tant a la diòcesi com a la província eclesiàstica. La convocatòria regular de concilis provincials en el període comprès entre els anys 516-546 i l'exportació de l'estructura jeràrquica de l'Església a les poblacions secundàries del territori provincial (*municipia, castra i vici*) informen del dinamisme de la província eclesiàstica d'aquests anys.²⁸ Aquestes qüestions coexisteixen amb els passos per assentar una política eclesiàstica ferma, encaminada a la promoció dels àmbits de representació de l'autoritat del bisbe de la capital eclesiàstica.²⁹ El con-

24. *Chronica Gallica 511, ad ann. 505/506: Tholosa a Francis et Burgundionibus incensa et Barcinona a Gundefade <rege> Burgundionum capta.* M. Kulikowski, *Late Roman Spain and Its Cities*, 257-261.

25. *Consularia Caesaraugustana, ad ann. 513;* Isidor, *Historia Gothorum, ad ann. 507.*

26. Sota el seu comandament, els ostrogots van esdevenir els caps polítics i militars d'una Itàlia romana restaurada, on les estructures imperials serien fidelment conservades: LEICHT, P. S. 1956: «Epilogo», a: *I Goti in Occidente. Problemi. III Settimana di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo*, Spoleto, 1956, 669-691; LIEBESCHUETZ, J. H. W. G. 2000: «Ravenna to Aachen», a: RIPOLL, G.; GURT, J. M. (ed.). *Sedes regiae (ann. 400-800)*, Barcelona, 20.

27. P. S. Leicht, «Epilogo», 689; SAITTA, B. 1990: «Custodia legum ciuilitatis est indicium: Teoderico l'Amalo e la civiltà romana», *Antigüedad y Cristianismo* 7, Múrcia, 391.

28. Els concilis provincials de Tarragona (516), Girona (517), Barcelona (540), Lleida (546) i València (546) es reuniren sota la presidència dels metropolitans Joan i Sergi, o bé sota la seva influència directa. Aquests concilis inclouen les primeres proves documentals conservades relatives a les esglésies episcopals d'*Emporiae* (Empúries), *Dertosa* (Tortosa), *Ausona* (Vic) i *Urgellum* (Urgell), la qual cosa confirma l'esforç organitzatiu experimentat per l'estructura eclesiàstica de la Tarraconense d'aquests anys. Sobre aquestes qüestions: M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardia*, 259-283.

tacte estret amb l'estructura eclesiàstica del migdia de les Gàl·lies, promoguda per l'administració conjunta de les possessions visigodes situades a ambdós vessants dels Pirineus, s'esgrimeix per explicar la ràpida arribada de les directrius reformistes impulsades per Cesari d'Arle a aquests territoris, des d'on s'haurien difós després al conjunt de la Hispània visigoda.³⁰ El resultat de tot això fou una època d'obertura en què la influència dels bisbes, perceptible en un moment anterior, no deixaria de magnificar-se. D'acord amb l'activitat eclesiàstica d'aquests anys, és obligat concloure que la dominació política dels monarques visigots arrians va anar acompanyada d'una llibertat religiosa, que va afavorir la consolidació institucional del bisbe de *Tarraco* i la seva Església episcopal metropolitana durant la primera meitat del segle VI.

El paper central de l'Església i el bisbe en la societat del segle VI va tenir un reflex evident en l'urbanisme de *Tarraco*. L'eclosió de la capital eclesiàstica apareix reflectida en la consolidació d'una nova topografia de poder episcopal, tal com permeten inferir la conquesta dels escenaris governamentals de la part alta per l'Església, així com el programa de restauració i monumentalització dels escenaris del culte a sant Frutuós en els suburbis (basíliques d'època visigoda de la necròpolis del Francolí i l'amfiteatre).³¹ La consolidació institucional de la seu episcopal metropolitana de *Tarraco* en el transcurs del segle VI va anar acompanyada de tot un seguit d'actuacions destinades a fer ostentació i donar pública imatge de la nova ideologia dominant en l'organització de les relacions ciutadanes. Malgrat tot, aquestes realitats no ens haurien de dur a menysvalorar la superioritat dels representants del poder públic i els seus escenaris de poder a la ciutat, els quals sabem que existien tot i que no els tinguem tan ben documentats.³² *Tarraco* va viure al segle VI una

nova fase de desenvolupament urbanístic i comercial, que va conferir a la capital provincial el perfil característic dels últims segles de la transició a l'Edat Mitjana. La significativa presència de productes orientals a la ciutat d'aquests anys confirma la vitalitat del seu port comercial, així com l'existència d'una demanda ininterrompuda de productes d'importació per part dels sectors acomodats, tant laics com eclesiàstics, que hi continuaven residint.³³

6.2. *Tarraco* sota els regnats de Leovigild i Recared: el preludi dels canvis

La ciutat episcopal de *Tarraco* va viure una època d'esplendor, independència i prestigi que es va perllongar fins als regnats de Leovigild i Recared, al darrer terç del segle VI, moment en què la unificació política del *regnum Visigothorum* i la consolidació de l'autoritat règia, pilars de la labor de govern d'ambdós monarques, van possibilitar l'afermament d'un seguit de realitats que capitalitzarien la història del regne visigot durant el segle VII. Malgrat la seva indiscutible transcendència històrica, els regnats de Leovigild i Recared inauguren una època en què l'absència de documentació disponible per a la majoria de les ciutats peninsulars constitueix un obstacle insalvable en la labor de reconstrucció històrica. Aquesta particularitat no resulta més encoratjadora en el cas de *Tarraco*, on, a la manca d'evidències documentals, s'ha d'afegir el progressiu desplaçament dels monarques i els escenaris d'interès polític cap als territoris del sud de la Península, més propers a l'amenaça representada per la presència de l'Imperi romà d'Orient al llevant hispànic i el nord d'Àfrica. L'absència de documentació, unida a les notícies relatives

29. RIT 938/ICERV 277 i 939/ICERV 278; PÉREZ, M. 2010, «*Sanctus et patronus*. El patrocinio santo de Frutuoso y la consolidación institucional de la metrópoli eclesiástica de *Tarraco* en los siglos de la Antigüedad Tardía», a: GAVALDÀ, J. M.; MUÑOZ, A.; PUIG, A. (ed.). *Pau, Frutuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*, Reus, 599-616; una ampliació a *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 234-259.

30. Les mesures reformistes del conc. d'Agde (506) van tenir una repercussió immediata als concilis eclesiàstics de la Tarraconense de la primera meitat del segle VI, de la qual cosa es desprèn que els contactes entre ambdós vessants pirinencs eren molt estrets. Una ampliació d'aquests temes es pot consultar a M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía. Cristianización y organización eclesiástica*, 213-234.

31. Les primeres evidències d'una activitat edilícia de promoció episcopal a la terrassa superior de Tarragona es daten a partir dels anys 525-550 en les darreres aproximacions: MACIAS, J. M. 1999: *La ceràmica comuna tardoantiga a Tarraco. Anàlisi tipològica i històrica. Segles V-VII*, Tarragona, 235-238; MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. 2008: «Contextos cerámicos derivados de la transformación cristiana de la Acrópolis de Tarragona (s. v/vi dC)», a: *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de l'Escalade-Empuries*, Marsella, 287-293. Una recent hipòtesi de HAUSCHILD, Th. 2011: «Algunas observaciones sobre la construcción de la sala-aula situada detrás de la catedral de Tarragona», *Bulletin Archeologique* v, 31, 311-344, ja plantejada en anteriors treballs seus a partir de les teories de Serra Vilaró, proposa l'existència d'una possible església del segle VI/VII, situada a la gran sala axial del recinte de culte imperial. Sobre les reformes de la basílica del Francolí i la construcció de la basílica de l'amfiteatre, es pot consultar: LÓPEZ, J. 2006: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martirià de Sant Frutuós*, Tarragona, 252-254; TED'A 1990: *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Tarragona, 233; AQUILUÉ, X. 1992: «Las cerámicas de producción africana procedentes de la Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco», tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, 585-587; J. M. Macias, *La ceràmica comuna tardoantiga*, 227-230. Un estudi en profunditat d'aquestes qüestions a M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 248-259.

32. Una actualització d'aquest tema a M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 391-392.

33. Sobre la realitat material de la ciutat d'aquests anys, vegeu J. M. Macias, *La ceràmica comuna tardoantiga a Tarraco*; REMOLÀ, J. A. 2000: *Las ánforas tardoantiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis). Siglos IV-VII d.C.*, Barcelona; J. M. Macias i J. A. Remolà, «L'àrea portuària de Tarracona», 175-187.

als conflictes i les tensions facilitades per alguns autors contemporanis, han propiciat la consideració d'un ambient general d'oposició i aïllament que cal matisar en l'estat actual dels coneixements.

Des de la seva aparició en l'escena política, el *rex* Leovigild va donar mostres de la seva voluntat d'obtenir la unificació política del regne visigot i de contribuir a l'enfortiment de l'autoritat règia, contra les aspiracions de la noblesa i els enemics externs a la corona. La conquesta militar va ser una de les primeres actuacions dutes a terme pel monarca, amb l'objectiu d'obtenir un control territorial complet i hegemònic sobre les províncies d'Hispania i la Septimània.³⁴ A això s'hi va sumar l'adopció d'un seguit de mesures i gestos que, copiats de la simbologia àulica dels emperadors romans d'Orient, redundessin en la imatge de monarca únic que Leovigild aspirava a encarnar. El ceremonial de la cort visigoda, que començaria a desenvolupar-se a partir d'aquests moments, va prendre els models bizantins contemporanis com a inspiració i va emular la pompa de la cort constantinopolitana contemporània.³⁵ L'adopció del tron com a insígnia règia i la confirmació de Toledo com a capital política i eclesiàstica del regne visigot responen a aquest ambient d'imitació de les pautes romanes, que es perpetuaria més enllà de la mort del *rex*.³⁶

Cal interpretar en el mateix sentit el desig d'inaugurar una monarquia hereditària, per mitjà de l'associació al tron dels seus dos fills Hermenegild i Recared, així com el desplegament d'una política matrimonial amb les cases reials merovingies.³⁷ El romanisme de Leovigild es posa de manifest també en la seva faceta com a fundador de noves ciutats.³⁸ Leovigild va encunyar moneda al seu nom, va elaborar tipus monetaris propis i va establir un seguit de seques per tota la geografia peninsular, que perviurien fins als últims dies del regne visigot de Toledo. Finalment, Leovigild va ser el responsable d'una àmplia obra legislativa, encaminada a assegurar la unificació dels grups socials majoritaris en els territoris sota el govern de la monarquia visigoda. El seu programa de domini complet es va complementar per mitjà d'un ampli projecte d'aproximació a la majoria de població hispanoromana, que

va tenir en l'intent fallit d'uniformització religiosa sota l'arrianisme un dels pilars més recordats per la historiografia.

L'absència de testimonis documentals explícits impedeix reconstruir el procés d'integració de *Tarraco* al nou projecte d'unificació territorial i centralització política dissenyat per Leovigild, així com els procediments adoptats per obtenir la submissió dels grups dirigents de la ciutat i la província. La incorporació de *Tarraco* al nou ordre polític apareix a les fonts com un procés finalitzat, fet que impedeix conèixer com es va operar, així com les tensions a què va poder donar lloc. No obstant, un grup de notícies disperses avala l'existència d'una activitat de signe oficial relativament recent a Tarragona a partir dels anys del regnat d'aquest monarca, la qual cosa permet plantejar l'existència d'una campanya de sotmetiment completa i programada en un moment indeterminat anterior a l'any 580. La creació d'un taller per a l'emissió de moneda i la difusió dels tipus monetaris de *Tarraco* al conjunt de la província demostren la seva integració en el nou ordre polític, alhora que permeten plantejar un cert reconeixement de la ciutat en el nou projecte monàrquic, d'acord amb la seva dignitat de capital provincial.³⁹ L'establiment de tallers monetaris en els principals centres urbans de la província, amb sèries completes des de Leovigild fins als últims dies del regne visigot de Toledo, suggereix la voluntat d'estendre l'hegemonia política del monarca al territori provincial en el seu conjunt.⁴⁰

En contra d'antigues interpretacions, les fonts conservades no permeten documentar l'existència d'una persecució religiosa contra els súbdits catòlics de la Tarraconense i la seva capital, més enllà de la supressió dels concilis iniciada pels seus predecessors al tron, la cessió d'algunes esglésies amb els seus béns patrimonials per al culte arrià i la designació d'un nombre reduït de bisbes arrians en alguns enclavaments estratègics del territori provincial (Barcelona i Tortosa). És necessari esperar fins a l'època de la conversió al catolicisme amb Recared per trobar evidències explícites sobre la presència d'arrians en aquests territoris.⁴¹ Finalment,

34. Amb l'annexió del regne sueu de la Gal·lècia, l'any 585, només escapaven al seu domini complet els enclavaments costaners del llevant peninsular, controlats pels romans orientals: JOAN DE BICLARA, *Chronica, ad ann.* 585.

35. BARBERO, A. 1970: «El pensamiento político visigodo y las primeras uncciones regias en la Europa medieval», *Hispania* 30, 251-252; LIEBESCHUETZ, J. H. W. G. 2001: *Decline and Fall of the Roman City*, Oxford, 160.

36. VELÁZQUEZ, I.; RIPOLL, G. 2000: «*Toletum*, la construcción de una *urbs regia*», a: RIPOLL, G.; GURT, J. M. (ed.). *Sedes regiae*, 521-571.

37. Joan de Biclara, *Chronica, ad ann.* 573: *Duosque filios suos ex amissa coniuge, Hermenegildum et Recaredum consortes regni facit*. Leovigild va fer casar el més gran dels seus fills, Hermenegild, amb Ingundis, filla de Sigebert d'Austràsia, i el menor, Recared, amb Rigunthis, filla de Khilperic de Nèustria.

38. Joan de Biclara, *Chronica, ad ann.* 578 et 581; Isidor, *Historia Gothorum, ad ann.* 568, 51. ARCE, J. 2000: «La fundación de nuevas ciudades en el Imperio romano tardío: de Diocleciano a Justiniano (siglos IV-VI)», a: RIPOLL, G.; GURT, J. M. (ed.). *Sedes regiae*, 56.

39. BARRAL, X. 1976: *La circulation des monnaies suèves et visigotiques. Contribution à l'histoire économique du royaume visigot*, Munic, 146-159; GOMES, M.; PEIXOTO, J. M.; RODRIGUES, J. 1995: *Ensaïos sobre história monetária da monarquia visigoda*, Porto, 223-235.

40. MATEU, F. 1936: *Catálogo de las monedas previsigodas y visigodas del Gabinete Numismático del Museo Arqueológico Nacional*, Madrid, 264-283.

41. Una ampliació d'aquests temes a M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 311-323.

les fonts documentals situen a *Tarraco* l'assassinat del príncep Hermenegild, a mans de Sisbert, l'any 585.⁴²

D'acord amb la seva voluntat de crear una monarquia hereditària forta i lliure de la influència de la noblesa, Leovigild va casar els seus dos fills amb dues princeses de la casa reial merovingia i els va assignar tasques concretes en l'administració del regne en nom seu. Seguint les instruccions del seu pare, Hermenegild es va instal·lar a Sevilla amb la seva esposa, la princesa franca Ingundis, per tal de governar els territoris de la Bètica en nom de Leovigild.⁴³ Segons el testimoni de Joan de Biclara, poc temps després Hermenegild, assumint un poder tirànic a Sevilla, va promoure que altres ciutats i fortaleses s'aixequessin amb ell contra el seu pare.⁴⁴ Leovigild va obrir campanya bèl·lica contra el príncep *tyrannus* la tardor de l'any 582.⁴⁵ Als escrits de l'època, la conversió d'Hermenegild al catolicisme nicè, per influència de la princesa Ingundis i el bisbe Leandre de Sevilla, apareix com un tret explicatiu fonamental del conflicte, juntament amb la seva aliança amb els enemics polítics del seu pare: francs, sueus i romans orientals (imperials), tots ells de confessió catòlica.⁴⁶ La conversió religiosa del príncep va facilitar la seva aliança amb els dirigents dels francs, els sueus i els imperials, al mateix temps que li va proporcionar el suport incondicional de les jerarquies eclesiàstiques catòliques peninsulars, especialment de la Bètica i la Lusitània.

Tot sembla indicar que la situació va començar a empitjorar per al príncep rebel l'any 584, en ser abandonat pels seus aliats sueus i orientals després de dos llargs anys d'enfrontament obert (582-584).⁴⁷ Després d'algunes peripècies, entre les quals es troba una ambigua intervenció de Recared, Leovigild va aconseguir capturar Hermenegild a Còrdova l'any 584, on s'havia refugiat després de ser abandonat pels seus aliats.⁴⁸ Desposseït del regne i de la seva cort, Hermenegild va ser enviat a l'exili a la ciutat de València, on havia de

romandre privat gairebé per complet dels seus béns i servei domèstic, amb l'única excepció d'un servent.⁴⁹ Segons Joan de Biclara, Hermenegild seria posteriorment traslladat a la ciutat de Tarragona, lloc on seria assassinat per Sisbert, ja durant l'any 585.⁵⁰

La *Chronica* de Joan de Biclara és l'únic escrit contemporani que menciona Tarragona com a escenari del trasllat i mort d'Hermenegild, a mans de l'enigmàtic Sisbert. Si bé aquesta notícia es considera digna de crèdit per la crítica textual contemporània, no aporta dades concloents respecte a les raons que impulsaren el desplaçament i el posterior assassinat del príncep visigot a la ciutat. L'obra històrica de Joan de Biclara no amaga una admiració explícita per la labor política de Leovigild.⁵¹ En la *Chronica*, escrita sota el regnat unificat de Recared, Hermenegild adopta necessàriament el perfil del príncep rebel, tirà i usurpador.⁵² Aquestes qüestions han fet pensar en la circulació d'una versió oficial de la rebel·lió, elaborada a l'interior del *regnum Visigothorum*, els representants més destacats de la qual haurien estat el mateix Biclars, primer, i Isidor de Sevilla, després.⁵³ Segons aquesta interpretació, Hermenegild hauria estat un tirà, il·legal i usurpador que, no tenint-ne prou amb promoure la revolta de les ciutats peninsulars contra el seu pare, s'hauria aliat amb els enemics externs del regne.

Afortunadament, disposem d'una versió força distinta del que va succeir, elaborada per un seguit d'autors extrapeninsulars, els quals proporcionen una interpretació d'aquests episodis en termes de confrontació religiosa. En aquesta versió, Hermenegild és presentat com un màrtir de la fe catòlica, cridat a un destí providencial, contra l'arrianisme del seu pare.⁵⁴ La interpretació de l'assassinat com a martiri estava destinada a guanyar partidaris militants en la tradició historiogràfica catòlica europea. En arribar el segle XVI, moment de la seva canonització, nombroses llegendes pietoses havien passat a formar part integrant del «dos-

42. Joan de Biclara, *Chronica*, ad ann. 585: *Hermenegildus in urbe Tarraconensi a Sisberto interficitur*.

43. Joan de Biclara, *Chronica*, ad ann. 579; Gregori de Tours, *Historia Francorum*, 5, 38, ad ann. 580.

44. Joan de Biclara, *Chronica*, ad ann. 579.

45. Joan de Biclara, *Chronica*, ad ann. 582; ad ann. 583.

46. GREGORI MAGNE, *Dialoghi*, III, 31; Gregori de Tours, *Historia Francorum*, 5, 38, ad ann. 580, i 6, 43, ad ann. 584.

47. Gregori de Tours, *Historia Francorum*, 5, 38, ad ann. 580; ISIDOR, *Historia Sueborum*, ad ann. 583, 91.

48. En la ploma del bisbe de Tours, la captura d'Hermenegild no està exempta de certes dosis de traïció: Gregori de Tours, *Historia Francorum*, 5, 38, ad ann. 580: *Ille vero adpraehensum osculavit eum et blandis sermonibus delinitum duxit ad castra, oblitusque sacramenti, innuit suis et adpraehensum spoliavit eum ab indumentis suis induitque illum veste vile*.

49. Joan de Biclara, *Chronica*, ad ann. 584; Gregori de Tours, *Historia Francorum*, 5, 38, ad ann. 580.

50. Joan de Biclara, *Chronica*, ad ann. 585.

51. Joan de Biclara, *Chronica*, *introductio*.

52. Una aproximació crítica al relat facilitat per Joan de Biclara es pot consultar a GALÁN, P. J. 1994: *El género historiográfico de la Chronica. Las crónicas hispanas de época visigoda*, Càceres, 145-163; 1998: «La *Chronica* de Juan de Biclara: primera manifestación historiográfica del nacionalismo hispanogodo», a: *Los visigodos y su mundo. Actas de las Jornadas Internacionales (Ateneo de Madrid, noviembre de 1990)*, Madrid, 51-60.

53. P. J. Galán, *El género historiográfico de la Chronica*, 175-208.

54. Les versions de Gregori de Tours, *Historia Francorum*, 6, 43, ad ann. 584 i del papa Gregori Magne, *Dialoghi*, III, 31 van contribuir a difondre la llegenda del martiri d'Hermenegild després de negar-se a prendre la comunió de mans d'un bisbe arrià durant la celebració de la vigília de Pasqua.

sier» de sant Hermenegild, enriquint el relat original amb l'addició de nous detalls.⁵⁵ Se situa, en aquests moments, l'origen de la disputa pietosa que enfrontaria les ciutats de Sevilla i Tarragona pel patrocini celestial de sant Hermenegild.⁵⁶ La devoció despertada pel màrtir en terres andaluses va contribuir a silenciar durant segles la notícia inclosa en la *Chronica* de Joan de Biclara sobre Tarragona, i es va manifestar una clara predilecció per Sevilla com a escenari del martiri.⁵⁷

La mort d'Hermenegild a Tarragona segueix sent un dels episodis més enigmàtics de la vida del príncep visigot, perquè tant les fonts peninsulars com les extrapeninsulars no ho resolen de forma satisfactòria. Els escrits contemporanis no permeten desvelar el perquè del trasllat i assassinat d'Hermenegild a la ciutat, un any després de la seva captura a Còrdova i el posterior exili a València. No obstant, cal interpretar aquest episodi en el marc de les tensions derivades de l'enfrontament entre faccions oposades en la lluita pel poder, com a resposta a les exigències de la implantació del projecte polític de Leovigild en el mapa polític visigot del darrer terç del segle VI. Com hem vist, l'episodi de l'exili, el trasllat i el posterior assassinat d'Hermenegild es va produir l'any 585, després d'una fase de pacificació, reagrupació i sotmetiment de la Tarraconense, que va comportar la incorporació dels principals centres urbans de la província, inclosa la capital, al nou ordre polític.

És lògic pensar en la presència d'un nombre indeterminat d'efectius militars i funcionaris de la corona, encarregats d'assegurar el control de Toledo sobre aquestes ciutats. A aquest propòsit, no és casual que els centres escollits per Leovigild per a l'exili dels rebels fossin sempre ciutats de conquesta recent. València i Tarragona responen a aquesta descripció, com també Barcelona, ciutat escollida per Leovigild per a l'exili del catòlic Joan de Biclara.⁵⁸ Atès el seu caràcter de ciutats de submissió recent, no seria estrany pensar en l'existència de càstigs exemplars, que proporcionessin l'escarment necessari per tal d'evitar així eventuais insurreccions.⁵⁹

Arribats a aquest punt, és necessari fer menció de l'aparició en escena de Sisbert, executor material de l'homicidi segons Joan de Biclara. El testimoni del Biclars no permet esclarir si Sisbert va actuar per compte propi o bé seguint les ordres d'algú altre. Els autors extrapeninsulars no dubten a imputar la responsabilitat de l'assassinat a Leovigild, tot i que no amaguen una certa ambigüitat respecte a la postura de Recared, que per aquelles mateixes dates es trobava als territoris del nord-est peninsular encarregant-se dels preparatius per combatre els francs de la Gàl·lia en nom del seu pare.⁶⁰ Malauradament, la manca de dades complementàries impedeix conèixer la identitat, la postura i els interessos dels diferents protagonistes implicats. L'onomàstica germànica del nom proporcionat per Joan de Biclara no permet dilucidar ni tan sols l'origen ètnic de Sisbert (visigot o franc).⁶¹

Amb el precedent imprescindible de les conquestes assolides per Leovigild durant els anys del seu mandat, el regnat de Recared va comportar un nou pas endavant en el projecte de consolidació i centralització de l'hegemonia visigoda a Hispània, que va obtenir resultats sorprenents en molt poc temps. Dos problemes fonamentals havien quedat sense solució, malgrat els esforços de Leovigild en aquest sentit. Per una banda, es tractava d'eradicar d'arrel les pressions dels enemics externs de la corona, francs i imperials fonamentalment.⁶² Per l'altra, s'havia de trobar una solució definitiva a la dualitat religiosa del regne. Recared va heretar la convicció que el projecte d'unificació política completa era un somni impossible sense la unitat religiosa dels diferents pobles que integraven el *regnum Visigothorum*. Però els intents frustrats d'unificació confessional de Leovigild sota l'arrianisme van servir a Recared per adonar-se de la necessitat d'un canvi d'estratègia amb caràcter d'urgència. El dia 8 de maig de l'any 589, la capital del regne va acollir la cerimònia d'inauguració del Concili III de Toledo, assemblea general a la qual foren convocats els bisbes del conjunt de les esglésies d'Hispània i la Septimània súbdites de la corona visigoda, per tal de fer oficial la conversió del

55. *Acta Sanctorum, Aprilis*, II, Anvers, 1675, 137.

56. MORERA, E. 1981 (reimpr.): *Tarragona cristiana*, I, Tarragona, 77, nota 1.

57. BARONIUS, C. 1613: *Martyrologium Romanum ad novam Calendarii rationem et Ecclesiasticae Historiae veritatem restitutum*, 13 Aprilis, Anvers, 157-158: recull l'opinió generalitzada entre els autors castellans de l'època. *Acta Sanctorum, Aprilis*, II, 134-138: recullen ja el testimoni de Joan de Biclara. L'obra de BLANCH, J. 1985 (2a ed.): *Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona*, I, Tarragona, 46-49: constitueix, per primer cop, una autèntica reivindicació del màrtir per a Tarragona.

58. ISIDOR, *De viris illustribus*, 31.

59. Joan de Biclara, *Chronica, ad ann.* 584: explica com la restauració de les muralles d'Itàlica per Leovigild, l'any 584, va respondre a la voluntat d'humiliar la veïna ciutat de Sevilla, que li havia sigut rebel. Aquesta hipòtesi constitueix una ampliació de les interpretacions anteriors d'E. Morera, *Tarragona cristiana*, I, 74-78 i RECASENS, J. M. 1975: *La ciutat de Tarragona*, II, Barcelona, 23. Se'n pot trobar una completa argumentació a M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardia*, 305-311.

60. Joan de Biclara, *Chronica, ad ann.* 585; Gregori de Tours, *Historia Francorum*, 8, 30, *ad ann.* 585; Gregori Magne, *Dialoghi*, III, 31.

61. Sisbert moriria abatut per una *mors turpissima* dos anys després de cometre l'assassinat: Joan de Biclara, *Chronica, ad ann.* 587.

62. Joan de Biclara, *Chronica, ad ann.* 587; Gregori de Tours, *Historia Francorum*, 9, 31, *ad ann.* 588-589; GREGORI MAGNE, *Epistula IX*, 229; Isidor, *Historia Gothorum, ad ann.* 586, 54.

regne visigot al catolicisme d'arrel nicena i la recepció solemne dels conversos provinents de l'arrianisme.⁶³

La unificació religiosa sota el catolicisme va ser, sens dubte, un dels principals assoliments d'aquest monarca, que va permetre assentar una sèrie de pautes de vital rellevància per a la història posterior del regne visigot en aquests territoris. Els successius monarques comptarien, a partir d'aquests moments, amb el suport de les jerarquies eclesiàstiques catòliques de les ciutats, les quals actuarien com un potent instrument de centralització encarregat de fer arribar l'autoritat règia als confins de la geografia peninsular. L'Església catòlica, per la seva banda, es va unir al projecte d'ordre i estabilitat dels diferents monarques, possibilitant l'inici d'una nova època en les seves relacions amb el poder secular.

Les notícies relatives a la ciutat episcopal de *Tarraco* i els seus titulars eclesiàstics es reactiven durant l'últim quart del segle VI, coincidint amb els anys del regnat de Recared i la conversió de la monarquia visigoda al catolicisme nicè. A diferència del període anterior, la quantitat més gran de documentació conservada permet començar a reconstruir les línies generals del procés d'integració de la ciutat en el nou projecte d'estat. Amb la restitució de les antigues prerrogatives episcopals als catòlics, després del Concili III de Toledo, els bisbes van obtenir més visibilitat en la vida pública de les ciutats i les províncies, i van perfilar-se com els nous agents de la monarquia amb determinades tasques de govern i de gestió delegades pels monarques. Aquestes qüestions van repercutir en una reactivació del protagonisme polític de les ciutats, centres de poder local i regional, especialment en aquells casos en què, com Tarragona, es conjugaven la doble condició de capital de província i seu episcopal metropolitana. L'increment de les monedes en circulació i la consolidació d'un tipus numismàtic propi coincideixen a Tarragona amb la restauració de les antigues prerrogatives metropolitanas del seu bisbe i la seva incorporació al nou projecte d'estat centralitzat.⁶⁴ El rol especial assumit pel metropolità eclesiàstic a la capital coexisteix amb una revitalització de l'Església provincial de la Tarraconense, tal com es desprèn de la represa de l'activitat sinodal, després de quaranta-sis anys sense celebrar concilis.

En el període comprès entre els anys 592-599, la Tarraconense va ser l'escenari de tres concilis provin-

cial, convocats i presidits pel metropolità eclesiàstic.⁶⁵ Les actes d'aquests concilis testimonien l'esforç organitzatiu al qual va haver de fer front l'estructura governativa de l'Església catòlica de la província per fer efectiva la integració de l'Església arriana en aquests territoris. El canvi confessional fou assumit de forma pacífica, tot i que no va estar exempt de certes tensions.⁶⁶ Les reformes impulsades per Recared van afavorir també l'enfortiment de l'estructura eclesiàstica provincial de la Tarraconense, tal com es desprèn de la fixació del nombre definitiu de les seues episcopals sufragànies, que hauria de romandre inalterat fins als últims dies del regne visigot hispànic.⁶⁷

La incorporació de *Tarraco* al nou projecte d'estat visigot catòlic va comportar una certa recuperació del seu antic prestigi polític i eclesiàstic. El creixent interès historiogràfic dels últims anys per la ciutat d'època tardana, unit al millor coneixement arqueològic dels materials del període, permeten començar a plantejar una continuïtat important de la consideració de *Tarraco* com un dels centres polítics i econòmics més actius dels territoris del nord-est peninsular a inicis del segle VII. Aquesta impressió està avalada per la difusió dels tipus monetaris de la capital a diversos punts de la geografia provincial i, molt especialment, per la distribució de les ceràmiques i determinats productes de luxe que, procedents del nord d'Àfrica i de l'Orient bizantins, continuaven fent entrada pel port de la metròpolis.⁶⁸

No obstant, aquestes qüestions no van eximir la ciutat dels primers gèrmens de ruptura respecte a la tradició romana precedent. La definitiva integració de les ciutats peninsulars en el context d'una monarquia visigoda catòlica centralitzada a Toledo al voltant de la figura del *rex* i la seva cort va repercutir en una progressiva remodelació dels antics organismes rectors de les ciutats i les províncies hispàniques. Així mateix, va desembocar en més presència del *rex* i els seus delegats, fet que va accelerar la desaparició de les antigues institucions romanes on aquestes encara seguien en actiu. La centralització de les decisions a Toledo i la creixent ingerència dels monarques en la vida política i eclesiàstica del regne eren realitats destinades a perpetuar-se, que van derivar en una lògica transformació del protagonisme de les ciutats que s'aniria perfilant en els anys posteriors en el marc de les relacions entre el centre i les seves perifèries.

63. Conc. III de Toledo, *proemium*.

64. MILES, G. C. 1952: *The Coinage of the Visigoths of Spain. Leovigild to Achila II*, Nova York, 71-72; CRUSAFONT, M. 1994: «La seca visigoda», a: BENAGES, J. 1994: *Les monedes de Tarragona*, Barcelona, 39-43; MAROT, T. 2001-2002: «La Península Ibèrica en los siglos V-VI: consideraciones sobre provisión, circulación y usos monetarios», *Pyrenae* 31-32, 133-160.

65. Conc. de Saragossa (592), Osca (598) i Barcelona (599).

66. M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 342-348.

67. A més de Tarragona (*Tarraco*), la seu metropolitana, aquestes seus episcopals foren les de Barcelona (*Barcino*), Terrassa (*Egara*), Vic (*Ausona*), Girona (*Gerunda*), Empúries (*Emporiae*), Lleida (*Ilerda*), Urgell (*Urgellum*), Tortosa (*Dertosa*), Saragossa (*Caesaraugusta*), Osca (*Osca*), Pamplona (*Pampilonā*), Calahorra (*Calagurris*), Tarassona (*Tirassona*) i Oca (*Auca*).

68. J. M. Macías i J. A. Remolà, «L'àrea portuària de Tarracona», 175-187.

6.3. *Tarraco* al segle VII: la capital visigoda a la perifèria del regne de Toledo

En virtut de la seva dignitat com a capital provincial i seu episcopal metropolitana, la ciutat de *Tarraco* estava cridada a exercir un poder efectiu sobre el conjunt dels territoris de la Tarraconense visigoda sota la seva jurisdicció, amb prerrogatives delegades des de Toledo. Malgrat la seva rellevància política i eclesiàstica, la consolidació de *Tarraco* en la perifèria del regne visigot catòlic de Toledo en el transcurs del segle VII ha despertat sempre una certa perplexitat entre els especialistes, principalment per la manca gairebé absoluta de fonts documentals conservades. La comprensió de la realitat històrica de *Tarraco* durant el segle VII passa necessàriament per establir el seu grau de participació en el projecte d'enfortiment institucional del poder regi operat en aquells moments, la qual cosa no sempre és possible a causa de la discontinuïtat de la documentació disponible. Les evidències conservades avalen, malgrat la seva escassetat, la definitiva transformació de *Tarraco* en capital visigoda en el decurs del segle VII. Les informacions provinents dels textos, juntament amb la incorporació dels resultats de l'estudi arqueològic, confirmen la validesa d'aquest procés, que va descansar en un diàleg constant entre una sèrie d'elements de continuïtat i la introducció d'un seguit de pautes d'homologació amb la resta de les capitals visigodes contemporànies, amb Toledo al capdavant. Les dades existents no permeten dubtar del caràcter ininterromput de *Tarraco* com el centre burocràtic i institucional de referència en els territoris del nord-est peninsular fins als moments previs a la conquesta islàmica de la Hispània visigoda.⁶⁹ Com en el passat, bona part de la seva preeminència seguia descansant en la seva dignitat episcopal metropolitana. Toledo va reconèixer en tot moment l'estatus de la capital i els seus titulars eclesiàstics, tot i que les relacions entre els líders d'ambdues ciutats no estigueren presidides sempre per la cordialitat esperada.

L'epistolari del *rex* Sisebut conserva una carta adreçada al bisbe Eusebi de Tarragona vers els anys 614-620, per mitjà de la qual es fa patent el conflicte

d'interessos a què va donar lloc la manca de consens en el marc de la nova relació entre el centre i les seves perifèries. L'epístola en qüestió és la resposta a una carta anterior del bisbe Eusebi, en la qual aquest informava desfavorablement sobre el candidat escollit pel mateix monarca per ocupar la seu episcopal de Barcelona, que es trobava vacant. En la seva resposta, Sisebut no només va rebutjar el parer d'Eusebi, sinó que a més li va retreure que se servís d'informadors indignes i que es dedicés a aficions impròpies de l'ofici eclesiàstic (*ludi teatrales*). A continuació, Sisebut va exigir a Eusebi que consagrés immediatament el candidat proposat per Toledo de manera que, amb motiu de la celebració de la Pasqua d'aquell any, «puguem alegrar-nos tant de la seva desitjada consagració com a bisbe, com del vostre consentiment, encara que tardà».⁷⁰ L'autoritarisme que traspuja l'epístola de Sisebut demostra que el monarca tenia plena consciència de la seva potestat en la designació dels bisbes del regne, així com de la necessitat de disposar del consens dels bisbes metropolitans per tal de proporcionar estabilitat i legitimitat a les seves decisions. L'ordenació episcopal seguia sent competència dels metropolitans eclesiàstics, però l'elecció del candidat era ja una indiscutible prerrogativa regia.⁷¹ Aquest episodi constitueix una mostra, en últim terme, dels vincles establerts entre Toledo i les instàncies directives de les províncies del regne en els termes de centre i perifèria. La diplomàtica relativa a la successió d'Eusebi en la càtedra episcopal de *Tarraco*, l'any 631, reproduïx la mateixa pauta de funcionament i especifica l'exigència d'una *sententia regis* prèvia a l'ordenació episcopal.⁷²

La imposició d'un marc polític marcat per una centralització creixent no va eximir els monarques visigots dels inconvenients derivats de l'enfrontament aristocràtic, aspecte que esdevindria endèmic al regne visigot de Toledo fins als seus últims dies. La interpretació d'aquesta conflictivitat en el context de les tensions entre un poder regi unificat, amb centre a Toledo, i les seves perifèries proporciona un quadre explicatiu fonamental per entendre la història de *Tarraco* al segle VII amb tota la seva complexitat. En el transcurs del segle VII, els epígons de les antigues aristocràcies provincials romanes seguien figurant entre els principals

69. La suplantació de Tarragona per Barcelona en la capitalitat provincial de la Tarraconense d'època visigoda sol ocupar un lloc destacat en els escrits dels qui s'han esforçat a explicar la decadència de la primera durant els darrers segles del període tardà. Aquesta hipòtesi a demostrar no explica el silenci de Tarragona en les fonts documentals del període, alhora que es contradiu amb la documentació de tipus eclesiàstic i l'estudi numismàtic. Una ampliació d'aquest tema es pot trobar a M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 359-361.

70. *Epistola VI Eusebio episcopo a Sisebuto rege directa: Ergo deinceps nostrae perennitatis affatus nequaquam exspectes, sed huic viro qui Deo magis quam miserandis placet hominibus, Ecclesiam Barcinonensem regendam gubernandamque committe, quatenus Christo auspice gloriosa patuerit solemnitas Paschae, de eius gaudeamus pontificatu optabile, et de vestra tandem vel sera consensione.* L'edició més recent de l'epístola és encara GIL, J. (ed.) 1972: *Miscellanea Wisigothica*, Sevilla.

71. MARTIN, C. 2003: *La géographie du pouvoir dans l'Espagne visigothique*, Villeneuve d'Ascq-Lilla, 194.

72. *Epistola v Braulionis ad Isidorum i Epistola VI Isidori ad Braulionem: De constituendo autem episcopo Tarraconensi, non eam quam petisti sensi sententiam Regis, sed tamen et ipse adhuc, ubi certius convertat animum, illi manet incertum.* Un ampli tractament d'aquestes qüestions pot trobar-se a M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 369-371.

possessors de terres del regne. Paral·lelament, els successius monarques visigots no van dubtar a afavorir les seves pròpies aristocràcies ètniques, les quals acabarien monopolitzant els càrrecs directius més rellevants de l'Estat i de l'Església.⁷³

Cal situar en aquest context un seguit de revoltes aristocràtiques contra el poder central, que van tenir com a escenari la Tarraconense i la Septimània en el decurs del segle VII.⁷⁴ La documentació escrita relativa a aquestes rebel·lions emmudeix qualsevol referència explícita a la ciutat de *Tarraco*. Les fonts d'origen eclesiàstic, per la seva banda, presenten una època de silenci documental absolut, que es va perllongar durant els regnats de Recesvint, Vamba i els primers anys d'Ervigi (646-683). Però, malgrat la indeterminada participació de *Tarraco* i els seus grups dirigents en les revoltes contra el poder regi de l'època, la documentació d'origen conciliar permet pensar en l'activació d'altres mecanismes de protesta alternatius a mans dels seus bisbes. El bisbe metropolità de *Tarraco* no va assistir als concilis generals del regne celebrats a partir de l'any 646, tot i que sabem que aquests no deixaren de convocar-se. A partir de l'any 683, ho féu només a través dels seus llegats.⁷⁵ No és casual que la mateixa tendència pugui ser documentada pel que fa a la província eclesiàstica de la Narbonesa i el seu titular eclesiàstic durant els mateixos anys.⁷⁶

L'absentisme conciliar dels bisbes de *Tarraco* coincideix amb una etapa convulsa en la història política del regne visigot hispànic. És possible que aquest fos un dels pocs instruments a disposició de les esglésies provincials del moment per fer avinent el seu descontentament. El canvi d'actitud dels metropolitans de Tarragona i Narbona, l'any 683, coincideix amb la promesa règia d'Ervigi de millorar la situació dels damnificats per les revoltes que havien tingut lloc durant els regnats dels seus predecessors al tron visigot. La constatació d'aquest tipus de realitats permet plan-

tejar així mateix un cert esperit de col·laboració entre les elits civils i eclesiàstiques de la Tarraconense i la Septimània, la mateixa condició perifèrica de les quals va poder portar-les a emprendre situacions conjuntes per a la resolució de problemes similars.⁷⁷

La presència continuada del metropolità eclesiàstic a la ciutat, l'exercici de les seves funcions en la convocatòria i la presidència dels concilis provincials de la Tarraconense i la seva assistència als concilis generals del regne es troben entre els principals arguments de la capitalitat ininterrompuda de *Tarraco* sobre la província visigoda durant tot el segle VII. El bisbe metropolità de Tarragona va convocar i presidir els sínodes provincials de la Tarraconense fins a l'últim que ens ha deixat constància de la seva celebració, i va exercir prerrogatives concretes, amb jurisdicció real, sobre el conjunt de les esglésies de la demarcació provincial fins al final del regne visigot de Toledo.⁷⁸ El bisbe de *Tarraco* va assistir a més als concilis generals del *regnum Visigothorum*, en qualitat de metropolità eclesiàstic de la Tarraconense, fins l'any 693.⁷⁹

D'entre els arguments que permeten sostenir la capitalitat provincial d'una forma continuada durant el període visigot, destaquen també els resultats de l'estudi numismàtic. Les valoracions sobre el volum total de les emissions evidencien que *Tarraco* va ser la seca més activa del nord-est peninsular, si bé es detecta una tendència descendent a mesura que avança el segle VII. El taller tarragoní proporciona el nombre més gran d'exemplars conservats a la província i és també el que presenta més continuïtat, amb sèries completes des de Leovigild fins a Àkhila II (amb l'única excepció de Khíntila).⁸⁰ Finalment, *Tarraco* posseeix evidències de la seva progressiva homologació amb la resta de capitals visigodes contemporànies, tal com es desprèn de la unificació monetària i, molt especialment, litúrgica implícita en el *Liber Orationum de Festivitatibus* originari de la ciutat.⁸¹ Juntament amb les dades

73. WICKHAM, C. 1994: *Land and Power. Studies in Italian and European Social History, 400-1200*, Londres, 34.

74. La primera d'aquestes revoltes de signe aristocràtic va tenir lloc durant els darrers anys del regnat de Suintila (ca. 630) i va ser liderada pel seu successor al tron visigot, Sisenand. La segona, capitanejada pel noble Froia, va enfrontar la noblesa dels territoris més septentrionals del regne contra el poder regi amb motiu de l'associació al tron de Recesvint pel seu pare, el *rex* Khindasvint, l'any 649. Finalment, se situa la revolta del *dux* visigot Paulus a Narbona, entre els anys 672-673, durant el regnat de Vamba. La font més important per reconstruir aquesta última insurrecció, la *Historia Wambae regis* de Julià de Toledo, atribueix un paper protagonista al *dux* de la Tarraconense, Ranosind, i el seu garding, Hildigisi, en el curs de la rebel·lió, tot i que no cita mai ni la ciutat de Tarragona, ni el seu bisbe. Sobre aquestes revoltes aristocràtiques: M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardia*, 374-381.

75. Després de més de set lustres sense respondre a la convocatòria d'un concili general, Ciprià de Tarragona va enviar vicaris en la seva representació als concilis XIII, XIV i XV de Toledo, celebrats els anys 683, 684 i 688.

76. El metropolità eclesiàstic de Narbona va assistir per últim cop a un concili general del regne el 638, al Conc. VI de Toledo. Reapareix al Conc. XIII de Toledo del 683, representat per un abat amb caràcter de vicari.

77. En opinió de R. Collins, *La España visigoda*, 94: les revoltes de la Septimània i la Tarraconense responien ja a una divisió del regne per part d'aquests territoris.

78. El conc. d'Egara de l'any 619 és l'últim concili provincial del qual tenim constància escrita.

79. Vera és l'últim bisbe de Tarragona de l'època visigòtica documentat que va assistir al Conc. XVI de Toledo del 693.

80. M. Crusafont, «La seca visigoda», 39-43.

81. El *Liber Orationum de Festivitatibus* es conserva en dos còdexs: el còdex LXXXIX de la Biblioteca Capítular de Verona (segle VIII) i el còdex ADD 30852 del British Museum (segle IX), ambdós editats per VIVES, J. (ed.) 1946: *Liber Orationum de Festivitatibus. Oracional Visigòtic. Edición crítica*, Barcelona, amb l'estudi paleogràfic de J. Claveras.

provinents d'aquesta magnífica mostra de la litúrgia hispanovisigoda, els exemplars de l'escultura decorativa i els bronzes d'ús litúrgic recuperats a Tarragona confirmen l'activitat de la metròpolis eclesiàstica del segle VII, així com la seva sensibilitat respecte als criteris artístics, les modes i els gustos imperants a la cort toledana de l'època.⁸²

El laconisme dels testimonis documentals preservats suggereix que, al final de l'Antiguitat tardana, *Tarraco* va sobreviure en una conjuntura més aviat desfavorable. La consolidació de Toledo com a metròpolis civil i eclesiàstica del *regnum Visigothorum*, la generalització i l'enfortiment de la institució dels concilis generals i la presència més destacada del *rex* i els seus delegats en la vida de les ciutats i les províncies van culminar en un progressiu desmantellament de les funcions de les antigues capitals provincials romanes, la seva autonomia i el seu prestigi tradicionals. Malgrat tot, existeixen motius per pensar que la gradual pèrdua del seu antic protagonisme polític no es va traduir en una interrupció immediata de les activitats urbanes essencials.⁸³ La presència continuada del bisbe a la ciutat s'albira com un motor urbà de primer ordre, que va possibilitar la perpetuació de la vitalitat i el dinamisme de *Tarraco* i la seva Església fins al final del regne visigot de Toledo.

En contra d'antigues opinions, la presència del bisbe a la ciutat no va obstaculitzar ni comprometre el potencial mercantil que aquesta va continuar exercint en els àmbits regional, provincial i peninsular. L'arribada ininterrompuda de productes d'importació al port de la ciutat, procedents del nord d'Àfrica i la Mediterrània oriental, així com la seva posterior distribució al territori mitjançant un comerç regional, són realitats que comencen a ser documentades a Tarragona, i que obliguen a matisar les tesis dels que van veure el segle VII com una etapa d'absoluta decadència i aïllament.⁸⁴ L'augment de les tensions entre els dirigents de l'Imperi romà d'Orient i el califat als territoris de la Mediterrània occidental aviat portaria com a conseqüència l'obertura d'un nou episodi en la història dels pobles de la conca mediterrània. Les dades conservades impedeixen escatir l'impacte del nou rumb de la història política mediterrània en el desenvolupament de la vida urbana de *Tarraco*, tot i que la preservació del seu caràcter jurídic i institucional i el seu potencial mercantil ininterromput permeten pensar que, pels volts de l'any 700, la ciutat era encara activa i important.

6.4. *Tarraco* al segle VIII: la conquesta islàmica i la *Tarraquna* andalusina

A inicis del segle VIII, la Mediterrània assistia expectant a la creixent inestabilitat política dels pobles assentats a la seva riba. En aquests moments, la política expansionista del califat omeia, unida a les derrotes militars de l'Imperi romà d'Orient en aquests territoris, haurien de tenir un paper fonamental en el final del regne visigot de Toledo, juntament amb els efectes de les endèmiques lluites pel poder que havien capitalitzat la seva història en el decurs del segle VII.⁸⁵ El coneixement actual sobre la *Tarraquna* andalusina no ha millorat essencialment en els últims anys, principalment a causa de les contradiccions que presenten les fonts conservades i del limitat interès arqueològic pels materials d'aquests segles. La informació disponible no permet reconstruir amb exactitud com va afectar el nou rumb de la història política mediterrània en el desenvolupament de la vida urbana de Tarragona a partir d'aquests moments, més enllà de les lleus notícies provinents d'un heterogeni grup de fonts d'informació.

Les dades documentals relatives a la situació de la Hispània visigoda en els anys previs a la conquesta islàmica dibuixen un ambient d'intrigues i rivalitats dinàstiques, que continua despertant l'interès dels especialistes per la dificultat de conciliar les contradictòries informacions existents. A la mort del *rex* Vítiza, l'any 710, el regne visigot de Toledo va passar a recaure a mans de la reina vídua i els seus tres fills. Un cop expulsats de la capital del regne a causa d'una rebel·lió a l'interior de la cort, Àkhila (II) s'erigí en el portaveu dels drets legítims de la facció vitizana al tron visigot. Sabem que Àkhila (II) havia estat nomenat *dux* de la Tarraconense en vida del seu pare i que, gràcies al suport de les aristocràcies laiques i eclesiàstiques de la Tarraconense i la Septimània, va aconseguir enfortir la seva posició en poc temps, arribant a exercir l'autoritat pròpia d'un *rex* en aquests territoris. Pels mateixos anys, Roderic aconseguia alçar-se al capdavant d'una rebel·lió a la Bètica, forçant el replegament dels vitizans als territoris més septentrionals de la Península. Sobre els fets que succeïren després i que acabarien motivant la invasió de les tropes arabo-berbers establertes al nord d'Àfrica, l'any 711, regna una confusió gairebé total. Contra la versió tradicional sobre la traïció vitizana, actualment sembla imposar-se que la penetració de les tropes nord-africanes es produís contra la tirania de Roderic, rival dels descendents legítims de

82. MUÑOZ, A.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J. 1995: «Nuevos elementos decorados de arquitectura hispano-visigoda en la provincia de Tarragona», *Archivo Español de Arqueología* 68, 293-301.

83. M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 381-399.

84. J. M. Macias i J. A. Remolà, «L'àrea portuària de Tarracona», 175-187.

85. WARD-PERKINS, B. 2000: «Constantinople, Imperial capital of the fifth and sixth centuries», a: RIPOLL, G.; GURT, J. M. (ed.). *Sedes regiae*, 78; ISLA, A. 2002: «Conflictos internos y externos en el fin del reino visigodo», *Hispania* 211, 619-636; R. Collins, *La España visigoda*, 121-131.

Vítiza, tot i que es dubta d'una invitació prèvia per part dels vitizans.⁸⁶

Les revisions crítiques actuals tendeixen a situar l'arribada de les tropes del general Mussa a Tarragona al voltant dels anys 713-714.⁸⁷ Entre l'eliminació de Roderic (711) i la conquesta arabomusulmana de Tarragona (714), passen uns tres anys en què els territoris del nord-est peninsular i la Septimània pogueren romandre a mans del *rex* Àkhila II. Existeix constància d'un manuscrit en lletra gòtica, custodiat al monestir de Ripoll, que exclou Roderic de la llista dels reis gots i que, després de Vítiza, fa constar els regnats dels seus dos fills Àkhila II i Ardó. En el document en qüestió, s'atribueix al primer un mandat de tres anys i al segon un de set.⁸⁸ Ara com ara, la prova més fefaent del regnat d'Àkhila II en aquests territoris està constituïda per les monedes que aquest va encunyar amb el títol de *rex* a les ciutats de Tarragona, Girona, Saragossa i Narbona.⁸⁹ És possible que el regnat d'Àkhila II als territoris del nord-est peninsular arribés a la seva fi amb les conquestes islàmiques de les ciutats de la vall de l'Ebre i Tarragona, el 714. A continuació, Ardó pogué seguir com a *rex* als territoris més septentrionals del regne fins que els exèrcits araboberbers creuaren els Pirineus i conqueriren la Septimània, vers l'any 721.⁹⁰

Bona part de les incerteses que giren al voltant de la *Tarraquna* andalusina prové de l'insalvable desconeixement relatiu als episodis de conquesta. Aquesta és una qüestió important perquè, d'acord amb les normes del dret islàmic, el destí immediat de les ciutats recentment conquerides depenia en bona mesura de la manera que aquestes havien estat sotmeses.⁹¹ En general, els territoris més septentrionals d'al-Àndalus van ser dominats per capitulació, mitjançant l'establiment de pactes.

No obstant, sabem que alguns territoris fronterers van ser conquerits per la força de les armes, com la major part d'al-Àndalus. Escrita a inicis del segle XI, la descripció geogràfica d'Ahmad al-Razi suggereix que la ciutat de Lleida va ser sotmesa després de l'establiment d'un pacte, mentre que el seu relat sobre la captura de Tarragona no escatima detalls referents a la violència del procés d'incorporació de la ciutat als dominis califals.⁹² El dret musulmà considerava que les terres conquerides per mitjà de l'ús de la força formaven part del botí dels conqueridors, motiu pel qual aquestes passaven a mans del poder central amb caràcter indivisible per tal de poder exercir sobre elles un domini efectiu en matèria fiscal i de la propietat de la terra.⁹³ Aquesta és també una qüestió important perquè permet pensar en un cert interès del califat per la ciutat de Tarragona.⁹⁴

El silenci de les fonts documentals conservades, unit al caràcter fronterer de *Tarraquna* en el conjunt dels territoris d'al-Àndalus, permet comprendre la incredulitat amb què la historiografia tradicional ha abordat la qüestió de l'ocupació islàmica de la ciutat un cop conquerida als visigots. Aquesta visió ha estat legitimada durant segles per una parcial lectura de les fonts àrabs i un gairebé complet desconeixement dels materials arqueològics islàmics. Malgrat les escasses notícies que fan una referència explícita a la *Tarraquna* andalusina, és obligat pensar en una certa ocupació musulmana de la ciutat i el seu territori immediat, tal com permeten inferir alguns textos àrabs tardans.⁹⁵ En un article de l'any 1999, M. Ación es va dedicar a sistematitzar els tipus de poblament islàmic existents a al-Àndalus durant el segle VIII, i va arribar a definir dues fases o esquemes successius. Segons l'autor, en un primer moment els nousvinguts procediren a assentar-se a

86. *Continuatio Hispana a. DCCLIV*, 68, ad ann. 711; A. Isla, «Conflictos internos y externos en el fin del reino visigodo», 622-623.

87. Un plantejament de les diverses interpretacions existents es pot consultar a VIRGILI, A. 1984: «La qüestió de *Tarraquna* abans de la conquesta catalana», *Quaderns d'Història Tarraconense* 4, 7-36; BALANYÀ, P. 1992: *Crònica política de la Pre-Catalunya islàmica*, Barcelona, 11.

88. Sobre el document *Parisinus 4667* (ca. 828), conservat al monestir de Ripoll, es pot veure BARBERO, A.; VÍGIL, M. 1991 (5a ed.): *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*, Barcelona, cap. v: «El problema de la invasión musulmana».

89. Una aproximació a les monedes d'Àkhila II es pot trobar a F. Mateu, *Catálogo de las monedas previsigodas y visigodas*, 264-269; PALOL, P. de 1989: *El Bovalar (Seròs, Segrià)*, Barcelona-Lleida.

90. R. Collins, *La España visigoda*, 142.

91. MANZANO, E. 1999: «Las fuentes árabes sobre la conquista de Al-Andalus: una nueva interpretación», *Hispania* 202, 389-432.

92. «Et Tarkona fue de los lugares más antiguos que fallan fundamentos muy viejos et muy maravillosos, et hay cosas que non se desfacen por ningún tiempo; maguer todas las destruyó Tarif fijo de Masair quando entró en España; et él mató las gentes, et destruyó las obras, mas no pudo todas; tanto las ficieron de firmes!». Aquesta és la transcripció del text que proporciona E. Morera, *Tarragona cristiana*, I, 192. Amb algunes variants de grafia: CHALMETA, P. 1994: *Invasión e islamización: la sumisión de Hispania y la formación de al-Andalus*, Madrid, 190.

93. Un desenvolupament d'aquestes qüestions es pot trobar a E. Manzano, «Las fuentes árabes sobre la conquista de Al-Andalus», 427-428.

94. Una ampliació d'aquests temes, en relació amb Tarragona, a M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 414-416.

95. La descripció geogràfica d'Ahmad al-Razi (segle XI) fa referència a l'efectivitat productiva dels regadius de l'horta tarragonina: «Et Tarkona ha muy buen término, et muy fermoso, et muy regancio, et cumplido de muchos frutos», citat per E. Morera, *Tarragona cristiana*, I, 192, amb algunes variants de transcripció a P. Chalmeta, *Invasión e islamización*, 190. L'obra geogràfica i cartogràfica de Sharif al-Idrisi (segle XII) refereix també la ciutat de *Tarraquna* i el seu port marítim: CONDE, J. A. (ed.) 1993: *Idrisi. Descripción de España*, Madrid, 147. Per fi, el testimoni d'al-Himyari (segle XV) proporciona una interessant descripció de *Tarraquna* a través de l'episodi de l'ancià Ibn Zaidan i els seus companys, comerciants de Siurana, que acudiren a la ciutat per comerciar amb els seus productes: MAESTRO, M. P. (ed.) 1963: *Kitab ar-Rawd al-mi'ar*, València, 256-258. Sobre aquestes i altres fonts i les seves possibilitats interpretatives, vegeu M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 416-417.

les antigues seus episcopals d'època visigòtica, on, per interessos eminentment fiscals, situarien la figura d'un *amil* o governador provincial, encarregat de liderar la comunitat urbana amb el suport del bisbe (Barcelona i Girona). Acién va insistir en l'interès inicial dels conqueridors per instal·lar una estructura administrativa i fiscal eficient a les ciutats. Tot i això, per al cas de Tarragona, arribava a la conclusió següent: «Quizá sea más apropiado pensar [...] en la no presencia musulmana en la ciudad, y en este caso concreto debido a la huida del obispo Próspero, lo que imposibilitó la simbiosis *amil-obispo*».⁹⁶ Vers la meitat del segle VIII, aquest esquema inicial es veuria progressivament substituït per un altre, caracteritzat per la predominança dels àmbits rurals.

El cas tarragoní pateix d'una gairebé absoluta manca de documentació, que impedeix conèixer la postura dels seus habitants i dirigents locals respecte a la ja inevitable annexió del regne d'Àkhila II als dominis del califa omeia. En efecte, no existeixen notícies directes que permetin documentar la fugida del bisbe amb motiu de l'ocupació àrab de la ciutat. La figura del bisbe Pròsper planteja seriosos problemes de veracitat històrica, en el sentit que es tracta d'un personatge que no apareix documentat fins a l'època moderna.⁹⁷ Malgrat tot, es disposa d'alguns indicis que avalen la hipòtesi d'una certa dispersió amb posterioritat a la conquesta. El còdex que conté el *Liber Orationum de Festivitatibus*, procedent de Tarragona i actualment custodiat a la Biblioteca Capitular de Verona, disposa d'un seguit d'anotacions marginals, l'estudi paleogràfic de les quals permet conèixer alguns detalls del periple seguit pel document des de la seva sortida de Tarragona fins a la ulterior arribada a Verona.⁹⁸ D'acord

amb les informacions facilitades per les notes adventícies incorporades a l'original, el text litúrgic hagué de sortir de Tarragona en un moment indeterminat anterior als anys 730-740, moment en què el còdex es trobaria a Pisa. Aquesta qüestió és altament rellevant perquè el *Liber Orationum de Festivitatibus* constitueix l'única prova documental contemporània relativa a la dispersió eclesiàstica que va seguir la conquesta àrab de Tarragona, l'any 714. Per altra banda, és possible plantejar-se un trasllat simultani dels objectes sagrats i les relíquies dels màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi. El prestigi assolit pels màrtirs tarragonins a les costes de la Ligúria italiana, sota l'advocació dels quals es fundà un establiment monàstic, està ben testimoniada gràcies al document de donació de l'emperadriu Adelàgia de l'any 986.⁹⁹ L'itinerari hipotètic seguit pels objectes sagrats de l'Església episcopal de Tarragona va poder recórrer ports actius del Mediterrani de l'època, com Càller o Gènova, i centres culturals emergents, com Pisa o Verona. Però les condicions sota les quals es va produir aquesta dispersió, així com els seus responsables eclesiàstics, resten poc més que indocumentats per a nosaltres.

L'arribada dels exèrcits arabomusulmans a aquestes terres es troba en l'origen d'una època incerta en la història del nord-est peninsular que, un cop més, no es pot desvincular de la conjuntura política i militar del Mediterrani contemporani. Escatir els efectes de la incorporació de Tarragona als dominis califals exigeix la formulació d'una proposta de treball multidisciplinari que englobi, sota plantejaments actuals, les conclusions de l'estudi historicodocumental, arqueològic i filològic per tal de conèixer de primera mà l'abast del domini islàmic en els territoris de la futura Catalunya Nova.

96. ACIÉN, M. 1999: «Poblamiento indígena en Al-Andalus e inicios del primer poblamiento andalusí», *Al-Qantara* 20/1, 47-64, esp. 60-61.

97. Els relats llegendaris sobre el final de la Tarragona d'època visigòtica foren compilats per primera vegada per l'humanista PONS D'ICART, L. 1981 (reed.): *Libro de las grandezas y cosas memorables de la Metropolitana, Insigne y Famosa ciudad de Tarragona*, Tarragona, 247. La recuperació i readaptació de la llegenda sobre la *translatio* de les relíquies de Fructuós a Itàlia en època contemporània es deu a SERRA, J. 1943: *San Próspero de Tarragona y sus discípulos refugiados en Italia en el año 711*, Barcelona, 37-43; on, per primer cop, s'atribueix a Pròsper la iniciativa del trasllat. L'estudi hagiogràfic del «dossier» de Pròsper de Tarragona demostra un desenvolupament inicial del seu culte a l'època moderna, que s'inspira en el «dossier» del bisbe homònim de Reggio de l'Emília. Una ampliació d'aquestes qüestions es pot trobar a M. Pérez, *Tarraco en la Antigüedad tardía*, 407-411.

98. CASTELLANI POLLIDORI, O. 1997: «Per una pausa di riflessione sull'*Indovinello Veronese*», *Studi Linguistici Italiani* 23, 153-179; constitueix un complet estat de la qüestió sobre els principals problemes historiogràfics relatius al document. Una actualització a VIVANCOS, M. C. 2006: «El oracional visigótico de Verona: notas codicológicas y paleográficas», *Cuadernos de Filología Clásica* 26/2, 121-144.

99. Reproduït per FLÓREZ, E. 1859 (reed.): *España sagrada*, xxv, Madrid, 28.

7. LA LITÚRGIA DE LA *DOMENICA IN CARNES TOLLENDI* EN L'ORACIONAL DE VERONA

Rafael Serra Abellà
ISCR Sant Fructuós

7.1. L'escola eucològica de la Tarraconense

Hom sap que els llibres litúrgics sempre són acumulatius i compilatius. Tots els estudiosos de la litúrgia hispànica afirmen l'existència a Tarragona d'una escola eucològica i que aquesta tingué un lloc important en la formació i codificació del ritu hispànic.¹ Això és llei general de la història dels textos litúrgics. En l'antiguitat les seus episcopals metropolitanas eren capaces de generar materials litúrgics propis que servien de model i eren emprats per les esglésies sufragànies. La tradició conciliar de la Tarraconense legisla moltes vegades sobre qüestions litúrgiques. És així que el primer concili de la Tarraconense, del qual es conserven les actes, fou celebrat a l'agost de l'any 516. Com a exemple, el concili de Girona de l'any 517, que esdevé un intent d'unificació dels usos litúrgics. És l'època dels grans bisbes de Tarragona, Joan i Sergi, contemporanis de sant Just d'Urgell, que exerciren el seu ministeri episcopal durant el segle VI. És el temps de la creativitat litúrgica que té com a substrat la romanització secular del país i els intercanvis amb les esglésies de l'Àfrica i de l'Orient. També de l'Església de Milà. Encara que els formularis litúrgics hispànics no permeten ser datats abans del segle VI, no es pot posar en dubte que aprofiten materials d'una tradició més anterior. La tradició litúrgica que cal situar en l'època visigòtica és hereva de la tradició pròpia hispanoromana, d'arrel paleocristiana.

Si bé és veritat que hom no coneix la paternitat dels textos litúrgics, sabem que en l'àrea eclesial de la Tarraconense hi ha els noms de sant Just d'Urgell, que morí el 546,² Pere de Lleida (s. v-vi), Joan de Saragossa († 631), Brauli de Saragossa († 651), Joan de Biclaram († 621), Quirici de Barcelona († 666) i d'altres, dels quals hi ha referència que crearen textos

litúrgics. I comptem, també, amb el testimoni tan important de sant Eugeni, que, a la meitat del segle VII, escriu al bisbe de Tarragona, Protasi, dient-li que no es veu amb cor de compondre els textos que aquest abans li havia demanat, atesa la qualitat dels que hom crea i utilitza *in hac patria*, és a dir, a la Tarraconense.

Aquesta referència constitueix un preciós testimoni de la creativitat litúrgica de les esglésies de la Tarraconense en l'àmbit cultural visigòtic.³ Aquesta escola eucològica és en la base de l'anomenada «tradició A»⁴ i es conservà en la tradició manuscrita més antiga que coneixem del *corpus liturgicum hispanicum*. A part de la Missa de Sant Fructuós,⁵ coneixem l'ofici litúrgic de les hores, que s'empraven a la ciutat, en l'Oracional de Verona (OV). Són els números de l'edició crítica de Vives-Claveras, 446-468. Els textos eucològics per a la celebració dels sants protomàrtirs de Tarragona tenen tot l'aire de ser antics i segurament, almenys en el seu nucli més original, de finals del segle VI o d'inicis del segle VII. Aquesta afirmació caldria verificar-la havent fet una anàlisi crítica del text i l'assenyalo només com a hipòtesi.

L'anàlisi liturgicoteològica d'aquest tresor litúrgic està encara per fer. És de la mateixa època en què cal situar l'origen dels textos de l'Oracional de Verona per a la celebració de l'ofici dels sants protomàrtirs de Tarragona. Coneixem, doncs, com era celebrada a Tarragona litúrgicament la memòria dels nostres sants, tant pel que fa a l'eucaristia com a l'ofici. No cal ni dir que obeïa en aquells segles a un tipus litúrgic episcopal i catedralici. Totes les esglésies d'Hispania celebraven la memòria dels sants protomàrtirs de Tarragona. I llurs noms estan inscrits en els calendaris litúrgics hispànics més antics. Fins i tot en el *Martyrologium Hieronymianum*.

1. PINELL, J. 1986: *Litúrgia hispànica*, Barcelona. És una obra compiladora del màxim estudiós de la litúrgia hispana. Hi ha la bibliografia més important sobre el tema; la referència a la nombrosíssima bibliografia pròpia i als estudis fonamentals, clàssics i més moderns sobre aquesta tradició litúrgica d'altres autors; com també de les edicions crítiques existents dels llibres litúrgics.

2. CODOÑER, O. 1964: *El «De viris illustribus» de Isidoro de Sevilla*, Salamanca, 57, on hi ha la notícia que sant Just d'Urgell compongué oracions sàlmiques. També referent al bisbe Pere de Lleida, *ibidem*, 32.

3. PINELL, J. 1995: «Unes oracions del segle VII amb destí a Tarragona», *Miscel·lània Litúrgica Catalana* VI, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 61s.

4. La tradició A representa el *corpus euchologicum* procedent i conservat a la part meridional de la Península, i al voltant de les dues seus metropolitanas: Tarragona i Toledo. La tradició B es crea i arriba des de la part septentrional, al voltant de la seu de Sevilla, marcada pel *corpus isidorianum*. Estan molt interrelacionades.

5. FÉROTIN, M. (ed.) 1912: *Liber Mozarabicus Sacramentorum*, París; WARD, A.; JOHNSON, C. (ed.) 1995: *Liber Mozarabicus Sacramentorum*, Sèrie Bibliotheca Ephemerides Liturgicae, Subsidiaria 78, Roma. Se cita amb la sigla LMS.

7.2. L'Oracional de Verona

L'Oracional està conservat en el manuscrit LXXIX de la Biblioteca Capitular de Verona.⁶ No es pot dubtar que hagués estat escrit abans de la dominació sarraïna. Els seus caràcters paleogràfics han estat estudiats en el treball de Miguel Carlos Vivancos.⁷ Certament, sens dubte, és un llibre propi de la litúrgia hispànica i amb raó es pot anomenar «visigòtic», car la seva última recopilació es féu en el temps del regne dels visigots. Sobre la seva implantació, cal tenir present l'estudi de M. Díaz y Díaz.⁸ També continuen sent vàlids els continguts de la introducció de J. Vives de l'edició de l'Oracional (p. 13-14) i les observacions de M. Mundó.⁹ Els estudis sobre l'Oracional han estat múltiples per tal com és un tresor valuós. I al meu entendre encara cal fer un estudi exhaustiu i en la seva totalitat del contingut d'aquest llibre litúrgic, un dels més preciosos de l'antiguitat cristiana i importantíssim en la història de la litúrgia. L'Oracional de Verona, que s'ha d'anomenar més correctament com a *Liber orationum festivus*, encara que estigués en ús de manera indiscutible a l'Església de Tarragona, no vol dir que sigui totalment tarragoní; és la versió d'un arquetipus comú a totes les esglésies d'Hispania, i segurament l'arquetipus era toledà, segons les indicacions de Díaz y Díaz. D'aquest oracional sant Julià de Toledo en va fer una revisió entorn del 680, i segons aquest autor la data de compilació i adaptació de l'OV es va fer vers el 682-683, i per tant som davant d'un llibre litúrgic en ús, a l'Església metropolitana, a la segona meitat del segle VII.¹⁰

Aquest oracional va ser emprat amb tota probabilitat sota els pontificats dels bisbes metropolitans Audax, que participà en el IV Concili de Toledo, Selva, Protasi (que signa les actes del VI i VII Concili de Toledo),

Faluax, Cebrià, Vera i potser Pròsper (sant). És decisiva des del punt de la història de la litúrgia hispànica, la celebració del III Concili de Toledo, presidit per sant Leandre, l'any 589, marcat per la conversió de Recared; un any abans és martiritzat a Tarragona el seu germà Hermenegild per la causa de la fe catòlica. En aquest concili hi participà el diaca Esteve, representant de l'arquebisbe metropolità Eufemi. El III Concili de Toledo representa un intent d'unificació litúrgica, reforçat en el IV Concili de Toledo,¹¹ iniciat el 5 de desembre de l'any 633, sota la presidència de sant Isidor de Sevilla. És una fita que marca el temps d'or de la litúrgia hispànica vista la fecunditat de textos litúrgics i l'organització d'aquests, tant per a l'ofici com per a l'eucaristia i també la himnodia.

Que estava en ús a l'Església metropolitana és evident. Per raó de les rúbriques –de fet, les úniques– que conté que fan referència a les esglésies de la ciutat al segle VII, per raó de la Missa de Sant Hipòlit, que com és sabut és la que demanà el bisbe Protasi de Tarragona a l'arquebisbe de Toledo, Eugeni de Toledo, vers el 646. Els estudis fets sobre aquest ofici han demostrat que, certament, és de sant Eugeni de Toledo.¹²

És evident que encara que sigui un llibre litúrgic en ús a l'Església de Tarragona, el material litúrgic que conté és de procedència diversa, tant de temps com de lloc. Cal considerar que és un còdex que testimonia el pas del cosit de *libelli* a un *liber* litúrgic, simplement recopilatori, i té aquesta estructura desordenada, amb oficis complets i d'altres de parcials, amb ubicacions incòmodes. Però que segueix fonamentalment el *cursus* de l'any litúrgic i en el qual són significatives les festes dels sants hispànics.

Tot el llibre és, al meu entendre, susceptible de ser analitzat i només per crítica interna, i per comparació amb altres fonts, es podria descobrir el substrat i les

6. VIVES, J.; CLAVERAS, J. 1946: *Oracional visigòtic* (= *Monumenta Hispaniae Sacra, Serie liturgica*, 1), Barcelona. L'Oracional havia estat publicat per I. Bianchini, dins de *Tomasii Opera I* (Roma 1741), 1-136. Hi ha també el Còdex Add. 30852 del British Museum. Vegeu, en la introducció de l'edició crítica, informació sobre aquest còdex.

7. VIVANCOS, M. C. 2006: «El oracional visigòtic de Verona: notas codicológicas y paleográficas», *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos* 26, 2, 121-144.

8. DÍAZ Y DÍAZ, M. 1971-1972: «La fecha de implantación del oracional festivo visigòtic», *Boletín Arqueológico de Tarragona* núm. 113-120, Tarragona, 215-243. Tanmateix, aquestes tesis s'haurien de matisar. Aquesta revisió de sant Julià de Toledo no està consignada enlloc, i la composició dels llibres litúrgics hispànics s'ha d'explicar des dels intercanvis de les metròpolis dels textos litúrgics. I al seu enriquiment progressiu i a la celebració comuna dels sants hispànics; així per exemple, Sant Fructuós, el *dies natalis*, era celebrat tant a Tarragona com a Toledo, com també Santa Leocàdia. Sant Julià, amb els decrets conciliars, el que fa és unificar els usos litúrgics, però la composició dels textos era prèvia i pròpia de cada lloc. Aquesta qüestió mereixeria un estudi a part. Vegeu l'obra compiladora de sant Julià de Toledo a PL 96/450.

9. MUNDÓ, M. 1965: «La datación de los códices litúrgicos visigòticos-toledanos», *Hispania Sacra* 18, 1-21.

10. També l'article de GROS, M. S. 1983: «Observacions sobre l'Oracional Hispànic de Verona», a: MARTIMORT, G. (ed.). *Mens concordet voci*, Tournai, 484-488; GODOY, C. 1995: «Notes històriques sobre les oracions "ad vicissimam" de l'oracional de Verona», *Miscel·lània Litúrgica Catalana* VI, Barcelona, 47-59. També les observacions de JANINI, J. 1979: *Lyber mysticus de cuaresma*, Toledo.

11. En aquest concili hi van participar seixanta-sis bisbes de l'Imperi dels visigots, d'Hispania i de la Gàl·lia (cf. J. Pinell, *Litúrgia hispànica*, 112s.). No oblidem que entre el III i el IV Concili de Toledo se celebraren quatre concilis de la Tarraconense: Saragossa (592), Osca (598), II de Barcelona (599) i Ègara (614). Tots legislen sobre alguna qüestió de disciplina litúrgica.

12. GAIFFIER, B. de 1949: «Les oraisons de l'Office de Saint Hippolyte dans le *Libellus Orationum* de Véronne», *Revue d'Ascétique et de Mystique* 25, 219-234; i M. S. Gros, 1983, «Observacions sobre l'Oracional hispànic de Verona», a: A. G. Martimort, (ed.), *Mens concordet voci*, Tournai, 448-488. És important l'estudi del mateix autor: GROS, M. S. 1982: «Utilització arqueològica de la litúrgia hispànica. Possibilitats i límits», a: *II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica* (Montserrat 1978), Barcelona, 147-167.

fases de la seva elaboració. Fins i tot en algunes oracions estan indicades amb el qualificatiu, com és ara *antica*, o bé *que reliquae sunt* (OV 810, 832; 705-702).

A l'OV trobem aquests elements oracionals: *completuria*, *missae antiphonarum*, *responsorium*, *benedictiones* i *orationes*. Són pregàries que avui anomenaríem presidencials, és a dir, que empra el qui presideix la pregària litúrgica als inicis, després de la salmòdia o dels càntics, la pregària conclusiva i la benedicció, que no necessàriament implica el comiat de l'assemblea. No queda clara algunes vegades la significació d'aquests elements i quina era la seva ubicació en la pregària de les hores de la litúrgia hispànica. Era un llibre litúrgic pròpiament dit, però no l'únic per a la celebració de l'ofici. A l'OV hi ha només els textos de qui presidia l'assemblea, que emprava amb les seves intervencions, tan freqüents, durant la salmòdia. Hi ha tres pregàries típiques: l'*oratio*, la *completuria* i la *benedictio* o *benedictiones*. L'*oratio sive orationes* són les pregàries que, inspirades en el salm o el càntic, el qui presidia deia després de cada salm o càntic. Aquest ve assenyalat amb l'*antiphona*, que moltes vegades és només l'*incipit* del salm o del càntic. Per a aquests cal recórrer al *Liber psalmodiarum* i al *Liber canticorum*. Però d'altres vegades són composicions líriques anomenades *antiphonae concordantes*, que cal cercar en l'*Antiphonarium*. Fins i tot el contingut de l'*oratio* que segueix l'antífona en un estadi posterior deixa de ser sàlmic i es desenvolupa a partir de l'expressió escollida del text de l'antífona.¹³

Hi ha una llei que tendeix en la litúrgia hispànica, com en la litúrgia oriental, a substituir els salms i els càntics per aquest gènere d'antífones. La gran majoria d'antífones (aquesta paraula designa moltes vegades el mateix salm) desenvolupen un element eucològic de la nostra litúrgia, que és l'oració sàlmica. La pregària sàlmica, que és una prolongació del salm, explícita el motiu cristològic, del misteri o del sant que se celebra, donant així el *sensus plenior* de la salmòdia cristiana. Tot i així, els estudis sobre l'ofici hispànic han estat ja fecunds, i cal citar l'obra del P. Jordi Pinell,¹⁴ de M. S. Gros, de Juan Miguel Ferrer, i l'obra preciosa de Woolfenden.¹⁵ La *completuria* és una oració que indicava el final de l'ofici, a manera d'oració conclusiva, abans de la *benedictio*, que sempre tenia una estructura ternària, participada amb el triple amén de l'assemblea.

Tots aquests autors descriuen l'evolució i l'estructura de la pregària de les hores en les seves diverses modalitats, i són estudis fonamentals per interpretar i situar l'eucologia de l'OV. Cal considerar que molts elements eucològics estan carregats de l'antiarrrianisme, cosa que denuncia el primer estadi de redacció, d'una Església que a principis del segle v s'ha d'enfrontar amb la invasió dels qui portaven la *fides ghotica*. I aquests elements es fan conservar (per la llei de la formació dels llibres litúrgics) en el text. J. Claveras ja ho fa notar en la seva introducció a l'edició crítica.¹⁶ És evident que les perícopes més tardanes tenen un desenvolupament líric més extens i un cert abarrocamment, que les situen ja en els temps visigòtics. En la mesura que vas llegint i rellegint l'eucologia de l'OV t'adones, instintivament, d'aquest doble estil. Segons els estudiosos cal retardar, doncs, l'ordre de codificació vers a finals del segle vi i tot el vii, encara que és possible que hi hagi elements eucològics purament hispànics, que poden remuntar-se al segle v. Cal afegir a l'estudi de les fonts litúrgiques hispàniques la legislació conciliar de la *Tarraconense*.¹⁷ És així que en el concili de Tarragona, celebrat l'any 516, signat el 6 de novembre, quan Hormisdas ocupava la seu de Pere, i Joan era el bisbe de Tarragona, en el temps del regnat de Teodoric, es diu en el cànon 7:

«Ha semblat bé de disposar sobre les esglésies i el clericat del bisbat que els preveres i diaques de cada una s'atenguin a les setmanes, és a dir, que els preveres hi facin una setmana, i després una de semblant, el diaca, amb el benentès que tot el clericat estigui prompte per a les vespres del dissabte, de manera que sigui fàcil d'observar la festa del diumenge amb la presència de tots. No obstant això, cada dia se celebraran les funcions del matí i del vespre, atès que hem sabut que en algunes esglésies no es fa ni tant sols el lucernari per absència del clericat. I si algú no volgués complir això per negligència, sàpiga que serà sotmès a la disciplina dels canons d'acord amb la condició de les persones.»

I en el sínode de Girona, celebrat l'any següent (517), s'estableixen aquests principis per a tota la província eclesiàstica:

«Amb relació a la celebració de la Missa, establím que la pràctica de l'Església metropolitana sigui observada a tota la província eclesiàstica en el nom del

13. BAYÉS, G. 2004: «De col·lectes sàlmiques a oracions d'antífones. Primers testimonis de l'evolució de l'any litúrgic a l'ofici catedral hispànic», *Miscel·lània Litúrgica Catalana* XII, Barcelona, 15-21.

14. PINELL, J. 1998: *Litúrgia hispànica*, Barcelona, 249-251, dóna la bibliografia fonamental sobre l'ofici hispànic. Destaco l'obra paradigmàtica de FERRO, M. 1975: *La celebración de la venida del Señor en el Oficio hispánico. Colección de estudios del Instituto Superior de Pastoral*, Universidad Pontificia de Salamanca 5, Madrid.

15. WOOLFENDEN, G. 2003: *La oración diaria en la España cristiana. Estudio del oficio mozárabe*, Ediciones Cristiandad, Madrid. El treball està centrat, més aviat, en el *Breviarium* de Lorenzana.

16. Cf. J. Vives i J. Claveras, *Oracional visigòtic (= Monumenta Hispaniae Sacra, Serie liturgica, 1, 32)*, 1.

17. Recordem que els textos han estat versionats al català per MARQUÈS, J. M. 1994: *Concilios Provinciales Tarraconenses*, Clàssics del Cristianisme 50bis, Barcelona.

Senyor, tant pel que fa al ritual de la missa, com al de la salmòdia [...]»

Tot això són exemples de fins a quin punt els sínodes de la Tarraconense vetllaven per la celebració litúrgica i de mica en mica s'anava elaborant un corpus jurídic per a la litúrgia. I indica també fins a quin punt l'Església metropolitana era punt de referència per la seva autoritat en els hàbits litúrgics de les altres esglésies.

7.3. La *Domenica in carnes tollendas* de l'OV¹⁸

La Quaresma, segons el ritu hispànic, començava set setmanes abans de la Pasqua. El primer diumenge de Quaresma, anomenat en l'OV *In carnes tollendas*, formava part de la Quaresma, en tant que primer diumenge; ocupa els números 507-527 de l'edició típica, està situat abans de la litúrgia de la Catedral de Sant Pere i continua en el núm. 528 amb l'*item in secunda hebdomada die sabbato*, que constitueix l'inici de la litúrgia del segon diumenge de Quaresma. El nom fa referència al gran dejuni de la Quaresma que començava, i en aquest diumenge hom acomiadava el cant de l'Al·leluia, que és un cant pasqual per excel·lència i que es deixava de cantar per tal d'esperar el goig de les solemnitats pasquals. És bo de saber que el IV Concili de Toledo preceptua que durant tota la Quaresma no es canti l'Al·leluia fins a la nit de Pasqua.¹⁹ També s'estableix que des d'aquest diumenge fins a Pasqua, segons costum universal de l'Església, hom s'abstindrà de menjar carn, només peix i llegum; i també es recomana que no es begui vi, i diu encara que si algun clergue no observa aquesta llei, incorrerà en pena canònica. Hom cantava el bellíssim himne *Alleluia piis edite laudibus*, que mereix l'atenció de Mn. Higini Anglès.²⁰ L'Al·leluia és quasi personificat, i és així que a les segones vespres hom l'acomia amb la bella unitat eucològica.²¹

«Ángelus Dómini bonus comitétur tecum, Alleluia, et ómnia bona præparet itíneri tuo.

R/. Et íterum cum gáudio revertáris ad nos. Alleluia.

V/. Mittat tibi auxiliium de sancto: et de Sion tueátur te.

R/. Et íterum cum gáudio revertáris ad nos. Alleluia.

V/. Glória et honor Patri et Fílio et Spirítui Sancto in sæcula sæculórum. Amen.

R/. Et íterum cum gáudio revertáris ad nos. Alleluia».²²

Per això, no és d'estranyar que en la litúrgia hispana l'Al·leluia se'l tracti com una persona, estimada, se'l cridi de tu, se li dirigeixin expressions que l'Escriptura fa servir per dirigir-se a la Saviesa i se li desitgi un bon viatge i un feliç i ràpid retorn.

I en aquesta exaltació de l'Al·leluia, es recorda també els «ciudadans del cel» (cf. Ap 19,1-6) que ja gaudeixen de la presència de Déu, units a la lloança ininterrompuda, exultants, els quals canten sense parar un «al·leluia sense fi». Però la litúrgia d'aquest primer diumenge de Quaresma ens prepara per acomiadar l'Al·leluia fins a la Pasqua, recordant així els qui encara caminem en aquesta vida, que no hem arribat a la meta i no podem gaudir encara del premi de la victòria, de la lloança i de l'alegria sense fi. Moguts per la gràcia, hem de combatre el bon combat (cf. 2Tm 4,7), i la Quaresma és un temps de combat, de desert, de preparació, sempre tenint present que som servents inútils i que sense el Senyor no podem res (cf. Lc 17,10). Per això, l'Al·leluia ha de cessar momentàniament i, per això, una breu rúbrica: *hic clauditur Alleluia*²³ (aquí es tanca l'Al·leluia), després de la laudes de les segones vespres, fa callar la seva veu joiosa fins a la Pasqua. L'Església deixa de cantar l'Al·leluia durant la Quaresma per recordar que encara pelegrina vers la ciutat santa, on es cantarà l'Al·leluia sense fi.

7.4. L'ofici del vespre vigiliar del diumenge *ad carnes tollendas*

A l'Oracional de Verona trobem els textos propis de la litúrgia de les vespres de vigília: *Oratio ad carnes tollendas* (507), *Item benedictiones ad vesperum* (508). La bella perícopa és conservada en el *Breviarium gothicum secundum regulam beatissimi Isidori*,²⁴ que des d'ara citaré simplement amb la sigla *Br*. El text de l'*oratio* és particularment bell:

18 PINELL, J. 1990: *El Oficio catedral hispánico, Phase 175*, 15s. És, sens dubte, l'estudi primer per comprendre el context del *corpus euchologicum* de l'OV per a aquest diumenge i de Quaresma.

19. J. VIVES, *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, 11-12. Vegeu també el text precíus de sant Isidor a: VÍÑAO, A. (trad.) 2007: *De los oficios eclesiásticos*, Editorial Isidoriana, Lleó, 52-53; SANT JERONI, *Ep. 46. De Paula y Eustaquia a Marcela* (PL 22,491).

20. ANGLÉS, H. 1975: *Scripta musicologica*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 817. L'himne també ve indicat a l'Antifonari de Lleó per als I i els II vespres (f. 105v i 109).

21. BROU, L. 1951: «L'Alleluia dans la liturgie mozarabe», *Anuario Musical* 6, 3-90.

22. *Breviarium Ghoticum secundum regulam beatissimi Isidori*, Madrid, 1775. *Ad Laudes. In prima dominica quadragesimae, id est ad carnes tollendas*. El text està inspirat en el salm 90,11.

23. *Ibidem*.

24. *Breviarium Gothicum secundum regulam beatissimi Isidori*, Madrid 1775, reedició revisada i corregida del mateix Breviari, publicada per Alfonso Ortiz, per encàrrec del cardenal Cisneros i per a l'ús de la capella mossàrab. Fou reproduïda a Patrologia Migne PL 86. I citaré aquesta edició, indicant la columna d'aquest volum. No hi ha edició crítica moderna. En el text posaré simplement l'abreviació *Br*.

«Alleluia in cœlo, et in terra: in cœlo perpetuatur, et in terra cantatur. Ibi sonat jugiter: hic fideliter. Illic perenniter, hic suaviter. Illic feliciter, hic concorditer. Illic ineffabiliter: hic instanter. Illic sine syllabis: hic modulis. Illic ab Angelis: hic a Populis. Quam Christo Domino nascente in laude et confessione nimis ejus, non solum in cœlo, sed et in terra Cœlicolæ cecinerunt: dum gloriam in excelsis Deo, et pacem in terra bonæ voluntatis hominibus nuntiaverunt. Quæsumus ergo, Domine, ut quorum ministeria nitimur imitari laudando, eorum mereamur consortium beatæ vitæ vivendo.»

Versió:²⁵

«Al-leluia al cel i a la terra. Un al-leluia etern al cel, però que és cantat ja a la terra; allí ressona per sempre, aquí de manera fidel. Allí perennement, aquí ple de suavitat; allí joiosament, aquí de manera unànime; allí de manera inefable, aquí audible. Allí sense sons, aquí amb paraules. Allí pels àngels, aquí per tots els pobles. Perquè quan el Crist va néixer els àngels per a la seva lloança i per a la seva confessió no fou cantat únicament al cel, sinó també a la terra; i mentre es proclamava la glòria de Déu a dalt del cel, anunciaven la pau als homes. Us demanem, oh Senyor, que els qui volem imitar el ministeri angèlic amb la lloança, siguem mereixedors de compartir la seva benaurada vida.»

El text de la *Item benedictio ad vespertum* (508) també fa referència al cant de l'Al-leluia, entès com el cant comú dels ciutadans del cel, els àngels i els sants, i dels qui encara pelegrinen a la terra.

– Que l'al-leluia fins a la casa eterna, que es canta de manera inefable als cels, ressoni amb força en les vostres lloances.

– I aquest cant, que es canta sense interrupció en el cel pels àngels, sigui per un temps deixat de cantar aquí a la terra.

– Per tal que aquesta mateixa lloança, que en aquest món ha ensenyat a lloar Déu als pobles, us ajunti als habitants de la casa eterna.

L'ofici del matí

Per comprendre alguna cosa dels textos de l'ofici del matí, la referència són els estudis del P. Jordi Pinell principalment, que a la seva introducció al *psalmografus* explica aquest esquema per a l'ofici festiu catedralici;²⁶ aquest estava molt més desenvolupat que l'ofici

monàstic i calia l'ús de diversos llibres litúrgics: *Liber canticorum*, *Liber hymnorum*, *Liber orationum psalmografus*, *Libellus de quotidiano*, *Antiphonarium*, *Liber orationum festivus* i *Passionarium*.

L'OV porta els textos eucològics necessaris per a la pregària presidencial de les hores, *ad matutinum et ad vespertas*, del I Diumenge de Quaresma, anomenat *ad carnes tollendas*, o del començament del dejuni. Aquest primer diumenge era considerat encara festiu i representava l'acomiadament de l'Al-leluia. Això té un sentit altament teològic en la tradició litúrgica atesa la significació del ritme Quaresma/Pasqua. Té un sentit teològic que aquí no puc desenvolupar.

L'anàlisi litúrgica d'aquestes unitats no és fàcil, car no s'indica el salm o salms que es resaven i apareix, a diferència d'altres llocs del mateix Oracional, amb dificultats per a la seva ubicació. En l'anàlisi dono alguna referència de l'anàlisi biblioteològica del text, però cal tenir consciència que aquestes perícopes han de ser estudiades en el context dels altres llibres litúrgics hispànics, sobretot l'Antifonari de Lleó. Aquest treball no pretén ser un estudi exhaustiu.

El *responsorium* només té col·lecta sàlmica en les grans solemnitats i en algunes festes, no pas en les més antigues, ni als diumenges del temps fort, ni als de *quotidiano*.²⁷ La rúbrica 523 marca clarament que l'ofici del matí, aquell diumenge (no sabem si era costum de fer-ho en altres ocasions) se celebrava en dos llocs. També ho indica clarament la *completuria* 521 i la benedictio 522. Ambdós elements són conclusius en l'ofici hispànic. Segons la rúbrica 523, anar d'una església a l'altra era litúrgic, ja que es cantaven les *laudes*.

7.5. El corpus oracional contingut en l'ofici del matí (*ad matutinum*) en l'OV

L'ofici testimoniati no es pot analitzar sense la clau d'interpretació de les antífones, de les quals a l'OV només en marca l'*incipit*, sense la referència constant a l'Antifonari, dit de Lleó,²⁸ que és un llibre litúrgic quasi contemporani²⁹ a l'Oracional, i que segueix pel que fa a les antífones quasi exactament l'estructura de l'Oracional de Verona. L'Antifonari –ho diu la mateixa paraula– era un llibre litúrgic que contenia el text de les antífones, amb notació musical. La continuïtat que hi ha entre

25. La versió dels textos en llatí fins ara inèdits és de l'autor d'aquest article.

26. J. Pinell, *El Oficio catedral hispánico*, 15s. També, i molt important, M. Ferro, *La celebración de la venida del Señor en el oficio hispánico*. Vegeu també G. Woolfenden, *La oración diaria en la España cristiana*.

27. J. Pinell, *Liturgia hispánica*, 237.

28. BROU, L; VIVES, J. (ed.) 1959: *Antifonario visigótico mozárabe de la catedral de León*, Instituto P. Enrique Flórez, Barcelona-Madrid, 151-152. És importantíssima l'edició del Psalteri Mozaràbic, que conté tant els salms com els cànctics. GILSON, J. P. 1930: *The mozarabic Psalter*, Londres. Encara empra parcialment la Vetus Latina, aquest llibre litúrgic de la tradició B.

29. Pel que fa al contingut, el còdex conservat és una bellíssima edició del segle x, feta sota els auspicis de la monarquia de la cort de Lleó, al segle x. Són molt nombrosos els estudis fets sobre l'Antifonari (sobretot des de les enigmàtiques notacions musicals que presenta). Vegeu encara MARÍN, T. 1954: «Bibliografía sobre el Antifonario», *Archivos Leoneses* 15-16, 318-327.

aquest llibre litúrgic i el nostre oracional indica fins a quin punt els usos litúrgics eren comuns en el regne dels visigots, segons la legislació del IV Concili de Toledo.

«509. Item ad matutinum.
Deus, cuius laudis est immensa. (sense antífona)

510. Alia.
Concede nobis, Domine (sense antífona)

511. Alia.
Alleluia. Usque ad consumationem.
Deus omnipotens atque sanctissime.

512. Alia.
Responsorium. Universus populum
At te, Domine, diem festum celebrantes.

513. Alia.
Antífona: Quam dulcis est
Dulce nobis, Domine.

514. Alia.
Alleluia. Quam suavis sonus est.
O quam suavis est sonus, quum consono té

515. Alia.
Alleluia. Alleluia sonus suavis est,
Alleluia, nomen magnum

516. Alia.
Responsorium. Quasivi in oratione mea
In domo tua, Deus, orantes.

517. Alia.
Alleluia - Alleluia in caelo et in terra
In caelo et in terra nomen est alleluia.

518. Alia.
Alleluia. Ab initio
Deus cuius ab initio sunt testimonia gloriosa

519. Alia.
Alleluia. Favum mellis.
Largire nobis, Domine.

520. Alia.
Responsorium. Elemosina et fides
Deus qui nos elemosinam

521. Item completuria ad matutinum
Alleluia, nomen quod interpretatione

522. Benedictio

523. Item completuria post explicitas laudes...
Laetare, Iherusalem»

7.6. Anàlisi liturgicoteològica

Ens adonem que l'estructura de la pregària matutina és la típica de l'anomenat ofici catedral en la litúrgia hispànica (diferent de la litúrgia monàstica). Formada per un grup de salms seguits d'una pregària sàlmica. Segons J. M. Ferrer, l'antífona designava el salm cantat amb l'alternança dels dos cors; i el responsori consistia en l'alternança salmista/cor.³⁰ És així que podem tenir notícia de l'ofici del matí cantat a Tarragona, a la segona meitat del segle setè, segons l'OV. L'ofici començava sempre per l'himne de Sant Ambròs, *Aeterne rerum conditor*, i després amb els anomenats salms canònics, que eren invariablement els salms 3, 50 i 56. Seguia una oració que era la conclusió d'aquesta estança sàlmica.

Aquestes antífones no indiquen en cap cas els *incipit* dels salms o dels càntics, sinó que formen part de les anomenades *antiphonae concordés*, que són composicions líriques inspirades en els salms i en els càntics de l'Esriptura a manera d'antífona i que variaven en nombre segons la solemnitat. I és així que trobem en l'esquema de l'OV per al diumenge *ad carnes tollendas* aquesta seqüència:

Oratio

Oratio

Antífona + oratio

Responsori + oratio

Antífona + oratio

Antífona + oratio

Antífona al·leluàtica + oratio

Responsorium + oratio

Antífona al·leluàtica + oratio

Antífona al·leluàtica + oratio

Antífona al·leluàtica + oratio

Responsorium + oratio

Completuria

Benedictio

Laudes explicitas (processionals)

Completuria

A continuació analitzo cada unitat i les possibles fonts d'inspiració en l'Esriptura i el lloc corresponent en l'esquema de l'ofici hispànic catedralici. Dono

30. FERRER GRESNECHE, J. M. 1995: *Curso de liturgia hispano-mozárabe*, I. T. San Ildefonso, Toledo, 92.

també la versió catalana dels textos llatins. La versió no és fàcil a causa de la sintaxi peculiar, les deformacions de la terminació en les declinacions i el vocabulari litúrgic del llatí litúrgic d'aquest temps, molt diferent del llatí precís i quasi perfecte de la tradició eucològica romana. Tot i així, els textos són bellíssims pels paral·lelismes i pel ritme anomenat commàtic. Els estudis sobre el llatí litúrgic hispànic són abundants, car assenyalen la transició del llatí clàssic a les llengües romàniques hispàniques.

Alia 509

«Oh Déu, la vostra lloança és immensa, feu que entrem sempre amb alegria al vostre santuari, i amb exultació tornem cap a Vós des del desert de la nostra peregrinació; de manera que mentre vivim, cantant sempre amb cor devot, mereixem plens de joia venir cap a vós.»

Noteu que han acabat d'entrar en el santuari, a l'església, i fa referència al tema quaresmal per excel·lència, al cicle de l'èxode i de la peregrinació en el desert. Retinguem el binomi *ingredire/retornare* per al moviment litúrgic que s'iniciarà al final de la celebració litúrgica vers la Santa Jerusalem. Probablement l'antífona que precedeix l'oració sàlmica d'aquesta *alia* és la següent: «Alleluia cum letitia ingrediamur in sancta Domini, et cum exultatione regrediamur cantantes Alleluia, alleluia, alleluia. v. Beati imma» (*Antiphonarium. Ad mat. ibidem*). No es pot saber si es desconeixia o quedà oblidada. Però escau perfectament al text de la pregària. El vers del salm és el 118,1.

Alia 510

«Concediu-nos, oh Senyor, d'imitar les vostres petjades, i de seguir indefectiblement els vostres preceptes, per tal que desitjant-vos sempre amb el cor sincer, la nostra vida sigui coronada per sempre i us posseïm a Vós, com a premi, a Vós, a qui ara dediquem les lloances.»

L'Antifonari porta aquesta antífona: «Alleluia quum vincerit imitantur illum, et desiderant eam quum reducerit, et in perpetuo coronata triumphat. Alleluia. v. In quo cor». No és a l'OV, però escau clarament amb la pregària.

Alia 511

Aquesta pregària, *Deus omnipotens atque sanctissime*, ve precedida d'una antífona posada al marge del manuscrit original que té, com a *incipit, alleluia usque ad consumationem*; segons l'*Antiphonarium*, el text complet és: «Usque in consumationem permanet alleluia; et comparabit eam Dominus auro electo. Alleluia; nota facta est omnibus alleluia, alleluia, alleluia. v. Retribuere». (*Antiphonarium. Ad mat. ibidem*).

«Oh Déu, omnipotent i santíssim, la vostra lloança roman fins a la consumació dels segles i la vostra saviesa és admirable, us demanem que la nostra vida resplendeixi més que l'or i que la lloança que us dediquem us complagui, per tal que nosaltres per aquestes lloances siguem units a Vós eternament.»

Alia 512

L'antífona la trobem a l'*Antiphonarium* amb el text següent: «Universus populus ascendite in Iherusalem et dicite alleluia. v. Omnis gentes, plaudite manibus, iubilate Deo in voce exultatione et cele.» (*Antiphonarium. Ad mat. ibidem*). Continua amb l'oració *Ad te, Domine*.

«A Vós, oh Déu, celebrant aquest dia de festa, venim i anualment us dediquem aquestes joioses lloances, i demanem de la vostra misericòrdia que, de la mateixa manera que ens obsequieu podent celebrar aquesta litúrgia, ens feu també hereus del Regne.»

Alia 513

L'antífona la trobem en l'*Antiphonarium (ibidem)* desenvolupada així: «Quam dulcis est alleluia, et hodor eius sicut hodor Libani alleluia. Alleluia. VR/ Adhesit». I continua amb l'oració *Dulce nobis*.

«Que n'és de dolç, Senyor, per a nosaltres el que us cantem i satisfà el cor, la vostra lloança és immensa i escampa l'olor del vostre poder inefable; us demanem que mai els nostres llavis deixin de lloar-vos, per tal que mai deixi de fructificar en nosaltres la plenitud de la vostra dolcesa.»

Alia 514

L'antífona *Quam suavis sonus est* és l'*incipit*. I l'antífona segurament està inspirada en el llibre de Siràcida 50, 20s. L'oració sàlmica es relaciona amb aquest text de l'Escriptura. El text complet de l'antífona és: «Quam suavis sonus est alleluia, et usque in finem permanet alleluia, et ornavit tempore usque in consumatione. Alleluia. Alleluia. Alleluia. v. Legem pone» (*Antiphonarium, ibidem*).

«Que n'és de suau el cant que entono, oh Crist, tots els fidels us lloem amb els llavis: magnifiquem, doncs, la nostra lloança amb una amplitud sense fi; per tal que ornats en el temps per les bones obres, aconseguim el goig promès cantant la deguda lloança.»

Alia 515

Introduïda per una antífona al·leluàtica. Les paraules *sonus suavis est* les trobem en el llibre de la Saviesa 17,17 i formen part d'un càntic. La pregària porta la citació literal del salm 75. El text complet,

segons l'Antifonari, és: «Alleluia sonus suavis est in animas timentes Deum. Alleluia. Alleluia. v. Legem ponam.» (*Antiphonarium, ibidem*).

«Al-leluia suau és el cant. Al-leluia, aquesta paraula és gran, plena de suavitat, ínclita i plena de joia perquè per a les ànimes que temen Déu serà un inefable goig, ja que serà cantat en la litúrgia celestial: eixampleu, concedint-ho Vós, el goig infinit de la vostra amabilitat, que els nostres cants siguin més alts i els ceptres perennes, per tal que la lloança que us cantem a Vós, el nostre redemptor, sigui recompensa per quan us posseïm a Vós després de la mort.»

Alia 516

El *responsorium* porta l'incipit de *Quasibi in oratione mea*, que és el cant de Siràcida 51, 18. L'Antifonari ens diu el text ple: «Quasibi in oratione mea alleluia, et in domo Dei orabam pro illam, et usque in finem exquiram alleluia, donec florens matura fiat uba ut laetetur cor meum super alleluia. Alleluia. v/ Laudabo nomen Dei cum cantico, magnificabo eum in laude et lee» (*Antiphonarium, ibidem*). I continua amb la pregària *In domo tua, Domine*.

«Pregant a casa vostra, oh Déu, en la nostra pregària cerquem la llum de la vostra saviesa, i manifestem l'alegria de la vostra lloança; us demanem, per tant, que mentre floreix la nostra vida, creixi fins a la maduresa el fruit de la incorrupció, i sense cessar el nostre cor s'alegri dins de la vostra església.»

Alia 517

«Alleluia in celo et in terra bene resonat, alleluia, alleluia, alleluia. v/ Memento ver» (*Antiphonarium, ibidem*), i continua amb la pregària:

«Al cel i a la terra admirable és el nom de l'al-leluia; aquest és cantat al cel pels àngels amb un continuat cant; i a la terra és cantat, com a ofrena dels fidels; us demanem, oh Déu, que els qui ens esforcem per imitar l'harmonia dels ciutadans del cel, que, vivint una bona vida (una bona vida cristiana), mereixem ser participants de la seva companyia.»

Alia 518

Aquesta antífona porta l'incipit *al-leluia ab initio*, que l'Antifonari de Lleó completa amb l'ant. «Ab initio cognobi de testiminiis tuis, Domine, quia in eternum fundasti eam alleluia, alleluia, alleluia. v. Portio mea, Domine», una citació del salm 15, i el vers és del salm 118,152, i porta aquesta oració: «Deus, cuius ab initio». L'oració està inspirada en aquest verset.

«Oh Déu, des del principi que existeix la vostra paraula gloriosa, us demanem que irradieu al nostre cor amb els preceptes de la vostra llei, perquè els qui

aixequem les mans per proclamar la deguda lloança al vostre nom gloriós, rebem els dons de la vostra lloança eterna.»

Alia 519

Porta una antífona al-leluiana curiosa: «Alleluia Favum mellis», que pot ser una cita textual de Lc 24,42 o bé una paràfrasi del salm 18,11, on es diu que la paraula del Senyor és dolça com la bresca de la mel. I l'oració diu així:

«Concediu-nos, Senyor, que la bondat de la vostra Paraula, que és dolça com la mel de la bresca, sigui per a nosaltres un constant aliment, perquè il·luminats i compungits, esdevinguem capaços de comprendre les vostres meravelles; de manera que no només els nostres cors sinó també els nostres llavis siguin deixondits i disposats aquests oficis (litúrgics); així la bellesa del cant serà la medecina de l'ànima, perquè el misteri de la lloança d'avui ens prepari per als dons eterns.»

Alia 520

Responsorium. Elemosina et fides. És probable que s'hagués llegit un fragment de Mt 6. Aquesta breu lectura de l'Esclatúra sí que està testimoniada en l'*Ordo Cathedralis*. Era una lectura del tipus de la *lectio brevior* de la litúrgia romana. En el capítol 6 de l'Evangeli segons sant Mateu, el Senyor indica les obres quaresmals, que la tradició eclesial sempre ha indicat: l'oració, el dejuni i la caritat. La pregària té una perfecta correspondència amb el text evangèlic.

«Oh Déu, que ens heu manat que féssim caritat, per tal que el desbordament del desig de posseir de la naturalesa humana alleugi la misèria, i aquesta quedi coberta amb el revestiment de les bones obres; digneu-vos, abans que tot, de prodigar almoines, i així siguem capaços de compadir-nos de les necessitats dels indigents; a canvi viurem en la sobrietat, i administrarem la riquesa amb les bones obres, corregint així el mal dels nostres costums i enriquits amb una bona consciència, il·luminem també els cors dels nostres germans amb instrucció i saviesa, subvenint així a la pobresa amb l'ajut de la gràcia.»

L'Antifonari de Lleó continua la seqüència oracional amb:

– Càntic. Amb l'ant. «Alleluia, cantemus Domino, al-leluia, honorificatus est. Alleluia. Alleluia». És el càntic de Moisès que trobem en el capítol 15 de l'Èxode.

– Les *Benedictiones* amb l'ant. «Benedictus es Domine, Deus, patrum nostrorum et laudabilis et gloriosus in saecula alleluia. Alleluia. Alleluia». És el càntic dels tres joves que hom cantava de manera invariable en tots els oficis festius i dominicals.

– *Sonum. Dominus mici dat.* El *sonum* és un element característic de la litúrgia matutina i vespertina

de l'ofici hispànic i que tenia molta importància musical. El pare Pinell afirma que durant la seva execució s'encensava l'altar. El text és llarg i remeto a l'Antifonari (no el transcriu per la mesura que ha de tenir aquest treball). És un text en què el liturgista expressa tota la seva capacitat lírica amb el llenguatge bíblic (cf. *Antiphonarium*, fol. 106-107).

– *Laudes*. Són els salms *Laudate* (148-150), que a l'Antifonari presenten aquestes fórmules: «Laudat eum in excelsis, alleluia; II. Alleluia. III. Alleluia, Laudate eum omnes angeli eius, laudate eum omnes virtutes eius, alleluia, alleluia. II. Alleluia. III. Alleluia. Laudate eum sol et luna, laudate eum omnes stelle et lumen, alleluia. II. Alleluia. Laudate eum celi celorum, et aque qua supra celos sunt laudes nomen Domini Alleluia. II. Alleluia. Cantate Domino canticum novum, alleluia, alleluia. II. Alleluia, alleluia, alleluia. (*ibidem*)».³¹

Després segueix *Item completuria ad matutinum* (521). El text és bellíssim, car el geni del liturgista s'adreça al mateix al·leluia i li diu que el seu cant sigui la conclusió de l'ofici matinal i que, ja que és cantat de manera tan dolça a la terra, sigui abraçat (*amplectamur*) d'una manera encara més plena en el cel.

«Al·leluia, oh paraula que ressona per a la lloança de Déu: sigues tu la conclusió de l'ofici del matí; us demanem, oh Déu, que mentre visquem aquest cant sigui sempre cantat en els nostres llavis, per tal que el puguem cantar per Vós després del nostre món, havent acabat aquest món, ja que aquest cant que és tan dolç ja aquí, l'abracem encara d'una manera més plena després de la nostra mort a la vostra presència.»

Hom cantava el parenostre després de la *completuria*. I es dona la *benedictio* (522), sempre ternària amb la resposta del triple amén.

– «Que l'al·leluia, amb el nom del qual se significa la lloança de Déu, sigui sempre difós en els vostres llavis i en els vostres cors per lloar Déu, difongui en vosaltres tota l'efusió dels dons.

– I l'al·leluia que és cantat de manera altament joiosa per l'ofici dels àngels, sigui present de manera més saludable en el vostre ofici (litúrgic).

– Per tal que, els qui canteu la lloança, dedicada a Déu, aconseguin com a premi l'alegria eterna.»

De manera enigmàtica continua amb la rúbrica 523, que dona una indicació topogràfica. Però la

rúbrica palesa que l'assemblea litúrgica no s'acomiada, sinó que inicia un seguici processional vers un altre lloc d'on són. Els estudiosos de la litúrgia hispànica manifesten que, tant després de l'ofici del matí com del del vespre, la comunitat feia una *statio*, ja sigui a les fonts baptismals o als sepulcres dels màrtirs. Durant el trajecte hom cantava el *psallendum*, que estava format per elements sàlmics o dels cànctics, probablement amb forma antifonal o responsorial. En la rúbrica rep el nom de *laudes* (lloances). Noteu que la rúbrica fa referència a l'eucologia quan diu «quas psallendo vadunt».

7.7. La rúbrica 523

És així que voldria fer una aportació a la seva interpretació, ben conscient que contrasta amb altres interpretacions que suposen un altre lloc on s'ha de dir aquesta *completuria*. Creiem que la rúbrica s'ha de contextualitzar per crítica interna dins del text oracional. És el que s'anomena una *oratio psalmica*. Que no és, sinó, l'oració conclusiva del *psallendum*.³² L'enigmàtica i curiosa rúbrica diu així:

«Item completuria post explicitas laudes quas psallendo vadunt / usque ad sancta Iherusalem, que in Sancto Fructuoso dicenda est» (523).

Hom sap que acabada la pregària litúrgica del matí la comunitat anava vers la catedral (l'església episcopal) per a la celebració eucarística. Hom sap que la processó litúrgica anava acompanyada de salms al·leluiaics i lletanies, amb el concurs nombrós i joiós del poble. I amb encens. Aquesta *statio* després de l'ofici té precedents en la litúrgia de Jerusalem, descrita per la pelegrina Egèria, i sobretot analogia amb els processos *ad baptisteria* de la litúrgia ambrosiana. Aquest anar és un anar processional. La rúbrica està posada abans del text de la *completuria*, que diu així:

«Alegra't, Jerusalem, perquè els teus fills, amb nombrós aplec han cantat les lloances: per això, us demanem, oh Déu, aplegats en el si d'aquesta santa mare Església, que us cantem sempre amb el cor i l'esperit l'al·leluia; i ja que ara, havent acabat l'ofici del matí, on devotament hem cantat a desdir les lloances, que també després del nostre trànsit (mort), us lloem amb

31. Tots aquests elements, típics de la litúrgia matinal hispànica, no són a l'OV perquè no formaven part de les pregàries del qui presidia, fos prevere o bisbe, o gradualment. La darrera pregària era reservada sempre al bisbe.

32. J. M. Ferrer, *Curso de liturgia hispano-mozárabe* (cit. 93) i sobretot J. Pinell, *Liturgia hispànica*, 244-245. On escriu: «Una rúbrica del oracional festiu oriundo de Tarragona, que actualmente se conserva en Verona, después del oficio matutino del Domingo *In carnes tollendas*, cuyo oficio constituía una despedida festiva al Aleluya, dispone literalmente que la procesión vuelva a la catedral (*sancta Iherusalem*) y propone una oración que ha de ser recitada en el sepulcro de san Fructuoso». Aquest ambient festiu i litúrgic es pot descriure, entre altres exemples, amb aquest text de sant Isidor: «Psalmistam autera et voce et arte praeclarum illustremque esse oportet, ita ut oblectamento dulcedinis animos incitet auditorum. Vox eius non aspera, vel rauca, vel dissonans, sed canora erit, suavis, liquida, atque acuta, habens sonum et melodiam sanctae religioni congruentem, non quae tragica exclamat arte, sed quae christianam simplicitatem et in ipsa modulatione demonstrat, nec quae musico gestu vel theatri arte redoleat, sed quae compunctionem magis audientibus faciat. Antiqui, pridie quam cantandum erat, cibis abstinebant, psallentes tamen legumine, causa vocis, assidue utebantur. Unde et cantores apud gentiles fabarii dicti sunt.» *De Eccl. Off.*, II, 12: PL 83,792.

tots els vostres sants d'una manera més plena (*uberius*)» (523).

Del text se'n deriva que la *completuria* es deia dins de la catedral. Per tant, la rúbrica 523 s'ha d'interpretar amb una nova traducció:

«També s'ha de dir (aquesta) *completuria* a sant Fructuós, havent acabat les *laudes* que es canten, mentre es va (van) fins a la Santa Jerusalem.»

Tinguem present que *vadunt*, del verb *vado*, és forma intransitiva, i per tant s'ha d'interpretar amb subjecte el·líptic i impersonal. I *usque ad* vol dir fins a dins d'ella. Noti's que el verb *vado* com a verb de moviment pot indicar anar i venir al mateix temps. L'oració gramatical principal és la següent: «Item completuria [...] post explicitas laudes que/quaes in sancto Fructuoso dicenda est». El subjecte de l'oració de relatiu és la *completuria* que s'ha de dir a sant Fructuós (*dicenda est*, gerundi d'obligació), i l'oració secundària modal és de lloc i de manera. Això és, la *completuria* s'ha de dir havent acabat les *laudes*, que es canten, mentre es va fins a la Santa Jerusalem. D'aquí cal concloure, de manera definitiva, que la rúbrica diu el nom de la Santa Jerusalem, dedicada a sant Fructuós. I que, per tant, la rúbrica no expressa el lloc d'on vénen, sinó el lloc on són; on ja han arribat. Són dins de l'Església episcopal, i pel recorregut han cantat els salms, anomenats *laudes*, també *psallendum*. Aquesta interpretació està fonamentada pel text de la *completuria* on hi diu «in huius sancte matris gremio constituti», que no admet altra possible traducció sinó aquesta: «aplegats en el si d'aquesta santa mare»;³³ i fent al·lusió directa als salms de les *laudes* que s'han cantat, es diu en la *completuria*: «quod nunc in peractione matutini officii per multiplicationem laudum devote consummantem persolvimus», que s'ha de traduir per «que ara, havent acabat l'ofici del matí, on devotament hem cantat a desdir les lloances».

El lloc on són és aquell que la Missa de Sant Fructuós descriu així: «huic peculiarius loco et populo venerabilium, reliquiarum presentia consecrato» (LMS 238, 7-10). Crec que aquestes paraules no han merescut la deguda atenció dels estudiosos. En la Santa Jerusalem de Tarragona hi havia les relíquies dels sants. Era allí on se celebrava la litúrgia. Adoneu-vos que la lloança (*laudes*) ja ha estat cantada (*persolvimus*). Això planteja una qüestió i en resol, crec que de manera definitiva, una altra. Hom no sap el lloc i el nom de l'església on s'havia celebrat l'ofici nocturn, però hom sap que la Santa Jerusalem de l'antiga Tàrraco estava dedicada a sant Fructuós. Tenim la sort de posseir un testimoni paral·lel, a Mèrida, vers el 630, on feien quelcom semblant. Consignat a *Vitas Sanctorum Patrum Emeretensium* (IV, IX, 1-20):

«statim consurgens omne festinatione ad ecclesiam, ne ei tempus sacri officii preteriret [...] At ubi ingressus est ecclesiam sancte Marie, qua sancta Iherusalem nunc usque uocatur, in angulum basilice silenter contulit sollicitate abscultans audiuit consueto ordine omne ab eis officium esse completum. Quo expleto, paulo aduc ante gallorum cantu cum laudibus peruenerunt ad ecclesiam sancte Marie ad basilicam sancti Iohannis, in qua bapstisterium est» (PL 80, cols. 135-136).

«Immediatament es llevà i amb tota pressa per tal que no comencés el temps del sagrat ofici i, havent entrat a l'església de Santa Maria, que encara ara es diu la Santa Jerusalem, romangué silenciós en un angle de la basílica, sol·lícitament atent, escoltà segons l'ordre establert que ells acabessin l'ofici. I un cop acabat, una mica abans del cant del gall, s'adreçaren amb el cant de les lloances des de l'església de Santa Maria fins a la basílica de Sant Joan, on hi havia el bapstisteri.»

El bell relat llatí ens diu que a la ciutat de Mèrida hi havia l'església de Santa Maria, la qual s'anomena la Santa Jerusalem,³⁴ i després s'adreçaren cantant les lloances (*laudes*) a l'església de Sant Joan, on hi havia el bapstisteri. Es pot establir un paral·lelisme amb la litúrgia de Tàrraco en el diumenge i de Quaresma (*ad carnes tollendas*), i és un exemple d'una litúrgia processional després de l'ofici matinal a un altre lloc.

7.8. L'ofici de vespres

Item completuria dominico ad vesperum (524)

«Heus ací que la vostra lloança, oh Déu, és l'al·leluia que no tan sols omple el cel sinó també la terra; la qual es canta en el més alt del cel amb una melodia inefable, però que també es canta en els oficis de la terra; per això us demanem, oh Déu, que fins que us vegem aquell dia amb els nostres ulls en la glòria, el nostre cor canti l'al·leluia ple d'alegria, per tal que per aquesta lloança entranyable (*devote*) aconseguim aquí el perdó dels pecats, i després siguem enduts a la glòria eterna, quan ens serà manifestat el vostre Rostre.»

Item benedictio (525)

– Que l'al·leluia, que és paraula piadosa i joiosa, creixi per a la lloança de Déu en la boca de tots els pobles.

– Que ressoni pura en els llavis dels creients, ja que en els àngels es canta amb sons gloriosos.

33. Sota l'autoritat del P. Pinell es poden interpretar aquestes paraules referides al lloc on se servaven les relíquies de sant Fructuós, cosa que concorda amb el text de la Missa *in Sancto Fructuoso*.

34. Vegeu GROS, M. S. 2008: *Symbolismes bibliques des autels romans en Narbonnaise. Autour de l'autel roman catalan*, París, 65-75.

– I ja que ressona sense estridència en els ciutadans eterns, fructifiqui en els vostres cors amb un afecte cada cop més gran.

Cal emmarcar aquests elements eucològics dins de l'esquema de la celebració festiva de les Vespres del Diumenge, que constaven de l'*oblatio luminis*, el *vesperinum* (un conjunt de salms), l'*hymnus*, la *completuria* i la *benedictio*. D'aquests elements ens trobem dins de l'Oracional que en posseïm dos, la *completuria* i la *benedictio*.

I després sorprenentment trobem aquesta rúbrica: *Completoria ad sancto petro [sic]*. Això vol dir clarament que la comunitat litúrgica emprèn de nou el moviment i en processó litúrgica s'adreça a Sant Pere. Que és una altra església, evidentment distinta de la Santa Jerusalem, a la qual han arribat cantant les *laudes* al matí. Hom coneix un costum litúrgic hispànic que és acabar la pregària vespertina al voltant del baptisteri. No és possible altra explicació per interpretar aquests elements litúrgics breus que apareixen. En tot l'Oracional és l'únic cas en què després de la *benedictio* vespertina s'afegeix una altra *completuria* i una altra *benedictio*. Cal notar que en el text no hi ha cap al·lusió a la font baptismal. La raó principal és que l'OV no reporta les antifones allí cantades. I en l'*Antiphonarium* sí que hi ha una breu referència al baptisme.

La litúrgia del dia estava dominada pel tema de l'Al·leluia. I és aquest el tema principal (*scopus*) al qual fan referència les dues pregàries que trobem, la *completuria* i la *benedictio*. Aquestes pregàries acaben la gran litúrgia del cessament de l'al·leluia del primer diumenge de Quaresma, de manera que les bellíssimes darreres paraules de l'OV, a la *benedictio*, són aquestes: «Ut laus, qui nunc in consummatione officii in vestris cordibus declarata est dulcis suavior resultet in vestris cordibus tempore resurrectione».³⁵ No és tampoc cap objecció important per tal com no s'ha estudiat la història d'aquest ritu, ja que fins al Concili XVII de Toledo, l'any 694, cànon II, no es preceptua per a tota la Hispània el ritu anomenat de la signació del baptisteri.³⁶

«[...] ideo per hanc nostram sententiam sancimus atque decernimus ut ita a totius Spaniae et Galliarum pontificibus custodiat, quatenus in praedicto die, initii videlicet quadragesimae, et ostia sancti baptisterii cum laudum consummatione claudantur, et ab episcopis suorum anulorum sigillo obsignentur, ita ut nisi in Coena(e) Domini celebritate, quando more solito altaria assolent devestiri, eadem debeant ostia reserari. Inconveniens etenim res est, ut illic in praememoratis quadragesimae diebus cunctis aditus pateat adeundi, ubi non licet debitum mysterium exerceri.»

És un argument molt feble afirmar que, ja que a la *completuria* i la *benedictio* no es fa cap referència a la font baptismal, això vulgui dir que allí no existís el baptisteri. Simplement, no es pot ni negar ni afirmar. Faig notar, cosa molt important i decisiva, que el cànon preceptua el primer dia de Quaresma, no el diumenge *ad carnes tollendas*, sinó el diumenge *ante carnes tollendas*. Així ho fa notar l'eximí liturgista S. Janeras.³⁷ Per tant, dels textos oracionals que no fan referència al ritu de la *signatio* del baptisteri no se'n pot derivar que no existís allí el baptisteri, perquè el baptisteri se segellava el diumenge anterior.³⁸ No sabem ara per ara si a l'església de Sant Pere hi havia la font baptismal. Ni sabem tampoc per què hi anaven; només sabem que els moviments processionals formaven part del *typikon* de la litúrgia hispànica. Només podem dir que la litúrgia del dia s'acabava a l'església de Sant Pere, i és de suposar que si havia començat en una altra església que no fos la Santa Jerusalem, sigui el mateix lloc on s'ha començat.³⁹ Amb els textos litúrgics de l'OV no es pot afirmar, com fa Godoy,⁴⁰ crec que sense cap fonament, que l'OV parli de tres esglésies, distingint entre Sant Fructuós, la Santa Jerusalem i Sant Pere. La Santa Jerusalem estava dedicada a sant Fructuós (com la Santa Jerusalem de Mèrida estava dedicada a santa Maria, i com la Santa Jerusalem de Sevilla estava dedicada a sant Vicenç). I encara té menys fonament que a Tarragona hi hagués una possible església dedicada a

35. Que s'ha de traduir així: «Que la lloança, que ara a l'acabament de la celebració s'ha manifestat tan dolça a la vostra veu, ressoni encara més suau en els vostres cors en el temps de la resurrecció.»

36. J. Vives, *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, 529. La cerimònia de clausura del baptisteri ens és coneguda també per: GREGORI DE TOURS: *De gloria martyrum* (t 24, PL 71, col. 725s.) i CAMPOS, J. 1971: *Sant Ildefons de Toledo: De cognitione baptismi*, Madrid, 337-339.

37. JANERAS, S. 1995: «Elements orientals en la litúrgia visigòtica», *Miscel·lània Litúrgica Catalana* VI, Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Barcelona, 122.

38. La qüestió és encara més complicada perquè hi ha una diferència entre la tradició A (tarragonina) i la tradició B. En la primera, la *Domenica in carnes tollendas* encara no es considerava el primer diumenge de Quaresma, per això es cantava amb tanta profusió l'Al·leluia i se'n feia l'elogi; i en la segona, la tradició B, ja es considerava el primer diumenge. Vegeu sobre aquesta qüestió: MARTÍN PINEDO, J. 1977: «Los sistemas de lectura de la Cuaresma Hispánica», *Colección de Estudios del Instituto Superior de Pastoral* 11, Salamanca-Madrid.

39. També és un enigma saber el perquè d'una església a Tàrraco dedicada al príncep dels Apòstols. Si bé és veritat que els folis de la solemnitat dels apòstols Pere i Pau de l'OV són els únics perduts i que no estan lligats en el còdex.

40. En l'estudi publicat per la professora GODOY, juntament amb GROS, M. S. 1994: «L'Oracional hispànic de Verona i la topografia cristiana de Tarraco a l'antiguitat cristiana: possibilitats i límits», *Pyrenae* 25, Universitat de Barcelona, 254. Amb això no vull desmerèixer la qualitat de les seves aportacions. Però no hi ha fonament per suposar una església dedicada a sant Hipòlit (la litúrgia d'aquest sant és present als llibres litúrgics hispànics emprats d'arreu), i encara menys suposar una interpolació a l'Oracional; la interpolació és sempre un recurs fàcil per a l'historiador. Per què havia de ser interpolat? De l'Oracional, és evident, n'hi ha un altre exemplar (com és ara el còdex de Londres), però tenim la sort que el més ben conservat, que és el que es guarda a la Biblioteca Capitularda de Verona, era el que estava en ús a l'Església de Tarragona, a la segona meitat del segle VII.

sant Hipòlit, només per la raó que el bisbe demana a Eugeni de Sevilla (sant) que li escrigui els textos litúrgics de l'ofici i de la Missa d'aquest sant. Com si tots els sants celebrats en el calendari hispànic haguessin de tenir església pròpia. I encara és més inversemblant afirmar, justament amb M. S. Gros, una possible interpolació de la rúbrica. Paleogràficament no hi ha raó, i si el còdex procedeix de Tarragona, aquest no s'hauria pogut equivocar a la seva pròpia ciutat, i més quan és l'única referència topogràfica en tot l'Oracional.

Arribo a aquestes conclusions. Hom no sap que l'església paleocristiana de l'amfiteatre estigués en ús en el temps en què l'Església de Tarragona emprava l'Oracional.⁴¹ Tampoc sabem quina era la disposició del conjunt eclesiàstic de la necròpolis (vora el Francolí) amb les seves dues esglésies descobertes, encara que sembli evident que el conjunt hagués estat abandonat i despoblat.⁴²

Cal entendre que hi ha una diferència entre l'època paleocristiana i l'època visigòtica. Vull dir, abans de la invasió dels pobles del nord i la de després. Si, com a bastament s'ha demostrat, el sepulcre de sant Fructuós era a l'església de la necròpolis, l'església paleocristiana de l'amfiteatre només podia ser el memorial del *martyrium*. D'aquí ve la seva disposició arquitectònica, que serveix el record del lloc exacte del martiri dels nostres estimats sants. Una qüestió que ja ha estat estudiada.⁴³ Crec que continua sent una suposició sense cap mena de fonament una translació de les relíquies dels sants a la basílica de l'amfiteatre. M'inclino a creure que les relíquies dels sants eren a la Santa Jeru-

salem, pel testimoni litúrgic de la gran Missa de Sant Fructuós, tal com hem dit. I que també ho insinua la rúbrica a *dicenda est*, fent referència no tan sols a dins del temple, sinó *in huius sancte matris gremio constituti*. El si matern de la santa catedral no podia ser altre sinó el lloc sant on hi havia les *reliquiae sanctorum*.

La impressió que el més lògic seria que la litúrgia processional s'iniciés a l'església de l'amfiteatre, ja que en la rúbrica s'esmenta el nom de sant Fructuós, ha fet suposar a molts que realment començava allí. Però amb el text de l'OV no és evident.⁴⁴ Així crec que ho he demostrat. Ho reitero: la processó començava en una església que no era la Santa Jerusalem, la qual estava dedicada a sant Fructuós, i en la qual s'acabava l'ofici del matí, *explicitas laudes* que han cantat tot anant-hi.

I tampoc sabem on estava delimitada la Santa Jerusalem, dissortadament, en l'època romanovisigoda.⁴⁵ Com tampoc sabem on era l'església de Sant Pere. La referència primera que coneixem, i és la més versemblant, és la que dóna el Capítulari de Poblet,⁴⁶ que la situa a la capçalera del circ. Si finalment es pot verificar arqueològicament el lloc de la *Sancta Iherusalem*, seria perfectament coherent amb les dates de l'OV, ja que la distància no és impensable per a una processó litúrgica. Ha de quedar clar que l'OV només esmenta el nom de dues esglésies, la Santa Jerusalem, dedicada a sant Fructuós, i la de Sant Pere, on acabava la bellíssima litúrgia de l'Al·leluia del Diumenge prèvia a la celebració de la Gran Quaresma. Això, és clar, no vol dir que a Tarragona no hi hagués altres llocs de culte cristià,⁴⁷ però l'OV no les esmenta.

41. Vegeu el bon estudi que planteja Andreu Muñoz de l'*status questionis*, en la seva aportació: MUÑOZ, A. 2011: «La memòria de Sant Fructuós en la basílica de l'amfiteatre de Tarragona», a: GAVALDÀ, J. M.; MUÑOZ, A.; PUIG, A.: *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*. Actes del Congrés de Tarragona, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia 6, Tarragona, 381s.

42. Dels nombrosos estudis de l'arqueòleg Andreu Muñoz, i de la seva bibliografia, destaco pel valor de síntesi: MUÑOZ, A.; MONCUNILL, LL. M. 2009: «El context històric de la *Passio Fructuosi*», a: GAVALDÀ, J. M. (ed.). *Les Actes de Sant Fructuós, bisbe, i els seus diaques Sant Auguri i Sant Eulogi*, Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós, Arquebisbat de Tarragona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 17-37. Per a les qüestions al voltant de la disposició litúrgica dels espais de l'església martirial de l'amfiteatre, vegeu també: TED'A 1990: *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica i l'església romànica*. Memòries d'excavació 3, Tarragona, 205-242. Cal recordar l'aportació important de SÁNCHEZ REAL, J. 1997: «El método en la Arqueología tarraconense, iv. El anfiteatro. C) El templo cristiano (la basílica)», *Quaderns d'Història Tarraconense* xv, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona, 7-52. Però la fotografia no obeeix a una forma baptismal, sinó que pot ser un vas per a les ablucions, si és que realment estava ubicat allí. També considero important que l'Església de Sant Pere fos una església monàstica: cf. ARBELOA I RIGAU, J. V. 1986-1987: «Per una nova interpretació del *Codex Veronensis* i les esglésies visigòtiques de Tàrraco», *Butlletí Arqueològic* 8-9, Tarragona, Reial Societat Arqueològica Tarraconense, 132. Però tot això és hipotètic i no demostrat. Els estudis més complets sobre l'església de l'amfiteatre són encara els de Cristina Godoy, amb la seva nombrosa bibliografia, de la qual destaco pel seu valor de síntesi: *Basílica de l'Amfiteatre de Tarragona. Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1999, 177-179. La professora Godoy coneix perfectament tant la litúrgia hispànica com l'arqueologia de les esglésies on se celebrava aquesta litúrgia. Recentment, A. Muñoz, «La memòria de Sant Fructuós en la basílica de l'amfiteatre de Tarragona», 381s.

43. Em refereixo a tota la bibliografia de Cristina Godoy, nombrosa i repetidament citada.

44. També MUÑOZ, A. 2002: *El Cristianisme a l'antiga Tarragona. Dels orígens a la incursió islàmica*, Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós, Tarragona, 64, apunta que, ja en el segle XVIII, el P. Flórez admet la titularitat de la Santa Jerusalem sota sant Fructuós.

45. Sobre la possible ubicació de la catedral visigòtica, hom ha escrit molt i arqueològicament encara no s'ha arribat a conclusions definitives. Per a un estat actual de la qüestió, vegeu MUÑOZ, A. en premsa: «La qüestió arqueològica de Santa Tecla la Vella o les catedrals perdudes de Tarragona», a: *Tecla, deixeble de Pau, santa d'orient i d'occident* (Tarragona 2011). Simplement perquè els cristians no construïen allà on hi havia hagut temples pagans (si de cas els enderrocaven per fer servir les seves construccions).

46. MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A. 1997: «De topografia urbana cristiana de Tarragona. A propòsit de dos documents medievals», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* xxxvii, Girona, 939-951.

47. Recordeu el cànon del Concili de Tarragona, que suggereix altres llocs de culte cristià. A manera dels *tituli* d'esglésies presbiterals.

8. LA MEDIEVALIZACIÓN DE LA CIUDAD ROMANA

Josep Maria Macias Solé
Instituto Catalán de Arqueología Clásica

8.1. Introducción

En este documento confluyen diversas reflexiones sobre algunos de los aspectos que conformaron la evolución del urbanismo de la ciudad de Tarraco a partir de la llamada crisis del siglo III, aunque en realidad el proceso debe ubicarse desde la centuria anterior. El siglo III tuvo, entre otras cosas, la virtud de restar «protagonismo histórico» a un siglo II bisagra entre la desaparición del modelo económico, sostén de la ciudad altoimperial, y el inicio, digamos que involuntario, de un nuevo modelo de regionalización y subsistencia que condujo a la ciudad tardía. No trazamos exclusivamente una visión arqueológica del proceso urbano, sino también una traslación de los indicios materiales al territorio del ámbito privado, en relación directa con la calidad de vida de la nueva sociedad tardía. Más allá de las cuestiones historiográficas y de sus disquisiciones terminológicas, o de las distintas percepciones sobre los profundos cambios desarrollados a partir del siglo II (véase la reflexión de Géza Alföldy en esta misma obra), cabe incidir sobre la realidad diaria de una sociedad cambiante o, más bien, que tuvo que transformarse por la fuerza de las circunstancias.

Desde nuestra perspectiva la documentación textual constituye un recurso fundamental para la percepción de estos procesos, sea a partir de historiadores nostálgicos de tiempos mejores o bien desde una voluntad regeneradora cristiana. No obstante, toda época convulsa genera una historiografía subjetiva que afecta posteriores interpretaciones en función de la validez que se otorga a cada historiador antiguo. De este modo las fuentes históricas son aceptadas o matizadas en función de las vivencias y de la proximidad geográfica de su autor, e incluso se tiene en cuenta el género literario en que se han escrito. El caso de Tarraco plantea, como ejemplo, lecturas diferentes en función de la información extraída de los escritos de Ausonio (*Ordo urb. Nob.* 11) o de Orosio (*Hist. Adv. Pag.* 7, 22.8) y, consecuentemente, las divergencias entre una visión estrictamente arqueológica o histórica son del orden del día en relación a la concepción y a la definición del proceso: crisis o metamorfosis, transformación o evolución, etc. Al respecto existe un común acuerdo en la bibliografía especializada sobre el cambio cultural y tecnológico experimentado en las ciudades tardías en base a fenómenos que se pueden detectar desde una metodología arqueológica: la privatización parcial de los viales o los porticados, convivencia de las estructuras de hábitat superpuestas o próximas a espacios de

vertederos urbanos intramuros, la ausencia del mantenimiento –incapacidad o despreocupación– de la red de cloacas o de abastecimiento de agua, nuevos parámetros constructivos, etc. En definitiva, una serie de procesos que la historiografía especializada ha calificado como motivos o causas de la disgregación del tejido urbano y de la desaparición del modo de vida clásico, aplicando términos con matices de catastrofismo o de colapso de la vida urbana.

Una reacción contraria incide en valorar el período como una etapa de dinamismo, en referencia a la intensidad del proceso de transformación que denota la ingente documentación textual o epigráfica que disponemos para los primeros siglos de la Antigüedad Tardía. Pero este calificativo no queda exento de juicios de valor a tenor de la evolución de las condiciones de vida urbana que se detectan a partir de la arqueología y, más todavía, si se comparan con los referentes arquitectónicos que disponemos para los siglos precedentes. Por ejemplo, en el caso tarraconense es evidente, a partir del siglo IV, un resurgimiento de la actividad constructiva pública en base a la actividad de los *praesides*, constatada epigráficamente, o en base a las nuevas edificaciones de la zona portuaria. Pero estos edificios ya se materializaron bajo unos presupuestos urbanísticos y técnicos diferentes y, sobre todo, más limitados. Por otra parte, una mayor participación de las élites provinciales también puede interpretarse como la imposibilidad o el disentimiento del *ordo decurionum* en el mantenimiento de las ciudades.

Toda la información histórica apunta al hecho que la ciudad perdió progresivamente su atractivo como espacio preferente de convivencia colectiva y la información documental detecta, básicamente para Roma y las ciudades orientales, un descontento generalizado testimoniado por numerosas reacciones contrarias. Ello se desprende del análisis de Aja Sánchez sobre las causas que generaron los tumultos y las protestas urbanas en el siglo IV (1998), un período clave en lo que respecta al impacto de las medidas fiscales y centralizadoras de Diocleciano y Constantino; y porque representa el inicio de la influencia pública del cristianismo en la configuración de la nueva ciudad tardoantigua. La ciudad constituía la unidad demográfica básica y en ella se manifestaban los principales problemas económicos del Imperio, materializados en las dificultades de abastecimiento de alimentos y en el auge de la presión –fiscal y política– por parte del aparato imperial. La crisis del *ordo decurionum* marcó un distanciamiento entre los *potentiores* y los *humiliores* con la conse-

cuenta disminución del evergetismo local afectando al mantenimiento de la ciudad como centro de gestión y de servicios de la sociedad romana. En una ciudad —en especial aquellas situadas en el interior— los problemas de abastecimiento de alimentos y de agua, o las molestias derivadas por la no eliminación de residuos tuvieron que ser mayores que en un asentamiento rural.

Todo ello ocasionó que la ciudad dejó de ser un espacio de participación y de ascensión política y social, perdiendo progresivamente su atractivo y la concentración de los capitales imprescindibles para el mantenimiento de sus servicios urbanos. Esta situación favoreció la aparición de una nueva estructuración colectiva en base a relaciones de dependencia inéditas y articuladas en torno a las oligarquías religiosas emergentes —en especial a partir del siglo IV—, políticas —de cariz supramunicipal—, o a partir del fenómeno de patrocinio o sumisión hacia un *dominus* civil, preferentemente ubicado en el ámbito rural. El problema radica en la interpretación arqueológica del proceso, más precisa desde el punto de vista localista, pero no exenta de inexactitudes en el momento de elevar los indicios materiales a la reflexión histórica y global. Consecuentemente este documento constituye una visión retrospectiva más, en líneas generales coherente con la documentación histórica existente. E insiste en la percepción de un fenómeno de transformación recesivo en relación a las condiciones de vida y a la desaparición de la ciudad como espacio de progresión social basado en antiguas oligarquías económicas.

Pero la aproximación arqueológica no es suficiente para reflejar el *modus vivendi* de una sociedad que, bajo nuestra visión particular, puede considerarse “víctima” de un proceso de degradación de las condiciones de vida urbana. Entendemos esta transformación en base a la involución de las condiciones de higiene y de habitabilidad que se desprenden del análisis arqueológico y, evidentemente, de un análisis comparativo respecto a siglos precedentes. Cabe preguntarse hasta que punto la «recesión urbanística» documentada, irregularmente en Hispania a partir de finales del siglo II,¹ puede concebirse como el punto de partida de una *ciuitas* mediterránea que adoptó paulatinamente unas características urbanas que lentamente la condujeron a un núcleo agrourbano de gran semejanza con las condiciones de vida y el sistema de organización de la etapa altomedieval.

Por otro lado, Tarraco debe considerarse, durante este período tan extenso e intenso, un ejemplo paradigmático de los procesos globales de transformación del hecho urbano en el Occidente mediterráneo que,

para el caso hispánico, ha sido objeto de actualizadas reflexiones.² En la ciudad que nos concierne no podemos disociar los procesos urbanísticos, y por lo tanto económicos, de un contexto histórico específico que se caracterizó por una disminución progresiva del rol político y administrativo de la gran urbe romana tras la reforma de Diocleciano y las transformaciones geopolíticas del reino visigodo. Estos hechos definieron una nueva realidad donde la condición de capital histórica o de sede metropolitana y primada del cristianismo hispánico no fueron suficientes para el mantenimiento de una ciudad que, durante la primera mitad del siglo II llegó a alcanzar las 80-90 hectáreas de superficie. La arqueología actual está en camino de caracterizar parte de la involución urbanística experimentada, en comparación a las condiciones de vida de la etapa altoimperial, pero difícilmente podremos conocer la evolución de las mentalidades y del estado de ánimo de su sociedad durante estos siglos de transición. Cabe preguntarse hasta que punto los tarraconenses fueron conscientes, como protagonistas activos o pasivos, del momento histórico en que vivían y, en relación al objeto de este documento, hasta que punto aceptaron con resignación sus limitaciones tecnológicas y económicas en el marco escenográfico de la opulenta e imponente ciudad altoimperial, omnipresente cotidianamente a través de sus monumentales edificaciones o su red viaria.

Ilustran esta cuestión los recientes trabajos arqueológicos efectuados en el interior de las *fossae* del anfiteatro, que muestran en el contexto de la conocida reforma sufragada por el emperador Heliogábalo, como la parte inferior de las *fossae* se rellenó de tierra y, consiguientemente, el sistema de montacargas de su interior fundamental en el *desarrollo tradicional del espectáculo*, quedó inutilizado, total o parcialmente, durante la primera mitad del siglo III (Casas *et al.* en prensa). Estas conclusiones coinciden con los resultados puntuales obtenidos por el TED'A (1990, 102) y plantean serias dudas sobre la continuidad funcional, más allá del siglo III, de la cloaca principal de la fosa —documentada en trabajos arqueológicos de mediados del siglo XX—, que desaguaba las aguas pluviales de todo el edificio hacia el mar y que fue excavada en el suelo geológico. También desconocemos hasta cuando estuvo en uso el pequeño *sacellum* dedicado a Némesis y ubicado en el interior de las fosas. Una reforma posterior muestra otra elevación de la cota de circulación interna de las *fossae*, permitiendo solamente una altura útil de 1,60 m y, por consiguiente, dificultando el uso de los subterráneos en la dinámica tradicional de los juegos.

1. Como prueba el reciente coloquio internacional «¿Crisis urbana a finales del Alto Imperio? La evolución de los espacios cívicos en el Occidente romano en tiempos de cambio (s. II-IV d.C.)», celebrado en Cartagena en el año 2012.

2. Para el caso tarraconense véase Macías 2000a, 2008 y 2011b, y el reciente análisis histórico de Pérez 2012. Estos documentos reflejan la evolución sobre la percepción arqueológica de la ciudad tardía, enriquecida como en casi todas las ciudades hispanas, por el incremento de datos obtenidos a partir del ejercicio de la *arqueología profesional de intervención*. Para el ámbito hispánico véanse últimas aportaciones en Gurt e Hidalgo 2005, Mateos 2005, Gómez Fernández 2006, Gurt y Sánchez Ramos 2008 y 2009.

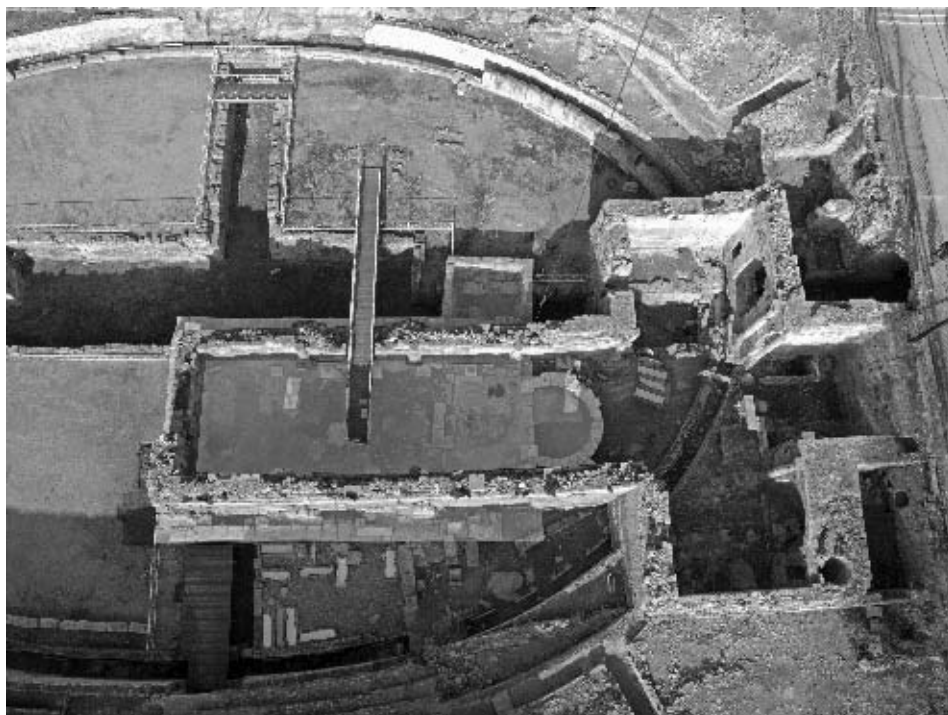

FIGURA 1. Vista aérea del conjunto histórico del anfiteatro. En blanco, los restos de la basílica visigoda y parte de su área funeraria adyacente. Foto: ICAC/MHT-Desdedalt.

Estos nuevos datos arqueológicos matizan, en un claro contexto tardoantiguo de dificultad económica y de desafección progresiva hacia los espectáculos lúdicos «tradicionales» (cf. Jiménez Sánchez 2006), la perdurabilidad e intensidad de los *ludi* en la sociedad tarraconense tardoantigua. La *Passio Fructuosi* (259) nos muestra la arena del anfiteatro como el escenario de la justicia imperial y la arqueología nos indica el cubrimiento definitivo de las fosas a mediados del siglo v; pero la secuencia estratigráfica documentada recientemente en su interior cuestiona la continuidad de unos juegos espectaculares y con todos los equipamientos

inicialmente previstos en la construcción originaria sufragada por un flamen provincial.

También hemos de contemplar la influencia de determinados episodios violentos que debieron añadir dificultades de difícil valoración, pero no por ello deben desestimarse como agravantes de un proceso regresivo continuo. La destrucción parcial de la ciudad tras la invasión franca del 260³ tuvo que representar, además, un shock psicológico de la, hasta la fecha, inviolable capital imperial de más de 4 kilómetros de perímetro amurallado (figura 2). Quizás los propios tarraconenses desconocían que éstas eran las murallas romanas más antiguas

FIGURA 2. Muestra numismática del conjunto recuperado en una estratigrafía de destrucción asociada a la razia franca (Díaz *et al.* 2005).

3. Este aspecto goza de una aceptación confrontada que, matizadamente, refleja las diferentes especialidades desde las cuales puede afrontarse la reconstrucción histórica. Para el caso tarraconense una última aportación en Díaz *et al.* 2005. Reflexiones más globales en Járrega 2008 y Witschel 2009, 480-481.

construidas fuera de Italia, pero para ellos constituían un símbolo del poder de su ciudad y de la presencia de Roma en Hispania. Otro elemento a tener en cuenta es el gran incendio de mediados del siglo IV que asoló el foro de la ciudad (figura 3) y, posiblemente parte de su entorno (cf. Ruiz de Arbulo 1990, Díaz 2008). Tras este incendio el foro de la colonia nunca fue reconstruido y algunos de sus elementos constructivos aparecen posteriormente reutilizados en el recinto superior de la ciudad. También localizamos, en una estratigrafía de basurero cercana fechada en el siglo IV, dos bustos correspondientes a la familia imperial y que, presumiblemente, pertenecían a una galería estatuaria de tipo propagandístico ubicada en el foro (Macías 2000b, 87 ss. y Koppel 2000). Este segundo episodio ha sido relacionado con la inestabilidad política propiciada por la rebelión de Majencio, una idea sugerente de difícil correlación directa con los datos arqueológicos (Járrega 1990).

Poco antes de la *razzia* franca, se llevó a la práctica la *damnatio ad vivocomburium* del obispo Fructuoso y sus dos diáconos (259), en el marco de las persecuciones a la jerarquía cristiana. Este episodio es testimonio de la implantación organizada de la nueva fe, cuyo crecimiento fue un elemento más de descohesión política y ciudadana que afectó al tradicionalismo pagano y, en concreto, a las manifestaciones públicas del culto imperial, un factor de unidad y de compromiso con la sociedad y el poder establecido. Entre otros factores, el triunfo del cristianismo representó una transformación de la expresividad colectiva, a la vez que causó una ruptura temporal de la comunión ideológica entre el Estado y la sociedad que lo sustentaba. En las ciudades, la progresiva desmembración y anulación de las élites urbanas más la aguda atomización del Imperio romano produjo la aparición de un nuevo poder emergente: el *episcopus*. A partir del edicto de Teodosio, el obispo constituye un

nuevo referente en la organización de la vida urbana y en la política local. Para comprender este proceso basta con leer la correspondencia entre Consencio y Agustín de Hipona (419), o entrever el significado de la transformación de los antiguos recintos imperiales, ya en el siglo VI, por parte de una *ecclesia triumphans*: el recinto de culto provincial y el anfiteatro.

De forma paralela el territorio tarraconense entró en un marcado proceso de concentración de la propiedad agrícola y, en algunos casos, tenemos indicios de monumentalización de asentamientos tardíos donde incluso, se desarrollaron programas decorativos a partir del expolio o la reutilización de la decoración marmórea del antiguo recinto de culto. Es el caso de la antigua villa romana de Centcelles (Domingo 2011, 811). Esta realidad puede reflejar, amén de la búsqueda de mejores condiciones de vida, la no asunción de las onerosas cargas de las magistraturas locales y la descapitalización de los recursos económicos de las ciudades. Ejemplo de ello puede ser la promulgación de una ley del 409 que obliga a los integrantes huidos de los *collegia* urbanos a volver a las ciudades (*C. Th.* 14.7.1, Arce 1982, 102 s.).

8.2. El fin del modelo desde la perspectiva tarraconense

8.2.1. Génesis del proceso

Debemos remontarnos a finales del siglo II d. C. para apreciar los primeros indicios de una nueva realidad en base a la finalización del expansionismo militar y el agotamiento económico de las élites hispanas, las cuales, en el contexto evergético de la vida urbana, constituían el principal sostén económico. Asimismo, la reforma provincial de Diocleciano a finales del si-

FIGURA 3. Restos de la basílica forense durante su proceso de excavación. Foto: MNAT / Serra Vilaró.

glo III ocasionó una reducción territorial de la *prouincia Citerior*, a partir de ahora *Tarraconense*, con la consecuente teórica reducción de ingresos en un marco creciente de aumento de la presión fiscal. No obstante, ello no fue impedimento para determinadas obras públicas. Así, en la primera mitad del siglo III se produjo la construcción de las termas portuarias de la ciudad (Macías 2011a) y también la restauración del anfiteatro por parte de Heliogábalo (TED'A 1990, CIL II²/14, 921). Más adelante se conoce la restauración de estas termas públicas, propuestas como las *thermae montanarum* (CIL II²/14, 1004) y de una *porticus iovia* (CIL II²/14, 931) por iniciativa de los *praesides prouinciae*. Además, se han documentado obras de reactivación urbanística en la zona portuaria (Macías y Remolà 2010).

La epigrafía nos muestra, a partir de la inestabilidad política previa al auge de Septimio Severo, la crisis evergética de las magistraturas locales y el establecimiento progresivo de unas nuevas jerarquías provinciales de origen militar. No solo cambiaron los dedicantes de las inscripciones, cuyo número de ejemplares descendió progresivamente, sino también surgió una despreocupación por la estética y la precisión paleográfica (cf. Alföldy 2004 para el caso local y Witschel 2009 para una reflexión hispánica). Cabe recordar que, entre la dinastía flavia y mediados del siglo II, no existió ninguna ciudad hispánica como Tarraco con un número mayor de estatuas honoríficas. También pudo afectar la restricción de los mercados causando la interrupción de los canales de exportación y adquisición de materiales pétreos nobles propiciando, entre otros motivos, una generalización del hábito de reutilizar los procedentes de monumentos antiguos para la obtención de material de soporte para nuevos epígrafes, o bien para nuevos elementos de decoración arquitectónica. Ya en la primera mitad del siglo III constatamos el aprovechamiento de epígrafes para el placado del podio del anfiteatro⁴ y en la necrópolis paleocristiana hallamos numerosas inscripciones reutilizadas como cubierta funeraria. Algunas de ellas proceden del mismo foro colonial, pero la carencia de documentación estratigráfica impide calibrar si éstas ya se utilizaban en las fases iniciales del cementerio y, por consiguiente, ya se había iniciado el expolio del foro con anterioridad al gran incendio que ocasionó el abandono definitivo.⁵ Esta tendencia se agudizó a partir de mediados del siglo III y del IV poniendo de manifiesto la

pérdida del valor social —fuera de tipo propagandístico o conmemorativo— del soporte epigráfico que, progresivamente, fue restringiéndose al ámbito funerario.

Hasta la segunda mitad del siglo II la ciudad había experimentado un crecimiento ininterrumpido desde el establecimiento militar en el contexto de la segunda Guerra Púnica. Prácticamente fueron cuatro siglos de expansión, primero dentro del amplio recinto amurallado concluido a finales del siglo II a. C. —aproximadamente unas 50 hectáreas— y posteriormente mediante una reorganización periurbana desarrollada a partir del período augusteo —en torno a las 30/40 ha. Se trató de una expansión continua facilitada por el auge económico y político de una ciudad que fue dotándose de los grandes edificios públicos propios de las principales capitales imperiales, amén de numerosos conjuntos termales y un completo *emporium*.⁶ Pero a partir de la época antonina diversos indicios arqueológicos abogan por un cambio de la tendencia expansionista del urbanismo tarraconense. Algunas estratigrafías de abandono se localizan en áreas residenciales periurbanas, preferentemente en aquellas situadas en las cotas más elevadas y, a la vez, más alejadas del *portus tarraconis*. Asimismo, en determinadas áreas suburbanas, localizamos el derrumbe de varios edificios que, progresivamente, son ocupados por pequeñas áreas funerarias en inhumación, preluando la formación de una topografía funeraria tardía de marcado cariz cristiano (Ciurana y Macías 2010). Y no se trata exclusivamente de evidencias estratigráficas, sino también se aprecian cambios en las prácticas decorativas del ámbito privado. Los restos musivarios y estatuarios son muy escasos a partir de los Severos (Navarro 1979, láminas 5b y VI; Koppel 2004). Además de estructuras residenciales, también debemos situar el abandono de una posible *statio*, de unas termas públicas y una cantera suburbial (PAT 549, 645 y 613); más un área productiva indeterminada formada por una plaza pública, un doble porticado de 20 m. de longitud mínima y una gran balsa o nínfeo con unas medidas externas de 3 x 28 m (PAT 567, 568, 570, 573 y 577).

Asimismo, otros ejemplos evidentes deben relacionarse con un declive de la aristocracia urbana. Destaca el abandono del teatro de la ciudad, muy próximo al foro de la colonia. El proceso, puesto de manifiesto a partir del relleno de la cloaca principal de la orquesta y de la gradería, más el abandono del gran nínfeo ad-

4. Nos referimos al epígrafe CIL II²/14, 1014 dedicado, nada más y nada menos, que a Tiberio Claudio Paulino, duumviro, cuestor y prefecto marítimo. Donde se hallaba originariamente el pedestal antes de su serrado es una incógnita, pero pudo ser el mismo foro de la colonia (TED'A 1990, 128, fig. 140; Ruiz de Arbulo 1994).

5. Sin referencias estratigráficas el abandono del foro se fecha a partir de un tesoro de Constancio II (337-361) localizado bajo una de las columnas de la basílica forense y en un contexto estratigráfico de incendio. Las últimas evidencias epigráficas que constata una actividad pública corresponde a un epígrafe dedicado a la tetrarquía (293-305, CIL II²/14, 868) y, durante el siglo III, hallamos diversas dedicatorias imperiales: Caracalla, Severo Alejandro y Filippo. El pedestal dedicado a Caracalla (CIL II²/14, 920) fue posteriormente reutilizado en la necrópolis paleocristiana (Ruiz de Arbulo 1990).

6. Ver compilación planimétrica y documental en Macías *et al.* 2007. Los yacimientos referenciados en este texto se identifican con el código PAT núm.

yacente, refleja una transformación intensa del recinto (Mar *et al.* 1993). No obstante, cabe ser prudentes en relación a una posible perdurabilidad de los espectáculos durante el proceso de degradación de los edificios. Tal como sugiere la constatación epigráfica de un *mimographus* durante los siglos II y III (CIL II²/14, 857) y, como ya hemos mencionado, una situación similar en el anfiteatro en relación al mantenimiento del sistema original del montacargas o la disponibilidad de espacio de las fosas.

8.2.2. Recursos tecnológicos

En la vertiente arquitectónica se documenta la práctica generalizada del expolio o *rediviva saxa* (cf. Vizcaíno 2002, Domingo 2011) y, de forma significativa, el empobrecimiento de los recursos materiales en las nuevas obras. El mejor ejemplo de ello lo constituyen las termas públicas de la calle de Sant Miquel que han sido identificadas como las *thermae montanarum* (Macias 2004 y 2011a), y que fueron alzadas coetáneamente a la restauración del anfiteatro tarraconense. Que sepamos actualmente se trata del último gran proyecto edilicio anterior a la arquitectura pública cristiana, y del cual se han excavado unos 800 m² pertenecientes a un complejo que pudo alcanzar 2000 o 3000 m². La extensión y la amplitud de sus espacios denotan un proyecto ambicioso que pretendió satisfacer las necesidades de una gran ciudad y, a la vez, importante núcleo portuario. Obedeció a la práctica generalizada de termas públicas portuarias en capitales provinciales donde la epigrafía nos constata que fueron precisas intervenciones de restauración por parte de sus respectivos gobernadores, como fueron los casos de Olisipo, Sabratha y Satafis.

El ejemplo tarraconense muestra unas características arquitectónicas que responden a una nueva realidad económica. No se trató de un edificio *ex novo*, sino

de una estructura que aprovechó las cimentaciones de anteriores estructuras portuarias. Se reutilizaron pilas-tras en el acceso del caldario y la *piscina frigidaria* no se hallaba placada en mármol sino revestida en mortero de cal y pavimentada en losas de piedra autóctona. En toda la zona excavada, no se han documentado mármoles de importación en la obra original y, sobre todo, destaca las pavimentaciones en un *opus tessellatum* tosco y sin ninguna preparación arquitectónica inferior (figuras 4 y 5). El lecho de teselas reposaba directamente sobre los rellenos de abandono del edificio portuario que fue utilizado como cimentación de las *thermae* y, consecuentemente, estos pavimentos se hundieron con el uso en diversos sectores y tuvieron que ser restaurados, substituyéndolos por extensos parches de lastras marmóreas reutilizadas y cortadas irregularmente, sin ninguna voluntad estética o de homogeneización. Otro caso significativo es la conversión doméstica del sector nínfeo del teatro romano a partir del siglo III, donde destaca la reutilización y tallado de elementos arquitectónicos como material constructivo (Domingo 2011, 804).

Actividades constructivas posteriores muestran la generalización absoluta de estas prácticas, tal como puede observarse en las dos basílicas paleocristianas del siglo V, o en la propia reutilización de materiales para los contenedores o soportes funerarios de la extensa necrópolis paleocristiana excavada por Serra Vilaró (López Vilar 2006). Otros ejemplos característicos, ya en el siglo VI, son la construcción en el anfiteatro de la basílica conmemorativa del martirio del siglo III o las aulas visigodas documentadas en el exterior del recinto de culto pagano. En ambos casos se reutilizaron los sillares de las antiguas estructuras altoimperiales adyacentes (figura 6).

Asimismo, se documentan una serie d'*officinae marmorariae* especializadas en la reutilización de toda la decoración arquitectónica tallada en mármol de importa-

FIGURA 4. Vista sectorial de las termas públicas portuarias, donde se puede confrontar la pavimentación musivaria con reparaciones de fragmentos de placas marmóreas. Foto: Codex / J. M. Macias.

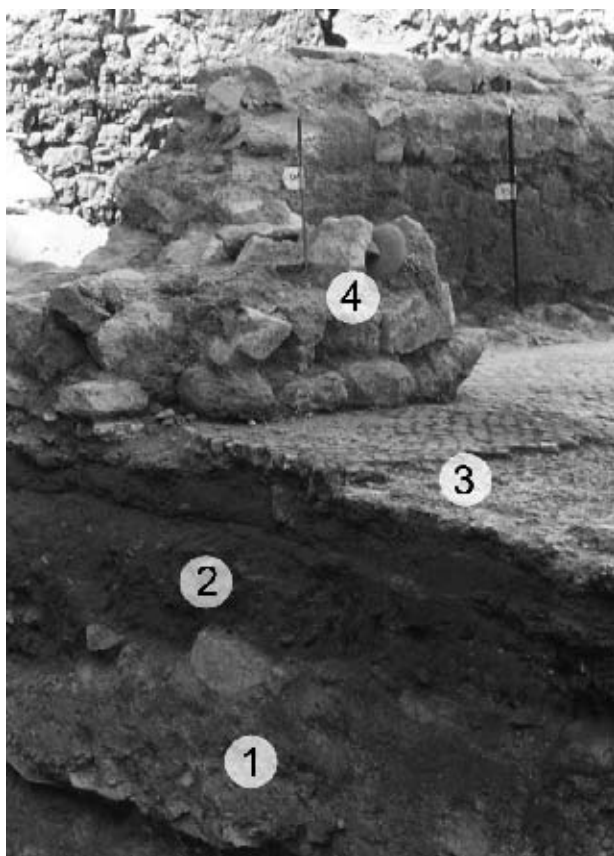

FIGURA 5. Detalle de la preparación constructiva del mosaico de edificio termal del s. III (Macias 2004). 1) Cimentación edificio portuario anterior; 2) relleno de abandono del edificio portuario; 3) mosaico con lecho de mortero (1-2 cms); 4) muro compartimentación doméstico de época visigoda. Foto: Codex / J. M. Macias).

FIGURA 6. Detalle de la cimentación de la basílica cristiana en las fosas del anfiteatro. Se pueden apreciar las losas de la gradería, una de las cuales aún conserva su epígrafe identificativo. Curiosamente la mayoría de los epígrafes reutilizados se encuentran con el texto invertido (TED'A 1990, 160-173).

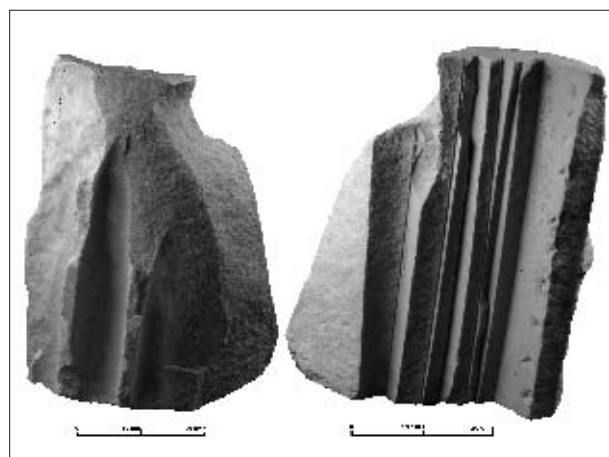

FIGURA 7. Fragmento de columna de Luni-Carrara del recinto de culto, reutilizada para la obtención de placas durante el período tardío (Macias *et al.* 2011b).

ción y usada en el área de culto (figura 7). Este contexto demuestra una limitación tecnológica y económica en relación a la obtención de nuevos materiales nobles para la arquitectura pública, pero no exenta de dificultad técnica en lo que respecta al desmontaje racional de los antiguos edificios. Una confrontación con la arquitectura doméstica indica, a otro nivel, un empobrecimiento tecnológico similar en su edificación y con claras limitaciones en comparación a la arquitectura residencial altoimperial. A excepción de alguna estructura portuaria compleja o de algunos *balnea*, las estructuras residenciales tardoantiguas se caracterizan por el uso preferencial de la arcilla como material de unión de los muros, más piedras irregulares sin labrar o bien elementos reaprovechados. También se constatan pavimentaciones de arcilla o tierra compactada, o bien se reutilizan pavimentaciones antiguas como, por ejemplo, la ocupación privada de las termas públicas portuarias.

Esta realidad plantea, como respuesta a un nuevo contexto, un resurgimiento de las antiguas tradiciones arquitectónicas que habrían pervivido en el marco de la arquitectura rural y que retornaron a la ciudad debido a la desaparición de la «democratización de determinados bienes y conocimientos». En la arquitectura privada se constata el desuso del mortero de cal, del sillar labrado o la desaparición de las techumbres cerámicas. En relación a las estructuras de almacenaje se aprecia la recuperación de los silos, preferentemente en el ámbito rural y en detrimento de los *horrea* constructivos (Macias 2011c). No disponemos de un conocimiento exhaustivo para las viviendas tarraconenses, pero los escasos datos disponibles, más otras referencias hispánicas,⁷ apuntan a una reducción de

7. El mejor ejemplo hispánico se halla en Mérida, allí han podido documentar ampliamente la reducción de las antiguas *domus* unifamiliares en agrupamientos colectivos donde cada estancia constituía una unidad familiar en torno a un peristilo convertido en patio comunitario (Alba 2004). Para las cocinas véanse Alba 2004, fig. 18; Alba 2005, figs. 8 y 12; Cañavate 2005; Francès 2007, 79.

los espacios domésticos, en base a la compartimentación de habitaciones y a la presencia de hogares en las plantas inferiores de las casas, presumiendo las zonas privadas en la parte superior. En este contexto se produjo la desaparición de cocinas o despensas como estancias diferenciadas y todo ello confluyó en un espacio polivalente en la planta inferior. Un cambio substancial se dio en el hogar de cada casa. Ya no se trató de una estructura arquitectónica diferenciada, sino de una simple plataforma arcillosa endurecida, o bien reutilizando algún elemento anterior, que se ubicaba en el mismo suelo y prácticamente al mismo nivel que la pavimentación. La reducción del hábitat privado incidió también en el *instrumentum domesticum* de época visigoda, así observamos la disminución cuantitativa de la vajilla cerámica y una reducción tipológica de los recipientes de conservación, manipulación, cocción y consumo de los alimentos. Ello intuye una simplificación de los procesos culinarios y una menor variedad de alimentos, además de la recuperación de perfiles morfológicos, en los recipientes cerámicos, que recuerdan épocas precedentes (cf. Macias y Cau 2012). Un ejemplo lo constituye la unidad doméstica identificada en el área portuaria localizada sobre un extenso depósito de residuos arquitectónicos, donde se produjo la reutilización del material constructivo precedente y se identifica una cocina de planta elíptica que albergó un hogar constituido por fragmentos reutilizados de *tegulae* y *bipedales* (Macias 2004, 76, figura 88).

La debilidad de la nueva arquitectura doméstica unida a la escasez de fósiles cronológicos —especialmente a partir del siglo VI—, ocasionada por la reutilización del numerario circulante o la drástica reducción de recipientes cerámicos foráneos bien catalogados —regionalización del *instrumentum domesticum*—, dificultan la adscripción cronológica de las escasas unidades domésticas identificadas. Es una tónica habitual y, como ejemplos, J. M. Nolla y Ll. Palahí (en prensa) reconocen la ausencia de datos relativos a *Gerunda* y el caso barcelonés es también parecido ya que, a finales del siglo VI o inicios del VII, diversas áreas de Barcino se muestran vacías evidenciando una desestructuración urbana u ocupación marginal (Beltrán de Heredia 2010a). En Tarraco el problema es similar y no podemos discernir entre un despoblamiento progresivo o, simplemente, la dificultad de conservación derivada de una arquitectura doméstica más perentoria y de difícil constatación arqueológica. Aun así, en el recinto superior identificamos escasos segmentos de muros de piedra irregular unidos con arcilla, bien fechados pero con un nivel de fragmentación que no permite conocer la realidad funcional (PAT 125, 168, 172, 173). Estos indicios se consideran suficientes para detectar la ocupación pseudo-ortogonal de la plaza del foro provincial y del circo, predeterminada por los esquemas

urbanísticos de la imponente arquitectura monumental de la época flavia. Lo mismo sucedió con el trazado bajomedieval de las calles tarraconenses que hoy en día aún configuran el urbanismo del centro histórico de Tarragona (Riu 1987). En relación a la zona portuaria, los últimos estudios arqueológicos muestran la existencia de un proyecto de reordenación urbanística a partir del siglo IV testimoniando un área rica y dinámica desde el punto de vista residencial (con *balnea* incluidos), comercial (a través de los testimonios cerámicos) e ideológico con la proximidad de un extenso conjunto cristiano de raíz martirial (López Vilar 2006; Macias y Remolà 2010). Aunque todavía no disponemos de un conocimiento detallado de este sector, los escasos datos disponibles apuntan a un urbanismo más esponjado y libre de esquemas reticulares.

8.2.3. La ciudad bipolar

Paulatinamente la fisonomía de Tarraco recuperaba la apariencia de la *ciuitas* republicana bipolar —un núcleo encastillado y otro de portuario— debido a sus particulares características orográficas (figura 8). La ocupación doméstica del recinto superior de la ciudad, conocido localmente como Part Alta de Tarragona, se redujo al ámbito de la antigua sede del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*, unas 19 ha de extensión donde localizamos una intensa transformación funcional a partir de la primera mitad del siglo v d. C. (ver contextos cerámicos en Macias 1999 y Remolà 2000a). La legislación tras el edicto de Teodosio permitió la reutilización de los antiguos recintos sacros y en nuestro caso observamos una ocupación doméstica a partir de basureros depositados en rebajes intencionados y ámbitos arquitectónicos superpuestos a las antiguas estructuras forenses. A pesar de esta intensa transformación, el recinto superior continuó constituyendo el principal centro de prestigio de la ciudad, albergando las últimas estructuras administrativas del Imperio durante el siglo v y las posteriores estructuras visigodas de poder civil y religioso. Incluso recientemente se han documentado en la plaza del foro provincial un conjunto termal tardoantiguo, de difícil interpretación a tenor de las dimensiones de la excavación (Pociña en prensa), pero que incide en la presencia de colectivos humanos que no renunciaron a la práctica de los baños.

La distancia y diferencia de cota entre el recinto superior y la zona portuaria determinaron una clara diferenciación conceptual y funcional entre ambos sectores urbanos. Así nos consta el vocablo *suburbanum* claramente diferenciado del de *ciuitatem* en la correspondencia de Consencio del año 419, que refleja la pervivencia jurídica y visual del perímetro amurallado trazado en la etapa augustea. Y también el término topográfico *arce* en el contexto de la obra poética de Au-

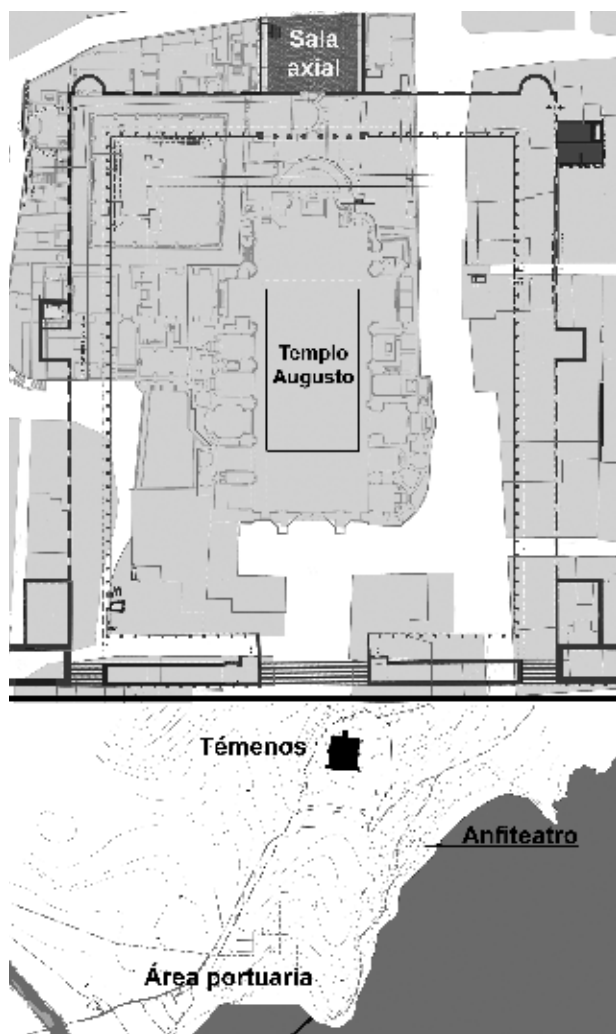

FIGURA 8. Planta del antiguo recinto de culto en su contexto urbano (a partir de Macías *et al.* 2007).

relio Prudencio (finales del siglo IV o inicios del V).⁸ Es la misma imagen urbana que conocemos a partir de la restauración medieval: un recinto encastillado que se extendía hasta el cierre meridional del foro provincial (muralla del siglo XII) y, posteriormente, incluyendo la antigua zona circense (muralla siglo XIV); más una zona portuaria relacionada con las actividades comerciales y las fértiles planicies agrícolas en torno al río Francolí.

8.2.4. *Portus tarraconis*

A más de un kilómetro de distancia, el segundo foco de atracción urbana se justifica por la función económica del *portus tarraconis*, el cual durante la mayor parte de la historia tarraconense se mantuvo como el principal dinamizador de la ciudad e, indisolublemente, de su territorio colindante. Del mismo

modo que el *portus* había favorecido la aparición de una comunidad íbera desde el siglo VI a. C., los indicios arqueológicos, y en especial los ceramológicos, atestiguan la presencia de una intensa ocupación hasta finales del siglo VII o inicios del VIII. De forma complementaria, la proximidad respecto al suburbio paleocristiano del río Francolí, generado en base al desarrollo del culto martirial hacia las reliquias de los mártires tarraconenses, determinó una intensa área suburbial.

La definición urbana del *portus visigodo* constituye uno de los retos interpretativos de la arqueología actual. Una vez abandonado el modelo característico de *emporium* altoimperial, constituido por largas baterías de *horrea* integrados en *porticus* marinas más recintos cuadrangulares y de ámbito productivo, la refundación urbanística a partir del siglo IV de este vital sector económico constituyó una nueva realidad suburbana. Las edificaciones que progresivamente se documentan son de calado menor, respecto épocas precedentes, y se emplazan en el extremo occidental del antiguo puerto, más próximas a la desembocadura del río Francolí (Macías y Remolà 2010; Trenor *et al.* en prensa). Asimismo, debemos plantearnos la ausencia de equipamientos urbanos de envergadura y, a tenor de lo acaecido con los principales servicios urbanos de la ciudad, una rada portuaria en retroceso debido a un proceso acumulativo de sedimentación, supuestamente por la ausencia de obras de mantenimiento portuario. La documentación del siglo XVI muestra como el puerto romano se hallaba íntegramente cegado por las aportaciones del río Francolí (Remolà 2004, 63). Este proceso pudo haberse iniciado, en un contexto de dificultad de mantenimiento de los servicios básicos, durante la Antigüedad Tardía minimizando las condiciones portuarias de la ciudad y constituyendo un fenómeno, en parte histórico y en parte natural, determinante para que, durante la Edad Media, el puerto de la vecina localidad de Salou se convirtiera en el punto de embarque preferente al presentar unas mejores condiciones (cf. Escoda 2002). Quizás ello explica el desplazamiento de las estructuras portuarias hacia el extremo occidental, mejor conectado con las vías periurbanas, dado que el sector oriental presentaba una orografía más escarpada, por tanto menor espacio urbanizable y peores condiciones de transporte hacia el recinto superior.

En este contexto histórico es difícil imaginar un puerto visigodo todavía equipado con muelles y maquinaria de estibo. La historia tarraconense muestra, durante el período íbero o medieval, que la ausencia de estructuras portuarias no fue impedimento para el desarrollo de actividades de intercambio. Tampoco era preciso un *emporium* urbanísticamente definido por-

8. Anecdóticamente, la herida mortal que recibió el mayordomo del *comes* en el *suburbanus* imposibilitó su traslado a la *ciuitas* hasta que éste no estuvo muerto (*Ep.* 11, 13. 3; Amengual 1987, 108). En relación al *Peristephanon*: «Hinc aurata sonent in arce tecta, / blandum litoris extet inde murmur / et carmen freta feriata pangant» (Prud, *Perist.*, VI, 154-156).

que el concepto de puerto pudo atender a un enclave apto geográficamente y no, exclusivamente, a un recinto suburbano provisto de estructuras levantadas específicamente. Ello no impide la existencia de alguna estructuración portuaria, o más bien de edificios polivalentes próximos a la costa y con responsabilidades de gestión y control político de las actividades económicas. La potencialidad científica del sector suburbano permite diversas interpretaciones a posteriori de las excavaciones, muchas de las cuales aún son inéditas debido a la complejidad intrínseca de la “arqueología urbana”, en relación al estudio y difusión de sus resultados. Ello provoca la aparición de estudios interpretativos sugerentes que aún no gozan de una clara complementación estratigráfica y ceramológica (cf. Mar y Javier 2010, 177), pero que abren nuevos enfoques interpretativos y que, en cierto modo, pueden justificar los excepcionales conjuntos cerámicos recuperados en este sector suburbano y pertenecientes al final de la ciudad visigoda (Macías 1999 y Remolà 2000).

A pesar de esta incerteza arqueológica y urbanística, cabe reflexionar sobre el rol del *portus tarraconis* en un contexto geográfico más amplio. Más allá de su función local o territorial en el marco del antiguo *ager tarraconensis*, debe valorarse como puerto de penetración de los productos mediterráneos hacia el interior peninsular, una zona geográfica cada vez más influyente en los últimos siglos del Imperio y durante el reino visigodo. Desconocemos el volumen comercial de esta actividad, aunque se supone un descenso progresivo propio del contexto histórico, pero una mejora en la documentación estratigráfica y ceramológica constata la existencia de estos canales, testimoniados por evidencias ceramológicas, aún escasas. Por ejemplo, mencionamos los hallazgos de Recópolis o Toledo, que ponen de manifiesto una penetración comercial, aunque todavía no podemos determinar si obedece a una relación estable o a episodios esporádicos (Bernal y Bonifay 2010). Tarraco se concibe como un importante puerto mediterráneo y con una población oriental⁹ significativa, a la que también pudo estar dirigida la legislación de Égica (694), que prohibía a los judíos comerciar en cada uno de los *cataplus* portuarios (cf. Mariezkurrena 1999).

Nos hallamos ante uno de los principales puertos de la *Tarraconensis* y de la *Septimania*, pero además debe añadirse un valor político fruto de una estabilidad propiciada por su posición geográfica. Durante el siglo v, la provincia no había sufrido ninguna ocupación germánica y, ya en época visigoda, también se mantuvo libre de la ocupación bizantina del sudeste. Tarraco albergó un vasto ejército comandado por el

comes Astirius (420), fue refugio del derrotado *magister militum* Castinus (422) y base de operaciones contra los bagaudas a mediados del siglo v. Estas funciones requerirían un complejo sistema de abastecimiento de las tropas, del cual los restos anfóricos arribados a su puerto pueden ser un mudo testimonio. A nuestro entender el puerto de Tarraco pudo constituir un referente durante toda la antigüedad tardía. Sus condiciones de seguridad y su posición permitían la libre conectividad de mercancías y viajeros con las rutas hacia el centro peninsular, la costa mediterránea e incluso los diversos pasos pirenaicos. Prueba de ello es la vitalidad arquitectónica que reflejan, durante los siglos iv y v, diversas villas próximas al tramo de vía entre Tarraco e Ilerda. Nos referimos a Centelles, a Els Hospitals, Paret Delgada, el Romeral, villa *Fortunatus* (Macías y Menchon 2007). Tramos septentrionales del valle del Ebro presentan igualmente actividades de monumentalización en aquellos asentamientos que se mantuvieron en uso (Ariño y Díaz 2002).

8.2.5. Nuevos espacios de representación y encuentro

Otro cambio significativo es la transformación, topográfica y ritual, de la vida urbana así como de sus canales de expresividad social. Fue un proceso en que intervinieron múltiples factores tras la evolución espiritual y económica de la ciudad y, consecuentemente, aparecieron nuevos recintos urbanos para nuevas necesidades. Así, la desaparición del teatro de la ciudad (siglo iii) y, posteriormente, del foro de la colonia (siglo iv), más una reducción de las ceremonias relacionadas con el *Concilium Prouvinciae* o el mismo culto imperial, tuvieron que reducir los canales de manifestación pública al circo y al anfiteatro, los únicos escenarios donde coincidirían la plebe y las oligarquías locales o provinciales. Alternativamente, el edicto de tolerancia facilitó la progresión pública de los recintos asociados al culto martirial, generando un nuevo espacio de encuentro social, y la génesis del complejo arquitectónico del *episcopium*, el nuevo protagonista en la escenografía urbana del poder. El posterior edicto de Teodosio nos confirma la velocidad del proceso de cristianización de la sociedad romana y, ya en el año 419, el episcopio tarraconense se muestra como un centro de discusión y toma de decisiones donde coinciden el *episcopus* y el *comes*.

En este contexto de simplificación debemos contemplar la vigencia de los baños públicos como un espacio necesario en el mantenimiento, en la medida de lo posible, de la ritualidad cotidiana de la ciudad

9. Históricamente Tarragona ha acogido población judía de forma significativa. Constar que en el año 1492 aproximadamente unos 4.000 judíos fueron expulsados de la ciudad y de su territorio, e incluso el geógrafo al-Idrisi califica a Tarragona como la ciudad de los judíos a mediados del siglo xii (Bonet 2011).

clásica. Así, las termas públicas del área portuaria estuvieron en uso durante el siglo V constituyendo, previsiblemente, una zona de encuentro diario útil en la vertiente social e higiénica. Paralelamente la política local tuvo que degradarse progresivamente de acuerdo al decaimiento del *ordo decurionum*, que ya no disponía de su recinto representativo y, en contraposición, se mantuvo la preeminencia del *praesides* y surgió la figura del obispo como un nuevo epicentro de poder en base a la arquitectura del *episcopium*. Así se desprende de la correspondencia entre Consencio y san Agustín, escrita cuando ya había desaparecido el fórum de la colonia, y del contexto histórico y documental referente a la preeminencia del obispo en las ciudades del siglo V (evergetismo eclesiástico, *defensor ciuitates*, etc.).

Más adelante, la desaparición del Imperio agudizó inevitablemente el proceso de transformación y se prescindió de los principales referentes de la vida romana: el circo, el anfiteatro y las termas públicas del puerto.¹⁰ Esta nueva realidad simplificó ostensiblemente las manifestaciones urbanas que básicamente se redujeron a las ceremonias propias del calendario religioso, cada vez más omnipresente en la vida cotidiana de la ciudad. Un ejemplo de ello es la documentación que aporta el llamado Oracional de Verona, escrito en las postrimerías del reino visigodo. Fue tal el proceso histórico de cristianización que, ya para la época visigoda, no es posible analizar la sociedad del momento sin tener en cuenta la óptica o influencia de la jerarquía cristiana. Al respecto, Javier Arce reflexiona, desde un punto estrictamente historiográfico que «nadie en esta época hubiera podido publicar una obra desde fuera de la Iglesia, con una visión exterior y por lo tanto, eventualmente, crítica o simplemente independiente. Y si se escribió, no se ha conservado» (Arce 2011, 18). Toda festividad o espectáculo público quedó mediatizado por el calendario cristiano que, progresivamente, se fue imponiendo a las antiguas costumbres romano-paganas que aún practicaban algunas élites civiles y religiosas. En este contexto cabe situar la conocida reprimenda del rey Sisebuto al obispo Eusebio de Tarragona reprochándole su afición a los *ludi*. Una última propuesta de Jiménez Sánchez sobre esta carta de amonestación (fecha entre el 614 y 620) aboga por identificar en ella una última manifestación de los *ludi teatrales*, en vez de *ludi faunorum* (2003). El autor sugiere el posible carácter privado de estas representaciones. De ser cierta esta presunción aún resulta más difícil determinar su emplazamiento ya que, por su formato, las representaciones podrían llevarse a cabo en cualquier plaza o rincón privado y

no necesariamente en algún sector de los antiguos edificios de espectáculos paganos. Esta realidad, común en Hispania, nos muestra otra característica del proceso: la continuidad de determinadas tradiciones de raíz romano-pagana en el ámbito privado, como preludio de las representaciones llevadas a cabo ante la corte o el obispo medieval.

8.2.6. Una nueva cultura funeraria

El siglo III marca también el inicio de una nueva topografía funeraria en el marco de la consolidación definitiva del rito de la inhumación y de una prevalencia de las áreas funerarias en el suburbio occidental y septentrional (v. García y Remolà 2000, Gurt y Macías 2002, López Vilar 2006, Ciurana y Macías 2010, Ciurana 2011). Este hecho no se explica exclusivamente a raíz de la capacidad de atracción del culto martirial (necrópolis de San Fructuoso), sino también por la aparición de asociaciones funerarias gestionando diversas parcelas periurbanas y pequeños núcleos esporádicos o aislados de enterramientos de índole indeterminada. Las zonas preferentes de inhumación reflejan una relación de proximidad con el suburbanismo meridional o bien con la instalación de recintos de hábitat dentro del área superior de la ciudad. En relación a la cronología, los enterramientos de época visigoda se constatan, preferentemente en el sector septentrional de Mas Rimbau, según la tipología del contenedor funerario y algunas dataciones del carbono-14 (figuras 9 y 10). En contrapartida, el área funeraria oriental reduce su actividad, tal como indican los epígrafes recuperados: de 148 epitafios registrados solamente 21 corresponden a los siglos III-IV. Otro rasgo es la documentación de extensos mausoleos imbricados en la estructuración periurbana meridional y, aparentemente, sin conexión con estructuras culturales.

Cabe destacar como, a pesar de la bipolarización urbana, el viejo perímetro amurallado tardorrepublicano mantuvo su vigencia jurídica en los últimos siglos del Imperio. Incluso tras la desaparición de éste, la gran área funeraria de la ciudad se mantuvo en posición extramuros y próxima al recinto superior —área de Mas Rimbau sobre la montaña de Sant Pere de Sescelades—; mientras que encontramos escasos indicios funerarios dentro de la ciudad, preferentemente en el extremo norte del antiguo recinto sacro-pagano, que apuntan al concepto de *tumbas privilegiadas* en áreas intramuros (cf. Beltrán de Heredia 2008). Se trata de una nueva cultura funeraria que puede entroncar con la posterior tradición de las sagreras medievales, tal

10. El abandono de estos baños no implicó la desaparición de las prácticas termales ya que pequeños *balnea* se mantuvieron en uso en el *territorium* y en la zona portuaria, de acorde a una vitalidad urbana ya mencionada. Aun así, desde una perspectiva arquitectónica, es una práctica más limitada donde se redujeron ostensiblemente los espacios calefactados —minimizando el coste económico— y, a nivel ideológico, se trata previsiblemente de baños privados redundando en un proceso de individualización en detrimento de una ritualidad englobadora (cf. Fuentes 2000, Macías 2011a).

FIGURA 9. Vista general sector necrópolis Mas Rimbau. Foto: Codex / J. M. Macias.

como se intuye a partir del precedente jurídico establecido en el canon del concilio de Toledo XII (681), que ya establece un circuito de 30 *passus* alrededor de las iglesias (Farias 2007, 28). Otro hecho significativo es la perdurabilidad de *memorias orales* o *memorias visuales* –restos arquitectónicos– que superaron siglos de abandono institucional tras la desaparición de la ciudad visigoda y, de un modo u otro, establecieron una conexión con la etapa medieval que no siempre tiene explicación.¹¹ Hallamos así una continuidad en el emplazamiento extramuros de la iglesia de Santa Magdalena del Bell-lloc, sobre un gran mausoleo colectivo (García Noguera y Remolà 2000), la construcción de la basílica de la Mare de Déu del Miracle sobre la antigua basílica visigoda de la arena del anfiteatro. Finalmente, la restauración de la sede metropolitana en época medieval en el recinto de culto pagano ejemplifica otro fenómeno de continuidad en el plano arquitectónico y funerario.

8.3. Higiene, habitabilidad y demografía

Una de las variaciones más significativas tuvo que ser la evolución demográfica de la ciudad. Es una cues-

tion tan importante como actualmente imprecisa y, desde el punto de vista arqueológico, sólo podemos intuir el proceso a través de una reducción del suelo urbano y de los datos de índole funeraria. Al mismo tiempo, tampoco existe un consenso unánime en relación a la ciudad altoimperial, planteándose diversas propuestas entre los 10.000 y 40.000 habitantes (recogidas en Arrayàs 2003, 99) y, por consiguiente, no se puede precisar un punto de referencia preciso para una supuesta recesión demográfica.

Durante la primera mitad del siglo II las zonas residenciales de Tarraco alcanzaron, dentro y fuera de las murallas, una superficie teórica comprendida entre las 50-60 hectáreas; mientras que la ciudad tardía pudo abrazar una extensión en torno a las 30 hectáreas.¹² Pero estas cifras deben matizarse en función de la densidad urbana de los distintos sectores que integraron la ciudad, más otros factores que constituyen hándicaps insalvables para una correcta apreciación del fenómeno. Es evidente una reducción progresiva del suelo urbano ya que la bipolarización de la ciudad estuvo acompañada del abandono del área intramuros residencial, además de buena parte de las áreas suburbanas. Pero esta realidad debe matizarse por la transformación funcional de determinados sectores

11. Este es un fenómeno que entronca con diversas ciudades catalanas (cf. Gurt y Sánchez Ramos 2011). Así documentamos zonas «funerarias paleocristianas» próximas a lugares ocupados por posteriores parroquias medievales (Sales 2011; Pera y Uscatescu, 2007), y también en el *suburbium* de Barcino (Beltrán de Heredia, 2010b).

12. Obedecen a cálculos estimativos en base a la topografía establecida en Macias *et al.* 2007. Para la época altoimperial se excluye la superficie de los recintos públicos, y no ha sido posible repetir esta operación para la tardoantigüedad por el nivel de indefinición aún existente. Existen experiencias teóricas de cálculo de la población a partir de una cifra estimada de habitantes por hectárea, valorando el rango político de las ciudades como criterio para establecer diferentes escalas de densidad (una relación en Carreras 1996). Siguiendo este modelo podríamos aplicar una ratio de 326 habitantes por hectárea en Tarraco, aunque creemos que las ratios establecidas pueden aplicarse exclusivamente al período altoimperial, dado que durante la antigüedad tardía los patrones urbanísticos fueron diferentes.

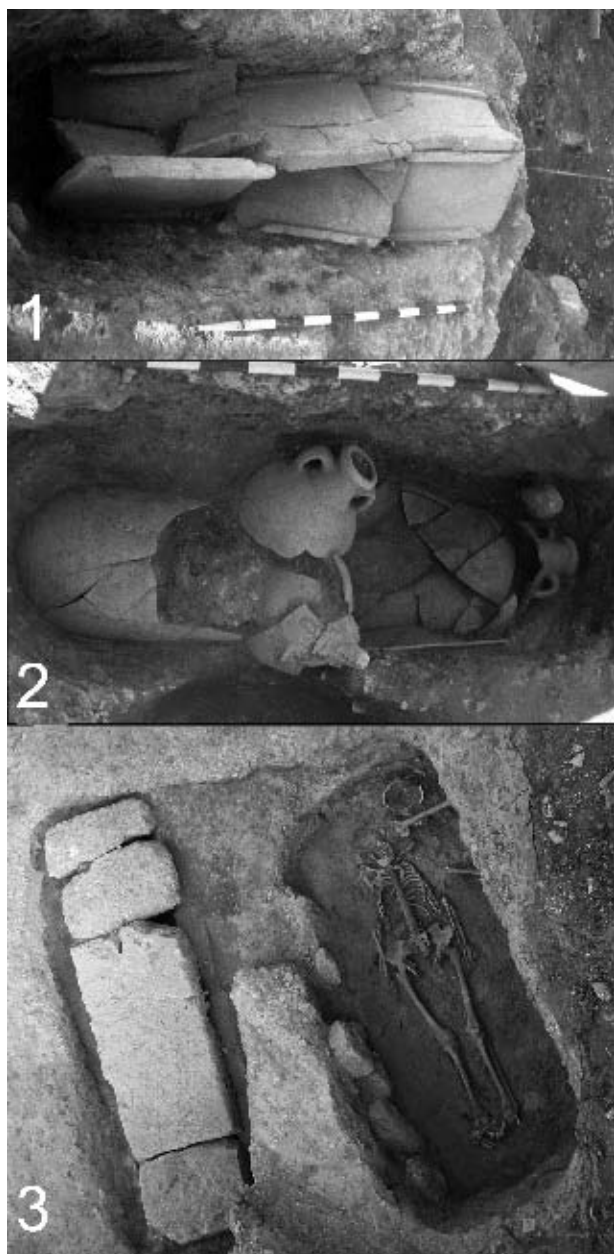

FIGURA 10. Tipología básica necrópolis Mas Rimbau. 1) y 2), preferentemente siglos IV-V; 3) preferentemente siglos VI-VII. Fotos: Codex.

urbanos. Así, el recinto superior que acogió la sede del *Concilium*, aproximadamente unas 19 hectáreas, fue progresivamente ocupado a partir del siglo V por estructuras residenciales. Otra consideración deriva de la reducción de las dimensiones de las *domus* residenciales. En Tarraco no disponemos, más allá de numerosas estructuras arquitectónicas de compartimentación, de evidencias concluyentes, pero la información hispánica apunta en esta dirección. Un claro ejemplo es la evolución del área residencial emeritense, donde observamos ricas *domus* –que también inclui-

rían al personal de servicio– que abrazaron centenares de metros cuadrados, pero durante la etapa visigoda éstas acabaron colectivizándose y albergando diversas unidades familiares en torno a los antiguos peristilos, ahora convertidos en patios comunales (Alba 2005). Otra diferencia, a matizar por la información fragmentaria que proporciona la arqueología urbana, radica en un urbanismo menos densificado en función del cariz agrourbano en que derivaron muchas ciudades tardías.

Como la cuantificación del hábitat doméstico no permite avanzar en este sentido, alternativamente queda el recurso de la arqueología funeraria. Pero tampoco es un indicio concluyente ya que, por la propia casuística del hallazgo arqueológico, no se halla exento de imprecisiones y porque no podemos establecer una comparativa con el registro funerario altoimperial, más escaso debido a la práctica de la incineración (cf. Gurt y Macias 2002, Ciurana y Macias 2010, Ciurana 2011). Actualmente la arqueología ha proporcionado una cifra aproximada de 5.000 unidades funerarias, la mayor parte de las cuales se han recuperado en las necrópolis del extrarradio meridional y con una cronología comprendida entre los siglos III y V. Los enterramientos fechados entre los siglos VI y VII –arena anfiteatro, entorno Catedral, Mas Rimbau, suburbio meridional– son de costosa identificación por la desaparición de la ánfora como contenedor funerario, pero su cuantificación no supera unos escasos centenares (Ciurana y Macias 2011, 143).

La información paleopatológica constituye otra muestra sesgada por la propia variabilidad de los hallazgos –más las condiciones de conservación del esqueleto– y por la infrecuencia de los estudios realizados. Uno de los más exhaustivos ha sido el efectuado en una necrópolis a cielo abierto de los siglos IV-V donde se estudiaron 243 individuos que permiten a su investigador definir una esperanza de vida de 33 años, determinada por la mortalidad infantil, y con un 5,5% de población superior a 60 años (Baxarias 2002, 225 ss.). La edad preferente de fallecimiento se produjo entre los 21 y 30 años.¹³ Del conjunto analizado destaca la abundancia de hernias discales (26%), evidencias de artrosis (24,4% para mayores de 20 años) y un 18% de traumatismos. El sector estudiado se caracteriza por el uso de ánforas o material constructivo como contenedores funerarios y no presenta síntomas de relevancia económica. Baxarias ya destaca que la ausencia de evidencias de métodos de reducción de fracturas en los esqueletos puede ser un indicio de un nivel socioeconómico, y por tanto sanitario, inferior (2002, 227). Otra área funeraria presenta características arqueológicas y paleopatológicas similares, pero con un nivel de conservación que no permitió un estudio tan exhaus-

13. El estudio paleopatológico estableció la siguiente frecuencia de edad de fallecimiento (intervalo de edad/núm. fallecidos): 0-5/15, 6-10/19, 11-15/17, 16-20/25, 21-30/29, 31-40/23, 41-50/26, 51-60/26, 61-70/8, >71/3 (Baxarias 2002, 44).

tivo (Vives 1987). Aun así se ha detectado un 45% de hernias discales determinando un sector social de intenso trabajo físico y, como característica global, una población senil o madura muy escasa.

El corpus epigráfico elaborado por Géza Alföldy (2011) constituye el mejor indicio arqueológico para conocer la edad media de defunción, no así la esperanza de vida, porque no incluye los fallecidos prematuramente, durante el parto o en los días inmediatos. También debe tenerse en cuenta que los datos que exponemos son meramente ilustrativos dado que no representan a la totalidad de la población, sino a un restringido grupo socioeconómico en condiciones de costear la práctica epigráfica. (Tablas 1 y 2).

Disponemos de 180 inscripciones funerarias que especifican, en mayor o menor concreción, la edad de fallecimiento, útil para establecer la media de la edad de defunción de este sector social. La cifra obtenida es de 30,47 años y, consecuentemente, se presume,

para el sector social que costeaba la práctica epigráfica, una esperanza de vida inferior a la establecida por los criterios médicos anteriormente mencionados. Es un cálculo próximo al obtenido en otras poblaciones en función de los datos epigráficos, donde se han establecido una media de 31 años en las islas Baleares y de 32 en la Mauritania Tingitana (Marimon 2009 y Gozalbes 2007).

Sin conocer las circunstancias específicas de cada uno de los enterramientos, se aprecian correctamente una serie de tendencias en relación a la frecuencia de fallecimiento en función de los grupos de edad y por períodos históricos. Estas cuantificaciones coinciden, a pesar de sus imprecisiones, de forma aproximada con las cuantificaciones epigráficas y estudios antropológicos ya mencionados, en relación a la frecuencia de las edades de fallecimiento. Así la franja comprendida entre los 21 y 30 años se considera la de mayor deceso, aunque, globalmente, los porcentajes obteni-

Siglos	Núm. inscr.	Edades de fallecimiento								Edad media defunción
		0-5	6-10	11-20	21-30	31-40	41-50	50- 60	+ 60	
I – I/II	27	4	2	7	5	4	-	2	3	30,07
II – II/III	61	4	3	8	21	9	7	5	4	32,60
III - III/IV	51	5	2	10	18	5	10	-	1	26,52
IV - IV/V	16	4	2	3	-	4	2	-	1	25,37
V – V/VI	22	5	1	1	4	4	3	1	3	33,18
VI	3		-	-	-	-	1	-	2	65
TOTAL	180	22	10	29	48	26	23	8	14	
	%	12,2	5,5	16,1	26,6	14,4	12,7	4,4	7,8	

TABLA 1.¹⁴ Cuantificación personalizada de las agrupaciones y edades de defunción a partir del *spatium temporis vitae* (Alföldy 2011). Modalidad 1.

Siglos	Núm. inscr.	Edades de fallecimiento								Edad media defunción
		0-5	6-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51- 60	+ 60	
I	15	2	-	6	4	1	-	1	1	26,33
I/II - II	29	3	1	4	9	7	2	1	2	30,44
II/III – III	87	8	4	15	28	10	12	6	4	30,06
III/IV – IV	20	4	2	2	3	4	4	-	1	28,65
IV/V - V	24	5	2	3	3	4	3	1	3	31,29
V/VI – VI	5	-	-	-	1	-	2	-	2	53,4
TOTAL	180	22	9	30	48	26	23	9	13	
	%	12,2	5	16,6	26,7	14,5	12,8	5	7,2	

TABLA 2. Cuantificación personalizada de las agrupaciones y edades de defunción a partir del *spatium temporis vitae* (Alföldy 2011). Modalidad 2.

14. La imprecisión cronológica de algunas de las dataciones epigráficas es otro elemento de variabilidad y, por ello, hemos optado por presentar dos tablas diferenciadas a partir de las agrupaciones cronológicas. También podríamos haber diferenciado más grupos a través de su cronología, pero consideramos que un conjunto de 180 inscripciones es una muestra estadística demasiado reducida y sujeta a numerosas variables para establecer más segmentos. En el cómputo no se han tenido en cuenta ni los meses ni los días, ni tampoco se han hecho diferenciaciones de sexo o de origen. Estas tablas pretenden, exclusivamente, reflejar una tendencia a confrontar con los datos que exponemos en este apartado.

dos entre los 11 y 50 años son igualmente significativos. Los primeros cinco años de vida representan un período de elevada mortandad y también las edades superiores a los 60 años. Este último hecho, no obstante, puede obedecer más a una cuestión de prestigio social. En relación a la evolución de la edad media de defunción los dos métodos escogidos constatan un ligero descenso de la media hasta el siglo IV y un posterior repunte que debemos desatender, debido a la reducción estadística de la muestra y por unos hábitos epigráficos que se restringieron progresivamente a las élites urbanas y a personas de avanzada edad de claro prestigio social.

Ante la dificultad que plantean los datos disponibles hoy es imposible calcular con precisión la evolución de la población, aunque se presume una importante reducción en el contexto de la demografía hispánica, cuya estimación tampoco goza de cuantificaciones precisas por la dificultad de la tarea (Gozalbes 2007). Últimas valoraciones estiman una población durante la etapa altoimperial del orden de los 3,5-4 millones de habitantes calculando, aproximadamente, que un 75-80% correspondería al entorno rural. Asimismo, se intuye un crecimiento demográfico hasta el siglo II d.C. asumiendo en las etapas posteriores una intensa crisis, cambio de ciclo o colapso demográfico como fruto de un contexto histórico difícil y con graves problemas de subsistencia. En este contexto la aparición de la «Peste de los Antoninos» —cuya incidencia en Hispania no está demostrada pero que pudo haber causado la muerte de un tercio de la población del Impero (SHA, *Marc. Aur.*, 13; *Ver.*, 8, extraído de Rodríguez Neila 2011,41)—, más la propagación de numerosas enfermedades —entre las cuales la viruela parece adquirir un mayor consenso científico— han sido objeto de interpretaciones catastrofistas, algunas fruto de la propia inestabilidad emotiva del Imperio en período de crisis o por la cotidiana controversia entre el paganismo y el cristianismo.

Para algunos esta realidad médica fue el resultado de la «unificación microbiana» que supuso la facilidad de comunicaciones alrededor de la cuenca mediterránea (cf. Gozalbes y García 2007). Pero entonces cabe preguntarse por qué estos procesos se dieron con mayor frecuencia a partir de la tardoantigüedad, dado que la unificación política y comercial del Imperio fue un fenómeno cronológicamente anterior. Debemos atribuir parte de la responsabilidad a una mayor movilidad del ejército —principal transmisor geográfico de enfermedades— pero, básicamente, a las consecuencias de la crisis económica —peores condiciones sanitarias y de alimentación— y a la degradación urbanística —desaparición del sistema de eliminación de residuos y de abastecimiento de agua potable. En este aspecto, los datos antropológicos o los indicios epigráficos disponibles complementan los resultados

arqueológicos sobre la ciudad tardoantigua, aunque no precisan fehacientemente una disminución de la esperanza de vida.

La información arqueológica sobre la evolución de los modelos de gestión de los residuos urbanos, una de las actividades más molestas desde el punto de vista de la convivencia urbana y perjudicial desde una óptica sanitaria, aporta indicadores colaterales a esta cuestión. En el caso tarraconense detectamos, para la época altoimperial, grandes basureros depositados en extensos rebajes y fuera de la ciudad, así como amplias cloacas que desaguaban directamente al mar (cf. Tarrats 2000, Macías 2004, 161-171). Fue un modelo sustentado por una oligarquía urbana autosuficiente en el mantenimiento de los servicios fundamentales: eliminación de residuos, canalización de agua, etc. Asimismo, durante el siglo I d.C. se presume la construcción de los acueductos de la ciudad haciendo prescindible la construcción de cisternas. Todos los indicios apuntan que la Tarraco altoimperial logró satisfacer estas necesidades dado que no hallamos evidencias estratigráficas de relleno en las cloacas o en los escasos segmentos viarios intramuros documentados. En relación a los responsables de la gestión de estos servicios, disponemos del referente de la ley municipal de Irni que muestra como los ediles asumieron la limpieza de sus cloacas. Esta labor no constituiría una actividad placentera y pondría a prueba los recursos económicos de sus élites —mediante esclavos o trabajadores— o el nivel de cohesión ciudadana —mediante prestaciones colectivas tipo *munitiones*. Toda ciudad, y especialmente la Roma masificada, debió tener un especial interés en la gestión de sus residuos urbanos y a tal efecto conocemos diversas prescripciones que denotan unas dificultades crecientes a partir del siglo II (Rodríguez Neila 2011).

Estas deficiencias debieron afectar fundamentalmente a las clases sociales más débiles y, en cierto modo, justificaron la proliferación y/o mantenimiento de conjuntos termales y fuentes como equipamientos higiénicos fundamentales. Es una incógnita determinar hasta cuando llegó a la ciudad agua potable de los ríos Gaià y Francolí, fundamentales también para la limpieza del sistema de alcantarillado, pero determinamos la construcción de nuevas cisternas en la parte elevada de la ciudad a partir del siglo V (PAT 25, 27, 60, 85, 107), hecho que puede indicar dificultades de abastecimiento. En este contexto también debe interpretarse la presencia de unas extensas termas públicas en la zona portuaria de la ciudad, con unas letrinas en unos de sus accesos, más el uso continuado de una gran fuente pública que, a pesar del derrumbe de su techumbre, continuó usándose en la zona portuaria de la ciudad (Macías y Remolà 2010). El sistema de eliminación de residuos fuera de las murallas entró progresivamente en declive y, ya en época visigoda, se ca-

racterizó por la vecindad entre basureros y núcleos de hábitat, sea dentro o fuera de la ciudad. De este modo la eliminación de residuos se caracterizó por la proliferación de fosas y extensos rebajes como único requisito previo y, durante el período de uso del vertedero, éstos constituyeron un emplazamiento insano por sus inherentes dinámicas de reutilización y reciclado de materiales (cf. Gurt 2001 y Remolà 2000b). Fue una transformación que abrazó a la mayoría de las ciudades hispanas (cf. Remolà y Acero 2011) y que constituye una dinámica regresiva en relación a las condiciones higiénicas o de habitabilidad: olores, desechos en las calles, dificultad de evacuación de aguas residuales, propagación de enfermedades, dificultades en el sofocamiento de incendios, sedimentación y elevación de la cota de circulación, etc.

Determinar como pudieron afectar todos los fenómenos descritos a la evolución demográfica de Tarraco es una incógnita, pero todos los indicadores globales apuntan que el período visigodo agudizó la tendencia demográfica regresiva, a tenor de numerosos problemas derivados de la productividad agrícola, sequías, plagas y pestes (García Moreno 1989, 218-224; Gómez Fernández 1999; Arce 2011, 185-190). Estas interpretaciones apuntan que la carestía de alimentos fue intensa en el territorio, pero no tenemos datos relativos a las ciudades, donde presuimos una mayor densificación humana y una clara dependencia hacia la agricultura de su entorno. Al respecto, la inscripción CIL II²/14, 1231 testimonia al benefactor que donó a la plebe una cantidad para comprar cereales (cf. Prevosti 2005, 340). El texto se fecha en el siglo II y desconocemos si obedeció a un episodio esporádico o fue el fruto de un contexto global de carestía. En todo caso generó suficiente gratitud para honrar al benefactor y nos refleja indirectamente las dificultades de abastecimiento en una época muy temprana.

No podemos saber cuantos habitantes ocupaban la ciudad a finales del período visigodo aunque, con matices, podemos usar como referencia las cifras disponibles en el período medieval (Bonet 2011). Se calcula una población superior a 2.500 habitantes para la segunda mitad del siglo XIII, en función de un juramento de fidelidad al arzobispo por parte de 500 cabezas de familia. Durante la segunda mitad del siglo XIV, en plena afectación por la peste, se estima, en función del fogaje una población variable entre 5.355 habitantes (año 1359) y los 2.950 (año 1400). Cabe recordar que la ciudad bajomedieval ya era un núcleo urbano plenamente consolidado y que, ocupando el antiguo recinto del *Concilium Prouvinciae* y la zona portuaria, alcanzó una extensión similar a la ciudad tardía.

Es una incógnita saber cuantos habitantes ocupaban la ciudad a inicios del siglo VIII, pero lo único cier-

FIGURA II. Detalle de la cloaca situada en una plaza adyacente al foro de la colonia. Obsérvese un relleno inicial de piedras, supuestamente tras la desaparición de la cubierta, y la posterior sedimentación de capas limosas de presunto origen pluvia. Foto: Codex / J. M. Macias.

to es que su estructura de población, sin vertebración institucional, no sobrevivió al vuelco geopolítico que representó la llegada del mundo árabe.

8.4. Una nueva jerarquía del poder

8.4.1 El ámbito urbano

A diferencia de otros núcleos próximos –Barcino, Gerunda o la propia Valentia– no estamos aún en condiciones de precisar con seguridad la nueva jerarquía escenográfica de la ciudad visigoda. Los casos citados reflejan una proximidad urbana entre el centro religioso y el administrativo y, a su vez, éstos se mantuvieron cercanos a los antiguos centros forenses que, si bien perdieron sus edificios y usos originales, siempre constituyeron un espacio cívico de encuentro preferente en base a sus explanadas y a la proximidad respecto a los accesos o vías principales de su ciudad. Es la definición de una nueva jerarquía urbana que prelude la cons-

trucción de los grandes centros cristianos de la época medieval.

En el caso tarraconense la aparición de nuevas estructuras de poder estuvo condicionada por la continuidad política de la capital hasta la desaparición del Imperio y por la condición de ciudad elevada, de modo que la estructuración visigoda ubicó en su recinto superior los espacios de gestión, aproximadamente entre los 50 y 80 m sobre el nivel del mar. Esta dinámica es frecuente en aquello que se ha denominado cristianización de la topografía y/o encastillamiento de época tardía pero, en nuestro caso, todavía plantea dudas en relación a los procesos de complementación y sustitución de los edificios y escenarios urbanos de prestigio que se llevaron a cabo entre los últimos siglos del Imperio y el reino visigodo.

La realidad histórica y política de Tarraco, más la mención de un *episcopium* en la correspondencia de Consencio y san Agustín (419), presuponen la coexistencia entre el recinto urbano del antiguo *Concilium Prouvinciae* y el mencionado complejo cristiano. Posiblemente se trataba del primer conjunto episcopal edificado tras el edicto de tolerancia, contaba con diversas dependencias y su localización aún es incierta.¹⁵ Respecto a la continuidad funcional del foro provincial, o sede del *Concilium Prouvinciae Hispaniae Citerioris*, se constata, desde su fundación, un silencio arqueológico hasta el segundo cuarto del siglo v, a excepción de un segmento del criptopórtico que fue reutilizado mediante la construcción de posibles cisternas anteriores a los siglos v-vi (PAT 85).

En relación a la perdurabilidad funcional del foro sólo disponemos de los datos epigráficos, en especial en aquello que se refiere a las figuras del *flamen prouvinciae* y del *Concilium*, con sus dedicatorias imperiales. Sobre el culto imperial conocemos una posible dedicatoria, CIL II²/14, 945, fechada entre el 317-326, además de la conocida inscripción dedicada a León y Antemio, situada entre los años 467 y 472 (CIL II²/14, 947). El texto refleja la pervivencia de la devoción imperial, pero el simple soporte epigráfico, una placa con orificio reutilizada, indica unas condiciones de expresividad paupérrimas. En el ámbito hispánico otros epígrafes, así como las actas del concilio de *Iliberris*, permiten suponer el mantenimiento de las prácticas del culto imperial hasta finales del siglo III o inicios del siglo IV (Witschel 2009, 487). Tampoco disponemos de excesiva información sobre la continuidad de las reuniones del Concilio, destacando el epígrafe CIL II²/14, 993, fechado a mediados del siglo

III y concebido como una de las últimas pruebas de la existencia del CPHC. En contrapartida la inscripción CIL II²/14, 837, de finales del siglo II/inicios del III, ya nos menciona la existencia del *praetorium consulare*, posible residencia del poder emergente de los *praesides prouvinciae*. Otras dedicatorias imperiales por parte de algunos de los *praesides* constatan la vigencia urbana de la plaza forense hasta la primera mitad del siglo IV (CIL II²/14, 939, 942 y 944). Finalmente, la correspondencia entre Consencio y san Agustín menciona que el *comes* Astirius residía en un *praetorium* de ubicación incierta (Amengual 1987, *Ep.* 11, 4,3, 8,2 y 12,1).

En conclusión, sólo la epigrafía aporta datos relativos a la pervivencia del foro, a la vez que muestra la progresiva militarización de la administración imperial y, en base a la crisis de las oligarquías locales y provinciales, se deduce una lógica reducción de las ceremonias en el complejo de la parte alta de la ciudad. Por otra parte, la actitud de las élites cristianas hacia las prácticas religiosas paganas, en especial el culto imperial, y la celebración de los juegos públicos, constituye otro factor de reducción cuyo nivel de incidencia se ignora.

Todas estas limitaciones conllevan un desconocimiento de la realidad funcional y de la integridad arquitectónica del recinto sacro del templo de Augustus.

FIGURA 12. Inscripción a León y Antemio (CIL II²/14, 947, imagen RIT 1975).

15. La composición y localización de este recinto son una incógnita con diversas posibilidades (sobre sus edificios v. Amengual 1993, y en relación a la polémica respecto la ubicación v. Macías 2011b, 107-108). Una última propuesta aboga por la ubicación del episcopio de inicios del siglo v en un sector de la parte alta de la ciudad, entre el foro provincial y el cierre oriental de la muralla (Salom 2011, 729). El problema es que no se tiene en cuenta que los vestigios arquitectónicos, sostén de esta nueva teoría, siempre han sido fechados por sus excavadores a partir de mediados del siglo v (Bea *et al.* en prensa).

to durante la segunda mitad del siglo IV y el primer cuarto del siguiente. Entre los años 425-450 se fechan dos extensos basureros situados dentro del témenos y a unos escasos 30 metros del templo (PAT 23 y 30). Para su uso fue preciso desmontar la pavimentación del recinto y rebajar parte de los rellenos constructivos de la plaza. Ambos depósitos se caracterizan por sus abundantes restos cerámicos y por incluir algunas evidencias de desmantelamiento de su decoración arquitectónica. Estos basureros son un ejemplo de desacralización y nos indican la proximidad de núcleos de hábitat. Asimismo, destacan por la presencia significativa de cerámicas para la cocción de alimentos y, comparando la realidad ceramológica entre ambos basureros –del Claustro y del antiguo Hospital de Santa Tecla–, se observan divergencias en relación al porcentaje de producciones de importación, por lo que se ha interpretado la presencia de dos colectivos humanos de distinto nivel adquisitivo (Macías 1999). Otras evidencias también ponen de manifiesto la existencia de espacios de hábitat en la plaza inferior forense y con cronologías similares (PAT 113, 125, 158 y 168).

Estos indicios arqueológicos marcan un cambio funcional incompatible con el uso sagrado originario del témenos de época flavia, y también reducen físicamente las funciones cívico-políticas de la gran plaza de representación. En relación al templo de Augusto, de propiedad imperial, desconocemos su destino y presumimos que en una primera fase no habría sido desmontado y, a pesar del edicto de Teodosio, todavía se mantuvo en pie durante la mayor parte del siglo V. Se trató de una desacralización de un espacio pagano de dos hectáreas de superficie, pero no por ello perdería su preeminencia escenográfica, aunque cabe imaginar la pérdida de su discurso simbólico –pedestales, estatuas, etc – y, sobre todo, de la condición de espacio cerrado e inviolable. Nos hallamos en un período de cambio de mentalidad protagonizado por una “convivencia respetuosa” entre la nueva fe oficial y las postrimerías del paganismo. La mayor parte de las prescripciones imperiales prohibían la celebración de los sacrificios, pero permitían que los centros de culto se mantuvieran en pie a fin de evitar las destrucciones espontáneas de los templos –hecho frecuente en el Imperio oriental– o la degradación de la escenografía urbana (cf. Buenacasa 1997; Arce 2005, 245-251; López Quiroga y Martínez 2006).¹⁶ Debió de existir la

voluntad de mantener, fuera por valor estético o por prestigio ciudadano, las grandes obras públicas, y el papel relevante en la geopolítica hispánica que Tarraco recuperó en el siglo V, como única capital tras las invasiones germánicas en el resto de Hispania, pudo favorecer el mantenimiento de la arquitectura del poder imperial. Tarraco asumió un rol destacable en la organización de las últimas campañas militares y por ello conocemos la presencia de diversos cargos imperiales: *Comes*, *Magister Militum*, etc. Este hecho justificaría la dedicatoria a los augustos Antemio y León, testimonio de un recinto de representación de la administración imperial,¹⁷ así como la vitalidad del puerto durante todo el siglo V.

Por ello entendemos el final de la capital romana como una época de transición, previa a las actuaciones de desmontaje arquitectónico definitivas, en que pudo haberse mantenido en pie el templo de Augusto así como una parte significativa de su pórtico perimetral. Pero ello no impidió un proceso paulatino de expolio de los materiales decorativos, algunos de ellos ya documentados en estratigrafías de la primera mitad del siglo V. Un proceso similar se detecta en el complejo provincial de Augusta Emérita, pero más acelerado cronológicamente por su evolución histórica específica (Alba y Mateos 2006).

Los últimos datos arqueológicos sugieren que sólo con la desaparición efectiva del Imperio se materializó un ambicioso proyecto de transformación urbanística, asociado a una intensa y compleja actuación de desmontaje parcial de las imponentes estructuras alzadas en el siglo I d. C. En el entorno oriental del perímetro pagano detectamos la construcción de unas aulas monumentales, fechadas en la primera mitad del siglo VI, construidas con los sillares del muro de cierre del témenos y relacionadas con la abertura de un nuevo acceso lateral a la plaza. Estas evidencias han sido interpretadas por su excavador, X. Aquilué, como un edificio relevante, bien de ámbito civil o eclesiástico (1993, figura 100). Recientemente, los trabajos arqueológicos en el interior del complejo catedralicio muestran como en el siglo VI el templo de Augusto ya había sido desmontado y documentan, en el exterior del pórtico occidental del témenos, un amplio contexto material del siglo VI que, por su composición, delata la proximidad de una *officina marmoraria* especializada en el desmonte y reciclaje de los elementos arquitectónicos en mármol lunense (Macías *et al.* 2011 a-b, *et al.*

16. Conocemos una ley de Honorio (399, *Cod. Theod.* 16,10,15) dirigida a *Macrobius, vicarius diocesis Hispaniarum*, prescribiendo la conservación y protección de los edificios públicos y especificando que la destrucción o desacralización de un templo pagano debía contar con la autorización imperial. En todo el contexto hispánico del siglo V no disponemos de fuentes históricas o indicios arqueológicos concluyentes en relación a la destrucción o reutilización de templos paganos para usos cristianos. La documentación disponible desestima, a pesar de las prescripciones imperiales, una conducta generalizada y por lo tanto cada caso específico dependería de la relación de intereses entre el poder religioso –obispo– y el político, en el caso tarraconense asociado a la capitalidad provincial.

17. Sobre este aspecto destacar que la escalinata monumental de acceso al témenos pudo haber mantenido su función original durante la Antigüedad Tardía, ello se desprende de la única excavación efectuada hasta el momento en este acceso (Güell 1994).

2012a). Finalmente, recordar las excavaciones arqueológicas efectuadas por Th. Hauschild en el exterior del ábside de la catedral y próximas a la gran sala axial del témenos flavio. En ellas se recuperaron vestigios funerarios, fragmentos de decoración arquitectónica visigoda y una posible jarra litúrgica de bronce (Hauschild 1992 y 1996).

Todos estos datos han permitido asociar hipotéticamente este proceso urbanístico con la instalación de la nueva sede episcopal, entendiendo que la transformación definitiva del témenos flavio pudo obedecer a un proceso general de monumentalización promovido por las élites cristianas, tal como sucede en las vecinas *Egara*, *Barcino* o *Valentia* (Bosch *et al.* 2005, Macias *et al.* 2011a y b). En este sentido, las evidencias arqueológicas conservadas son el reflejo de la implantación de una nueva escenografía urbanística del poder desarrollada libremente tras la desaparición del Imperio romano. El nuevo episcopio visigodo pudo ser la plasmación definitiva de una *ecclesia triumphans* que, en la búsqueda de un emplazamiento que gozase de mayor prestigio y preeminencia urbana, optaría por el traslado de la sede episcopal, mencionada en la epístola del año 419, a la plataforma más elevada de la colina tarraconense. Este proceso pudo haber ocasionado el traslado de las reliquias martiriales de Fructuoso, Augurio y Eulogio al nuevo centro episcopal, de aquí la reducción drástica de las prácticas funerarias en torno a la basílica martirial de San Fructuoso o la desaparición de la basílica funeraria recientemente descubierta en sus alrededores. Al respecto se trataría de las consecuencias de la acción episcopal de unificar el culto martirial con el eucarístico (cf. Godoy 1998).

Esta teoría ha tenido como hándicap la ausencia de vestigios arqueológicos debido al abandono insti-

tucional de la ciudad durante cuatro siglos (VIII-XI) y a la superposición de la sede metropolitana actual que, durante su proceso constructivo, ocasionó importantes afectaciones. Entre ellas, la reutilización de la decoración marmórea flavia como materia primera para la obtención de cal. Pero una reciente aportación permite incorporar más elementos favorables a esta interpretación. Th. Hauschild describe, a partir de sus excavaciones y siguiendo la estela de Joan Serra-Vilaró, una intensa reforma en la gran sala axial del témenos y fechada a partir del siglo V, donde destaca la incorporación de una doble columnata que implicó una sustitución de las cubiertas y el establecimiento funcional de tres naves interiores. Ello permite interpretar que, como parte de la reforma, se produjo el dismantelamiento del podio perimetral de la gran sala, así como de su orden interior. Con estos elementos Th. Hauschild (2011) supone la construcción de un edificio cristiano superpuesto al antiguo *aedes* pagano. A tenor de estos resultados, la posible conversión de la sala axial del témenos en un templo cristiano aporta un nuevo elemento de reflexión sobre la teoría del desplazamiento de la sede episcopal, aunque la nueva documentación planimétrica efectuada por el investigador alemán no dispone de referencias cronológicas precisas. Contrariamente a lo que supone el investigador alemán (figura 14), la longitud del nuevo recinto de culto podría exceder las dimensiones originales de la sala flavia, configurando un recinto más acorde con los nuevos cánones arquitectónicos cristianos.

En este marco interpretativo, las evidencias documentadas por Th. Hauschild pueden responder a los restos de la catedral visigoda en el costado septentrional de la antigua plaza romana, desestimando la reutiliza-

FIGURA 13. Muro de época visigoda conservado sobre la zapata constructiva del templo de Augusto (Macias *et al.* 2012b).

ción del antiguo templo de Augusto situado en el centro del témenos. La elección pudo ser lógica dado que el templo de Augusto era una edificación antigua y períptra con una anchura máxima de 27 m (Casas *et al.* 2007) y, consecuentemente, con una anchura disponible de *cella* menor. Mientras que la gran sala de la curia provincial presentaba, tras eliminar el podio perimetral, una anchura libre de casi 30 m. La reconversión del segundo recinto pagano en una *ecclesia* catedralicia de tres naves permitiría una mayor capacidad y, al mismo tiempo, se mantendría su relevancia escenográfica dado que el nuevo templo cristiano presidía una nueva plaza urbana, resultante de la perduración del antiguo recinto sacro-pagano y del desmontaje del templo de Augusto, tal y como han determinado los recientes trabajos arqueológicos en el interior de la Catedral (Macías *et al.* 2012b). La columnata y el ático del porticado flavio fueron definitivamente desmontados, no así el muro de fondo que, como se constata en diversos solares del recinto histórico, fue respetado a una altura uniforme y, aproximadamente, en el tercio septentrional de su perímetro. De este modo se definió el escenario urbano de la acrópolis visigoda, que incluso se mantuvo en pie tras siglos de abandono, predeterminando el emplazamiento de la Catedral medieval y del mismo claustro de la comunidad en uno de los ángulos del recinto flavio (Macías *et al.* 2008, Muñoz en prensa).

Finalmente, un completo análisis de la cuestión incide en la ubicación de la Catedral visigoda en el extremo norte del témenos flavio compilando todos los

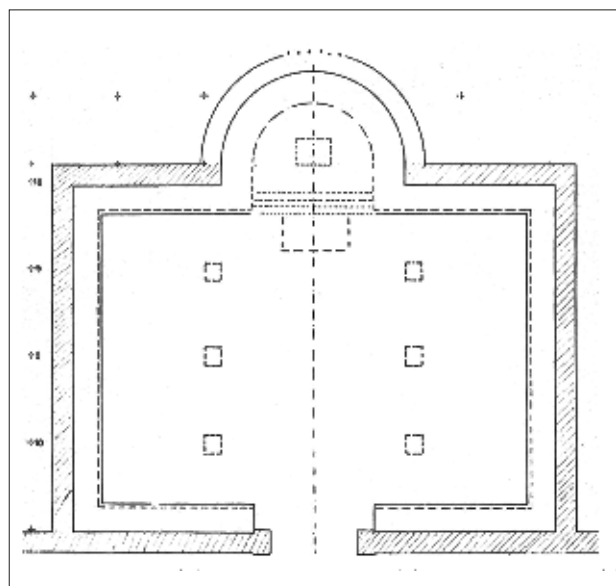

FIGURA 14. Propuesta interpretativa de la reutilización cristiana de la antigua sala axial del témenos flavio (Hauschild 2011, figura 23).

indicios arqueológicos existentes (Muñoz en prensa). Entre otros aspectos se destaca la cuestión funeraria y se recuerda que en la Catedral se conservan las únicas evidencias identificadas con certeza de un obispo de la Iglesia visigótica tarraconense –*Cyprianus* del siglo VII– en base a la noticia del historiador local Emili Morera, que reproduce la creencia que los restos del prelado fueron localizados antiguamente en la zona de la sala axial.¹⁸ Nuestro colega añade a la argumentación un nuevo indicador: la elevada concentración de sarcófagos romanos recuperados en el entorno de la Catedral, entre los cuales el más conocido es el de Betesda, incrustado en la misma fachada del templo medieval. Cabe mencionar que, con anterioridad a la construcción de la Catedral medieval y desde finales del siglo XI, este sector ya constituyó un recinto funerario de uso exclusivo para los canónigos.

Algunos de estos ejemplares forman parte de la obra constructiva, reutilizados dentro de una práctica medieval bien conocida de reciclado pragmático de sarcófagos romanos (Claveria 1997-98; 2001, 66); otros han sido localizados en posición estratigráfica, pero descontextualizada, durante diferentes obras de la sede medieval. El segundo de los casos plantea dudas cronológicas pero creemos que obedeció a la práctica tardoantigua de reciclaje de antiguos sarcófagos como un elemento de prestigio añadido. Fue una práctica frecuente en Catalunya desde el siglo III, y también se constata en el mausoleo de la catedral de Valencia y en diversas ciudades europeas (extraído de Muñoz en prensa). En el caso tarraconense es importante destacar que todos los ejemplares recuperados estratigráficamente obedecen a sarcófagos romano-paganos del siglo II-III (procedentes de la Catedral, Claveria 2011, núms. 46-50, 51 y 53) o de finales del siglo III-IV (el recuperado en el períbolos oriental, Claveria 2011, núm 51). Desconocemos el lugar –o lugares– de extracción para este acopio de sarcófagos, pero es evidente un estricto respeto ideológico dado que los ejemplares recuperados no obedecen a una iconografía cristiana. En un plano hipotético, cabe suponer que el punto de extracción pudo ser el suburbio meridional de la ciudad, e incluso los niveles previos al cementerio cristiano de San Fructuoso.

La implantación del epicentro episcopal en el antiguo témenos pagano culminaría la cristianización de la antigua capital imperial, asentando los referentes ideológicos y escenográficos posteriormente recuperados en la construcción de la gran Catedral medieval. Cabe destacar que este proceso formó parte de una remodelación global del recinto superior que actualmente se halla en fase de definición en base a una serie de

18. Actualmente estos restos se conservan en una arqueta-osario del año 1460 que reproduce un antiguo epígrafe: «Hic requiescit vir sanctissimus, Cyprianus primae sedis Tarraconensis episcopus, depositus in hunc tumulum VIII K(a)l(end)as Maias in pace». (CIL II² 14, 2088).

FIGURA 15. Recreación infográfica de la catedral dentro del témenos flavio. Foto: Digivisión.

procesos urbanísticos documentados a partir de finales del siglo v:

- Modificaciones de los ejes de circulación del antiguo *Concilium Prouinciaie*. Ello se establece a partir de las construcciones anexas al períbolos y a la reutilización, por parte de un colectivo indeterminado, de la planta inferior de la Torre de la Antigua Audiencia como basurero urbano tras el tapiado de una de las puertas de comunicación entre el circo y la torre que permitía el acceso a los diferentes niveles del porticado perimetral de la plaza de representación del *Concilium* (PAT 27 y 187).

- Ocupación de la arena del Circo, en la cual no se detectan evidencias antrópicas hasta finales del siglo v (PAT 213, 217 y 238).

- Remodelaciones puntuales del recinto amurallado. En concreto la Torre de Minerva (Macías 1999, 230 ss.).

- Relleno de las cloacas de evacuación de las aguas pluviales (PAT 25 y 221; Macías 1999, 246 ss.).

8.4.2 El ámbito territorial

La desaparición del Imperio romano condujo a una nueva realidad sociopolítica y geoestratégica definiendo un nuevo orden jerárquico entre las ciudades que, a pesar de la contracción demográfica, mantuvieron su capacidad de gestión política y religiosa sobre sus territorios. En el caso Tarraconense ya hemos defendido un papel decreciente en el contexto hispánico (Macías 2011), y no cabe duda que la antigua capital provincial ejercía todavía una posición predominante en las postrimerías del Imperio, por ser la última capital bajo dominio romano. Pero también se reconoce una redimensión de su capacidad de influencia dada la reducción territorial de la provincia tras la reforma de Diocleciano y la no obtención de la categoría de capital de la *Diócesis Hispaniarum* en el siglo iv.

A pesar de ello su inercia histórica fue, como se pone de manifiesto en el plano religioso, incuestiona-

ble. Así lo reflejan la riqueza de la necrópolis martirial de San Fructuoso o la preeminencia jerárquica que desprende la decretal del papa Silicio al obispo tarraconense Himerio (385). Esta situación se mantuvo a inicios del período visigodo, en relación a la capitalidad política y religiosa de la provincia *Tarraconensis* del *Regnum Gothorum*, pero la inexorable centralidad del reino de Toledo otorga un nuevo matiz al concepto de capitalidad –administrativa y religiosa–, convirtiéndose lentamente en un título honorífico sin una clara preeminencia sobre el resto de las ciudades de la misma provincia; algunas de ellas relevantes como Barcelona –sede del *comes patrimonii* según la epístola de *Fisco Barcinonensi* (592)–, Girona, Valencia o Zaragoza. La prueba final es la transformación geopolítica tras la desaparición del reino visigodo. *Tarracona* desapareció institucionalmente a partir de los siglos VIII y IX y la ciudad aparece en las fuentes árabes como un testimonio fantasmagórico de un pasado glorioso. En cambio, Barcino o Gerunda mantuvieron su población y sus estamentos durante las ocupaciones musulmana y carolingia.

La escasa viabilidad de la débil *Tarracona* quedó condenada con la huida de la élite cristiana a la actual Italia y la confrontación militar con el mundo árabe convirtió su territorio en una tierra fronteriza que conserva numerosas evidencias toponímicas islámicas y donde, hoy por hoy, no existe un encaje entre la documentación textual y la arqueológica (cf. Virgili 2011). De este modo se extinguieron las escasas posibilidades de supervivencia de un proyecto urbano común. Una circunstancia que pone de manifiesto como la moribunda sociedad visigoda en Tarragona pudo tener una excesiva dependencia del estamento religioso, que en las postrimerías de la civilización clásica, constituía la principal herramienta de cohesión y de gestión ciudadana. Pero ello no fue suficiente dado que la pervivencia de todo núcleo urbano depende de su modelo económico y político y no de la tradición de su historia.

Agradecimientos

Este documento se enmarca en las actividades del proyecto *Interacción y articulación «Urbs-Territorium» en el conventus Tarraconensis. Análisis intrínseco y comparado de tres zonas significativas* (HAR2009-10752); así como en las que realiza el *Group for Archaeological Research* (UAB-ICAC Núm. Generalitat 2009SGR1163). Quisiera hacer constar mi gratitud hacia los colegas Andreu Muñoz e Imma Teixell por su participación en algunos de los proyectos de investigación referenciados en la elaboración de este documento. También agradecer al profesor Josep Maria Gurt haber aceptado la lectura del original. Sus comentarios han sido de gran utilidad durante la fase de redacción.

Bibliografía

- AJA SÁNCHEZ, J. R. 1998: *Tumultus et Urbanae Seditiones: sus causas*, Santander.
- ALBA, M. 2004: «Evolución y final de los espacios romanos emeritenses a la luz de los datos arqueológicos (pautas de transformación de la ciudad tardoantigua y altomedieval)», a: NOGALES, T. (ed.), *Augusta Emerita*, Monografías emeritenses 8, Mérida, 207-256.
- 2005: «La vivienda en “Emerita” durante la antigüedad tardía: propuesta de un modelo para Hispania», Gurt, J. M.; Ribera, A. (coord.), *VI Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (2003), Barcelona, 121-152.
- ALBA, M.; MATEOS, P. 2006: «Epílogo: Transformación y ocupación tardoantigua y altomedieval del llamado “Foro Provincial”», a: MATEOS, P. (coord.), *El foro provincial de “Augusta Emerita”: un conjunto monumental de culto imperial*, Anejos de Aespa XLII, Madrid, 355-397.
- ALFÖLDY, G. 2004: «Sociedad y epigrafía en Tarraco», a: ARMANI, S.; HURLET-MARTINEAU, B.; STILOV, A.V. (eds.), *Epigrafía y sociedad en Hispania durante el Alto Imperio*, Acta Antiqua Complutensia IV (2000), Alcalá de Henares, 159-176.
- 2011: *Corpus inscriptionum Latinarum*, vol. 2 Inscriptiones Hispaniae Latinae, Pars 14: Conventus Tarraconensis, Fasciculus 2: Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco, Leinen.
- AMENGUAL, J. 1987: *Correspondència amb Sant Agustí*, vol. I, Fundació Bernant Metge, sèrie Escriptors Cristians núm. 244, Barcelona.
- 1993: «La teologia i les estructures eclesiàstiques a la tarraconense, segons la correspondència de Consentius amb Sant Agustí», *1 Congrés d'Història de l'Església catalana des dels orígens fins ara*, Solsona, 47-60.
- AQUILUÉ, X. 1993: *La seu del Col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona.
- ARBEITER, A. 2010: «¿Primitivas sedes episcopales hispánicas en los suburbia? La problemática cara a las usanzas del ámbito mediterráneo occidental», a: VAQUERIZO, D., *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica*, Monografías de Arqueología Cordobesa 18, Córdoba, 413-434.
- ARCE, J. 1982: *El último siglo de la España romana*, Madrid.
- 2005: *Bárbaros y romanos en Hispania (400-507 A.D.)*, Madrid.
- 2011: *Esperando a los árabes. Los visigodos en Hispania (507-711)*, Madrid.
- ARIÑO, E.; DÍAZ, P.C. 2002: «El Campo: propiedad y explotación de la tierra», a: TEJA, R. (ed.), *La Hispania del siglo IV. Administración, economía, sociedad, cristianización*, Bari, 59-96.
- ARRAYÀS, I. 2003: «El *territorium* de Tarraco en época tardo-republicana romana (siglos III-I a. C.)», *Butlletí Arqueològic* 25, Tarragona, 25-55.
- BAXARIAS, J. 2002: *La enfermedad en la Hispania romana: estudio de una necrópolis tarraconense*, Zaragoza.
- BEA, D.; GONZÁLEZ, A.; NAVARRO, S.: «La intervenció arqueològica a Ca la Garsa. Noves dades per a la transformació urbanística de la ciutat de Tarraco. Del baix Imperi a l'Edat Mitjana», a: *Tarraco 2011. Jornades d'Arqueologia sobre intervencions a la ciutat romana i el seu territori*. [En premsa]
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2008: «Inhumaciones “privilegiadas” intramuros durante la antigüedad tardía: el caso de Barcino», *Anales de Arqueología cordobesa* 19, Córdoba, 231-260.
- 2010a: «Barcino, de colonia augustea a sede regia en época visigoda. Las transformaciones urbanas a la luz de las nuevas aportaciones de la arqueología», a: *Arqueología, patrimonio y desarrollo urbano. Problemática y soluciones*, Girona, 31-49.
- 2010b: «La cristianización del suburbium de Barcino», a: VAQUERIZO, D. (ed.), *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica*, Monografías de arqueología cordobesa 18, Córdoba, 309-334.
- BERNAL, D.; BONIFAY, M. 2010: «Importaciones y consumo alimenticio en las ciudades tardorromanas del mediterráneo nor-occidental (ss. VI-VIII d.C.): la aportación de las ánforas», *Espacios urbanos en el Occidente Mediterráneo (s. VI-VIII)*, Toledo, 45-64.
- BONET, M. 2011: «Dels signes crítics a la revitalització de Tarragona», a: BONET, M.; ISLA, A., *Història de Tarragona II, Tarraco Medieval. Capital Eclesiàstica i del Camp*, Lleida, 247-290.
- BOSCH, F.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.J. MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. 2005: «La transformació urbanística de l'acròpolis de Tarraco», a: GURT, J. M.; RIBERA,

- A. (coord.), *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (2003), Barcelona, 167-174.
- BUENACASA, C. 1997: «La figura del obispo y la formación del patrimonio de las comunidades cristianas según la legislación imperial del reinado de Teodosio I (379-395)», *Studia Ephemeridis «Augustinianum»* 58/1, Roma, 121-139.
- CAÑAVATE, V. 2005: «Estructuras domésticas de combustión. Los hogares visigóticos del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete)», a: GURT, J. M.; RIBERA, A. (coord.), *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (2003), Barcelona, 371-374.
- CASAS, A. CONSENTINO, P.L.; DÍZ, Y.; FIANDACA, G.; GARCÍA, E.; HIMI, M.; LAFUENTE, R. MARTORANA, R.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A.; SALA, R.; TEIXELL, I. 2007: «Integrated archeological and geophysical Survey for searching the roman's Augustus Temple in Tarragona (Spain)», *Scienza e Patrimonio Culturale nel Mediterraneo. Diagnostica e conservazione. Esperienze e Proposte per una Carta del Rischio*, I Quaderni di Palazzo Montalbo 15, Palermo, 273-283.
- CASAS, A.; CIURANA, J.; HIMI, M.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I.: «Actuacions en la basílica visigoda de l'amfiteatre de Tarraco», *Tarraco 2011. Jornades d'Arqueologia sobre intervencions a la ciutat romana i el seu territori*. [En prensa]
- CARRERAS, C. 1996: «Una nueva perspectiva para el estudio demográfico de la Hispania Romana», *BSAA LXII*, Valladolid, 95-122.
- CIURANA, J. 2011: *Pràctiques i rituals funeraris a Tàrraco i el seu ager (segles II aC-III / IV dC)*, tesis doctoral, <<http://hdl.handle.net/10803/37343>>.
- CIURANA, J.; MACIAS, J. M. 2010: «La ciudad extensa: usos y paisajes suburbanos de Tarraco», a: VAQUERIZO, D. (ed.), *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica*, Monografías de arqueología cordobesa 18, Córdoba, 309-334.
- 2011: «Contextualització dels jaciments estudiats. Morir i reposar a Tarraco», a: GINÉ, J., *El món funerari de Tarraco. Realitat arqueològica, antropològica i paleopatològica*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia VII, Fundació Privada Liber, Tarragona, 13-27.
- CLAVERIA, M. 1997-98: «La reutilización de sarcófagos romanos en Cataluña», *Anales de prehistoria y arqueología* 13-14, Murcia, 241-250.
- 2001: *Los sarcófagos romanos de Catalunya, Corpus Signorum Imperii Romani*. España, vol. 1, fasc. 1, Murcia.
- DÍAZ GARCÍA, M. 2008: «Noves evidències d'arquitectura domèstica a Tàrraco. La domus del carrer Governador González 14», *Butlletí Arqueològic* 30, Tarragona, 75-86.
- DÍAZ, M.; MACIAS, J. M.; TEIXELL, I. 2005: «Intervencions al carrer Sevilla núms. 12-14. Noves dades per a l'evolució urbana del "Casc Antic" de Tàrraco», *Butlletí Arqueològic* 27, Tarragona, 47-103.
- DOMINGO, J. Á. 2011: «La reutilización de material decorativo clásico durante la tardoantigüedad y el altomedioevo en Catalunya», a: *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana*, Actes Congrès Internacional en homenatge a Th. Hauschild (2009), *Butlletí Arqueològic* 32, Tarragona, 795-851.
- ESCODA, C. 2002: *El port de Tarragona*, Tarragona.
- FARÍAS, V. 2007: «La proclamació de la pau i l'edificació dels cementiris. Sobre la difusió de les sagreres als bisbats de Barcelona i Girona (segles XI-XIII)», a: FARÍAS, V.; MARTÍ, R.; CATAFAU, A., *Les sagreres a la Catalunya Medieval*, Biblioteca d'Història Rural, Girona, 13-84.
- FRANCÈS, J. (coord.) 2007: *Els Mallols: un jaciment de la plana del Vallès entre el neolític i l'antiguitat tardana: Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental*, Excavacions arqueològiques a Catalunya 17, Barcelona.
- FUENTES, A. 2000: «Las termas en la Antigüedad Tardía: reconversión, amortización, desaparición. El caso hispano», a: FERNÁNDEZ OCHOA, C.; GARCÍA ENTERO, V. (ed.), *Termas romanas en el occidente del Imperio. II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón* (1999), Gijón, 135-146.
- GARCÍA MORENO, L. A. 1989: *Historia de España Visigoda*, Madrid.
- GARCÍA, M.; REMOLÀ, J. A. 2000: «Noves intervencions a les necròpolis tardoantigues del marge esquerre del riu Francolí», a: RUIZ DE ARBULO, J. (ed.), *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 165-180.
- GODOY, C. 1998: «Algunos aspectos del culto de los santos durante la Antigüedad Tardía en Hispania», *Pyrenae* 29, Barcelona, 161-170.
- GOZALBES, E. 2007: «Edad de la defunción y sociología funeraria en la epigrafía latina de la Mauritania Tingitana», *Acta XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae Et Latinae*, Barcelona, 635-642.
- GÓMEZ FERNÁNDEZ, F. J. 2006: «La decadencia urbana y bajoimperial en la *diocesis Hispaniarum*: la primacía del argumento del declive, sobre el de la metamorfosis ciudadana», *Historia Antiqua* 30, Valladolid, 167-208.
- GOZALBES, E. 2007: «La demografía de la Hispania romana. Tres décadas después», *Hispania Antiqua* 31, Valladolid, 181-208.
- GOZALBES, E.; GARCÍA, I. 2007: «La primera peste de los Antoninos (165-170). Una epidemia en la Roma Imperial», *Asclepio. Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia* LIX.1, Madrid, 7-22.
- GÜELL, M. 1994: *Carrer major 44. Memòria d'excavació*, Tarragona. [Memoria de excavación arqueològica]

- GURT, J. M. 2001: «Transformaciones en el tejido de las ciudades hispanas durante la Antigüedad Tardía: dinámicas urbanas», *Zephyrus: Revista de prehistoria y arqueología* 53-54, Salamanca, 443-471.
- GURT, J. M.; MACIAS, J. M. 2002: «La ciudad y el *territorium* de Tarraco: el mundo funerario», a: VAQUERIZO, D. (ed.), *Espacios y usos funerarios en el Occidente romano*, Monografías de arqueología cordobesa 18, Córdoba, 87-112.
- GURT, J. M.; SÁNCHEZ RAMOS, I. 2008: «Las ciudades hispanas durante la antigüedad tardía: una lectura arqueológica», *Recópolis y la ciudad visigoda, Zona Arqueológica* 9, Alcalá de Henares, 182-202.
- 2009: «La ciudad cristiana en el Mediterráneo occidental. La comprensión del mundo urbano tardío desde una perspectiva material», *Mainake* 31, Málaga, 131-147.
 - 2011: «Topografía funeraria de las ciudades hispanas en los siglos IV-VII», *Madrid Mitteilungen* 52, 457-513.
- GURT, J. M.; HIDALGO, R. 2005: «L'urbanisme a la ciutat Hispana al llarg de l'Antiguitat Tardana», a: GURT, J. M.; RIBERA, A. (coord.), *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (2003), Barcelona, 73-93.
- HAUSCHILD, TH. 1992: «Hallazgos de la época visigoda en la Parte Alta de Tarragona», *III Reunió d'arqueologia cristiana hispànica* (1988), Barcelona, 151-156.
- 1996: «Bronzefunde aus einem westgotenzeitlichen Grab neben der Kathedrale von Tarragona», *spania. Estudis d'Antiguitat tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol*, Barcelona, 157-163.
 - 2011: «Algunas observaciones sobre la construcción de la sala-aula situada detrás de la Catedral de Tarragona», *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana, Actes Congrés Internacional en Homenatge a Th. Hauschild*, vol. I (2009), *Butlletí Arqueològic* 31, Tarragona, 313-344.
- JÁRREGA, R. 1990: «La ciudad de Tarraco y las repercusiones hispánicas de la rebelión de Magnencio: Un problema histórico-arqueológico», *Studia Historica Historia Antigua* VIII, Madrid, 21-27.
- 2008: «La crisis del siglo III a l'àrea compresa entre Tarraco i Saguntum. Aproximació a partir de les dades arqueològiques», *El món rural d'època romana-3. El camp al segle III. De Septimi Sever a la Tetrarquia* (2007), Girona 105-139.
- JIMÉNEZ SÁNCHEZ, J. A. 2003: «Un testimonio tardío de *Ludi Theatrales* en Hispania», *Gerión* 21.1, Madrid, 371-377.
- 2006: *La cruz y la escena. Cristianismo y espectáculos durante la Antigüedad Tardía*, Alcalá de Henares.
- KOPPEL, E. 2000: «Retratos de Tiberio y de Nero Caesar en Tarragona», *III Reunión sobre Escultura romana en Hispania*, Madrid, 81- 92.
- 2004: «La Escultura», a: DUPRÉ, X. (ed.), *Tarragona. Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco, Las Capitales provinciales de Hispania* 3, Roma, 111-122.
- LÓPEZ QUIROGA, J.; MARTÍNEZ, A. M. 2006: «El destino de los templos paganos en Hispania durante la Antigüedad Tardía», *Archivo Español Arqueología* 79, Madrid, 125-153.
- LÓPEZ VILAR, J. 2006: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco. El temple septentrional i el complex martiriàl de Sant Fructuós*, Documenta 4, Tarragona.
- MACIAS, J. M. 1999: *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Tulcis. Monografies Tarraconenses 1, Tarragona.
- 2000a: «Tarraco en la Antigüedad Tardía: un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica», a: RIBERA, A. (ed.), *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos 2, València, 259-271.
 - 2000b: «L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del Fòrum de la ciutat», RUIZ DE ARBULO, J. (ed.), *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Tarragona, 83- 106.
 - 2004: *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*, Documenta 2, Tarragona.
 - 2008: «Tarracona visigoda. ¿Una ciudad en declive?», *Zona Arqueológica* 9, *Recópolis y la ciudad en la época visigoda*, Madrid, 292-301.
 - 2011a: «L'arquitectura termal a Tàrraco i el seu territorium: reflexions sense resposta», *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana, Actes Congrés Internacional en Homenatge a Th. Hauschild* (2009), *Butlletí Arqueològic* 32, Tarragona, 541-567.
 - 2011b: «La "ciudad arqueológica" en el área catalana ante la irrupción del Islam», *Zona Arqueológica* 15, Alcalá de Henares, 103-117.
 - 2011c: «Horrea y estructuras de almacenamiento en la ciudad y territorio de Tarraco: una primera aproximación», ARCE, J.; GOFFAUX, B. (eds.), *Horrea d'Hispanie et de la Méditerranée romaine*, Collection de la Casa de Velázquez 125, Madrid, 185-199.
- MACIAS, J. M.; CAU, M. A. 2012: «Las cerámicas comunes del Noreste peninsular y las Baleares (siglos V-VIII): balance y perspectivas de la investigación», a: BERNAL, D.; RIBERA, A. (eds.). BERNAL, D., RIBERA, A. (eds.), *Cerámicas hispanorromanas II. Producciones regionales*, Cádiz, 511-542.
- MACIAS, J. M.; FIZ, I.; PIÑOL, L.; MIRÓ, M. T.; GURTART, J. 2007: *Planimetria Arqueològica de Tarraco*, Atlas d'Arqueologia Urbana de Catalunya 2, Treballs d'Arqueologia Urbana 1, Documenta 5, Tarragona.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J. 2007: «Valoracions finals: el context històric i l'ocupació de l'ager Tarra-

- conensis*», a: MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J. (eds.), *La vil·la romana dels Hospitals (el Morell, Tarragona). Un assentament de la via De Italia in Hispanias*, Hic et nunc 1, Tarragona, 154-162.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. 2008: «De seu del Concili Provincial a Seu Metropolitana. Treballs arqueològics a la Catedral de Tarragona (2000-2003)», *Arqueologia Medieval* 03, Barcelona, 8-29.
- 2011a: «La construcción del recinto imperial de Tarraco (provincia Hispania Citerior)», *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana, Actes Congrès Internacional en Homenatge a Th. Hauschild* (2009), Butlletí Arqueològic 32, Tarragona, 423-479.
- 2011b: «Nuevos elementos escultóricos del recinto de culto del Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris (Tarraco, Hispania Citerior)», a: NOGALES, T.; RODÀ, I. (eds.), *Roma y las provincias: modelo y difusión, Hispania Antigua, Serie Arqueológica* 3, XI Coloquio Internacional de Arte Romano Provincial (Mérida 2009), Roma, 877-886.
- MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.; PEÑA, A.; RAMON, M.; TEIXELL, I. 2012a: *Praesidium, Templum et Ecclesia. Les intervencions arqueològiques a la Catedral de Tarragona (2010- 2011). Memòria d'una exposició temporal*, Tarragona.
- MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. 2012b: «Arqueologia a la nau central de la Catedral de Tarragona», *Tribuna d'Arqueologia 2010-2011*, 151-173, Barcelona.
- MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 2010: «Portus Tarracensis (Hispania Citerior)», *Meetings between Cultures in the Ancient Mediterranean. Proceedings of the 17th International Congress of Classical Archaeology* (Roma 2008), *Bolletino di Arqueologia on line*, Roma.
- MAR, R.; JAVIER, J. 2010: «Formación y usos del espacio urbano tardoantiguo en Tarraco», *Espacios urbanos en el Occidente Mediterráneo (s. VI-VIII)*, Toledo, 173-182.
- MAR, R.; ROCA, M.; RUIZ DE ARBULO, J. 1993: «El teatro romano de Tarragona. Un problema pendiente», a: RAMALLO, S. F.; SANTIUSTE, F. (coord.), *Teatros romanos de Hispania, Cuadernos de Arquitectura Romana* 2, Madrid, 11-23.
- MARIEZKURRENA, S. I. 1999: «Puertos y comercio marítimo en la España visigoda», *POLIS. Revista de ideas y formas políticas de la Antigüedad Clásica* 11, Alcalá de Henares, 135-160.
- MARIMON RIBAS, P. 2009-2010: «Demografia i poblament de les illes Balears a l'antiguitat», *Mayurqa* 33, Mallorca, 193-205.
- MATEOS, P. 2005: «Los orígenes de la cristianización urbana en Hispania», a: GURT, J. M., RIBERA, A. (coord.), *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 49-62.
- MUÑOZ, A.: «La qüestió arqueològica de Santa Tecla la Vella o les catedrals perdudes de Tarragona», *Congreso internacional Tecla, deixeble de Pau, santa d'orient i d'occident* (Tarragona 2011). [En prensa]
- NAVARRO, R. 1979: *Los mosaicos romanos de Tarragona*, tesis doctoral mecanografiada. Universitat de Barcelona.
- NOLLA, J. M.; PALAHÍ, LL.: «Gerunda en l'antiguitat tardana», *Parva Gerunda*, Girona. [En prensa]
- PERA, J.; USCATESCU, A. 2007: «La Antigüedad Tardía en la ciudad de Iesso (Guissona, Lérida). Una aproximación a través del análisis de algunos contextos estratigráficos», *Madridier Mitteilungen* 48, Madrid, 204-266.
- PÉREZ, M. 2012: *Tarraco en la Antigüedad Tardía. Cristianización y organización eclesial de una capital provincial romana (siglos III al VIII)*, Tarragona.
- POCIÑA, C. A.: «Noves excavacions a l'interior de la plaça de representació del Fòrum Provincial. César A. Pociña.», *Tarraco 2011. Jornades d'Arqueologia sobre intervencions a la ciutat romana i el seu territori* (Tarragona 2011). [En prensa]
- PREVOSTI, M. 2005: «L'època romana», a: GUITART, J. (coord.), *Història agrària dels Països Catalans*, vol. 1, Barcelona, 293-480.
- RIU, E. 1987: *L'arqueologia i la Tarragona feudal*, Fòrum 7, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona.
- REMOLÀ, J. A. 2000a: *Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (Hispania Tarracensis). Siglos IV-VII d. C.*, Instrumenta 7, Barcelona.
- 2000b: «Sobre la interpretación arqueológica de los vertederos», a: DUPRÉ, X.; REMOLÀ, J. A., (ed.), *Sordes Urbis. La eliminación de los residuos en la ciudad romana* (1996), Monografías de la Escuela Española de Arqueología en Roma, Roma, 107-121.
- 2004: «Tarraco quanta fuit ipsa ruina docet», a: RUIZ DE ARBULO, J. (eds.), *Simulacra Romae, Roma y las capitales provinciales del Occidente Europeo. Estudios Arqueológicos*, Tarragona, 49-72.
- REMOLÀ, J. A.; ACERO, J. (ed.) 2011: *La gestión de los residuos urbanos en Hispania*, Anejos de AEspA LX, Madrid.
- RODRÍGUEZ NEILA, J. F. 2011: «Problemas medioambientales urbanos en el mundo romano», a: REMOLÀ, J. A.; ACERO, J. (eds.), *La gestión de los residuos urbanos en Hispania*, Anejos de AEspA LX, Madrid, 27-52.
- RUIZ DE ARBULO, J. 1990: «El foro de Tarraco», *Cypselia VIII*, Girona, 119-138.
- 1994: «Edificios públicos, poder imperial y evolución de las élites urbanas en Tarraco (s. II-IV d. C.)»,

- Ciudad y Comunidad cívica en Hispania (siglos II y III d. C.)*, Col. Casa de Velázquez 40, Madrid, 93-113.
- SALES, J. 2011: *Edificia cristiana hispánica de la Antigüedad Tardía: «la Tarraconensis»*, tesis doctoral, <<http://www.tesisenred.net/handle/10803/22699>>.
- SALOM, C. 2011: «La arquitectura eclesiástica de Tarragona durante la Antigüedad tardía, nuevas interpretaciones», *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana, Actes Congrès Internacional en Homenatge a Th. Hauschild*, vol. II (2009), *Butlletí Arqueològic* 32, Tarragona, 685-756.
- TARRATS, F. 2000: «Tarraco, topografía urbana y arqueológica de los vertederos», a: DUPRÉ, X.; REMOLÀ, J. A., (ed.), *Sordes Urbis. La eliminación de los residuos en la ciudad romana* (1996), Monografías de la Escuela Española de Arqueología en Roma, Roma, 129-137.
- TED'A 1990: *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Memòries d'excavació 3, Tarragona.
- TRENOR, J.; GIMENO, M.; GARCIA, M.: «Hàbitat suburbà a la vora del Francolí», *Tarraco 2011. Jornades d'Arqueologia sobre intervencions a la ciutat romana i el seu territori* (2011). [En premsa]
- VIRGILI, A. 2011: «El Camp de Tarragona entre l'Antiguitat Tardana i el repartiment feudal (segles XI-XII). Historiografia i arqueologia», *Actes del IV Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Quirze del Vallès, 47-66.
- VIVES, E. 1990: «Estudi Antropològic de les inhumacions romanes i visigòtiques de l'amfiteatre romà de Tarragona», a: TED'A, *L'amfiteatre romà de Tarragona*, Tarragona, 447-457.
- VIZCAÍNO, J. 2002: «Reutilización de material en la edificación tardoantigua. El caso de Cartagena», *Mastia* 1, Cartagena, 207-220.
- WITSCHERL, C. 2009: «La crisis del siglo III en Hispania: algunas reflexiones», a: ANDREU, J.; CABRERO, J.; RODÀ, I. (eds.), *Hispaniae. Las provincias hispanas en el mundo romano*, Documenta 11, Tarragona, 473-505.

9. ARQUITECTURA PALEOCRISTIANA DE TARRAGONA (SEGLES IV-V)

Jordi López Vilar
Josep Maria Puche Fontanilles
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

9.1. Introducció

L'estudi de l'arquitectura paleocristiana de Tarragona és un tema que ha sorgit en els darrers cent anys.¹ Fins a principis del segle xx no hauria estat possible escriure res. Només els descobriments arqueològics realitzats a causa de l'expansió industrial i residencial de la ciutat i un major aprofundiment en els estudis de certs edificis com Centcelles van permetre la troballa d'alguns dels elements del trencaclosques de la topografia cristiana de Tarragona al qual ens enfrontem els investigadors que treballem aquest camp (figura 1).

El primer edifici cristià identificat com a tal va ser la sala de la cúpula de Centcelles, arran del descobriment dels notabilíssims mosaics. Àngel del Arco va defensar el seu caràcter cristià, però caldria esperar el valuós treball de Domènech i Montaner, ja entrada la dècada dels anys vint, perquè tothom admetés els mosaics com a plenament cristians.

Just en aquells moments es començaven les obres de construcció de la fàbrica de tabacs en uns terrenys extraurbans situats a ponent de la ciutat. El que es va trobar allí com a conseqüència de l'obertura de les rases de fonamentació va marcar un punt d'inflexió en el coneixement del cristianisme primitiu de l'antiga Tàrraco. Hi va aflorar una enorme necròpolis que ha estat considerada com un dels cementiris a cel obert més extensos d'Occident. Destaca també per la sumptuo-

sitat dels elements funeraris que van veure novament la llum: sarcòfags, inscripcions, mosaics sepulcral, etc. En un moment inicial aquest gran jaciment arqueològic va ser «excavat» pels obrers que anaven obrint les rases de fonamentació sota la direcció dels enginyers de la fàbrica, els quals es limitaven a recollir els objectes arqueològics que apareixien i a aixecar un plànol de les restes arquitectòniques. Els enterraments no eren documentats i només es van situar en planta els sarcòfags de pedra.

Després d'una brevíssima intervenció de membres de l'Institut d'Estudis Catalans, i gràcies a les gestions del cardenal Vidal i Barraquer, va arribar per dirigir les tasques d'excavació un arqueòleg expert: Mn. Joan Serra Vilaró. Els interessos del cardenal per conèixer els orígens del cristianisme a Tarragona ens diuen molt sobre la seva sensibilitat, i difícilment podria haver escollit un candidat millor. Mn. Serra, que feia anys que treballava a Solsona, tenia una formació de prehistoriador i treballava amb una cura i una finor analítica admirable per a aquells temps. En són mostra les memòries d'excavació de la mateixa necròpolis que va anar publicant puntualment i els treballs que després se'n derivaren.

Però no tot van ser flors i violes, i les investigacions de Mn. Serra s'hagueren de sotmetre als calendaris de construcció de la Tabacalera, excavant i cobrint successivament diversos sectors, i fins i tot fent-hi obres sense

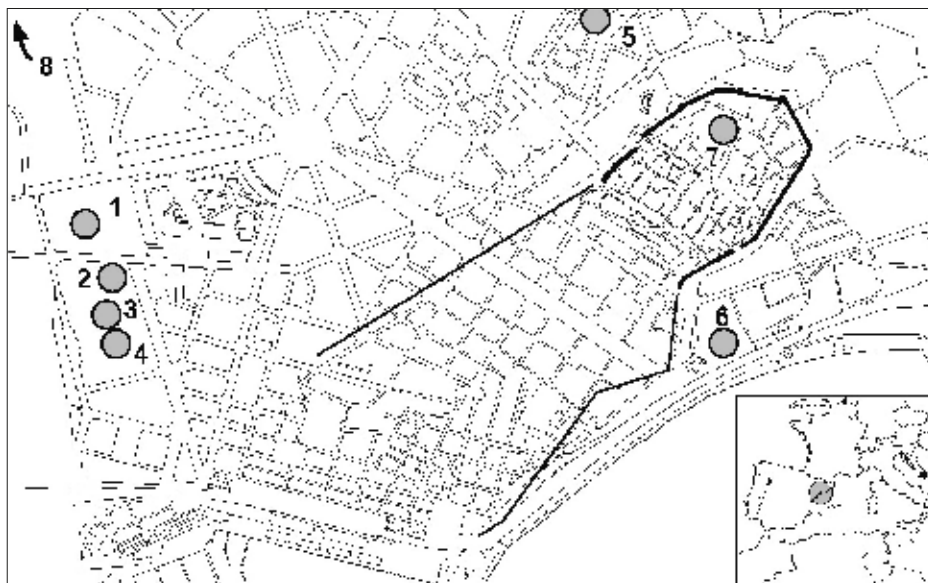

FIGURA 1. Plànol esquemàtic de la ciutat de Tàrraco, amb indicació de l'orografia i el perímetre emmurallat. 1. Basílica de *Thecla*; 2. Gran mausoleu de planta central; 3. Criptes de la necròpolis; 4. Basílica de Sant Fructuós; 5. Mausoleu del carrer Sant Auguri; 6. Basílica de l'amfiteatre; 7. Episcopi visigòtic; 8. Centcelles.

1. Ens abstenem de carregar aquest article amb bibliografia innecessària i remetrem a unes poques obres a partir de les quals el lector interessat podrà trobar totes les referències. Vegeu la bibliografia del final.

avisar-lo que van provocar la desaparició, per exemple, d'una part de la basílica de Sant Fructuós. La fàbrica de tabacs va suposar la destrucció de gran part de la necròpolis amb la basílica martirial i els edificis associats. Només una petita part va ser salvada i s'hi construí un museu, el famós Museu Paleocristià que de manera inexplicable està tancat des de fa quasi vint anys.

La construcció d'un museu a la necròpolis va ser tot un mèrit en aquella època, però Tarragona no va saber conservar les ruïnes descobertes i la gran basílica, el baptisteri, l'edifici annex (segurament una hostatgeria per acollir-hi pelegrins, com veurem) i la major part de la necròpolis van desaparèixer engolides per la fàbrica.

Malgrat tot, la terra encara havia de ser generosa amb la ciutat i setanta anys després, al nord de la necròpolis i quasi tocant-hi, va sorgir un nou conjunt d'edificis cristians entre els quals destacava una segona basílica. Aquest cop, però, la riquesa no era ni de bons tros comparable i la troballa d'elements sumptuaris va ser esporàdica, cosa que demostra el caràcter secundari respecte de les veïnes restes de la Tabacalera. Les excavacions, dirigides per Jordi López Vilar i sota els auspicis de la Universitat Rovira i Virgili, es van poder fer aplicant una metodologia molt més acurada, i per tant es van poder fer també uns estudis més aprofundits que van ser degudament publicats.² Malgrat tot, el destí final de les restes arqueològiques va ser similar al que hem vist a la Tabacalera. La Comissió de Patrimoni de la Generalitat va determinar la seva destrucció, encoberta eufemísticament com un «trasllat» d'unes restes que per la seva pròpia naturalesa eren intraslladables. Aquesta mena de recreació arquitectònica pot avui ser visitada en el soterrani d'un centre comercial, envoltada de cotxes en circulació i coberta de sutge.

Amb aquesta introducció volem remarcar com les més importants restes arqueològiques paleocristianes de la península Ibèrica dels segles iv-v, que teníem a Tarragona, han estat destruïdes per interessos econòmics. On podríem haver tingut un parc arqueològic únic al país, amb dues basíliques del segle v i sis edificis més de la mateixa època, ara tenim una fàbrica abandonada i un hipermercat. No sembla que hi hàgim guanyat gaire, amb aquest canvi.

Més sort va haver-hi amb la basílica visigoda descoberta als anys cinquanta al bell mig de l'amfiteatre. Aquesta església es conserva a nivell de planta sota el temple medieval de Santa Maria del Miracle i constitueix un exemple admirable de cristianització d'un monument pagà, en aquest cas clarament relacionable amb el martiri de sant Fructuós i els seus companys.

En aquest treball farem una breu descripció dels edificis paleocristians de Tarragona en l'estat actual

dels nostres coneixements. Estem segurs que n'hi havia d'haver més que no s'han localitzat, entre ells la primitiva catedral.

El primer testimoni de cristianisme a Tarragona són les Actes del martiri del bisbe Fructuós i els seus diaques Auguri i Eulogi, cremats vius a l'amfiteatre l'any 259 sota la persecució de l'emperador Valerià. Aquestes actes, autèntiques i estudiades magistralment per Franchi dei Cavalieri,³ mostren la presència d'una comunitat sòlida i ben integrada en la societat del seu temps. Posteriorment, ja en el segle iv, la literatura epistolar mostra la gran importància assolida pels bisbes de Tàrraco. Desconeixem completament l'arquitectura cristiana de la Tàrraco del segle iii. Cal suposar que les reunions litúrgiques es feien en una casa privada o alguna construcció d'un altre caire adaptada a les necessitats de la comunitat, tal com succeeix en altres llocs. Reformades de la millor manera possible per acollir les noves funcions, acostumaven a constar d'una sala de reunions per als serveis religiosos, cambres per instruir els catecúmens, un baptisteri, etc. No hi ha per tant una arquitectura monumental i específica; consegüentment, la seva identificació és un problema gairebé insoluble i en són una prova fefaent els pocs exemples coneguts arreu de l'Imperi.

A partir de l'any 259 el sepulcre dels tres màrtirs, que es trobava localitzat a la necròpolis occidental, esdevingué un punt de veneració, però no pot pensar-se encara en una estructura gaire monumental. En tot cas no n'ha perviscut cap resta. Es desconeix si els edificis cristians van patir l'efecte del primer edicte contra els cristians de Diocleciana, l'any 303, en el qual es manava destruir les esglésies i cremar els llibres.

Amb el famós edicte de Milà de l'any 313 s'obriria una nova època primer de tolerància i després de promoció del cristianisme. És precisament al segle iv quan apareixen els primers testimonis arqueològics de cristianisme a la nostra ciutat, sobretot de caràcter epigràfic. Cal suposar per al segle iv –després de la pau de l'Església– un espai on se celebrarien les reunions litúrgiques, dotat amb les instal·lacions necessàries: baptisteri, etc. No sabem si aquest lloc era el mateix que devia existir en època de sant Fructuós o si, ja amb unes condicions més favorables gràcies a la política filocristiana dels constantins, s'havia edificat un nou episcopi.

Una de les assignatures pendents de l'arqueologia tarragonina és saber on era l'episcopi dels segles iv-v, és a dir, el conjunt central d'edificis de la comunitat cristiana tarragonense, integrat per la catedral, la residència episcopal, el baptisteri i altres dependències relacionades. Per paral·lelisme amb el que succeeix amb altres ciutats, podem suposar-lo dins de les muralles de ciutat, en un lloc més aviat marginal. Aquest

2. Principalment López Vilar 2006, a més d'altres treballs menors que se'n deriven.

3. Franchi dei Cavalieri 1959. Vegeu ara també Gavaldà *et al.* 2010.

episcopi havia de tenir una certa entitat, com corresponia a una diòcesi important. En efecte, la literatura epistolar del darrer quart del segle iv i de tot el v mostra l'elevat rang dels bisbes de Tàrraco com a metropolitans d'Hispania, un paper que desenvoluparien amb total normalitat fins a la promoció de la seu de Toledo esperonada pels monarques visigots. La manca de testimonis arqueològics es compensa en certa forma pels textos antics. Ens referim a l'epístola 11 de la correspondència de Consenci amb sant Agustí, datada l'any 419, i estudiada a fons per J. Amengual. De la lectura del document es cospa una Església plenament consolidada i estructurada, amb bisbes, diaques, preveres i monjos. Per al nostre treball ens interessen les informacions de caire edilici que poden extreure's del document (Amengual 1994). Els bisbes es reuneixen al *secretarium*, possiblement una sala de sessions amb un cadirat escaient on els membres del clergat dialogaven i resolien els problemes. Del context es dedueix que se situava a prop de la catedral i possiblement comunicat amb ella. S'entreveu que el *secretarium* formava part de l'*episcopium*, juntament amb la catedral, el baptisteri i la mateixa residència del bisbe.

Hi ha qui ha volgut identificar l'episcopi amb la basílica excavada per Mn. Serra Vilaró a la necròpolis, però nosaltres creiem que el nucli episcopal se situava a l'interior de la ciutat, com succeeix a la gran majoria de les ciutats. Malgrat tot, algú defensa encara que el santuari martirial extraurbà de Sant Fructuós és l'episcopi paleocristià de Tarragona. En això insisteix J. Menchon (2011, 265), basant-se en la lauda sepulcral d'Ampeli pertanyent –segons ell– a la tomba d'un bisbe.⁴ Pel que fa a aquest argument, volem recordar el que ja havíem escrit en altres ocasions (López Vilar 2006, 260 i López Vilar 2010; i ara també Arbeiter 2010 i Chavarría 2010). Per norma general, durant els segles iv i v els bisbes s'enterren fora de les ciutats, en els santuaris martirials, amb la intenció d'associar-se –almenys idealment– amb els màrtirs, i no en les catedrals. Així es verifica a la mateixa Roma i a les províncies occidentals.

Un altre edifici esmentat per l'epístola 11 és el *monasterium* del monjo Frontó. S'ha suposat que Frontó va construir un monestir urbà, però ja vam aclarir en una altra ocasió que Frontó s'està referint a la seva cel·la, al seu habitatge; no pas a un monestir, a un cenobi.

La comunitat cristiana dels segles iv-v girava al voltant de dos centres culturals: l'episcopi –entès com el lloc de reunió dels fidels per a les celebracions, residència del bisbe i centre administratiu– i el *martyrium*, o lloc de culte dels sants màrtirs. Aquest darrer s'ha pogut excavar i ha proporcionat gairebé tots els testimonis arqueològics de cristianisme primitiu a Tarra-

gona. Per tant, és aquí on centrarem la part essencial del nostre discurs.

Hem comentat unes ratlles més amunt com els cossos dels sants màrtirs tarraconenses foren enterrats a occident de la ciutat, en una àrea on s'imbricaven zones d'enterrament al costat de les vies, espais agraris i residències aïllades, un paisatge que és típic de les àrees suburbials. És en aquell segle iii quan començaran a formar-se les grans àrees funeràries de la Tàrraco baix-imperial, que adquiriran un gran desenvolupament en els segles iv i v (Gurt i Macias 2002). Les tombes dels màrtirs van actuar com un centre d'atracció que va acabar configurant un gran santuari i també una gran necròpolis, fins al punt d'arribar a convertir-se en un conjunt arqueològic fonamental no només per a la història de la ciutat, sinó també per a l'arqueologia cristiana de les províncies (figura 2).

La necròpolis paleocristiana o de Sant Fructuós és un espai ben delimitat per vials i, almenys parcialment, per un mur; ocupa una superfície de 8.000 m² i hom hi ha calculat uns 3.000 enterraments. Aproximadament en el sector centreoriental s'hi va aixecar, a principis del segle v, una basílica dedicada als màrtirs. Anteriorment a la basílica s'hauria alçat en un lloc indeterminat del cementiri una *memoria martyrum* que no s'ha pogut identificar, però l'exemple d'altres ciutats així permet suposar-ho. El moment àlgid d'aquest cementiri se situa en els segles iv i v, i cap a mitjan segle v caldria situar el seu final, tot i que hi ha una continuïtat fins als segles vi-vii circumscrita, però, al recinte de la basílica.

Dues característiques distingeixen aquesta necròpolis de les restants de la ciutat. La primera és la constant superposició d'enterraments, cosa que constitueix una prova més de la presència dels màrtirs. Un segon element és la riquesa i varietat dels elements sepulcral, especialment determinats elements sumptuaris com ara sarcòfags, laudes musives, i un ric repertori epigràfic.

Immediatament al nord d'aquest complex s'edificà a principis del segle v un segon nucli eclesial que fou excavat a mitjan anys noranta del segle xx. Es tracta d'un conjunt de cinc edificis articulats entorn d'un pati d'uns 1.000 m², entre els quals destaca una segona basílica. Un d'ells és una *domus* suburbana proveïda d'un conjunt termal, però d'una cronologia lleugerament anterior a les construccions restants. Pel que fa a la resta, ressalta una gran bassa d'aigua a la qual posteriorment s'hi va adossar una construcció que aixoplugava una premsa. I dels edificis restants poc es pot dir, tal era el seu grau de destrucció. Tot i que podria pensar-se en un primerenc monestir, nosaltres ens decantem per explicar aquest conjunt com

4. El text de la lauda musiva d'Ampeli (*Ampeli in pace requiescas*) no permet de cap manera fer aquesta afirmació. Suposem que deu referir-se a l'epítafi d'*Optimus*, per al qual ja es va proposar fa deu anys restituir una llacuna amb la paraula *antistes*, tot i que aquesta restitució hipotètica té tanta validesa com la tradicional *dominus*.

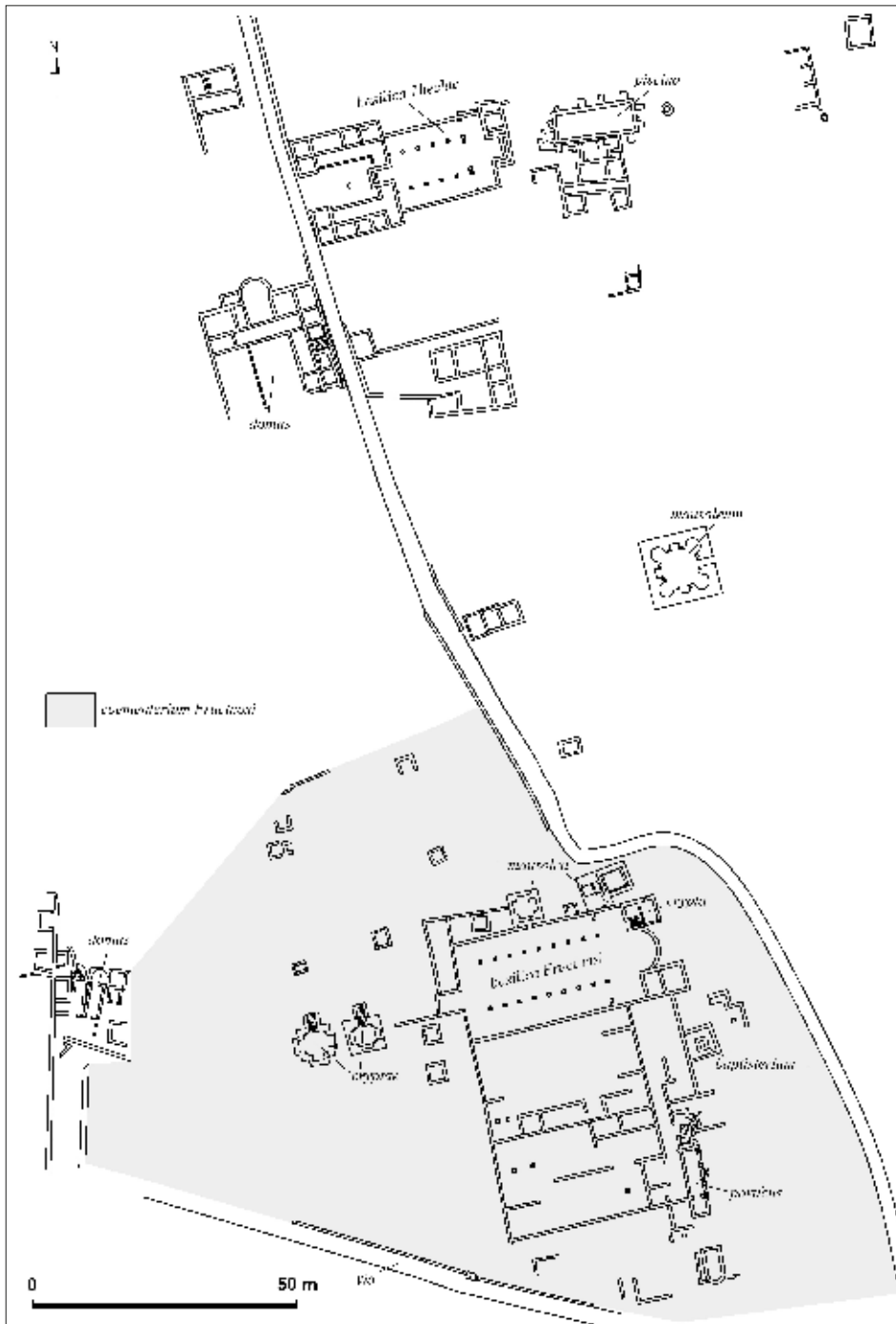

FIGURA 2. Planta general del conjunt paleocristià del Francoquí. Al sud, la basílica martirial de Sant Fructuós amb l'edifici annexat que conté un baptisteri i un pòrtic encarat a la ciutat. Més a l'oest, dues criptes i les restes d'una *domus* tardoromana. Seguint la via cap al nord hi ha, a la dreta, les restes d'un gran mausoleu de planta central. Més amunt apareix representat el conjunt descobert l'any 1994: a l'esquerra, la *domus* del segle IV; a la dreta, un grup d'edificis del segle V entre els quals ressaltava la basílica de *Thecla* amb el seu atri (López 2006).

una basílica funerària amb un *fundus* associat per al seu manteniment.

Ubicats ja en el seu context, passem a descriure els monuments arquitectònics.

9.2. El santuari martirial de Sant Fructuós

9.2.1. La basílica de Sant Fructuós

L'excavador de la necròpolis, Mn. Serra Vilaró, va identificar l'existència d'una basílica en funció d'una gran àrea pavimentada i d'una sèrie de murs, o dels

seus fonaments, que de manera discontinua anava trobant (figura 3a). El precari estat de conservació va provocar dues interpretacions de l'arqueòleg, a més d'altres autors que, amb millor o pitjor fortuna, van fer les seves valoracions particulars, ja des del moment inicial de la seva descoberta.

Part de la basílica va ser excavada pels enginyers de la fàbrica, que van deixar una documentació gairebé nul·la. Després, la construcció de clavegueres va destruir-ne una altra zona i, finalment, Serra Vilaró va haver d'excavar per sectors i va aixecar un plànol que no era del tot fiable, tal com ell mateix va escriure; per tant les mesures de l'edifici no són del tot exactes.

Es pot definir a grans trets com una basílica de tres naus, amb absis de planta semicircular, orientada a l'est i amb un contraabsis de planta quadrangular a l'oest. Diversos mausoleus estan annexats a la nau septentrional i a la capçalera. El ritme de la columnata, deduït a partir d'una columna *in situ* i de tres blocs de pedra, és de nou columnes per banda, amb un intercolumni d'uns 3 metres; és a dir, 10 peus romans. Les seves mesures interiors (comptant l'espai de l'absis) són, segons Serra, d'entre 38 i 39 m de longitud per 18,50 m d'amplada. La nau central tindria una amplada de 9,5 m i les laterals de 4,5 m.

Una de les característiques d'aquesta basílica és la presència d'un transsepte d'uns 6 m d'amplada, ja detectat pel seu excavador, que està definit per un muret, fonamentat sobre dos sarcòfags i un basament, que semblava limitar la nau septentrional. Aquest transsepte explica el perquè del trencament del ritme de la columnata en arribar a la capçalera.

Un altre dels elements destacables és un recinte ubicat a l'oest de la basílica de planta gairebé quadrada (que hem definit com un contraabsis). Tres dels seus quatre costats estan ben delimitats, però per orient queda obert a les naus. En clara relació hi ha un sepulcre de murets que es va construir adossat al mur occidental, que és el de dimensions més grans de la necròpolis. En l'interior s'hi trobaren dos esquelets. La importància d'aquesta sepultura no rau només en la seva dimensió; també era excepcional en el sentit que sobresortia del paviment, mentre que els restants sepulcres del recinte es trobaven sota el paviment. Encara cal destacar un tercer element; sobre la tomba hi havia, en l'angle sud-oriental, un basament de columna *in situ*. Això implica que el sepulcre, a més de sobresortir del paviment, estava coronat per una mena de baldaquí que el senyalitzava d'una manera ostensible.

L'edifici mostra sistemes diversos de fonamentació. Per exemple, el de l'absis consistia en una filera de carreus reaprofitats units amb terra o un morter magre de calç; en altres llocs s'empra pedra lligada amb morter de calç, i finalment en bona part de la façana septentrional el mur s'aixeca sobre una filera de sarcòfags monolítics. Aquesta barreja d'elements procedents de l'espoli d'altres construccions ja amortitzades és molt propi de l'antiguitat tardana i es fa evident no només en la basílica, sinó en tot el conjunt paleocristià. És especialment significativa la sèrie de pedestals epigràfics procedents del fòrum de la colònia.

En el moment de la seva excavació van poder identificar-se dos paviments superposats; un d'inferior d'*opus signinum* que contenia nombroses làpides marcant sepulcres subjacents i un altre de superior de grans tessel·les de marbre que no contenia làpides. Aquest darrer correspon a una reforma efectuada en el segle VI que va comportar altres modificacions importants,

especialment en l'àrea del transsepte amb la construcció d'un muret davant l'absis, interpretat com la fonamentació d'una línia de cancells que devia separar el santuari de les naus.

S'ha intentat estudiar la metrologia i les proporcions d'aquesta basílica, però es veu condicionada de tal manera per la planimetria deficitària que l'intent no ha reeixit del tot. La unitat de mesura és el peu romà de 29,6 cm. L'amplada de la nau central és lleugerament superior a la suma de les laterals. La longitud del temple (exclòs l'absis) és aproximadament el doble de la seva amplada (62 peus x 2 = 124, en lloc dels 130). La superposició de la planta de la basílica en una retícula de 10 x 10 peus mostra que aquesta s'hi adequa bastant bé, malgrat la seva irregularitat. La longitud correspon a 13 *perticae*, i l'amplada és molt pròxima a les 6 *perticae*.

Pel que fa a la cronologia de l'edifici, segons Serra Vilaró, va ser construït al segle IV, destruït pels bàrbars cap a l'any 400 i novament restaurat, i va desaparèixer a finals del segle V. Del Amo, basant-se en la situació topogràfica d'algunes inscripcions i mosaics funeraris, va avançar la data de la seva construcció a mitjan segle V, amb una perdurabilitat fins a la darrera del segle VI o començaments del VII. Nosaltres hem proposat en anteriors treballs una cronologia per al seu moment de construcció d'inicis del segle V i una perduració en el segle VI i potser també el VII, fonamentant-nos en una sèrie d'arguments que aquí no repetirem.

9.2.2. Els mausoleus annexos a la basílica

Tant Mn. Serra Vilaró com després M. Dolores del Amo analitzen els mausoleus relacionats físicament amb la basílica, que serien set, dos dels quals estan flanquejant l'absis, de manera que podrien haver actuat també, en un determinat moment, com a sagristies. Exceptuant l'anomenada Cripta dels Arcs, a la qual ens referirem després, tots ells es troben aproximadament a la mateixa cota que les naus de la basílica i s'annexen a les façanes septentrional i oriental; ja que la meridional està ocupada per un edifici i l'occidental pel contraabsis que hem referit anteriorment (figura 3a). De tots ells poc es pot dir, ja que només conservaven la fonamentació. És especialment interessant un mausoleu que estava en clara comunicació amb la basílica i al qual s'accedia mitjançant un esglaó. Aquest mausoleu és de planta central, quadrangular. L'interior dibuixa una planta de creu grega pel fet que en cada costat s'obria un nínxol per situar-hi sepultures. Tant la planta com el gruix dels murs fan suposar una coberta de volta d'aresta, similar a la que s'ha conservat en l'anomenada Cripta dels Enginyers. Els mausoleus que flanquegen l'absis del temple van ser afegits en un moment posterior, segons es veu en el fet que els seus

murs recolzen contra els de la basílica. La qüestió dels dos àmbits flanquejant la capçalera ja va ser tractada per P. de Palol i després per Del Amo. El mausoleu, situat al sud de l'absis, contenia nombrosos sepulcres en el subsòl i el seu paviment es trobava a un nivell similar al de la basílica. Malauradament, no queda clara la connexió d'aquest àmbit amb el temple, ja que els murs queden interromputs, si bé ens inclinem a pensar en àmbits amb funcions de sagristia al qual posteriorment s'hi devia afegir el mausoleu.

El mausoleu ubicat al nord de l'absis, conegut amb el nom de Cripta dels Arcs, és l'únic que té una estructura subterrània amb connexió directa amb la basílica, cosa que n'ha propiciat una millor conservació. És un recinte que, a nivell de soterrani, mostra una planta rectangular subdividida en tres compartiments mitjançant dos murs: un en la seva meitat transversal, travessat per dos arcs sostinguts per un pilar i un portal, i un altre que serveix de suport a l'escala. En el mur septentrional s'obre una espitllera que il·luminava l'estança. La cripta devia estar coberta probablement per tres voltes, de les quals queden restes d'una. El pis superior no s'ha conservat, però hem de suposar-lo connectat amb la basílica. S'accedia a l'estança soterrada mitjançant unes escales que encara es conserven.

La cripta allotjava una sèrie de sepulcres. En la petita cambra a la qual s'ingressa a través dels dos arcs n'hi havia dos, un davant de cada arc, que havien estat segellats amb laudes musives que lamentablement van trobar-se destruïdes. En l'àmbit veí, també sota el paviment, sense cap senyalització externa, hi havia dos nous sepulcres, i a un moment posterior sembla correspondre la instal·lació d'un sarcòfag monolític.

9.2.3. El baptisteri

Al sud de la basílica hi ha una sèrie d'estances que, d'una manera o altra, hi estan relacionades (figura 2). Destaca un petit àmbit quadrangular situat a poca distància de la capçalera que conservava parcialment els murs de delimitació. En el seu interior s'hi va descobrir un petit baptisteri que no va ser identificat com a tal pel seu excavador fins un temps més tard. De forma rectangular, les seves mides eren 2,70 x 2,35 m i 0,69 m de fondària màxima. Construït amb maçoneria irregular i alguns carreus, estava acabat amb un fi arrebossat d'*opus signinum*. Tenia dos esglaons en el costat nord i dos més en el sud per facilitar l'entrada i sortida als neòfits. Les seves reduïdes dimensions no permeten un bateig per immersió; només per infusió. Interessa recalcar que un gruixut paviment d'*opus signinum* cobria la instal·lació litúrgica inutilitzant la piscina baptismal, la qual cosa ens indica dues fases per a aquest àmbit: una primera com a baptisteri i una segona amb una funció indeterminada.

El baptisteri tarraconense està col·locat a poca distància de la capçalera però és clarament independent de la basílica, amb la qual potser estaria comunicada a través d'una estança allargada que contenia alguns enterraments. Cal recordar que en les proximitats van trobar-se les laudes musives d'*Ampelius* i del Crismó.

9.2.4. L'edifici meridional

Al sud de la basílica s'alçava un gran edifici del qual tenim una informació molt deficient, ja que aquest sector fou intervingut abans que Mn. Serra Vilaró entrés en acció. Les construccions ocupaven una gran àrea i es trobaven limitades per la basílica al nord i pel camí de la Fonteta al sud. L'anàlisi dels plànols mostra la presència de distintes construccions que pertanyen també a èpoques diferents. Aquí només farem una breu referència a les estructures que segueixen uns eixos nord-sud i est-oest, com la basílica, que són les de cronologia tardoromana (figura 2).

Es tracta d'un conjunt de murs disposats ortogonalment ocupant una superfície d'uns 2.200 m². Al sud de la basílica es troba un espai lliure bastant gran envoltat de construccions, com si fos un pati; en altres llocs s'observen carreus ben centrats que degueren sostenir columnes o pilars. Si analitzem amb deteniment la planta i l'única fotografia conservada d'aquesta estructura de seguida ens adonarem de la presència d'un porxo encarat a la ciutat que consta de quatre columnes sobreelevades per un *podium*. Evidentment, es tracta d'un accés monumental. Hi ha un aspecte molt important: alguns murs de la basílica estan ben lligats amb els d'aquest edifici i en són continuació. De fet, l'existència d'un baptisteri no fa altra cosa que confirmar la cronologia tardana de –com a mínim– algunes de les estances. Igualment, en alguns punts va identificar-se un sistema de fonamentació emprat en la basílica consistent a aixecar els murs o els pilars sobre sarcòfags monolítics aprofitats, que ja és motiu suficient per atribuir-li una cronologia tardoromana.

Amb aquests antecedents, considerem que els murs de l'edifici al sud de la basílica formen un tot compacte amb el temple i contenen un element de primer ordre: un baptisteri. Hi ha més aspectes que podrien ser rellevants; la llargada de la basílica determina també l'amplada de l'edifici i si es perllonga l'amplada de la basílica cap al sud (a 20 i 40 metres respectivament), resulta que a la primera distància hi ha un mur que divideix transversalment d'est a oest tota la construcció, i si ens situem a 40 metres, un nou mur conservat només parcialment sembla limitar l'edifici pel sud. Fa la impressió que la basílica hagués servit de mòdul per a la construcció d'aquest gran edifici. Per tant, és més lògic atribuir a aquesta construcció una cronologia coetània al moment fundacional de la basílica o en tot cas posterior.

La funcionalitat del que hem anomenat *edifici meridional* és difícil de determinar. L'accés monumental, encarat a la via, era un pòrtic tetràstil amb escalinata central i sembla estar estructurat entorn d'un pati pròxim a la basílica. Diversos basaments quadrangulars indiquen amplis espais coberts. Malauradament, la poca documentació conservada de tot aquest sector només permet fer especulacions. Alguns hi voldran veure l'*episcopium* que esmenta Consenci en l'epístola adreçada a sant Agustí i d'altres el *cenobium sanctis* citat en l'epitafi del bisbe Sergi (ca. 520-555). Per a un conjunt annex d'aquestes característiques preferim plantejar la possibilitat que fos una hostatgeria associada al santuari. Sabem que el culte a Fructuós i els seus companys estava molt difós i evidentment devia atraure un nombre considerable de pelegrins.

9.3. La basílica de la *beata Thecla*

La segona basílica del conjunt, descoberta com hem dit l'any 1994, es troba uns 130 m al nord de la basílica de Sant Fructuós (figura 3b). Per entendre'ns millor, l'anomenarem basílica de *Thecla*, tot advertint que amb això no volem dir que fos dedicada a aquesta santa; hem pres el nom d'una verge de Crist que fou enterrada en el seu interior, probablement la persona més il·lustre que aixoplugava aquesta basílica funerària de característiques molt especials, com veurem a continuació.

En l'extrem oriental i presidint l'edifici se situa la capçalera, de planta quadrangular, que mostra una doble fonamentació i, al costat nord, dos petits àmbits laterals als quals atribuïm funcions de sagristia. Trobem a continuació un transsepte que no sobresurt de la planta, el paviment del qual estava a una cota més alta que la resta. El cos de la basílica es divideix en tres naus. Als peus de la nau central es troba una estructura quadrangular que constitueix un contraabsis que va tenir una evident funcionalitat funerària. Entre la basílica i la via se situa un atri que ofereix unes particularitats especialment interessants. Consta d'un pati central envoltat per un ambulacre al qual s'obren en els laterals nord i sud una sèrie d'estances. Les seves mesures: 24 x 15,20 m per a la basílica i 20,75 x 17,50 m per a l'atri.

Existeixen dues tècniques constructives en la realització dels fonaments. La major part dels murs s'alcen sobre rases reomplertes prèviament amb còdols i argila. Aquesta tècnica s'empra en la totalitat de murs de l'atri i en alguns de la basílica. Una segona tècnica consisteix a reomplir les rases amb una successió de carreus. El perquè d'un tipus o altre de fonamentació no respon a dues fases cronològiques com es podria pensar d'antuvi, sinó a motius d'ordre constructiu o arquitectònic, com ja ha estat exposat en treballs passats més exhaustius.

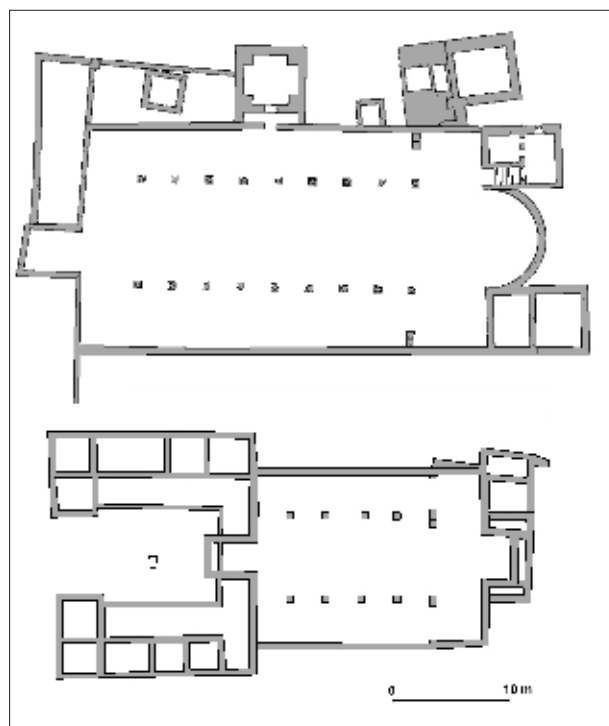

FIGURA 3. Planta restituïda de la basílica de Sant Fructuós (a dalt) i de *Thecla* (a sota).

L'estat de conservació era molt precari; havien sobreviscut la major part dels fonaments, però cap mur en alçat. Els paviments, que eren d'*opus signinum*, es trobaren esmicolats en els estrats d'arrasament. També la majoria de tombes es trobaren profanades ja en època antiga. Tot, senyal evident de l'espoli sistemàtic a què es va veure sotmesa la basílica després del seu abandonament. Es constata també en tot l'edifici un saqueig sistemàtic d'elements constructius; no hi ha rastre de columnes o capitells. Els únics elements nobles trobats a la basílica són dos basaments de blocs epigràfics aprofitats, de pedra calcària. La seva particular ubicació en el punt de contacte entre la nau central i el transsepte és prou significativa; tot i que estan lleugerament desplaçats, deuen ser els basaments sobre els quals s'alçava l'arc triomfal que separava els dos ambients arquitectònics. No s'ha conservat tampoc cap dels accessos, però la mateixa situació de la basílica entre el conjunt d'edificis contemporanis convida a ubicar les seves entrades a l'oest, comunicant amb l'atri, o al sud, obertes a un pati.

La completa destrucció del paviment de la basílica va dificultar conèixer directament si tot l'edifici estava pavimentat a una mateixa cota o variava segons els àmbits. No obstant, la confrontació de les cotes dels sepulcres va ser un element clau per a la restitució dels diferents nivells de pavimentació; l'absis i el transsepte es trobaven a un mateix nivell, sobrelevat respecte a les naus de la basílica uns 40 cm.

Dues fosses d'espoli situades en el punt de contacte amb la nau central ubiquen una hipotètica línia de cancells que marcara encara més aquesta separació. Entre les dues fosses, al centre, i coincidint amb l'eix de simetria de la basílica, hi ha un espai que devia correspondre a les escales que posarien en comunicació la nau central i l'espai del transsepte. Més difícil d'interpretar és la solució emprada per solucionar el canvi de cota amb les naus laterals. La presència de les dues fonamentacions simètriques pot ser explicada com a riostes per reforçar els arcs superiors, alhora que podrien haver estat la base de sengles línies d'escales. Si bé els cancells podrien haver separat tots els transseptes respecte de les naus, creiem, sobre la base de la particular disposició d'alguns sepulcres, que els cancells limitaven només l'espai central del transsepte i l'absis, és a dir, aquell resultant de la prolongació de la nau central fins a la capçalera.

Les restes no són gaire explícites quant al lloc on s'ubicava l'altar, i hem de recórrer a l'absència de tombes en una zona de l'absis. Efectivament, dins l'absis hi ha un espai ben centrat on, significativament, no s'observa cap sepulcre. Aquí és on considerem que hauria de situar-se l'altar. A pocs metres de l'absis, va ser trobada una columneta amb fust i capitell de marbre blanc d'una sola peça que interpretem com un dels suports de l'altar de la basílica, un altar que devia ser una *mensa* rectangular sostinguda per quatre o cinc *stípites*.

La planta basilical porta implícita la divisió de les naus mitjançant dos murs sostinguts per columnes o pilars dels quals només ha perviscut la fonamentació. L'intercolumni era d'uns 3 metres, com la basílica de Sant Fructuós. Aquest ritme ens dona una successió de cinc arcades a cada costat de la nau central.

L'anàlisi metrològica de l'edifici va donar uns resultats sorprenents. L'arquitecte va usar el peu romà de 29,6 cm. La distància entre eix i eix de les columnes o pilars és, com hem dit, de 3 metres, que es correspon a 10 peus romans. Pel que fa a l'amplada de les naus, les laterals mesuren 12 peus d'amplada i la central fa gairebé 24 peus, és a dir, el doble que les laterals. S'estableix així una correlació 1-2-1 en l'amplada de la basílica. La projecció de la distància de 10 peus constatada en l'intercolumni, tant en sentit longitudinal com transversal, permet la creació d'un engrallat amb quadres de 10 x 10 peus en el qual poden ser integrats tant la basílica com l'atri. 10 peus corresponen a 1 *pertica*, una unitat que sovint empraren els arquitectes romans en la planificació d'edificis. D'aquesta manera pot comprovar-se com la longitud de la basílica és de 8 *perticae*, i la seva amplada de 5; la longitud de l'atri és de 6 *perticae*, i la seva amplada de 7. Una planta basilical amb transsepte defineix dos eixos que formen una creu llatina. La mesura d'aquests dos eixos o, el que és el mateix, la longitud i l'amplada internes reals

de la basílica són 22,65 x 14 m. Si dividim la primera per la segona el resultat és d'1,617, molt pròxim al número auri ϕ ($\phi = 1,618$). Aquesta senzilla operació ens demostra que l'arquitecte va tenir en compte la proporció àuria en el disseny de la basílica.

Durant els treballs d'excavació es recuperaren alguns trossos del paviment d'*opus signinum* de la basílica. L'estudi de la ceràmica continguda en el paviment ens proporciona la seva cronologia: primera meitat del segle v. Els sòls d'*opus signinum*, l'absència de tesselles i altres elements nobles deixen entreveure una ornamentació senzilla. Un silenci epigràfic gairebé total (només quatre inscripcions documentades) dificulta la seva interpretació, però els aproximadament dos-cents sepulcres existents sota el temple i l'ambulacre de l'atri evidencien que ens trobem davant d'una basílica funerària.

9.4. Els monuments funeraris exempts

9.4.1. El gran mausoleu de planta central de la necròpolis

El mausoleu més gran d'aquesta àrea es troba entre la necròpolis de Sant Fructuós i el nou conjunt excavat al nord, aïllat de qualsevol altra construcció (figures 4 i 5). Excavat per Serra Vilaró, va ser reexcavat i novament estudiat per Th. Hauschild (1975). Es pot descriure com una construcció de planta central amb una sala circular en l'interior de 8,70 m de diàmetre, proveïda d'una estructura de nínxols circulars i rectangulars alternats, inscrita en una forma exterior quadrangular. Les seves dimensions exteriors són les mateixes que les de la sala de la cúpula de Centelles, 50 peus romans.

Actualment només es conserva visible la fonamentació de la meitat de l'edifici, feta amb còdols lligats amb terra i sobre la qual s'assenta una base de còdols lligats amb morter de calç; es tracta d'un sistema documentat a bastament en la necròpolis. També s'observen les empremtes de carreus espoliats resseguint les cares externa i interna de la construcció. Serra Vilaró ja va comparar aquesta construcció amb un gravat de Ligier publicat en l'obra de Laborde on es representen les ruïnes d'un monument que correspon, segons les anàlisis de Serra Vilaró i de Hauschild, al mateix mausoleu, exactament a la part actualment oculta pel terraplè de la carretera.

L'antic gravat permet conèixer molts dels elements d'aquest edifici actualment desapareguts. Les dues primeres filades eren de carreus ben escairats, els murs s'alçaven amb pedres irregulars, els arcs de les fornícules estaven fets amb una doble filada de maons (com Centelles) i la cúpula, que començava a la part superior dels arcs, era també de maons, pel que es veu en el dibuix. Algunes de les diferències més vistoses respecte

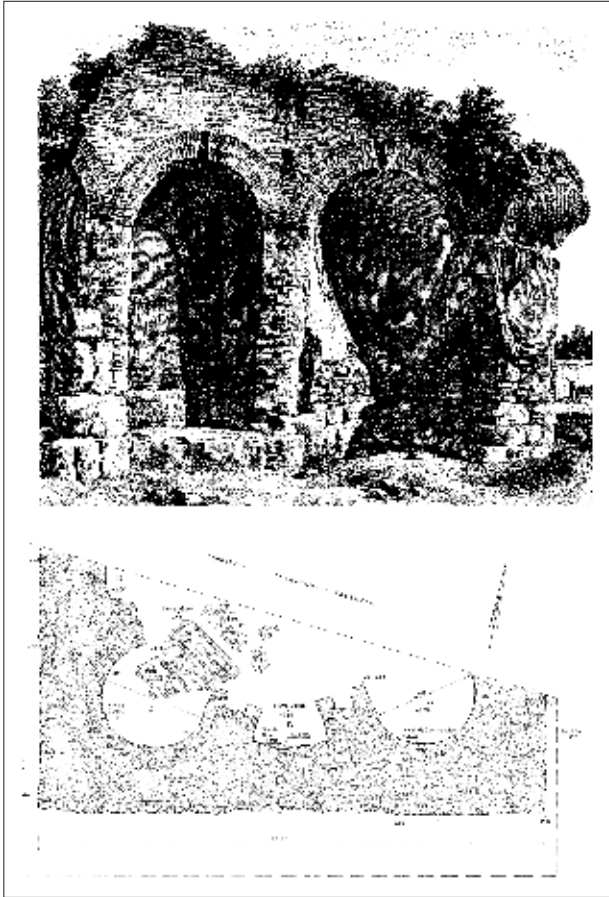

FIGURA 4. Gran mausoleu de planta central de la necròpolis. Gravats del seu estat de conservació a principis del segle XIX i planta de les restes conservades actualment (segons Hauschild).

a la sala de Centcelles són la presència de grans fornícules de planta quadrangular en els eixos i tres petits nínxols integrats en el mur d'una de les fornícules. Les dimensions del monument i el grau d'elaboració arquitectònica posat en relleu en l'estudi de l'investigador alemany són una prova de la magnificència d'aquest gran mausoleu tardoromà. Algunes tesselles blaves i vermelles de pasta vítria trobades entre les restes podrien haver format part de la seva decoració.

Hauschild conclou que és aquest l'únic edifici de la península Ibèrica amb sala circular estructurada en nínxols totalment independent; el defineix com a mausoleu i el data entre finals del segle III i principis del IV. Del Amo posa en qüestió aquesta cronologia i l'avança a mitjan segle IV. Nosaltres, tenint en compte la gran similitud amb la sala amb cúpula de Centcelles i la nova datació proposada, creiem que podria datar-se en la segona meitat del segle IV o inclús a principis del V. Tot i que en l'estructura de l'edifici no es manifesti cap signe de cristianisme, creiem que pel lloc on està situat i sobretot per la cronologia que li atribuïm té moltes possibilitats de ser destinat a un personatge cristià.

Sorpren, com ja va manifestar T. Hauschild, la gran semblança entre aquest mausoleu i la sala princi-

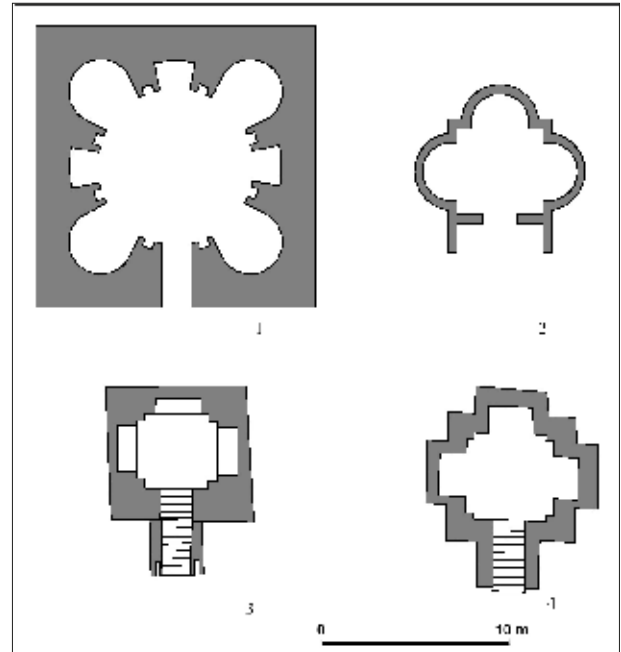

FIGURA 5. Plantes comparatives dels mausoleus. 1. Mausoleu de planta central de la necròpolis; 2. Mausoleu del carrer Sant Auguri; 3. Cripta dels Enginyers; 4. Mausoleu veí a la Cripta dels Enginyers.

pal de Centcelles, fins al punt que ambdues semblen dissenyades per un mateix arquitecte. Hi ha, però, una diferència fonamental. La sala de Centcelles forma part d'un organisme arquitectònic molt més complex que no sembla tenir –almenys en origen– un sentit funerari. En canvi, el mausoleu de la necròpolis és un edifici independent que sembla concebut, des del seu inici, com una tomba monumental.

9.4.2. Els mausoleus de la necròpolis

La gran majoria de tombes de la necròpolis tenien una senyalització de superfície senzilla, amb túmuls de diverses formes. Existeixen també mausoleus amb un cert interès arquitectònic que ja van ser descrits i estudiats al seu dia pels seus excavadors i després per Del Amo. Alguns –ja ho hem vist– s'adossen a la basílica. Els més interessants per al nostre treball s'ubiquen aproximadament al centre de la necròpolis, a l'oest de la basílica, i estan quasi a tocar. És l'anomenada Cripta dels Enginyers i la seva veïna, que destaquen per llur monumentalitat, amb una cronologia que coincideix amb el moment més important de la necròpolis: de mitjan segle IV a mitjan segle V (figura 5). Ambdues són de planta central, quadrangular, i tenien dos àmbits: un de soterrat al qual s'accedia per unes escales exteriors i una porta, al costat nord; i un a nivell del sòl que no es conserva. El trespol entre els dos àmbits –el soterrat i el superior– és una volta d'aresta, encara conservada en un dels casos.

L'anomenada Cripta dels Enginyers correspon a l'àmbit soterrat del mausoleu més ben conservat, que va quedar visitable després de la construcció de la fàbrica de tabacs (tot i que fa moltíssims anys que resta tancada al públic i inundada a causa del nivell freàtic del riu). La cripta té planta de creu grega inscrita en un quadrat quasi perfecte; té una figura exterior més o menys cúbica d'uns 6,5 m de costat. Constava de dues cambres, la inferior subterrània. En tres dels braços de la creu, que queden coberts per arcosolis, hi havia sepulcres de murets. En el braç de la creu que dóna a nord s'obre l'entrada. L'interior estava enlluït i hi havia multitud de grafitis. Els murs de la cripta estan fets amb maçoneria, revestits exteriorment de grans carreus (alguns amb una longitud d'1,30 m), fins a arribar a l'arrencament de la volta. A partir d'aquí la maçoneria es revesteix amb carreuó. Els arcosolis estan definits per arcs de maó, i la coberta de la sala se soluciona mitjançant una volta d'aresta bastant rebaixada. L'accés a la sala es fa per una escala de blocs de pedra de Santa Tecla limitada a banda i banda per sengles murets de carreuó. La porta, allindanada, està emmarcada per grans blocs ben escairats. Sobre la volta es conservava el paviment de la sala superior, i part dels murs fins a una alçada màxima d'1 m; la porta s'obria en el costat contrari, és a dir, al sud.

A pocs metres es conservaven les restes d'un altre mausoleu molt malmès, del qual restava fonamentalment el paviment de la cripta i poca cosa més. Era d'unes dimensions més grans que l'anterior i amb una planta més elaborada, cruciforme tant interiorment com exteriorment.

9.4.3. El mausoleu del carrer Sant Auguri

Al nord de Tarragona, a mig camí entre la necròpolis de Mas Rimbau (que va estar activa entre els segles III i VII) i la mateixa ciutat, als peus de l'antic aqüeducte romà (actualment desaparegut) es va excavar fa uns anys un mausoleu (Adserias *et al.* 2000) (figures 5 i 6). És una construcció de planta quadrangular (4,5 x 4,6 m) amb tres absis, un a cada costat, excepte en el meridional que allotja l'accés, el qual està precedit per un vestíbul rectangular de 4,5 x 1,8 m.⁵ Malgrat l'estat general d'arrasament, es conservaven encara dos carreus que eren el basament dels brancals de la porta. Tant l'interior com el vestíbul estaven pavimentats amb *opus signinum*. L'anàlisi metroloògica mostra que es va fer servir com a unitat de mesura el peu romà. La totalitat de l'edifici (inclosos el absis) s'emmarca en un quadrat de 30 x 30 peus. L'espai

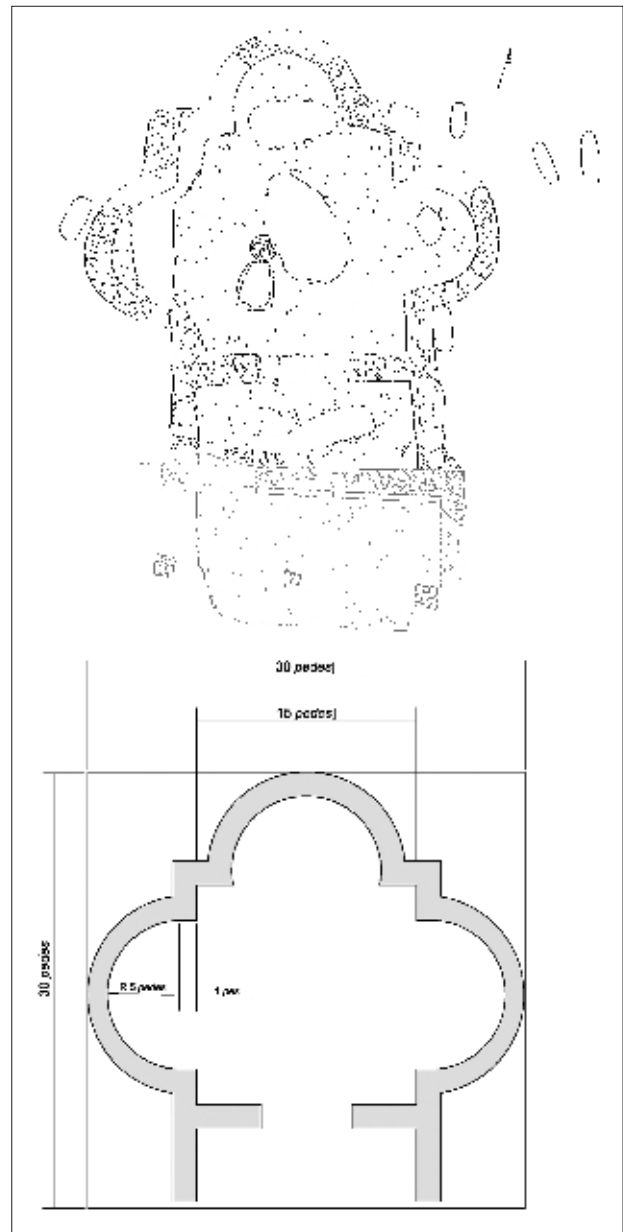

FIGURA 6. Mausoleu del carrer Sant Auguri. Planta d'excavació i restitució amb la indicació de mesures (en peus romans).

intern és un quadrat de 15 x 15 peus i els absis tenen un radi de 5 peus.

Cal suposar que l'interior de l'edifici estaria convenientment decorat i contindria la tomba d'un o més personatges, probablement en sarcòfags de pedra, ja sigui en el centre o bé en els absis. Desconeixem també si és una tomba cristiana perquè no hi ha cap evidència respecte a això, però atesa la seva cronologia és possible. En efecte, la seva datació, establerta amb criteris ceràmics, és del segle IV i els nivells d'abando-

5. Davant del vestíbul hi ha restes d'un dipòsit d'època anterior que els excavadors creuen que va ser aprofitat per aixecar-hi un pòrtic que constituïria la façana del mausoleu. Nosaltres considerem que no hi ha relació entre una cosa i l'altra, tant per les diferents orientacions com, sobretot, pel fet de restituir-se una façana amb un nombre imparell de suports, cosa que implicaria un pilar tapant visualment la porta. En la nostra planta hem eliminat les restes d'aquest dipòsit que considerem anterior.

nament corresponen ja al VII. És interessant la tipologia de l'edifici des del punt de vista arquitectònic, que té nombrosos paral·lels en època baiximperial, i que no detallarem aquí per abreviar. Destacarem només, com a exemple més proper a nosaltres, el mausoleu de Sádaba.

9.5. Centcelles

En un treball d'art paleocristià de Tarragona no hi pot faltar Centcelles.⁶ Aquesta vil·la es troba situada a una certa distància de la ciutat, uns 5 km al nord-oest i a escassos 500 m del riu Francolí, en una zona agrícolament molt fèrtil, dins l'actual terme de Constantí. Es tracta d'un gran edifici tardoromà, conservat parcialment, en què destaca una gran sala de planta central que s'ha conservat íntegrament i que ha estat sempre utilitzada, ja sigui com a temple –ermita de Sant Bartomeu– o com a habitatge (figura 7). L'edifici ja va ser identificat com de cronologia romana al segle XVI, però no va ser fins a la segona meitat del segle XIX que s'hi van descobrir els mosaics de la cúpula. El caràcter cristià d'algunes de les escenes va ser posat de manifest per Del Arco i especialment pels treballs de Domènech i Montaner, que va dedicar-hi un estudi monogràfic meritori, com també uns anys més tard Francisc Camprubí.

De totes maneres, la restauració definitiva, acompanyada d'un programa d'excavacions i investigació no va arribar fins a les intervencions de l'Institut Arqueològic Alemany, en les dècades dels anys cinquanta i seixanta, que va deixar el monument en condicions i una sèrie de publicacions indispensables per a qui vulgui estudiar-lo. En aquest sentit, cal esmentar

els aprofundits estudis de H. Schlunk, T. Hauschild i A. Arbeiter. Posteriorment, la interpretació del mosaic, que es conserva força malmès, ha provocat un debat científic recollit en diverses publicacions.

Centcelles és un punt habitat, almenys, des d'època tardorepublicana, amb diverses fases d'ocupació. La que ens interessa aquí és la darrera fase constructiva, datada en el baix Imperi, que va comportar la construcció de la vil·la completament *ex novo*, l'edifici monumental avui en dia visible. La seva cronologia, proposada pels alemanys a inicis del segle IV, sembla que podria avançar-se a la segona meitat d'aquest segle, segons els últims treballs.

L'edifici baiximperial, excavat en gran part però no totalment, sembla ser una vil·la de pòrtic, amb una sola ala allargada que presentaria un porxo al davant del qual no s'han conservat vestigis. Destaquen les dues sales principals del conjunt, connectades entre elles i amb una característica comuna: són sales de planta central cobertes per cúpules, però amb diferents solucions arquitectòniques. La del mosaic es conserva en molt bon estat i és de planta interior circular amb quatre nínxols; la segona té una planta quadrilobulada, es conserva parcialment i ha perdut la coberta. A orient s'annexa una sala rematada per un absis i altres sales contigües, mentre que a occident segueix un conjunt termal. Encara cal anotar uns altres banys de menors dimensions que s'adossen als esmentats, corresponents a una fase ulterior. En total, l'edifici mesura uns 100 m de longitud, amb una superfície de 1.500 m².

L'edifici en si mateix no és una construcció cristiana, sinó una residència senyorial del baix Imperi; és el mosaic el que conté escenes cristianes. En aquest sentit, les hipòtesis elaborades pels diferents investigadors són molt variades. Domènech i Montaner va plantejar

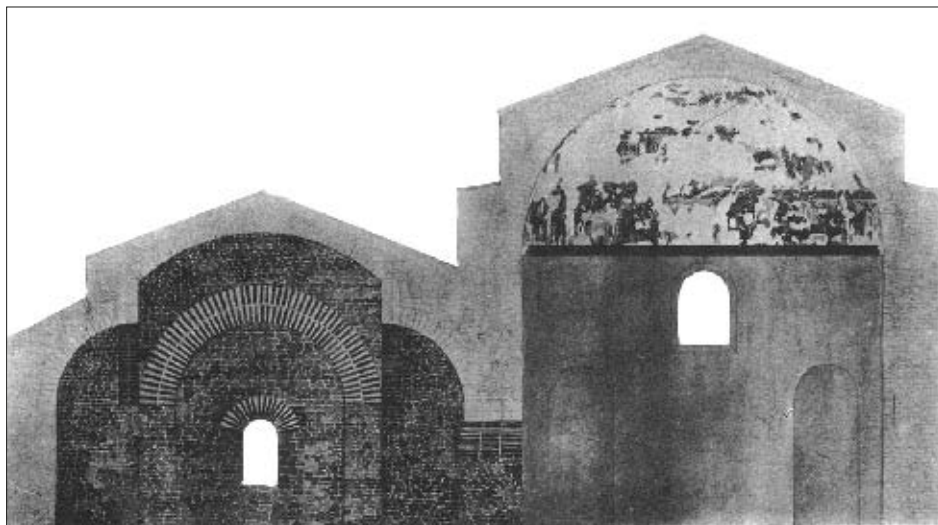

FIGURA 7. Secció de les dues sales principals de Centcelles (segons Domènech i Montaner).

6. Anotem els títols que considerem fonamentals, tot i que la bibliografia és molt més extensa: Domènech i Montaner 1921; Camprubí 1953; Schlunk i Hauschild 1962; Schlunk 1988; Arbeiter i Korol 1989; Hauschild i Arbeiter 1993; Recio Veganzones 1998; Arce 2002; Duval 2002; Remolà 2007.

que es tractés de la primitiva catedral de Tarragona, amb un baptisteri annex que identifica amb la sala quadrilobulada. Aquesta hipòtesi, que ubicava una catedral situada a 5 km de la ciutat, evidentment no va fer fortuna. Més exitosa va ser la hipòtesi de Camprubí com a mausoleu, recollida i reelaborada pels alemanys, que van acabar proposant que fos el mausoleu de l'emperador Constant. Actualment el debat segueix viu i no està tancat.

Tots els investigadors estan d'acord que Centcelles fou concebut com una gran vil·la. Per tant, en aquest estudi d'arquitectura cristiana no hi té cabuda. Si Centcelles és esmentat com un monument cristià ho és pels seus mosaics, no per la seva arquitectura. Si amb posterioritat la sala central fou convertida en mausoleu d'un important personatge com propugnen algunes de les hipòtesis que han fet fortuna, es deu a un ús secundari; per tant, en origen, la sala de la cúpula no tingué una concepció com a edifici religiós i ni tan sols funerari.

Sí que volem fer ressaltar, en canvi, les similituds que hi ha entre la sala del mosaic de Centcelles i el gran mausoleu de planta central existent en la necròpolis, com ja s'ha dit. Fins i tot les dimensions exteriors coincideixen, malgrat que el desenvolupament intern és més elaborat en el monument de la necròpolis. Aquesta semblança ja va ser anotada molt encertadament per T. Hauschild quan va procedir al seu estudi.

9.6. El segle VI. Les esglésies rurals

La fi de l'Imperi romà coincideix també amb un profund canvi de la topografia cristiana de Tarragona. Algunes àrees són abandonades i se'n generen altres de noves. En el segle VI el panorama és totalment diferent. El santuari extraurbà de Sant Fructuós amb la seva necròpolis, de gran importància en els segles IV i V, pateix una davallada. A partir de finals del segle V cessa com a àrea d'enterraments; la basílica de *Thecla* queda abandonada, i potser també l'edifici annexat al sud de la basílica de Sant Fructuós. Només queda en peus la mateixa basílica dels màrtirs, que pateix una reforma consistent en una repavimentació i una nova sistematització del santuari. En canvi, es construeix, també en el segle VI, una nova basílica a l'arena de l'amfiteatre, sens dubte commemorant el lloc de martiri de sant Fructuós i els seus companys. Aquesta basílica genera al seu redós una petita necròpolis. La necròpolis septentrional (Mas Rimbau) continua activa durant els segles VI i VII. Però possiblement el màxim esforç el representa la construcció d'un nou episcopi a la part superior de l'acròpolis, pels voltants de l'actual catedral medieval. Aquest nou conjunt edilici devia representar un gran esforç, però està molt desfet i només

aquests últims anys s'han anat coneixent algunes restes disperses que no acaben de dibuixar encara prou bé l'estructura de les construccions.

La fi de l'Imperi i el trencament definitiu amb Roma significà per a Tarragona una cesura que es va veure reflectida en una nova topografia eclesiàstica que és prova del creixent poder assolit per l'Església. N'és la màxima expressió el nou episcopi, la nova catedral erigida en el punt més alt de l'acròpolis, en el gran recinte de culte substituint el temple pagà de culte imperial.

En aquest treball sobre l'arquitectura cristiana de Tarragona en els segles IV-V no podem oblidar un aspecte tan important com desconegut. En acusat contrast amb el que sabem de la ciutat de Tarragona, hi ha un silenci absolut de les fonts arqueològiques pel que fa a esglésies rurals. És evident que la cristianització de l'*ager* comportà la construcció de temples en el territori per cobrir les necessitats dels fidels. En tot el Camp de Tarragona no s'ha descobert fins ara cap testimoni. Sens dubte, aquesta absència tan significativa es deu només a una mancança d'investigació, ja que l'exemple d'altres territoris ens mostra que les esglésies rurals foren una realitat a partir del segle V i següents.

Per al cas de Tarragona, comptem amb alguns indicis que ens permeten pensar en la ubicació de dues d'aquestes esglésies en el segle VI.

El primer és a l'ermita de Paret delgada (la Selva del Camp). L'actual ermita medieval s'aixeca sobre les restes d'una vil·la romana del segle IV. L'edifici romà es presenta com una típica vil·la de peristil, amb un gran pati central envoltat d'estances, algunes pavimentades amb mosaics policroms. Al nord del pati se situen els banys, a l'oest uns àmbits pavimentats amb mosaic, i a l'ala sud coincideix exactament amb l'edifici de l'ermita (figura 8). Aquesta particular ubicació recorda molt la de la basílica de Vil·la Fortunatus, aixecada en l'angle d'una vil·la de peristil tardoromana. A més d'aquesta particular situació hi ha un element de màxim interès: un capitell de marbre blanc datat en el segle VI (Domingo 2011, 18 i 121). La presència d'un capitell d'aquesta època permet suposar que en el segle VI es construï sobre la vil·la un edifici luxós que difícilment podria ser altra cosa que una església rural.

La segona possible església és Centcelles. La sala de la cúpula amb mosaic s'ha mantingut sempre en bon estat. Aquesta és raó suficient per suposar que sempre ha tingut un ús. Sabem que en època medieval fou ermita dedicada a sant Bartomeu. La recent identificació d'un capitell, probablement de peu d'altar, d'influència bizantina, ben datat en el segle VI, obre la porta a proposar la presència d'una església en aquell segle per aquest indret (Domingo 2010, 146).

Finalitzem aquí aquest ràpid repàs de l'arquitectura paleocristiana de Tarragona. Les excavacions dels darrers cent anys ens han proporcionat una gran

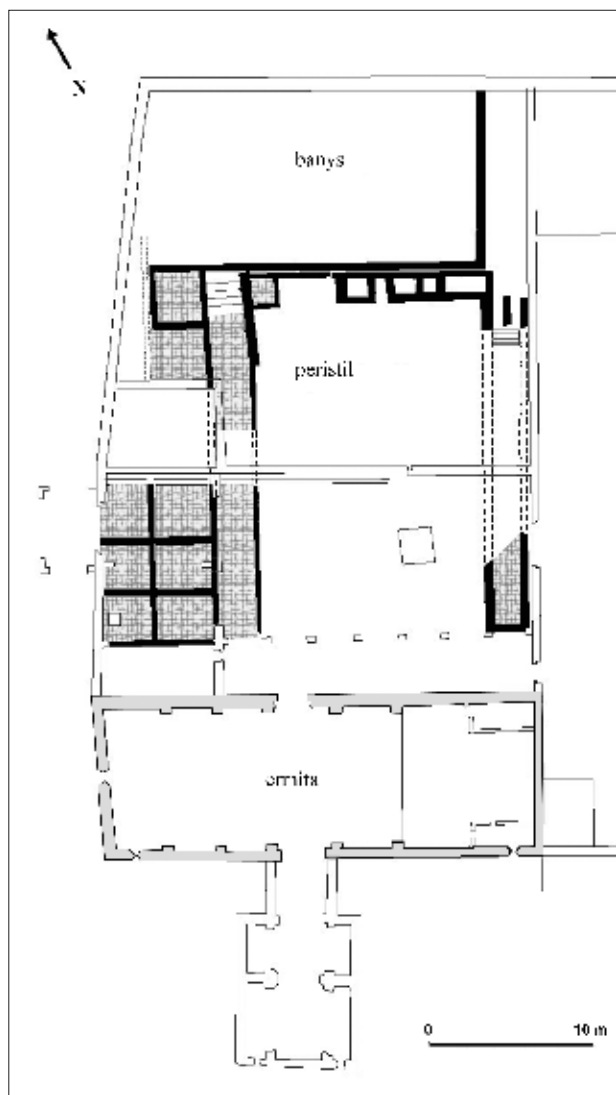

FIGURA 8. Planta de la vil·la romana de Paredelgada (amb els murs en negre). Observeu que l'ermita medieval coincideix exactament amb l'ala meridional del peristil.

quantitat d'informació, però no hi ha dubte que queda molta feina per fer. El tancament de la fàbrica de tabacs obre les portes a tornar a excavar en la necròpolis, i altres zones poc explorades com el subsòl de l'ermita de Paredelgada poden donar sorpreses. Per altra banda, la multitud d'excavacions arqueològiques realitzades en els darrers trenta anys a Tarragona han tret a la llum moltíssimes dades d'interès que massa sovint no s'han publicat i resten desconegudes, formant part d'un problema general que afecta tota l'arqueologia catalana.

Bibliografia

ADSERIAS, M.; MACIAS, J. M.; RAMÓN, E.; REMOLÀ, J. A. 2000: «El mausoleo de la calle Sant Augusti de Tarragona», a: *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Cartagena 1998), Barcelona, 41-46.

- ALFÖLDY, G. 1975: *Die Romischen Inschriften von Tarraco*, Madrider Forschungen 10, Berlín.
- AMENGUAL, J. 1987: *Consenci, correspondència amb Sant Agustí*, col. Bernat Metge 244, Barcelona.
- 1994: «Vestigis d'edificis a les cartes de Consenci i Sever», a: *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Maó 1988), Barcelona, 489-499.
- AMO, M. D. DEL 1979-1981-1989: *Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona*, IET Ramon Berenguer IV, 3 vol., Tarragona.
- 1994: «Bronces de la basílica y del cementerio paleocristiano de Tarragona», *Butlletí Arqueològic* 16, Tarragona, 169-180.
- AQUILUÉ, X. 1993: *La seu del Col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona.
- ARBEITER, A. 2010: «¿Primitivas sedes episcopales hispánicas en los suburbia? La problemática cara a las usanzas del ámbito mediterráneo occidental», a: VAQUERIZO, D. (ed.). *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos, función*, Monografías de Arqueología Cordobesa 18, Còrdova, 413-434.
- ARBEITER, A.; KOROL, D. 1988-1989: «El mosaico de la cúpula de Centcelles y el derrocamiento de Constante por Magencio», *Butlletí Arqueològic* 10-11, Tarragona, 193-244.
- ARCE, J. (ed.) 2002: *Centcelles. El monumento tardorromano. Iconografía y arquitectura*, «L'erma» di Bretschneider, Roma.
- BOSCH, F.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. 2002: «La transformació urbanística de l'acròpolis de Tarragona: avanç de les excavacions del Pla Director de la Catedral de Tarragona (2000-2002)», a: *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (València 2003), Barcelona, 167-174.
- CAMPRUBÍ, F. 1953: *El monumento paleocristiano de Centcelles (Tarragona)*, Barcelona.
- CHAVARRÍA, A. 2010: «Suburbio, iglesias y obispos. Sobre la errònea ubicación de algunos complejos episcopales en la Hispania tardoantigua», a: VAQUERIZO, D. (ed.). *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos, función*, Monografías de Arqueología Cordobesa 18, Còrdova, 435-453.
- DOMÈNECH I MONTANER, LL. 1921: *Centcelles. Baptisteri i cella memoriae de la primitiva església metropolitana de Tarragona*, Barcelona.
- DOMINGO, J. A. 2010: «Talleres locales e influencias orientales en el nordeste peninsular en época paleocristiana y visigoda. Tres posibles *stipites* de altar», *Pyrenae* 41.1, Barcelona, 141-160.
- 2011: *Capiteles tardorromanos y visigodos en la península ibérica (siglos IV-VIII dC)*, Documenta 13, Tarragona.
- DUVAL, N. 2002: «Le problème d'identification et de datation du monument de Centcelles, près de Tarragona», *Antiquité Tardive* 10, 443-459.

- FRANCHI DEI CAVALIERI, P. 1959: «Las actas de San Fructuoso de Tarragona», *Boletín Arqueológico*, Tarragona, 1-70.
- GAVALDÀ, J. M.; MUÑOZ, A.; PUIG, A. (ed.) 2010: *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del Congrés de Tarragona (2008)*, Tarragona.
- GODOY, C. 1995: *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona.
- GURT, J. M.; MACIAS, J. M. 2002: «La ciudad y el *territorium* de Tarraco: el mundo funerario», a: VAQUERIZO, D. (ed.). *Espacios y usos funerarios en el Occidente romano*, Còrdova, 87-112.
- HAUSCHILD, T. 1975: «Construcción de planta central, próxima a Tarragona», *Butlletí Arqueològic RSAT*, 5-32.
- 1992: «Hallazgos de la época visigoda en la parte alta de Tarragona», a: *III Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica (Maó 1988)*, Barcelona, 151-157.
- 1996: «Bronzefunde aus einem westgotenzeitlichen Grab neben der Kathedrale von Tarragona», a: *Spania. Estudis d'Antiguitat Tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas*, Barcelona, 157-163.
- HAUSCHILD, T.; ARBEITER, A. 1993: *La vil·la romana de Centcelles*, Barcelona.
- LÓPEZ VILAR, J. 2006: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martiriàl de Sant Fructuós*, Documenta 4, Tarragona.
- 2010: «El santuari paleocristià dels sants màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi en el suburbi de Tarraco», a: GAVALDÀ, J. M.; MUÑOZ, A.; PUIG, A. (ed.). *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del Congrés de Tarragona (2008)*, Tarragona, 351-379.
- LÓPEZ VILAR, J.; GOROSTIDI, D.: «La inscripció de la beata *Thecla*, quinze anys després», *Tecla, deixeble de Pau, santa d'Orient i d'Occident* (Tarragona 2011). [En premsa]
- MENCHON, J. 2011: «Tarragona a l'edat mitjana o la restauració d'una ciutat medieval sobre una seu episcopal visigòtica i una ciutat romana», a: *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya (Tarragona 2010)*, Tarragona, 263-277.
- MUÑOZ, A. 2001: *El cristianisme a l'antiga Tarragona. Dels orígens a la incursió islàmica*, Tarragona.
- PALOL, P. 1953: *Tarraco Hispanovisigoda*, Tarragona.
- 1967: *Arqueología cristiana de la España romana (siglos IV al VI)*, Madrid-Valladolid.
- PÉREZ, M. 2006: «La invenció (*inventio*) del culte a santa Tecla en la Tarragona d'època medieval», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 50, Barcelona, 21-58.
- PUCHE, J. M.; LÓPEZ VILAR, J.: «Metrologia e proporzioni nelle basiliche paleocristiane di Tarraco: la basilica settentrionale del santuario suburbano di San Fructuoso e la basilica dell'anfiteatro», a: *XV Congreso Internacional de Arqueología Cristiana* (Toledo 2008). [En premsa]
- RECIO, A. 1998: «Il mausoleo di Centcelles (Tarragona) del 350-355 circa: Lettura e interpretazione iconografica di alcune scene musive del registro "B" della cupola», a: *Domum Tuam Dilexi*, Ciutat del Vaticà, 709-737.
- REMOLÀ, J. A. 2007: «La vil·la romana de Centcelles (Tarragonès)», a: REMOLÀ, J. A. (coord.). *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Fòrum 13, Tarragona, 171-189.
- SCHLUNK, H. 1988: *Die Mosaikkuppel von Centcelles*, Madrider Beiträge 13, 2 vol., Mainz.
- SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, T. 1962: *Informe preliminar sobre los trabajos realizados en Centcelles*, Excavaciones Arqueológicas en España 18, Madrid.
- SERRA, J. 1931: «Baptisteri romà de Tarragona», *Analecta Sacra Tarraconensia* 7, 351-356.
- 1936: *Fructuós, Auguri i Eulogi, màrtirs sants de Tarragona*, Tarragona.
- 1948: *La necrópolis de San Fructuoso*, Tarragona.
- TED'A 1987: *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tarraco*, Memòries d'Excavació 1, Tarragona.
- TULLA, T.; BELTRÁN, P.; OLIVA, C. 1927: *Excavaciones en la Necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona*, Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 88, Madrid.

10. L'ARQUITECTURA CRISTIANA A TÀRRACO: RITUS I LITÚRGIA

Cristina Godoy Fernández
Facultat de Teologia de Catalunya

10.1. Introducció

La ciutat de Tàrraco segueix exercint una gran fascinació entre els estudiosos de l'antiguitat tardana, ateses les condicions d'excepcionalitat que caracteritzen tant les seves restes arqueològiques com també la riquesa de les fonts escrites que al·ludeixen a la cristianització de la capital de la *Tarraconensis*. En els darrers anys s'han realitzat congressos, cursos i diverses publicacions que han reunit el parer dels especialistes a fi i efecte de proposar noves lectures i interpretacions del cristianisme primitiu a Tarragona entre els segles I i VIII (Gavaldà *et al.* 2010).

Per tal d'estudiar el ritu litúrgic i cultural que es va desenvolupar a la ciutat al llarg de les seves diferents etapes de cristianització, cal parar una especial atenció en l'evolució dels monuments al dictat del que diu l'arqueologia, que, pel seu caràcter científic, determina mitjançant les proves cronològiques la història dels edificis de caràcter cristià, des de la seva construcció, passant per les eventuais modificacions, fins al seu període d'abandonament. El problema és que aquesta recerca arqueològica no sempre ha obtingut els resultats esperats, ja sigui perquè l'estat de conservació dels jaciments no era gaire idoni o bé perquè les excavacions –com va passar en tants jaciments arqueològics en tants llocs– no es van dur a terme amb la metodologia sistemàtica tal com s'entén avui dia. Aquesta fragmentació i sovint la imprecisió en els resultats de la recerca arqueològica han obert la resclosa a un reguitzell d'especulacions hipotètiques, a les quals també hi hem col·laborat. Tanmateix, quan es produeixen noves troballes arqueològiques, tot canvia. La informació fragmentària s'enriqueix i les dades s'han de reposicionar, així com també les propostes interpretatives propugnades anteriorment.

10.2. Tàrraco en l'arquitectura cristiana tarraconense i hispànica

Tot i que pugui semblar una qüestió molt òbvia i sabuda, ens agradaria subratllar la capitalitat de Tàrraco en el marc de la província *Tarraconensis*, per una banda, i en el marc global de la *diocesis Hispaniarum*

durant l'època imperial i en època hispanovisigòtica, per l'altra. Si considerem que l'administració eclesiàstica va ser gairebé un calc de l'administració territorial romana, Tàrraco no sols hauria exercit com a seu metropolitana, sinó que també hauria consignat les directrius per a la celebració de la litúrgia de manera homogènia en tota la diòcesi. Presumiblement, la seva importància radica també en el fet que hauria marcat la pauta de l'organització dels espais litúrgics en la construcció de les esglésies dins de la seva pròpia província i en les regions o els territoris que en van dependre en els diferents períodes polítics; aquest és el cas, per exemple, de les illes Balears, que estaven supeditades a la *Tarraconensis* fins que van constituir una província administrativa pròpia a finals del segle IV –tot i que sembla que mantenien una subordinació en matèria eclesiàstica–,¹ fins que el seu destí va veure's separat del de la Tarraconense i del de la Península, primer per l'arribada dels vàndals en el segle V (a. 429), i després per la conquesta balear dels bizantins en el VI (a. 534).

L'Església havia heretat la xarxa administrativa provincial de les darreries de l'Imperi romà, sobretot la resultant a partir de la reforma de Dioclecià en el segle IV, i l'havia perpetuat, amb algunes variacions, fins a finals de l'antiguitat i inicis de l'edat mitjana. La importància de l'estructuració provincial administrativa, que s'havia evidenciat tan eficient durant la romanització, va ser el camí normal de la cristianització del territori, de manera que la burocràcia romana va deixar pas al sistema administratiu eclesiàstic. Dins de la demarcació diocesana, el bisbe havia de tenir cura no només de l'ortodòxia de la fe professada pels seus feligresos, sinó que s'havia de preocupar a més que els preveres del seu territori no es desviessin de la recta fe en les seves homilies; d'aquí ve la importància de les col·leccions de sermons que tants pares de l'Església ens han llegat.² Pel que fa a la unificació dels usos litúrgics, ens consta pels textos escrits que va ser un dels propòsits més anhelats per l'Església hispànica, tot i que sembla que no se'n va acabar de sortir. Va ser un procés molt lent i amb molts entrebancs. No és fins al segle VII que el Concili IV de Toledo de l'any 633 prescriu finalment la unificació litúrgica en la Hispània visigòtica,³ en el mateix esperit que anys abans –*ca.*

1. Això almenys és el que es desprèn de la correspondència de Consenci amb sant Agustí (Amengual 1987).

2. En aquest sentit, són molt importants les homilies que va fer Sant Cesari d'Arle per la Gàl·lia i Hispània.

3. «Unus igitur ordo orandi atque sallendi [*sic*] a nobis per omnem Spaniam atque Galliam conservetur, unus modus in missarum solemnitatibus, unus in vespertinas matutinisque officiis» Conc. IV de Toledo (633), c. 2 (ed. Vives *et al.* 1963, 188).

610-615— havia expressat sant Isidor de Sevilla en el seu *De ecclesiasticis officiis*.⁴

Però la mateixa legislació canònica ens assabenta que no s'hauria aconseguit persuadir tothom de la necessitat de l'homogeneïtzació dels costums en el ritual i els *ordines* litúrgics, quan l'any 675 es tornava a insistir —en l'XI Concili de Toledo— que fossin les capitals provincials les que vetlessin per la uniformitat litúrgica dintre de les seves diòcesis.⁵ Aparentment, pot semblar que es rebaixava el rigor de la prescripció a un nivell més local —el provincial—, però en realitat es tractava de la mateixa voluntat d'unificació litúrgica en tot el regne visigot, controlada a través dels seus metropolites i bisbes. Malgrat tot, aquesta mateixa insistència és força eloqüent en si mateixa del fet que l'objectiu era lluny d'haver-se assolit.

Vist amb aquesta mateixa perspectiva, ¿vol dir això que els bisbes i els seus arquitectes establirien la manera de construir les esglésies en el territori de la seva diòcesi? Segurament aquest seria l'objectiu principal. I, si acceptem aquesta premissa, ¿des de quan podem parlar d'aquestes construccions «tutelades» des dels bisbats? ¿De quina manera haurien afectat els canvis polítics civils de finals de l'Imperi romà i l'arribada dels visigots en el marc de la política eclesiàstica pel que fa a la litúrgia i els seus escenaris de celebració? Tornarem després sobre aquestes incògnites.

Queda palesa, doncs, la importància de la capitalitat de *Tarraco* en el període estudiat, que no es va veure enterbolida més que per tensions i rivalitats polítiques en moments puntuals per *Barcino*, en el segle VI, i *Tole-tum*, al segle VII (Ripoll i Gurt 2000). Si considerem encara que Tàrraco va exercir un lideratge considerable durant els segles IV, V i VI en el conjunt d'Hispania, no podem menysvalorar ni la manera de construir les seves esglésies ni el ritu litúrgic que hi van adoptar.

10.3. Els màrtirs Fructuós i companys en la cristianització de la topografia urbana de Tàrraco

Com en la majoria dels casos coneguts sobre la cristianització de les ciutats, els primers elements dels quals es tenen notícies són aquells que es vinculen al

culte martirial (Godoy 2005). Tàrraco no constitueix cap excepció; ans al contrari, les notícies sobre el primer cristianisme, obtingudes tant dels textos escrits com de l'arqueologia, coincideixen en la pietat suscitada pels màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi. Víctimes de la persecució de Valerià l'any 259, són l'evidència més clara de l'existència d'una *fraternitas*, presidida per un bisbe i dos diaques, i que denota una certa organització de la jerarquia eclesiàstica plenament elaborada a mitjan segle III (Muñoz 2001). Precisament els edictes de Deci i de Valerià pretenien escapar les comunitats cristianes i confiscar els béns dels cristians per sanear les arques imperials.

10.3.1. Transformació urbanística a partir del *martyrium* del Francolí

Des del punt de vista litúrgicosacramental, Tàrraco constitueix un dels exemples més i millor coneguts de la implantació del culte martirial com a factor dinamitzador i transformador de l'urbanisme en les ciutats de l'Occident romà. La historiografia admet unànimement la identificació del *martyrium* del bisbe Fructuós i els seus diaques Auguri i Eulogi en la necròpolis del suburbi occidental.⁶ Aquest fet determinaria la cristianització de la ciutat amb el desenvolupament d'una àrea cementrial suburbial que focalitzarà el culte cristià des de mitjan segle III fins a les darreries del segle V o inicis del VI.⁷

La devoció dels sants màrtirs tarragonins va exercir una força tan atraient en la comunitat cristiana que es van construir dues basíliques a mitjan segle V, amb una diferència d'uns trenta anys entre l'una i l'altra, segons López Vilar (López Vilar 2006; 2010), una de coneguda des de les excavacions de Mn. Serra i Vilaró, la meridional, que albergaria pròpiament la tomba dels màrtirs, i la septentrional —la funcionalitat de la qual és encara objecte de discussió—, apareguda en els anys noranta del segle passat i sobre la qual tornarem més endavant.⁸

L'atracció que exercia la veneració de Fructuós i els seus diaques i el desig de la *tumulatio ad martyres* va generar la formació d'una àrea reservada als cristians, entre ells alguns de ben rics que van fer-se erigir mausoleus ricament decorats i van emprar luxosos sarcòfags de pedra i marbre,⁹ i també laudes de mosaic, i que cons-

4. Isidor, *De eccl. off.*, I, 44. Urdeix 2011. Sobre aquest aspecte, cf. Godoy 1995, 40-41.

5. Conc. XI de Toledo (675), c. 3 (ed. Vives et al. 1963, 356).

6. L'argument fonamental per a aquesta identificació radica en l'epigrafia recuperada en la necròpolis on s'esmenta explícitament la fórmula *in sede, cum beatos*, amb referència a la presència dels màrtirs; a més del famós fragment trobat per Serra i Vilaró (ICERV 321; RIT 942), on es llegeix *[Fru]CTUOSI AU[gurii et Eulogii]*. Vives el relaciona amb una *mensa martyrum* sobre la tomba dels màrtirs (Vives 1937-1940, 56-58), la qual cosa Y. Duval no veu gens clara atès l'estat fragmentari de la inscripció (Duval 1993, 175, nota 16). Per a una visió actualitzada sobre l'epigrafia, cf. Gorostidi 2011.

7. Serra i Vilaró 1936; Del Amo 1979-1981-1989; López Vilar 2006. Resulta de gran utilitat la consulta de la topografia arqueològica publicada per l'ICAC: PAT 2007.

8. López Vilar 2010. Utilitzem la mateixa denominació que ell fa servir per determinar cada un dels edificis de culte.

9. És interessant en aquest sentit l'estudi de l'aprofitament de sarcòfags romans clàssics en època tardana, que, segons Claveria, s'ha d'entendre com que encara seguien exercint un pes social considerable (Claveria 1997-1998, 241-242; 2001).

titueixen la prova de la ràpida cristianització d'una gran part de l'aristocràcia local (Macias 2008, 299-300). Val a dir que en l'extensa necròpolis s'han identificat unes 3.000 tombes, encara que la majoria són enterraments senzills de fossa per ficar-hi taüts de fusta, propis de famílies no tan benestants, però amb una mateixa fe en la *dynamis*, o capacitat intercessora dels sants màrtirs davant Déu el dia del Judici Final en la Parusia.

Ara com ara, els resultats obtinguts per les investigacions arqueològiques revelen que les dues basíliques del suburbi occidental són les restes monumentals més antigues conegudes de la Tàrraco cristiana, de mitjan segle v, amb un lapse de temps d'uns trenta anys entre la construcció d'una i altra, com dèiem, és a dir, aproximadament entre el 400 i el 430. Això no vol dir, però, que la veneració als màrtirs a la necròpolis del Francolí no es fes fins aleshores, sinó que correspon a la segona meitat del segle v el moment de la monumentalització d'aquest sector urbanístic, amb la construcció d'un complex martirial corresponent a un projecte unitari. Aquest complex inclouria, a més de la basílica martirial –la meridional, més antiga–, un monestir amb la seva pròpia basílica –la septentrional– i tot un seguit d'infraestructures i instal·lacions que de ben segur hem de relacionar amb els pelegrinatges de pietat tan freqüents a l'època. La tradició sobre la ubicació del lloc de sepultura dels màrtirs, així com del de la seva passió a l'amfiteatre, eren ben vius en la memòria dels cristians de Tarragona i també dels de l'Església universal, segons que ens havien transmès les actes martirials, el sermó 373 de sant Agustí i l'himne vi del *Peristephanon* de Prudenci, tots ells testimonis escrits anteriors a aquesta reforma urbanística.¹⁰

De fet, la presència d'epigrafia de finals del segle iv denota l'existència de tombes –sovint superposades, sense agrupaments familiars, sinó com a membres d'una única comunitat cristiana (Ciurana i Macias 2010, 330; 2011)– que giraven entorn del *locus sanctorum* abans de la construcció de la basílica;¹¹ la fórmula

que devia tenir aquest lloc venerable segueix sent una incògnita, però segur que exercia l'atracció suficient per generar la *peregrinatio ad martyres*.

Models icnogràfics de les esglésies del suburbi occidental

Així doncs, entre mitjan segle v i el segle vi el complex martirial funciona normalment com un conjunt, fins que a principis del segle vi la basílica septentrional s'abandona i es desmunta peça a peça, i la basílica meridional experimenta una sèrie de transformacions, com la pavimentació amb *opus tesellatum*, i el baptisteri s'amortitza cobrint-se amb un paviment de *signinum* (López Vilar 2006; 2010). En altres paraules, el segle vi només coneix una de les dues basíliques del suburbi, el *martyrium* de Fructuós, sembla que assolint –o més ben dit, conservant– una funció funerària.

El projecte edilici de sengles basíliques s'hauria d'interpretar, al meu entendre, amb la dinàmica de construcció d'edificis de culte que es detecta en el segle v en les necròpolis, que conjugaven els espais litúrgics martirials amb els de la sinaxi eucarística. D'aquesta manera es reconduïa el culte popular envers els màrtirs cap a la vida liturgicosacramental de l'Església.¹²

Delimitats per aquest marc temporal tan precís, de mitjan segle v a principis del segle vi, per a la construcció d'aquestes basíliques, l'anàlisi dels seus projectes icnogràfics adquireix un renovat interès. Primer, per la seva alta cronologia, que fa d'aquest complex arquitectònic no només el més antic de Tàrraco, sinó també un dels més antics d'Hispania.¹³ Segon, perquè sembla que mantenen una unitat de criteri en la distribució de l'espai interior de l'església, ja que ambdues presenten un contraabsis quadrangular als peus del temple,¹⁴ la qual cosa les converteix en els casos més antics coneguts a la Península d'absis contraposats.¹⁵ I tercer, perquè s'haurien de considerar com a patrons per a l'arquitectura cristiana de la província Tarraconense.

10. *Passio Fructuosi* (Franchi dei Cavalieri 1959; darrerament es poden consultar les actes en versió catalana a Gavalrà 2009). Prudenci, *Peristephanon*, vi; sant Agustí, *Sermo 373* (PL 38, col. 1247-1252).

11. De fet, els murs de la basílica passen per sobre d'algunes tombes, algunes amb inscripcions, com la del sepulcre 129 (d'*Aurelia Aemilia Perestera*, RIT 959, que G. Alföldy data com a molt tard al segle iv), entre d'altres (Del Amo 1979, 241; López Vilar 2006, 214).

12. Sobre la unificació dels diferents espais litúrgics en un únic edifici cultural, sembla que el que vaig expressar al seu dia segueix tenint acceptació (Godoy 1995, 71-80). En aquest mateix sentit, Mateos 2005, 53.

13. Coneixem també el cas de Torre de Palma, a l'Alt Alentejo (província romana de Lusitània), en què la cronologia que proposen els excavadors és de finals del segle iv o inicis del segle v (Maloney 1989; Maloney i Hale 1996). Sobre aquesta datació, vegeu Godoy 1995, 294-303. La cronologia es basa en la troballa d'un dipòsit fundacional de nou monedes entre els *stipites* de l'altar, que es daten entre l'any 335 i el 357, i que els porta a datar l'església al tercer quart del segle iv; cf. Huffstot 1998, 224. Val a dir que aquesta proposta ha estat rebuda amb certa reticència pels especialistes, perquè trenca els esquemes de datació d'aquestes estructures al segle vi, què és de quan sempre s'havia cregut la seva existència a l'arquitectura cristiana hispànica. Si les proves són clares, com sembla, no veig per què no s'ha d'acceptar una datació com la que ells proposen. La resta de contraabsis beticolusitans coneguts són certament més tardans, pel que sembla. De la segona meitat del segle v tenim la basílica de Mèrtola i Casa Herrera, de cap al 500, i ja del 600 la basílica d'El Germe (Arbeiter 2003, 195).

14. Sempre seguint la interpretació arqueològica de López Vilar 2006, 212; 2010.

15. Sobre el tema dels contraabsis i contraabsis ja em vaig pronunciar a Godoy 1995, 66-87; amb propostes acceptades per uns i rebutjades per altres, sobretot per N. Duval (2000a; 2000b i la meua resposta a Godoy 2001). Vegeu un estat de la qüestió amb la bibliografia sobre aquest debat a Godoy 2004.

La basílica septentrional presenta una estructura ben peculiar als peus, que López Vilar denomina contraabsis, però que no crec que sigui una denominació encertada, ja que no té forma absidada, sinó quadrangular, com la que tenen els contracors.¹⁶ Tanmateix, i a diferència d'aquests, no ocupa els peus de la nau central —com en els casos que coneixem d'Hispania i del nord d'Àfrica—, dintre de l'espai interior de la basílica, sinó que ultrapassa l'espai litúrgic per envair l'ambulacre oriental d'un atri de tres pòrtics que sembla emmarcar escenogràficament aquesta estructura per la part exterior de l'església.¹⁷

Aquesta disposició als peus de la basílica septentrional resulta excepcional i única, per la qual cosa hem de ser prudents a l'hora d'emparentar-la amb els contracors i contraabsis tan freqüents en l'arquitectura cristiana hispànica i africana. Aparentment, sembla que el concepte d'espai arquitectònic és molt semblant, però quina funció tenia? ¿Formava part de l'espai litúrgic de la basílica? ¿Té cap sentit atribuir-li una funcionalitat de culte martirial en un context de *locum sanctorum* com aquest en què ens trobem?

Per abordar aquestes qüestions, hem de tenir en compte que les excavacions arqueològiques van poder determinar la presència d'unes tombes a l'interior de l'estructura que semblaven conferir-li una funcionalitat funerària. També es va poder concloure, per la seqüència relativa dels murs, que l'estructura formava part del mateix projecte de la basílica i que n'eren, per consegüent, contemporànies. Entre les tombes identificades, n'hi ha una de col·locada nord-sud i delimitada amb un muret de les mateixes característiques que tota l'estructura que estem analitzant, i que la fa originària del projecte constructiu; pel que sembla, va aparèixer el *loculus* buit, mentre que un segon enterrament —col·locat perpendicularment a aquesta i delimitat per un muret posterior— encara conservava les restes òssies del difunt (López Vilar 2006, 113-114). L'estructura té encara espai suficient per haver acollit alguna tomba més, però sols es van trobar les dues esmentades.

Al meu parer, la disposició del que sembla l'enterrament principal pot tenir un significat interessant a l'hora d'esbrinar la seva funció litúrgica. Però, abans d'entrar en aquest assumpte, m'agradaria plantejar una qüestió fonamental per a la interpretació d'aquests espais: ¿el contraabsis tenia comunicació d'accés realment amb l'interior de la basílica? Si la resposta és afirmativa —com sembla desprendre's de les descripcions dels excavadors i de les seves restitucions planimètriques—, haurem de reconèixer-li una funció litúrgica dintre de l'església. Si, en canvi, existeix la més mínima possibilitat que estigués tancat, la seva funció podria haver estat una de ben diferent.

En aquest sentit, trobo molt reveladora la posició nord-sud de la tomba originària per a la qual es va construir l'estructura als peus de la basílica, en comptes d'est-oest, com és habitual en la resta de les tombes de l'interior de l'església.¹⁸ Es podria interpretar com que els arquitectes no van considerar important col·locar il·lustre difunt de cara a l'altar per tal de fer-lo partícip de les cerimònies litúrgiques, que se celebren dintre de l'església, perquè senzillament pensaven fer un mausoleu als peus de la basílica. Però, d'altra banda, hem de pensar que el segon enterrament —igualment privilegiat però secundari— sí que guardava l'orientació canònica, la qual cosa es podria llegir com un indicatiu del fet que l'espai estava obert i era practicable des de l'interior de la basílica.¹⁹

Per tant, haurem d'acceptar que la tomba privilegiada situada als peus tindria comunicació amb l'interior de la basílica. Això no obstant, al meu entendre, la col·locació nord-sud d'aquest sepulcre tenia una intencionalitat concreta que potser era l'accessibilitat des de totes dues bandes: des de l'església i des de l'atri. D'aquesta manera cobraria sentit la seva situació centrada en l'eix de l'edifici, per rebre una veneració des de l'interior de l'església i al mateix temps, des de l'exterior, permetria l'entrada des del carrer a través de l'atri.²⁰ ¿Qui podia haver estat, doncs, aquest personatge?²¹

16. Com ja vaig exposar en la recensió que vaig fer en aquesta publicació de López Vilar 2006 (Godoy 2008, 524-525).

17. En aquell moment vaig proposar la denominació d'aquesta estructura com a «contracor quadrangular exempt». Ara tampoc crec que es pugui considerar exempta, per la descripció que acabem de fer i la seva vinculació amb l'atri.

18. Llevat d'alguna comptada excepció. Vegeu la planimetria de la distribució de les tombes a López Vilar 2006, 148-161, especialment 155.

19. Cal comptar amb la possibilitat que la comunicació amb l'espai litúrgic es fes només per una finestra o obertura que només permetés el contacte visual, com en les *fenestrellae confessionis*. En aquest cas hi hauria un mur opac fins a mitjana alçada. Estic pensant, per exemple, en el cas de l'anomenada Presó de Sant Vicent de València, que també presenta una estructura d'aquest tipus, tot i que és més tardana que l'església septentrional tarragonina (Rosselló i Soriano 1998; Ribera 2005).

20. Recordem el que després trobarem en l'arquitectura medieval, en la qual podem identificar tombes de nobles i de reis col·locats a la paret que toca al claustre i al mateix temps a l'església, com la de la reina Elisenda de Montcada, segona muller de Jaume II, al monestir de Pebrals, de *circa* 1326. Només és una proposta de lectura. El caràcter únic d'aquest edifici dificulta les comparacions no només icnogràfiques sinó també funcionals.

21. La troballa d'una inscripció amb el nom de *beata Thecla*, una *virgo consagrada* originària d'Egipte, en l'estrat de destrucció de la basílica, va interessar molt els investigadors tarragonins, ja que el culte a santa Tecla està molt arrelat a la ciutat, tot i que sembla que no s'imposa fins a l'època medieval (cf. Niquet 2007, 1026-1027). D'ençà del seu descobriment, s'han fet tota mena de suggeriments i especulacions sobre la Tecla de l'epígraf del segle v i l'inici del culte de santa Tecla d'Iconi. Sobre aquest particular, se celebrà a Tarragona un congrés titulat *Tecla. Deixeble de Pau, santa d'Orient i d'Occident (27-29 d'octubre de 2011)*. López Vilar va proposar identificar la tomba de l'egípcia Tecla com la

L'atri o pati –segons que ho denominen els excavadors– constitueix una estructura que li confereix una excepcionalitat afegida a aquest monument. Com hem plantejat més amunt, la seva raó de ser es veu inextricablement unida a la presència de la tomba privilegiada del contracor de la basílica. Els tres pòrtics s'obrien a un pati obert, al bell mig del qual va ser trobat el que López Vilar va identificar amb un *cantharus* o font central (López Vilar 2006, 115-118).²² Curiosament, sota els porxos es van disposar un seguit d'àmbits amb enterraments col·locats seguint el perímetre del pati i, per tant, sembla que aliens a les cerimònies litúrgiques que se celebraven dins de l'església. Sobre la funcionalitat d'aquest espai, a més de l'evidentment funerària que acabem de comentar, em sembla assenyalat el parer de López Vilar, el qual –seguint J.-Ch. Picard (Picard 1989)– el defineix com un lloc de transició entre l'espai profà i el sagrat (López Vilar 2006, 268). Tot i que aquests autors insisteixen en el fet que els atris no tenen una funció litúrgica, estic convençuda que la presència de la tomba venerable a l'ambulacre oriental determinaria un itinerari de pelegrinatge dels fidels, a més d'altres funcions, com l'acollida de pelegrins o la distribució de matrícules o almoines, entre altres.

En relació amb aquest pati, hi ha una qüestió que ens hauria de fer reflexionar: els accessos a la basílica. Tot i que López Vilar restitueix l'entrada principal pel sud de l'església, crec que no podem descartar la possibilitat que des de l'atri s'hi accedís per sengles portes als peus de les naus laterals. Seria absurd que, havent definit aquest espai obert com ho hem fet, s'hagués de fer la volta a l'edifici per entrar a l'església.²³

Pel que fa a la distribució de l'espai interior de les basíliques, el mal estat de conservació i les circumstàncies especials de l'excavació condicionen el coneixement que en tenim. Sense l'existència de mobiliari litúrgic es fa molt difícil identificar els diferents escenaris. Per exemple, de l'emplaçament de l'altar només podem deduir que se situaria a l'est de l'edifici, però si estava encastat a la paret de l'absis o en una posició més avançada a la nau central és una cosa que no podem saber mai. Tanmateix, la proposta d'ubicació

assenyalada per López Vilar a partir de l'absència de tombes em sembla molt coherent. També proposa la delimitació del santuari, basant-se en la diferència de cota –aquesta més elevada que la resta de les naus– i en el possible emplaçament de l'altar, que situa de cara al poble.²⁴

Un darrer tret ressenyable d'aquesta basílica septentrional és el que López Vilar identifica com un transepte, aspecte sobre el qual ja vaig manifestar les meves reserves (Godoy 2008, 522-524). La sobrelevació d'aquest àmbit ens estaria parlant d'un espai litúrgic que veig més com un gran cor, delimitat amb cancells, i que donaria cabuda a un nombre elevat d'actors de la litúrgia (potser monjos?), com tenim documentats en moltes esglésies hispàniques.²⁵ Cal assenyalar també que les capçaleres d'ambdues esglésies –la septentrional i la meridional–, tot i ser gairebé contemporànies, són ben diferents.²⁶ Mentre que el *martyrium* de Fructuós presenta un absis semicircular exempt, la basílica septentrional té un absis rectangular i enquadrat en la fàbrica de l'edifici. Un fenomen curiós que ens ha de dur a reflexionar sobre la importància que sempre hem atorgat a les tipologies de les plantes. Un altre tret destacable de la comparació d'ambdós edificis de culte és la seva diferència de grandària. La basílica martirial és, de llarg, molt més gran que la basílica septentrional, la qual s'assembla per escala a la basílica de l'amfiteatre. Sens dubte, la diferència d'amplitud obté també una significació sobre el seu ús litúrgic. Com és lògic, la basílica martirial estava pensada per enquibir un gran nombre de fidels en les celebracions multitudinàries els dies de les festivitats litúrgiques dels màrtirs, com els grans centres de pelegrinatge.

10.3.2. L'amfiteatre, escenari de la *Passio*

L'excepcionalitat de l'amfiteatre de Tàrraco en l'arqueologia cristiana rau en el fet que es va erigir a l'arena una memòria per commemorar el martiri de Fructuós, Auguri i Eulogi, aprofitant el marc de l'edifici d'espectacles –que li servia com a teló de fons–, tot demostrant el triomf de la fe cristiana sobre la barbàrie

candidata més adient per ocupar el lloc preminent del contraabsis (López Vilar 1997). Sens dubte, la tomba a la qual ens referim devia ser d'un personatge molt important, més encara si tenim en compte que forma part del projecte arquitectònic original de la basílica. Tanmateix, em costa de creure que el sepulcre privilegiat fos construït per a una dona, per important que fos a la comunitat. Només tindria lògica si fos un monestir ocupat exclusivament per monges, cosa poc probable si tenim en compte la quantitat d'enterraments masculins que s'han trobat dins la basílica; precisament coneixem el nom d'un d'ells, *Lupulus –peregrinus–*, per les restes d'una altra inscripció.

22. López Vilar emparenta aquest tipus d'atris amb els que es troben a Roma, sobretot a Sant Pere del Vaticà, Sant Pau Extramurs, etc., cosa que subscriu plenament (López Vilar 2006, 268-270; 2010; Godoy 2008, 526).

23. Els excavadors reconeixen la dificultat de restituir aquests accessos, ateses les condicions d'arrasament en què va ser trobat l'edifici, en el qual únicament es poden identificar els fonaments, però no les portes.

24. Es pot veure una restitució del santuari a la planimetria (López Vilar 2006, 124). Resulta molt suggerent la hipòtesi de restitució de l'altar amb quatre o cinc *stipites* com el que es va trobar en l'estrat de destrucció de l'edifici, ja que ens indica una cronologia antiga.

25. Com Vil·la Fortunatus (Fraga, Osca), El Bovalar (Seròs, Lleida), Recópolis (Zorita de los Canes, Guadalajara), Santa María de Melque i San Pedro de la Mata (Toledo), Quintanilla de las Viñas (Burgos), San Pedro de la Nave (Campillo, Zamora), São João de Nazaré (Portugal), Santa Lucía del Trampal (Alcuéscar, Càceres) i El Gatillo (Mataplana, Càceres). Cf. Godoy 1995.

26. Aquest aspecte ja l'havia subratllat López Vilar 2006, 265.

de les persecucions.²⁷ Des del punt de vista urbanístic, pel que fa a la cristianització de la ciutat, les construccions cristianes en aquest edifici no van fer sinó perpetuar la conservació de l'amfiteatre, almenys fins a l'arribada dels musulmans.

La descripció de l'escenari del suplici de Fructuós i els seus dos diaques, continguda a les actes martirials, no permet cap mena de dubte en la identificació de l'amfiteatre com a lloc del martiri *ad vivicomburium* el 21 de gener de l'any 259. Pocs monuments cristians de l'antiguitat tardana són tan diàfans en aquest sentit com l'amfiteatre tarragoní. Una cosa ben diferent és saber des de quan els cristians van començar a venerar l'arena de l'amfiteatre com a escenari martirial, en la seva *peregrinatio ad sanctos* privada i en les celebracions litúrgiques de la comunitat tarragonina. És obvi que, mentre l'edifici d'espectacles seguí sent el coliseu dels *ludi gladiatorii* i dels *summa supplicia* dels condemnats, el culte cristià de veneració als màrtirs tarragonins es degué centrar segurament a la necròpolis del riu Francolí on s'havien enterrat els cossos sants.

Les investigacions arqueològiques efectuades en els darrers temps i els estudis ceramològics de Josep M. Macias han permès afinar les cronologies d'amortització de les fosses de l'amfiteatre en el segle v, així com també esbrinar que la construcció de l'església no es produiria fins a mitjan segle vi, entre el 540 i el 550 (Macias 1999, 227-230). Tot i que l'arqueologia no ha desvelat cap monument memorial anterior a l'arena, entre el final de la utilització de l'amfiteatre com a edifici lúdic i la construcció de la basílica visigòtica, em sembla molt probable que hi hagués ni que fos una *mensa*, com ja vaig defensar fa uns anys (Godoy 1994), qüestió que en principi sembla que admeten els investigadors tarragonins (Muñoz 2010).²⁸

Model icnogràfic de l'església de l'Amfiteatre

L'edifici presenta una planta basilical amb capçalera en forma de ferradura –feta a partir del desmuntatge de la inscripció de reforma de l'amfiteatre realitzada per l'emperador Heliogàbal–, tres naus, accés pel costat septentrional, una cambra lateral al nord –sobre la funció de la qual tornarem més endavant– i una àrea funerària adossada al mur meridional, per la seva cara externa. Però potser el tret estructural més significatiu d'aquesta basílica és el seu emplaçament en la mateixa

arena de l'amfiteatre, en el quadrant nord-est. El fonament de la paret septentrional es va cimentar sobre el mur sud de la fossa longitudinal, de manera que aprofitaven la feina ja feta de la manera més pràctica. Els peus de l'edifici, en canvi, van fer-los coincidir amb la fossa transversal, assolint una complicació arquitectònica de gran abast i que, per tant, em semblava que havia de tenir una explicació funcional o simbòlica important.

Sobre aquest aspecte atípic del projecte arquitectònic de l'església de l'amfiteatre, vaig proposar una interpretació estructural que semblava haver estat bastant acceptada per la crítica especialitzada. Plantejava la necessitat imperiosa d'incloure la fossa transversal als peus de la basílica, com un *locus sanctorum* rellevant en la *Passio Fructuosi* –potser l'emplaçament de la *damnatio ad vivicomburium*–, perquè aquesta és la disposició que, en les esglésies hispàniques, adopta el lloc de commemoració martirial, en contraposició a l'altar eucarístic, dintre dels edificis de culte. Vaig suggerir, fins i tot, l'existència d'una cripta als peus que acolliria els pelegrins, els quals, havent accedit per la *foris* o porta per la qual haurien guanyat l'arena els màrtirs per ser executats, farien un itinerari de pietat privada refent el mateix camí (tots els arguments a Godoy 1994; 1995, 191-202; 1998).

Recentment, A. Muñoz ha formulat una contraproposta que sembla molt interessant, ja que inclou elements nous o no gaire coneguts, com ara fotografies i testimonis de Sánchez Real, que –tot i no haver participat en l'excavació de Samuel Ventura i la Fundació Bryant entre els anys 1948 i 1955– en tenia notícies de primera mà.²⁹ Les objeccions que planteja Muñoz s'articulen bàsicament en tres punts: la inexistència de la cripta, la negativa a interpretar la fossa transversal com a l'emplaçament de l'execució dels màrtirs, i la lectura del «forat del TED'A» com a emplaçament d'un altar que hauria assenyalat el lloc exacte del martiri i que hauria determinat l'estranya disposició de la basílica en l'arena de l'amfiteatre. Però analitzem més detingudament cada una d'aquestes refutacions.

1. Primerament, Muñoz nega l'existència de la porta que duia a la cripta, situada a peu pla des de la fossa transversal, adduint la fotografia del moment de l'excavació (MNAT núm. 1053/3) on apareix la paret intacta de la banquetta de fonamentació. També recorda que justament d'aquest lloc es van recupe-

27. Sobre aquest peculiar monument i la construcció de la memòria martirial a l'amfiteatre, hi he dedicat alguns estudis: Godoy 1994; 1995, 191-202; 1998; més Godoy i Gros 1994. No és la meua intenció repetir la proposta d'interpretació que vaig expressar aleshores, però sí matisar alguns detalls a la llum dels nous elements i de les interpretacions proposades per A. Muñoz i Ll. M. Moncunill (2009) i A. Muñoz (2010).

28. En qualsevol cas, l'arqueologia sempre té la darrera paraula. Muñoz al·ludeix al paral·lel de la *mensa Cypriani* a l'*Ager Sexti*, que va ser víctima en la mateixa persecució de l'emperador Valerià, cosa que em sembla molt suggerent (Muñoz 2010, 382).

29. Precisament, quan el TED'A va dur a terme la reexcavació de finals dels anys vuitanta va comptar amb el seu testimoni (TED'A 1990). Sánchez Real va publicar un estudi sobre l'amfiteatre, en l'epíleg del qual manifestava la discrepància amb la nostra proposta, que malauradament no va ser a temps de publicar (Sánchez Real 1997, 50-51).

rar un gran nombre de carreus que duïen inscrit el número dels seients dels espectadors de l'edifici romà, cosa que ja va assenyalar S. Ventura i apuntava també el TED'A³⁰ (Muñoz 2010, 393-394). Aquesta fotografia a la qual al·ludeix l'amic Muñoz no em sembla un argument inqüestionable; ja l'havia tingut en compte en el moment en què vaig proposar la meua interpretació, i no em va semblar concloent perquè, a més que no és una imatge gaire nítida –la part que ens interessa queda a l'ombra i no es veu clara–, la suposada porta podia haver aparegut tapiada en el moment de la descoberta per haver estat inutilitzada en moments posteriors de la història de l'edifici, com ara la construcció en el segle XII de l'església de Santa Maria del Miracle. D'altra banda, la cimentació d'aquesta església medieval no s'assenta directament sobre la cimentació de l'edifici visigòtic, sinó que queda una mica més reculada en l'interior de l'edifici. Precisament vaig assenyalar aquest fet i apuntava la curiosa disposició del que podria haver estat un accés que conduís a l'interior de l'església visigòtica i del qual vaig publicar una fotografia (Godoy 1994, 201). Si descartem la cripta, ¿quina explicació pot tenir, doncs, aquesta estructura tan estranya?

Una altra qüestió que la crítica no sembla rebre amb gaire convenciment és la interpretació que vaig fer dels finestrals, existents a sengles murs en la part occidental, com a claraboies de la pressuposada cripta.³¹ En la reexcavació i reinterpretació que va fer el TED'A els van entendre com un desguàs que hauria estat practicat al mateix nivell de l'arena i que recolliria les aigües pluvials de la part alta (TED'A 1990, 214-215; 433-436). En aquest mateix sentit es pronunciava també Sánchez Real (1997, 14-15, 28, 43). En el seu moment ja no em va convèncer aquesta interpretació i segueixo sense veure-ho clar. Trobo que aquestes obertures estan massa ben acabades per tenir una finalitat tan prosaica com la del desguàs de l'aigua de pluja, sense comptar que a més estarien a la vista, no sabem si com un clavegueram obert o tapat, la qual cosa creiem que els enginyers que van projectar la basílica haurien tractat amb una mica més de discreció. D'altra banda, em sembla estrany que, en un context com aquest on som, de segona meitat del segle VI, quan els sistemes d'evacuació dels residus urbans i el proveïment d'aigua pels aqüeductes havia deixat de funcionar en la part alta des de feia més de cent anys (Macias *et al.* 2007,

16), es construís ara un sistema per desguassar les aigües a l'església de l'amfiteatre. En qualsevol cas, les circumstàncies de l'excavació no permeten unes dades més clares i concloents. Per tot això, crec que continua sent un enigma si va existir la cripta o no.

2. El segon punt de la refutació d'A. Muñoz a la nostra interpretació del monument gira entorn de l'emplaçament concret del lloc de la *damnatio* dels màrtirs com a punt neuràlgic (conservat en la memòria dels fidels) i que determinaria la totalitat del projecte icnogràfic de l'edifici. En aquest punt concret, sembla que coincidim la majoria dels especialistes per entendre la insòlita ubicació de la basílica sobre la fossa transversal: l'existència d'una raó poderosa que la faci entenedora. Muñoz, en refutar la nostra proposta de l'existència d'una cripta i d'un contracor als peus que expliqués aquesta capritxosa incorporació de la fossa transversal, com hem analitzat anteriorment, planteja la hipòtesi d'ubicar el lloc del suplici en un altre lloc. Per aquest investigador, resulta difícil de creure que la foguera amb els tres màrtirs es realitzés sobre l'estructura lígnia que devia cobrir la fossa, pel perill d'incendi evident que suposaria (Muñoz 2010, 393). En això trobo que pot tenir raó. Si el foc es va produir damunt de la fossa, els romans haurien hagut de disposar d'unes mesures de seguretat o de protecció; potser les trapes eren de metall i no eren tan combustibles com ens pensem (?).

En qualsevol cas, per A. Muñoz l'explicació s'ha de buscar en un diferent emplaçament per a la *damnatio ad vivicomburium*, el qual identifica en l'emplaçament d'un altar que reconeix per l'empremta que hauria deixat el seu basament en el *signinum*. Aquest «forat del TED'A» –que també interpretaven com la ubicació de l'altar (TED'A 1990, 209-210)–, i les circumstàncies de l'excavació del qual em feien manifestar les més absolutes reserves,³² el considera Muñoz com la pedra angular de tot l'edifici de culte. Segons aquest investigador, aquest seria l'emplaçament d'un *stipes* central que sostindria la taula d'altar i que assenyalaria l'emplaçament exacte del martiri. La seva projecció en relació amb la capçalera, la cambra lateral nord –sobre la qual tornarem més endavant– i l'espai que antecedeix l'absis li dóna una posició centrada; a més, proposa que aquesta és la raó de la construcció anòmala de l'edifici. Muñoz aposta també per la deposició de les relíquies dels màrtirs traslladades des de la basílica

30. Les notícies de S. Ventura (Bryant 1972, 79) i a TED'A 1990, 159-173.

31. Es poden veure les fotografies i les seccions a TED'A 1990, 214-215, lám. XIII; Godoy 1994, 188-190, 199-200.

32. Es podria dubtar sobre si havia estat un forat practicat pels saquejadors de relíquies, fenomen molt freqüent en les esglésies; les meves objeccions, a Godoy 1995, 200. D'altra banda, com expressava llavors, hi ha un fragment del que devia ser una base d'altar de marbre de Carrara que va ser trobat fora de context en les excavacions del TED'A, al qual podrien associar-se cinc fragments de columnetes, del mateix tipus de marbre, i conservades al MNAT (TED'A 1990, 220-221). Aquesta peça ens ha de fer reflexionar, ja que el tipus d'altar restituïble és de quatre *stipes* i un de central, no del tipus de peu monolític ben documentat en època visigòtica (Palol 1967, 183-196). Si acceptem que era la base de l'altar, llavors el «forat del TED'A» no pot ser l'empremta del peu sobre el *signinum*. Com interpretem, doncs, aquesta peça de mobiliari litúrgic? S'haurien produït diferents fases amb altars diferents al *sanctuarium*?

del Francolí, després de la seva desafectació en el segle VI (Muñoz 2010, 395, figura 7).³³

No veig cap impediment per entendre el «forat del TED'A» com a emplaçament de l'altar de la basílica de l'amfiteatre. Les observacions de Muñoz sobre la seva «centralitat» poden resultar convincents, sobretot si tenim en compte que els estudis de modulació que s'han fet en els edificis de culte demostren que és justament l'altar el que genera el punt de partida de la construcció dels edificis de culte (Gurt i Buxeda 1996; Godoy 1995, 45-48). El que em resulta més difícil d'acceptar és que es traslladessin les relíquies des del Francolí: l'amfiteatre ja era un *locus sanctorum per se* i no requeria la *depositio* de cap més relíquia, tot ell ja era un *martyrium*. Em sembla més entenedor veure el lloc de commemoració martirial diferenciat de l'altar eucarístic –tal com manifestaven els pares de l'Església, com sant Agustí o sant Isidor de Sevilla– per tal que els fidels no entenguessin malament per qui es feia el sacrifici de la missa (Godoy 1995, 74-80). Al meu entendre, si acceptem aquesta empremta com la ubicació de l'altar eucarístic, hem de preveure una altra disposició diferent per al lloc de commemoració martirial, que en la lògica de l'arquitectura cristiana hispànica sol trobar-se als peus de la nau central. Aquesta és la meua manera d'entendre la basílica, ja sigui amb cripta o sense cripta als peus.

3. Un tercer punt en la nova aportació d'Andreu Muñoz és el que es refereix a la cambra lateral nord. Insisteix en el fet que la construcció –tot i que els murs estan adossats a nivell de fonamentació sobre la fossa longitudinal, i per tant es podria deduir la posterioritat de la cambra envers la fàbrica de l'església– respon a un mateix projecte icnogràfic, ja que coincideix l'eix de la cambra amb el punt central d'ubicació de l'altar. De fet ho interpreta com un aspecte que donaria cohesió a l'edifici i que faria entendre aquest àmbit litúrgic com a propi del projecte original (Muñoz 2010, 395; el TED'A també ho havia entès així: TED'A 1990, 211-212).

També hem de destacar que Muñoz reivindica la troballa del que segurament va ser un baptisteri situat precisament en aquesta cambra nord, que ja havia publicat Sánchez Real, però que ha passat força desapercebut per a la crítica especialitzada (Sánchez Real 1997, 25-28). En realitat, em sento una mica responsable d'haver frenat aquesta identificació per haver apostat potser massa incisivament per una situació del baptisteri *retro sanctos* en l'arquitectura cristiana hispànica. Com molt bé assenyala Muñoz, la situació centrada d'una pila cilíndrica enmig d'aquest àmbit

reflecteix que es troba en el seu emplaçament original (Muñoz 2010, 390-392, on es poden veure les fotografies de Sánchez Real). Certament, aquesta cambra també conté una sepultura d'un individu adult masculí molt robust i senil, i que Muñoz creu que devia ser o bé un bisbe o bé alguna persona venerada per l'Església de Tarracona (Muñoz 2010, 390). En qualsevol cas, la seva funció funerària no és incompatible amb la presència de la pila baptismal.

Si acceptem la funció d'aquesta cambra com a baptisteri, la seva ubicació en un lloc de commemoració martirial per excel·lència, com és ara la basílica de l'amfiteatre, cobra un sentit d'enriquiment teològic del sagrament del baptisme *apud martyres*.³⁴ En tenim un exemple a Hispània amb els màrtirs de Calahorra i el *Peristephanon* de Prudenci (Godoy 2000). Probablement s'ha d'entendre la ubicació d'aquest espai litúrgic a l'amfiteatre com una substitució del baptisteri situat pels voltants del *martyrium* de la basílica meridional del suburbi occidental i que sembla que estaria amortitzat en el segle VI, quan es remodela l'edifici i queda desafectada gran part d'aquell suburbi, coincidint aproximadament amb la construcció de la basílica de l'amfiteatre.³⁵

Sobre l'emplaçament del baptisteri de l'amfiteatre, m'agradaria assenyalar que la seva posició a la cambra nord no és el que estem habituats a veure en els esquemes de distribució dels espais litúrgics d'algunes esglésies hispàniques que l'ubiquen als peus del temple, sovint associant-se a un contracor –*retro sanctos*, com comentàvem més amunt–, de manera que segueixen una alineació longitudinal de l'edifici. Tanmateix, la situació dels baptisteris en les cambres adjacents a la capçalera no és desconeguda en l'arquitectura cristiana hispànica; en coneixem diversos exemples, com ara Casa Herrera (Mèrida, Badajoz), Aljezares (Múrcia), El Germo (Espiel, Còrdova), Alconétar (Garrovillas, Càceres), El Gatillo de Arriba (Mataplana, Càceres).³⁶ També tenim un paral·lel més proper en el grup episcopal de València, en el qual s'ha identificat un baptisteri a la cambra nord –cruciforme– de la capçalera de la catedral (Pascual *et al.* 2003; Ribera 2005).

Encara voldria comentar un altre aspecte de l'església de l'amfiteatre que trobo una mica estrany. Es tracta del seu únic accés, situat al mur septentrional, del qual ha estat trobat el llindar i les pollegueres de la porta. Dic que em sembla rar que en un edifici en què els arquitectes demostraren una gran perícia constructiva, ideat en un lloc de pelegrinatge, on es preveia l'assistència massiva de fidels en determinades festes litúrgiques, no s'hagués previst un itinerari d'entrada i un de

33. El trasllat de les relíquies dels màrtirs a l'amfiteatre ja l'havia suggerit Palol (1967, 59), i havia estat defensat també per Sánchez Real (1997, 28). Hi tornarem, sobre aquest aspecte, en tractar de la catedral, *infra* n. 44.

34. Un estudi de referència obligada, Février 1986.

35. Això ja ho va suggerir Sánchez Real (1997, 28). El que no comparteixo és que es traslladessin les relíquies dels màrtirs a l'amfiteatre.

36. La majoria, beticolusitans, *cf.* Godoy 1995.

sortida. Certament, les circumstàncies de la fonamentació de l'església romànica van destruir les restes que ens hagueren pogut oferir una mica més de llum en aquest aspecte, i qualsevol interpretació és, per consegüent, una especulació. Tanmateix, potser podríem considerar que hi hagués una altra porta simètrica al mur meridional, com presenten tantes altres esglésies contemporànies, i possiblement també accessos per les naus laterals des de la façana occidental, si és que descartem la possibilitat d'un ingrés per la cripta. Malgrat que siguin suggeriments incontrastables, el que volem destacar és la necessitat d'accessibilitat per a les cerimònies i processons litúrgiques.

10.4. La catedral, la gran desconeguda

Les fonts escrites i arqueològiques de Tàrraco en l'antiguitat tardana són molt generoses pel que fa al coneixement del culte martirial de Fructuós, Auguri i Eulogi, i, en canvi, molt críptiques i indirectes envers els seus bisbes i l'emplaçament de la catedral. Des de sant Fructuós, primer bisbe conegut de la seu tarragonina, mort l'any 259, fins a Pròsper, el bisbe que va fugir, davant de la invasió sarraïna l'any 713, cap a la Ligúria enduent-se les relíquies dels màrtirs i els llibres litúrgics,³⁷ coneixem un episcopologi bastant complet, que s'ha pogut reconstruir sobre la base de les referències contingudes en diferents fonts escrites. La investigació arqueològica, però, tan desenvolupada i rica a Tarragona en els darrers anys, no ha estat de sort a l'hora de trobar les restes del grup episcopal. Tanmateix, tot porta a pensar que, almenys des de mitjan segle III fins al segle VIII, existiria la seu residencial del bisbe així com la catedral. Però on?

La investigació sobre el grup episcopal de Tàrraco en època tardoromana és plena d'incògnites difícils de resoldre, abans no s'obtinguin nous resultats en les intervencions arqueològiques que s'estan duent a terme a la ciutat.

a) Un primer aspecte que caldria tenir en compte és si l'episcopi va tenir una sola ubicació o va canviar d'emplaçament en consonància amb l'evolució urbanística de la ciutat. Això sempre que acceptem que el grup episcopal d'època visigòtica estigués localitzat a l'acròpolis del Concili Provincial, qüestió que analitzarem d'aquí a un moment. Si fem una mirada

retrospectiva cap als orígens del cristianisme tarragoní, podem inferir que Fructuós devia regentar una *domus ecclesiae* i devia viure en una casa que constituïria el primer grup episcopal preconstantinià tarragoní, en el segle III. Val a dir, també, que potser és molt difícil d'identificar arqueològicament, sobretot si tenim en compte que la majoria d'aquests *tituli* coneguts per l'arqueologia cristiana es distingeixen ben poc de les cases privades habituals de l'època.

En el cas de Tàrraco, el quid de la qüestió gira entorn de l'ocupació de la terrassa superior per la plaça de representació del Concili Provincial, que conté l'*aedes augusti*, datat en època flàvia, i que es manté en ple funcionament –segons tots els indicis– fins a la segona meitat del segle V. A partir d'aquest moment l'arqueologia documenta un desmuntatge d'espoli dels materials nobles de l'edifici flavi, i la construcció d'habitatges amb materials aprofitats que no utilitzen morter en l'estructura dels seus murs. Tot apunta a pensar que l'espoli ve empès per una certa pressa en l'ocupació d'aquest solar, que es converteix en un barri densament poblat, als habitants del qual s'ha d'associar una sèrie d'abocadors de brossa.³⁸

Això vol dir que, fins a una època posterior a aquesta data, no podem pensar en la possibilitat d'un emplaçament de la catedral visigòtica a la part alta de la ciutat. Per tant, hem de concloure que existirien almenys dues localitzacions per a la seu catedral, una d'època paleocristiana i una altra d'època visigòtica. No obstant això, si se'm permet, em sembla que no deixa de ser un entestament historiogràfic voler ubicar el grup episcopal d'època visigòtica sota la catedral gòtica, que ocupa, pel que sembla, el solar de l'antic temple d'August.³⁹ Els indicis arqueològics són, ara como ara, molt fràgils. Si comparem el mateix fenomen amb el cas de Bàrcino, per exemple, ens adonarem que el grup episcopal no va originar-se al fòrum, sinó que es va construir sobre una antiga *domus* al costat de la muralla; el fòrum va continuar desenvolupant tasques administratives fins al segle VI (Gurt i Godoy 2000; Gurt i Sánchez Ramos 2011). Aquest també és el cas de molts altres exemples de grups episcopals occidentals, que no s'erigeixen en els fòrums de les ciutats romanes.⁴⁰

b) Segonament, la qüestió era trobar una alternativa a l'emplaçament del grup episcopal d'època paleocristiana, anterior a la remodelació de l'acròpolis en època visigòtica. Enlluernats per la riquesa arqueolò-

37. Aquesta hipòtesi ja va ser formulada per G. Morin (1913), i després desenvolupada per Serra i Vilaró (1943). Sembla que la crítica l'ha admès de manera tàcita.

38. Sobre aquest aspecte tan interessant, cf. Macias 2000; 2008; Macias *et al.* 2003; Macias *et al.* 2007; Macias *et al.* 2008a; 2008b; Macias *et al.* 2009; Macias *et al.* 2010; Bosch *et al.* 2005. Cf. els treballs de reflexió general Gurt 2000-2001; Gurt i Sánchez Ramos 2009; 2010; 2011. També Diarte 2009 i Ribera 2008.

39. Entestament que també ha secundat la investigació historiogràfica medieval, com ara a causa del «neovisigotisme» d'alguns monarques castellans –com Alfons VI– que també es va fer sentir en terres catalanes per la restauració de les seues visigòtiques en època de repoblació (Abadal 1969). Per a la qüestió de la restauració medieval de Tarragona, v. Pladevall 1991.

40. En aquest sentit, les consideracions de Cantino-Wataghin 1995, Gurt 2000-2001 i Guyon 2005.

gica del suburbi occidental, J. M. Macias, A. Muñoz, I. Teixell i J. Menchon, entre altres investigadors entre els quals m'incloc, proposàvem situar-lo en la zona martirial de sant Fructuós al suburbi del riu Francolí, per ser traslladat posteriorment, en el segle VI, a la part alta de la ciutat (Menchon *et al.* 1994, 225-243; Macias 2000; Bosch *et al.* 2005, 171; Macias *et al.* 2007, 15; Macias 2008, 299-300, on es mostra més caut; jo també vaig contribuir a defensar aquest primer episcopi al barri martirial: Godoy 2005, 66, la qual cosa ara ja no em convenç).

La investigació sobre l'evolució de la topografia cristiana de les ciutats cada dia es manifesta més unísona en la qüestió de situar l'origen dels grups episcopals intramurs de les ciutats (Cantino *et al.* 1996, 21; Guyon 2005, 17-18; Arbeiter 2010, 427-429), independentment de l'existència de suburbis on es desenvolupi el culte martirial, en el que seria un desdoblament dels nuclis de la cristianització, o, en paraules de G. Cantino, «ciutats policèntriques» (Cantino 1995, 254-255).

El problema segueix existint, ja que en la zona explorada arqueològicament intramurs de la ciutat de Tàrraco no ha estat detectada cap resta arqueològica que pugui identificar-se amb certesa amb el primitiu episcopi dels segles IV i V, del qual tenim notícia en les fonts escrites, com ara la correspondència de Consenci a sant Agustí.⁴¹ Encara hi ha un tema que cal tenir present en aquesta gran incògnita: la tradició de l'Església local a mantenir el mateix punt de l'enclavament dels grups episcopals.⁴² En el cas de Tàrraco, és obvi que no degué ser així, perquè seguien funcionant els edificis administratius de la part alta de la ciutat fins a la segona meitat del segle V, com ja hem explicat més amunt. Així doncs, si hem de situar l'episcopi intramurs, com sembla, lògicament no podem ubicar-lo a la terrassa superior del recinte de culte del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*. On devien tenir la seu els bisbes tarragonins, doncs, entre els segles III i VI?

c) En tercer lloc, pel que fa al grup episcopal tarragoní, voldria assenyalar encara una altra qüestió. La historiografia s'ha vist també molt influenciada pel fet del col·lapse que sembla posar fi al suburbi occidental, el qual perd la seva importància com a barri de culte martirial, amb el desmuntatge de la basílica septentrional –on?– i la remodelació del *martyrium* de sant Fructuós o basílica meridional, que es converteix en una necròpolis *contegulata* bastant empobrida. Precisament aquests descobriments relativament recents en l'arqueologia paleocristiana tarragonina del suburbi occidental no han fet més que sustentar, en certa manera, la hipòtesi del trasllat de les relíquies dels màrtirs i de la basílica a un altre indret de la ciutat, com ja havia proposat Serra i Vilaró; tanmateix, cal tenir present que la variable de la basílica septentrional aquests investigadors no la coneixien.⁴³

Què va passar en aquest interludi de temps en les darreries del segle V i principis del VI? Si acceptem que les relíquies anessin a parar a la basílica de l'amfiteatre –cosa que veig poc probable, com ja he manifestat–, i la basílica no es construís fins a la segona meitat del segle VI, ¿on estaven dipositades les relíquies de Fructuós i els seus dos diaques entre el 500 i el 550? ¿No és més versemblant pensar que fossin en un altre lloc però no a l'amfiteatre?⁴⁴

d) Arribats aquí –i com a quart punt de reflexió–, hauríem de concentrar l'atenció en l'episcopi d'època visigòtica, situat intramurs segons es dedueix de les rúbriques del *Liber Orationum de Festivitatibus* o Oracional de Verona. Sobre aquest text litúrgic hispànic i la topografia cristiana de Tàrraco, vam dedicar un extens estudi en col·laboració amb M. dels S. Gros, les conclusions del qual no repetirem aquí (Godoy i Gros 1994; *cf.* ara Gros 2010). L'Oracional –datable entre el 700-710 *ca.* (Mundó 1965)– esmenta la *Sancta Iherusalem* en al·lusió a l'església catedral, que nosaltres –seguint la literatura historiogràfica *ad rem*– proposàvem situar a la part alta de la ciutat, tot i que el

41. Amengual 1987. Consenci esmenta *Tatianus*, bisbe l'any 411, i el *secretarium* de la catedral. Sobre la lectura arqueològica d'aquest text, Amengual 1994.

42. Hem de pensar que aquesta mateixa tradició és el que va permetre la restauració de moltes seus i esglésies catedrals en època de repoblació a l'edat mitjana.

43. Serra i Vilaró 1936, 121-136, que sostenia l'existència d'una basílica dedicada als màrtirs en el fòrum local, perquè en època medieval hi havia una església de Sant Fructuós que volia fer recular fins al període visigòtic; aquesta estructura va resultar ser la basílica romana del fòrum colonial (Mar i Ruiz de Arbulo 1987); cal tenir en compte, tanmateix, que encara no s'havia descobert la basílica de l'amfiteatre. A partir d'aquesta descoberta, hi ha investigadors que consideren més probable el seu trasllat a la basílica de l'amfiteatre, com P. de Palol (1953; 1967, 59-62; 1991, 319), que segueixen Saxer 1994 i, darrerament, Muñoz 2010, o n'hi ha que es manifesten més d'acord amb un trasllat de les relíquies a la catedral intramurs (Macias 2008, 300). Jo crec més en la segona possibilitat, com ja he expressat en aquest mateix treball, *cf. supra* nota 34. V. Saxer interpreta, en aquest sentit, l'augment de relíquies dels màrtirs tarragonins pel territori peninsular en el segle VII –constatades per l'epigrafia– com un indicatiu del seu trasllat a la basílica de l'amfiteatre; a més, argumenta que el capítol de les actes on s'esmenta la reunió de les relíquies en una urna de marbre seria precisament una interpolació d'aquest moment (Saxer 1994, 454; Castillo Maldonado 1999, 346). Tanmateix, aquesta data del segle VII potser és una mica massa tardana per al que ara ens ocupa.

44. Sembla el més adient pensar que es trasllessin les relíquies, i potser aprofitessin els materials constructius de la basílica septentrional per erigir-ne una altra en un altre lloc, però no l'episcopi, el qual no hauria estat mai al suburbi de sant Fructuós. En definitiva, no podem situar-lo en la zona martirial extramurs sinó que l'hem de cercar dintre del recinte emmurallat, en un indret que tampoc pot ser el de l'acròpolis de la part alta, fins almenys al segle VI, per les raons abans adduïdes.

text litúrgic no precisa en les seves rúbriques cap pista concreta que ens ajudi a situar la seu catedral. El cert és que els especialistes, qui més qui menys, hem admès tàcitament i sense crítica l'emplaçament de la catedral visigòtica sobre el temple d'August, amb un criteri de continuïtat en l'espai religiós de la ciutat que el cristianisme –només a partir del segle VI– hauria suplantat.

Però, quins indicis arqueològics tenim realment de l'existència de l'episcopi d'època visigòtica a sota de la catedral gòtica actual? Ben escadussers i ambigus. Vejam.

Mn. Serra i Vilaró, que va ser el primer a defensar aquesta hipòtesi, va practicar unes excavacions al costat de Santa Tecla la Vella, en la qual va trobar dos capitells i dues bases de columna, que identificava com a restes de la primitiva catedral (Serra i Vilaró 1960, 93-97). Anys després, T. Hauschild va excavar al jardí de Santa Tecla i va identificar les restes molt fragmentàries d'un absis en forma de ferradura i dues tombes de lloses associades, semblants a les aparegudes a l'amfiteatre, que descriu com a pertanyents a la catedral visigòtica (Hauschild 1982-1983).⁴⁵ Una tercera pista és l'obtinguda en l'excavació a la seu del Col·legi d'Arquitectes, que va posar al descobert un conjunt d'aules i cisternes que els seus excavadors van posar en relació amb l'episcopi (Aquilué 1993; 1996-1997). Per la seva banda, J.-V. Arbeloa esgrimia un argument per ubicar la catedral visigòtica a sota de la catedral actual: es tracta de la posició d'aquesta, centrada envers les estructures del recinte sagrat romà, la qual cosa demostraria que hi hauria hagut una continuïtat en el lloc de culte a l'acròpolis de la ciutat (Arbeloa 1986-1987; 1989).⁴⁶

Actualment, i des de fa més de deu anys, s'estan duent a terme unes excavacions en l'interior de la catedral tarragonina amb motiu d'una restauració integral de la seu (Pla Director de la Catedral de Tarragona). La intervenció arqueològica pretén delimitar amb prospeccions geofísiques l'abast del podi del temple d'August, sobre el qual es pensava que s'assentava la seu visigòtica. De moment els resultats no ofereixen cap indicatiu de la catedral de l'antiguitat tardana en l'interior de la seu gòtica. En canvi, una intervenció efectuada al claustre de la catedral actual, a l'altre cantó

de la plaça de representació del Concili Provincial, ha revelat una cisterna feta amb carreus aprofitats, sense morter i coberta amb una volta de *signinum*. Els excavadors paral·lelitzaven aquest dipòsit amb les estructures trobades a la seu del Col·legi d'Arquitectes d'unes aules i una altra cisterna,⁴⁷ fetes amb la mateixa tècnica constructiva de materials espoliats, i que posen en relació –com havia suggerit Aquilué– amb l'episcopi de la Terracona visigòtica, tot i que sembla que ara mostren certes reserves (Macias *et al.* 2003, 167-175, els quals donen per descomptat que la seu visigòtica es troba a la part alta, *ibid.* 168).⁴⁸

Encara que aquestes estructures es poden datar amb bastanta precisió ceramològica en la primera meitat del segle VI, faria falta potser trobar proves més contundents, com ara les restes del mateix edifici de culte, amb mobiliari litúrgic que permetés assegurar-nos la funció d'aquestes construccions, alguna troballa epigràfica, etc. Ara com ara, em sembla que les proves sobre la ubicació de l'episcopi visigòtic a sota de la catedral actual no són concloents.⁴⁹ És obvi que haurem d'esperar noves troballes arqueològiques que aportin més elements per a la construcció històrica de la seu visigòtica de Tarragona.

e) No voldria acabar sense fer un darrer plantejament sobre la catedral, que potser no ha figurat mai entre les equacions de la formulació del seu probable emplaçament. Hi ha la possibilitat que el grup episcopal es trobés efectivament intramurs, però no a sota de la catedral actual sinó en un altre indret –com en el cas de Bàrcino, ja comentat– i que s'hagués mantingut durant l'època paleocristiana i visigòtica, conservant la tradició del seu enclavament fins a l'arribada dels sarraïns i el saqueig de la ciutat l'any 724. Si es pogués confirmar mai aquesta proposta, la qüestió del trasllat de les relíquies dels màrtirs des del suburbi fins a la catedral se simplificaria enormement –moltes de les lectures expressades més amunt quedarien invalidades– perquè tindríem identificada la *Sancta Iherusalem* esmentada en l'Oracional de Verona.

Les investigacions arqueològiques encara ens poden reportar moltes sorpreses. Pensem, si més no, que les dades que tenim a partir del *Liber Orationum de Festivitatibus* ens parlen de l'església de Sant Pere i la

45. Una de les tombes tenia com a aixovar un gerro litúrgic de bronze, datable segons Palol a les darreries del segle VII (Palol 1994), que s'atorgava als diaques en la seva ordenació. Això convertia aquest enterrament en eclesial i la seva existència delatava la presència d'un centre de culte pels voltants de Santa Tecla la Vella, qüestió que ja vam defensar, juntament amb Mn. Gros (Godoy i Gros 1994, 251-252).

46. Godoy i Gros 1994, 252. Cf. un recull historiogràfic complet sobre aquesta proposta d'ubicació a Macias *et al.* 2007, 10-13.

47. És molt suggerent l'explicació que proposa d'entendre aquests dipòsits d'aigua de pluja com la resposta a l'escassetat d'aigua de la ciutat visigòtica, un cop la xarxa de subministrament altimperial havia deixat de funcionar. En aquest mateix sentit, tampoc funcionava –a jutjar per la quantitat d'abocadors trobats a la zona– la xarxa de clavegueram de recollida de residus (Bosch *et al.* 2005, 170). Curiosament, aquests dipòsits s'adossen al mur del tèmenos del temple per la part exterior. ¿Poden relacionar-se realment amb l'episcopi? ¿Serien de titularitat pública o privada, aquestes obres hidràuliques?

48. Es pot seguir l'evolució d'aquestes intervencions arqueològiques a Macias *et al.* 2003; Bosch *et al.* 2005; Macias *et al.* 2007; 2008b; 2009; 2010; Macias 2008.

49. És la mateixa opinió que ja havíem manifestat a Godoy i Gros 1994, 252, tot i que ara em sembla que encara hem de ser més prudents.

que vam proposar d'identificar amb la de Sant Hipòlit (Godoy i Gros 1994). En aquell moment ens decantàrem per ubicar l'església de Sant Pere en una de les voltes de la capçalera oriental del circ, que hauria estat desafectada des del segle VI; la proximitat de la troballa de tombes en la zona de la Torre de Pilat documentades per Balil (Balil 1969) ens va fer proposar el seu emplaçament a prop de la plaça del Rei. Posteriorment, J. M. Macias, J. Menchon i A. Muñoz, revisant novament la documentació medieval, adduïda inicialment per Serra i Vilaró, i les seves confrontacions limítrofes i estudiada també per nosaltres, van proposar la identificació de l'església de Sant Pere esmentada en l'Oracional entorn del carrer de l'Arc de Sant Bernat i la plaça del Rei; justament en aquesta zona les excavacions efectuades en la plaça dels Àngels i la plaça del Rovellat van posar al descobert una sèrie d'elements escultòrics visigots de marcat sentit litúrgic, com ara plaques de cancell i creus calades, la qual cosa aquests autors aprofiten per relacionar amb l'església de Sant Pere (Macias *et al.* 1996-1997, 944-946). En aquests moments em sembla que aquesta interpretació de les restes de la plaça del Rovellat i la dels Àngels cal tenir-la molt seriosament en compte, per la naturalesa d'elements litúrgics de la troballa. Si aquest edifici de culte, que sense cap mena de dubte degué existir en aquest indret, ha de ser identificat amb Sant Pere, Sant Hipòlit o amb la mateixa catedral, és una qüestió encara plena d'interrogants.

10.5. Tipus icnogràfics de les esglésies de Tàrraco: tradició, innovació i perdurabilitat

Si recapitem, a tall de conclusió, els models arquitectònics i d'ordenació de l'espai litúrgic de les esglésies tarragonines i intentem fer una mena d'eix cronològic per tal de veure la seva evolució temporal, ens adonem que no hi ha prou elements significatius per traçar una normativa icnogràfica que s'apliqués a la província Tarraconense.

L'edifici de culte més antic que coneixem és el *martyrium* de Fructuós, Auguri i Eulogi en la necròpolis del riu Francolí, segurament ja dempeus a la segona meitat del segle IV, que constituïria, fins a finals de la centúria següent, el centre de pelegrinatge del culte martirial que donaria identitat cristiana a la ciutat de Tàrraco. Gairebé contemporàniament –amb una tren-

tena d'anys de diferència– va erigir-se la basílica septentrional del suburbi occidental, en una clara relació amb la proximitat de la tomba dels màrtirs, però amb una funcionalitat encara debatuda i poc clara.⁵⁰

La basílica meridional seria l'escenari que combinaria la litúrgia eucarística i el culte martirial, però al mateix temps va aplegar una gran quantitat d'enterraments –amb un curiós fenomen de superposició que no es detecta en la veïna basílica septentrional–, entre ells alguns de ben distingits. L'anàlisi epigràfica revela l'enterrament de nobles, com un senador –el *vir honoratus Avellinus* (RIT 946)–, un alt càrrec de la cort imperial sepultat en el famós sarcòfag de *Leocadius* –decorat amb escenes de la *traditio legis* a Moisès i del sacrifici d'Isaac– i que era *primecerius domesticorum* (RIT 971), o el mateix *Optimus*, sobre la tomba del qual s'ha conservat l'únic *carmen* sobre lauda de mosaic conegut a la península Ibèrica (RIT 937). Precisament per la indumentària litúrgica d'aquest darrer personatge, podem deduir que es tractava d'un membre de l'Església, el qual ja G. Alföldy va suggerir que podria tractar-se d'un bisbe (Alföldy 1991, 88) i, posteriorment, Gómez Pallarès restitueix la inscripció amb un *antistes* que hauria estat enterrat *in sede sanctorum*, és a dir, a la basílica martirial (Gómez Pallarès i Mayer 1996; Gómez Pallarès 2000; 2002, 109).⁵¹ Si admetéssim com a certa la proposta d'Alföldy d'identificar *Optimus* amb un bisbe, podríem pensar en la basílica *martyrium* del Francolí com un panteó episcopal, com també trobem a Mèrida en la basílica extramurs de Santa Eulàlia, segons ens indica el text de les *Vitas Sanctorum Patrum Emeretensium*. Tanmateix, la presència d'altres prohoms i enterraments d'ambdós sexes suposa una objecció important a aquesta interpretació.

D'aquestes dues basíliques del suburbi occidental, el que més crida l'atenció és l'estructura del contraabsis o contracor als peus d'ambdues esglésies, que ja hem comentat. Potser el més determinant en els esquemes d'organització de l'espai litúrgic dins de les basíliques és la seva posició contraposada a l'altar, sobre l'eix longitudinal de l'edifici. L'interès que plantegen aquests dos edificis de culte és que es fan de mal comparar amb els contraabsis hispànics i africans, com ja hem explicat, i sobretot la seva cronologia més antiga del segle V enfront de la gran majoria, que es daten en el segle VI, llevat del cas de Torre de Palma, també comentat. Malgrat aquestes objeccions, al meu entendre reflecteixen el mateix concepte d'espai litúrgic situat als peus

50. La basílica té una funció indiscutiblement funerària, per la quantitat de tombes que s'hi ha trobat. S'ha plantejat la possibilitat que fos un monestir (López Vilar 2006; Gorostidi 2011), la qual cosa planteja alguns problemes per la presència de difunts d'ambdós sexes i d'infants. En qualsevol cas, la inscripció de *Thecla* ens mostra la relació amb Orient, i en concret Egipte: seria una dona consagrada que, tot fent el pelegrinatge a Tarragona, hauria trobat la mort; recordem que la *peregrinatio* era una fórmula de pietat molt estesa entre la noblesa romana convertida al cristianisme, com la documentada entre les matrones seguidores de sant Jeroni, com Melània, o la mateixa Egèria. Pensem que a la mateixa basílica va aparèixer un altre fragment d'epígraf, el de *Lupulus*, en el qual s'ha pogut restituir *peregrinus*, potser fent també al·lusió a aquest fenomen.

51. Sobre aquest particular, cf. l'estudi de Duval 1993 i Gorostidi 2011, 536.

del temple, potser no amb una funció genuïnament de culte martirial, com penso que podia ser en uns altres casos de contraabsis i contracors peninsulars, però sí amb una certa veneració de la tomba del personatge o personatges que s'hi enterren. Aquesta interpretació donaria sentit al «contraabsis» de la basílica septentrional, associat a un atri que reuneix una sèrie de tombes que en depenen, i que permetria, així, el pelegrinatge per venerar aquesta o aquestes tombes, sens dubte membres molt considerats per la comunitat (bisbes?, abats?, benefactors?).

Aquest esquema de contraposició a l'altar és el que seguim defensant per a la basílica de l'arena de l'amfiteatre, per a la qual no trobem una explicació més convincent que la d'enquibir la fossa transversal als peus del temple com a espai de commemoració martirial.⁵² La proposta de datació de la segona meitat de segle VI per a aquesta basílica ens porta a més d'un centenar d'anys amb posterioritat als edificis de culte del suburbi occidental. Si admetéssim que formen part d'un mateix concepte d'espai litúrgic contraposat a l'altar tant les basíliques del Francolí com la de l'amfiteatre, podríem defensar una projecció uniforme en les esglésies conegudes ara per ara a la capital de la Tarraconense. I és més, si acceptem aquesta proposta, ens trobem que el model icnogràfic existia ja en època paleocristiana, però s'empra també en època visigòtica.

L'esquema d'organització dels espais litúrgics de l'altar, el contracor i, en alguns casos, el baptisteri sobre l'eix est-oest de la basílica els vam identificar com a característics de les esglésies hispàniques. Tàrraco hi tindria la seva part de responsabilitat, com a capital provincial i metropolitana, en la difusió d'aquests models icnogràfics, no només per la seva diòcesi, sinó també per la resta de les províncies hispàniques. El radi d'acció d'aquest model icnogràfic el trobem significativament a la Tarraconense (Vil·la Fortunatus a Fraga, El Bover a Seròs, Santa Margarida de Martorell), però també a les illes Balears (Son Peretó, Sa Carrotxa). En trobem també algun cas a la Bètica (Gerena), i a la Cartaginesa amb el Tolmo de Minateda, la datació del qual la posen els seus excavadors a finals del segle VI o ja en el segle VII (Gutiérrez Lloret i Gamó 2000; Abad *et al.* 2008, 329-330) i que demostra la construcció d'esquemes de tradició paleocristiana vigents en plena època visigòtica, com molt bé assenyalen els autors de l'estudi. De fet, aquesta mateixa perdurabilitat en època visigòtica de les esglésies construïdes amb aquests projectes arquitectònics la trobem també al poblat i l'església d'El Bover (Seròs, Segrià), destruït per un violent incendi entorn del regnat d'Àkhila cap al 713, no sabem si com a conseqüència de l'enfronta-

ment de les dues faccions de Roderic i aquest monarca, o bé per la imminència de l'ocupació sarraïna (Palol 1986; 1989; 1991).

Però potser la prova més clara del fet que aquests models icnogràfics de les esglésies van perdurar fins a finals de la monarquia visigoda és la seva presència en els grups episcopals de la mateixa província eclesiàstica, coneguts arqueològicament. De Bàrcino, per exemple, coneixem l'evolució del seu grup episcopal amb diferents remodelacions i ampliacions dels segles VI i VII, però el que sembla l'església mare, a sota de l'actual catedral, presenta el baptisteri als seus peus (Godoy 1998; Beltrán de Heredia 2001; 2008; 2009a; 2009b; 2010; Bonnet i Beltrán de Heredia 2000; 2004; 2007). Quelcom semblant podem inferir de les excavacions del grup episcopal de Terrassa, amb la construcció d'un baptisteri als peus de la basílica de Santa Maria en el període que els excavadors anomenen *fase episcopal 1*, la qual daten entre 450/460 i principis del segle VI (García *et al.* 2009, 106-120). Totes dues seus episcopals mantenen un equilibri entre tradició i innovació, conservant els models paleocristians i ampliant els episcopis amb la construcció de nous edificis d'esquemes icnogràfics distints, amb la incorporació d'elements forans, com les plantes en creu, que trobem als grups episcopals de Barcelona, Terrassa i València, però això ja depassa els límits d'aquest treball. En fi, els interrogants són molts i hi ha moltes qüestions interessantíssimes encara per resoldre en l'arquitectura cristiana hispànica.

Novembre 2011

Bibliografia

- ABAD CASAL, L. [*et al.*] 2008 «Una ciudad en el camino: pasado y futuro de El Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete)», *Zona Arqueológica 9 (Recópolis y la ciudad en época visigoda)*, Alcalá de Henares, Museo Arqueológico Regional, 323-336.
- ABADAL, R. d' 1969: *Dels visigots als catalans*, Edicions 62, Barcelona.
- ALFÖLDY, G. 1991: *Tàrraco*, Forum 8, Tarragona.
- AMENGUAL, J. (ed.) 1987: *Consenci, correspondència amb sant Agustí*, Sèrie Escriptors Cristians 244, Fundació Bernat Metge, Barcelona.
- 1994: «Vestigis d'edifici a les cartes de Consenci i Sever», a: *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Maó 1988), Barcelona, 489-499.
- AMO, M. D. del 1979-1981-1989: *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*, IET Ramon Berenguer IV, Tarragona (3 vol.).

52. Les crítiques formulades per A. Muñoz, ja analitzades, deixen molts interrogants oberts sobre l'existència de la cripta, però no crec que siguin definitives contra l'existència d'un contracor.

- AQUILUÉ, X. 1993: *La seu del Col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona.
- 1996-1997: «Referent a les estructures de l'antiguitat tardana de la plaça de Rovellat (Tarragona)», *Annals xxxvii, Hispània i Roma: Hispània d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. P. de Palol* (Girona 1995), Girona, 1169-1185.
- ARBEITER, A. 2003: «Los edificios de culto cristiano: escenarios de la liturgia», a: MATEOS, P.; CABALLERO, L. (ed.). *Repertorio de arquitectura cristiana en Extremadura: época tardoantigua y altomedieval*, Anejos de Archivo Español de Arqueología xxix, Mérida, 177-230.
- 2010: «¿Primitivas sedes episcopales hispánicas en los suburbia? La problemática cara a las usanzas del ámbito mediterráneo occidental», a: VAQUERIZO, D. *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos, función*, Monografías de Arqueología Cordobesa 18, Córdoba, 413-434.
- ARBELOA, J.-V. M. 1986-1987: «Per una interpretació del *Codex Veronensis* i les eglésies visigòtiques de Tarraco», *Butlletí Arqueològic de Tarragona* 8-9 (1986-1987), Tarragona, 125-134.
- 1989: «Consideracions sobre la catedral visigòtica de Tarragona», *Setmana Santa*, Gremi de Pagesos de Sant Isidre, Tarragona.
- BALIL, A. 1969: *Excavaciones en la «Torre de Pilatos» (Tarragona). Campañas de excavaciones de 1962*, EAE 65, Madrid.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. (dir.) 2001: *De Barcino a Barcinona (segles I-VII). Les restes arqueològiques de la Plaça del Rei de Barcelona*, Institut de Cultura de Barcelona - Museu d'Història de la Ciutat, Barcelona.
- 2008: «Barcino durante la Antigüedad tardía», *Zona Arqueológica* 9, 275-291.
- 2009a: «Barcino durant l'Antiguitat tardana. La topografia cristiana de Barcino: necròpolis tardoantigues», *Quarhis: Quaderns d'arqueologia i història de la ciutat de Barcelona* 5, Barcelona, 219-221.
- 2009b: «Arquitectura y sistemas de construcción en Barcino durante la Antigüedad tardía. Materiales, técnicas y morteros: un fósil director del yacimiento de la Plaza del Rey», *Quarhis: Quaderns d'arqueologia i història de la ciutat de Barcelona* 5, Barcelona, 142-169.
- 2010: «Barcino. De colonia augustea a sede regia en época visigoda. Las transformaciones urbanas a la luz de las nuevas aportaciones de la arqueología», a: *Arqueología, patrimonio y desarrollo urbano: problemática y soluciones*, *Actas del Seminario de Girona, 3 de julio de 2009*, Girona, 31-50.
- BONNET, Ch.; BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2000: «El primer grupo episcopal de Barcelona», a: RIPOLL, G.; GURT, J. M. (ed.). *Sedes Regiae (ann. 400-800)*, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona, 467-490.
- 2004: «Nouveau regard sur le groupe épiscopal de Barcelona», *Rivista di Archeologia Cristiana* 80, Roma, 137-156.
- 2007: «Nouvelles données sur le baptistère de Barcelone», *Convegno Internazionale: Tempi e dinamiche della cristianizzazione tra Liguria di Ponente e Provenza*, Albenga (setembre 2006), 723-772.
- BOSCH, F. [et al.] 2005: «La transformació urbanística de l'acròpolis de Tarraco: avanç de les excavacions del Pla Director de la Catedral de Tarragona (2000-2002)», a: *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispania: Cristianització i topografia* (València 2003), Barcelona, 167-174.
- BRYANT, W.-J. (ed.) 1972: *Cartas sobre el Anfiteatro tarraconense*, Springfield.
- CANTINO WATAGHIN, G. 1995: «Contributo allo studio della città tardoantica», a: *IV Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica* (Lisboa 1992), Barcelona, 235-261.
- CANTINO, G.; GURT, J. M.; GUYON, J. 1996: «Topografia della ciuitas christiana tra IV e VI secolo», a: *Early medieval towns in the Western Mediterranean* (Ravello, 22-24 September 1994), *Documenti di Archeologia* 10, Màntua, 17-41.
- CASTILLO MALDONADO, P. 1999: *Los mártires hispanorromanos y su culto en la Hispania de la Antigüedad Tardía*, Biblioteca de Estudios Clásicos 11, Editorial Universidad de Granada, Granada.
- CIURANA, J.; MACIAS, J. M. 2010: «La ciudad extensa: usos y paisajes suburbanos de Tarraco», a: VAQUERIZO, D. *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos, función*, Monografías de Arqueología Cordobesa 18, Córdoba, 309-334.
- 2011: «Contextualització dels jaciments estudiats», a: GINÉ, J. *El món funerari de Tàrraco: realitat arqueològica, antropològica i paleopatològica*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia 7, Fundació Privada Liber, Tarragona, 13-27.
- CLAVERÍA, M. 1997-1998: «La reutilización de sarcófagos romanos en Cataluña», *Anales de Prehistoria y Arqueología* 13-14, 241-243.
- 2001: *Los sarcófagos romanos de Cataluña*, *Corpus Signorum Imperii Romani*, vol. I, fasc. 1, Múrcia.
- DIARTE BLASCO, P. 2009: «La evolución de las ciudades romanas en Hispania entre los siglos IV y VI d.C. Los espacios públicos como factor de transformación», *Mainake* 31, Málaga, 71-84.
- DUVAL, N. 2000a: «Architecture et liturgie: les rapports de l'Afrique et de l'Hispanie à l'époque byzantine», a: *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Cartagena 1998), Barcelona, 13-28.
- 2000b: «Les relations entre l'Afrique et l'Espagne dans le domaine liturgique: existe-t-il une explication commune pour les contre-absides et les contre-

- chœurs?»*, *Rivista di Archeologia Cristiana* 76, Roma - Ciutat del Vaticà, 429-476.
- DUVAL, Y. 1993: «Project d'enquête sur l'épigraphie martyriale en Espagne romaine, visigotique (et Byzantine)», *AnTard* 1, Tunholt, 173-206.
- FÉVRIER, P.-A. 1986: «Baptistères, martyrs et reliques», *Rivista di Archeologia Cristiana* 62, Roma - Ciutat del Vaticà, 109-138.
- FRANCHI DEI CAVALIERI, P. 1959: «Las Actas de San Fructuoso de Tarragona», *Boletín Arqueológico*, èp. IV, 65-68, Tarragona, 3-70.
- GARCÍA, G.; MORO, A.; TUSET, F. 2009: *La seu episcopal d'Ègara. Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*, Documenta 8, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- GAVALDÀ, J. M. (ed.) 2009: *Les Actes del martiri de Sant Fructuós, bisbe de Tarragona, i dels seus diques sant Auguri i sant Eulogi. Context històric, teologia i espiritualitat*, INSAF - Arquebisbat de Tarragona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- GAVALDÀ, J. M.; MUÑOZ, A.; PUIG, A. (ed.) 2010: *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia 6, Fundació Privada Liber - INSAF, Tarragona.
- GODOY, C. 1994: «La memoria de Fructuoso, Augurio y Eulogio en la arena del Anfiteatro de Tarragona», *Butlletí Arqueològic* 16, èp. v, Tarragona, 181-210.
- 1995: *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Port de Tarragona - Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.
- 1998: «Algunos aspectos del culto de los santos durante la antigüedad tardía en Hispania», *Pyrenae* 29, Barcelona, 161-170.
- 2000: «Calagurris, centro de culto martirial de los santos Emeterio y Celedonio. Observaciones sobre la restitución arquitectónica de la *memoria martyrum* a partir de Prudencio», *Kalakorikos* 5, Calahorra, 87-102.
- 2001: «Sobre arqueología y liturgia en las iglesias hispanas. Breve respuesta a la recensión de N. Duval en *Rivista di Archeologia Cristiana*, 76, 2000, 429-476», *Rivista di Archeologia Cristiana* 77, Roma - Ciutat del Vaticà, 469-480.
- 2004: «A los pies del templo. Espacios litúrgicos en contraposición al altar: una revisión», a: GONZÁLEZ BLANCO, A.; BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J. M. (coord.). *Sacralidad y Arqueología. Homenaje al profesor Thilo Ulbert al cumplir 65 años*, Antigüedad y Cristianismo 21, Murcia, 473-489.
- 2005: «Les ciutats d'Hispania sota la protecció dels sants màrtirs. Transformacions del concepte d'*espai religiós* entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana», a: *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispania: Cristianització i topografia* (València 2003), Barcelona, 63-72.
- 2008: «De Tarragona Paleocristiana. [Recensió: J. López Vilar, *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, Tarragona 2006, 2 vol.]», *Arxiu de Textos Catalans Antics* 27, Barcelona, 519-531.
- GODOY, C.; GROS, M. dels S. 1994: «L'Oracional Hispànic de Verona i la Topografia Cristiana de Tàrraco a l'Antiguitat Tardana: Possibilitats i límits», *Pyrenae* 2, Barcelona, 245-258.
- GODOY, C.; GURT, J. M. 1998: «Un itinerario de peregrinaje para el culto martirial y veneración del agua bautismal en el complejo episcopal de Barcino», *Madrid Mitteilungen* 39, Madrid, 323-335.
- GÓMEZ PALLARÈS, J. 2000: «Epigrafía cristiana sobre mosaico de Hispania: Tipología de una tradición», *Analecta Malacitana Electrónica* 6, Màlaga, <<http://www.anmal.uma.es/numero6/Pallares.htm>> [Consulta: 12 novembre 2011].
- 2002: *Poesia epigràfica llatina als Països Catalans*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona.
- GÓMEZ PALLARÈS, J.; MAYER, M. 1996: «Aproximación a un inventario de los mosaicos funerarios de época paleocristiana de Hispania», *Cahiers des Études Anaennes*, 31, 49-96.
- GOROSTIDI, D. 2011: «El paisaje epigráfico tarraconense en época tardoantigua: las inscripciones paleocristianas», a: ANDREU, J.; ESPINOSA, D.; PASTOR, S. (coord.). *Mors omnibus instat. Aspectos arqueológicos, epigráficos y rituales de la muerte en el Occidente romano*, Linceus, Madrid, 529-548.
- GROS, M. dels S. 2010: «Sant Fructuós en l'Oracional festiu hispànic de Verona», a: GAVALDÀ, J. M.; MUÑOZ, A.; PUIG, A. (ed.) 2010. *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia 6, Fundació Privada Liber - INSAF, Tarragona, 519-527.
- GURT, J. M. 2000-2001: «Transformaciones en el tejido de las ciudades hispanas durante la Antigüedad tardía», *Zephyrus* 53-54, Salamanca, 443-471.
- GURT, J. M.; BUXEDA, J. 1996: «Metrologia, composició modular i proporcions de les basíliques cristianes de Llevant peninsular i de les Balears», a: *Spainia. Estudis d'Antiguitat Tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 137-156.
- GURT, J. M.; GODOY, C. 2000: «Barcino, de sede imperial a *urbs regia* en época visigoda», a: RIPOLL, G.; GURT, J. M. (ed.). *Sedes Regiae (ann. 400-800)*, Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona, 425-466.
- GURT, J. M.; SÁNCHEZ RAMOS, I. 2009: «La ciudad cristiana en el Mediterráneo occidental. La com-

- prensión del mundo urbano tardío desde una perspectiva material», *Mainake* 31, Màlaga, 131-147.
- 2010: «Espacios funerarios y espacios sacros en la ciudad tardoantigua. La situación en Hispania», a: *Espacios urbanos en el Occidente mediterráneo (s. VI-VIII). Actas del Congreso Internacional* (Toledo 30.9.2009), <<http://www.toletumvisigodo.eu>> [Consulta: 17 novembre 2011].
- 2011: «Episcopal groups in Hispania», *Oxford Journal of Archaeology* 30/3, Oxford, 273-298.
- GUTIÉRREZ LLORET, S.; GAMO PARRAS, B. 2000: «La basílica y el baptisterio del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete)», *Archivo Español de Arqueología* 73, 193-221.
- GUYON, J. 2005: «Au-delà des Espagnes: Un aperçu sur les groupes épiscopaux en Occident», a: *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispania: Cristianització i topografia* (València 2003), Barcelona, 15-35.
- HAUSCHILD, T. 1982-1983: «La muralla y el recinto superior romano de Tarragona», *Boletín Arqueológico de Tarragona* 4-5, Tarragona, 101-139.
- HUFFSTOT, J. F. 1998: «Votive (?) use of coins in fourth-century Lusitania: the builder's deposit in the Torre de Palma basilica», *Revista Portuguesa de Arqueologia* 1, vol. 1, Instituto Português de Arqueologia, 221-226.
- ICERV = VIVES, J. 1969: *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, Monumenta Hispaniae Sacra, Serie Patristica 2, Biblioteca Histórica Balmes-CSIC, Barcelona.
- LÓPEZ VILAR, J. 1997: «Un nuevo conjunto paleocristiano en las afueras de Tarraco», *Revista de Arqueología* 197, Madrid, 58-64.
- 2006: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, Documenta 4, 2 vol., ICAC, Tarragona.
- 2010: «El santuari paleocristià dels sants màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi en el suburbi de Tàrraco», a: GAVALDÀ, J. M.; MUÑOZ, A.; PUIG, A. (ed.). *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia 6, Fundació Privada Liber - INSAF, Tarragona, 351-379.
- MACIAS, J. M. 1999: *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica. Segles V-VII*, Tullis. Monografies Tàrraconenses 1, Tarragona.
- 2000: «Tarraco en la Antigüedad Tardía: un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica», a: RIBERA, A. (ed.). *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos 2, València, 259-271.
- 2008: «“Tarracona” visigoda. ¿Una ciudad en declive?», *Zona Arqueológica* 9 (*Recópolis y la ciudad en la época visigoda*), Madrid, 292-301.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A. 1996-1997: «De topografía urbana cristiana, a propòsit de dos documents medievals», *Annals XXXVII, Hispània i Roma: Hispània d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. P. de Palol* (Girona 1995), Girona, 939-951.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. 2003: «Excavaciones Arqueológicas en la catedral de Tarragona (2000-2002)», *Arqueología de la Arquitectura* 2, Universidad del País Vasco - CSIC, 167-175.
- 2008a: «Contextos cerámicos derivados de la transformación cristiana de la acrópolis de Tarragona (s. v/vi dC)», a: *Actes du Congrès de l'SFECAG (L'Escala-Empúries 1-4 mai 2008)*, Marsella, 287-293.
- 2008b: «Arqueología de la catedral de Tarragona», *Ars Sacra* 44, Madrid, 42-48.
- 2009: «L'evolució històrica de l'espai de la catedral de Tarragona. De campament romà a seu catedralícia», *Tag* 53, Tarragona, 22-25.
- MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. 2010: «La intervenció arqueològica a la nau central de la catedral de Tarragona», *Tag* 59, Tarragona, 18-20.
- MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I.; MENCHON, J. 2007: «Excavaciones en la catedral de Tarragona y su entorno. Avances y retrocesos en la investigación sobre el culto imperial», a: NOGALES, T.; GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, J. (coord.). *Culto imperial: política y poder. (Actas del Congreso Internacional Culto Imperial: Política y Poder, Mérida, Museo Nacional de Arte Romano, 18-20 mayo 2006)*, L'Erma di Bretschneider, Roma, 763-787.
- MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 2003: «Topografía y evolución urbana», a: DUPRÉ RAVENTÓS, X. (ed.). *Tarragona. Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, Las capitales provinciales de Hispania 3, L'Erma di Bretschneider, Roma, 27-39.
- MALONEY, S. J. 1989: *Excavations at the Early Christian Church of Torre de Palma, 1983-1986*, Louisville.
- MALONEY, S. J.; HALE, J. R. 1996: «The villa of Torre de Palma (Alto Aletmejo)», *Journal of Roman Archaeology* 9, Portsmouth, Rhode Island, 275-294.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J. 1987: «La basílica de la colonia Tarraco. Una nueva interpretación del llamado Foro Bajo de Tarragona», a: *Los foros romanos de las provincias occidentales*, Ministerio de Cultura, Madrid, 31-44.
- MATEOS, P. 2005: «Los orígenes de la cristianización urbana en Hispania», a: *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispania: Cristianització i topografia* (València 2003), Barcelona, 49-62.
- MENCHON, J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A. 1994: «Aproximació al procés transformador de la ciutat de Tàrraco. Del baix imperi a l'edat mitjana», *Pyrenae* 25, Barcelona, 225-243.

- MIRÓ I VINAIXA, M. 1996-1997: «Epigrafia mètrica de transmissió exclusivament manuscrita: a propòsit de les inscripcions cristianes de Tarragona conservades a l'Anthologia Hispana», *Annals XXXVII, Hispània i Roma: Hispània d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. P. de Palol* (Girona 1995), Girona, 953-971.
- MORIN, G. 1913: «De quelques publications liturgiques récentes», *Revue Bénédictine* 30, Abadia de Maredsous, 112-123.
- MUNDÓ, M. 1965: «La datación de los códices litúrgicos visigótico-toledanos», *Hispania Sacra* 18, Madrid, 1-25.
- MUÑOZ, A. 2001: *El cristianisme a l'antiga Tarragona. Dels orígens a la incursió islàmica*, Institut Superior de Ciències Religioses Sant Fructuós, Tarragona.
- 2010: «La memòria de Sant Fructuós en la basílica de l'amfiteatre de Tàrraco», a: GAVALDÀ, J. M.; MUÑOZ, A.; PUIG, A. (ed.) 2010. *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII). Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia 6, Fundació Privada Liber - INSAF, Tarragona, 381-396.
- MUÑOZ, A.; MONCUNILL, Ll. M. 2009: «El context històric de la *Passio Fructuosi*», a: GAVALDÀ, J. M. (ed.). *Les Actes del martiri de Sant Fructuós, bisbe de Tarragona, i dels seus diaques sant Auguri i sant Eulogi. Context històric, teologia i espiritualitat*, INSAF - Arquebisbat de Tarragona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 17-37.
- NIQUET, H. 2007: «Christians at late Roman Tarraco: a reappraisal of the evidence», a: MAYER, M.; BARATTA, G.; GUZMÁN, A. (ed.). *XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae: Provinciae Imperii Romani inscriptionibus descriptae: Barcelona, 3-8 Septembris 2002*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1021-1027.
- PALOL, P. de 1953: *Tarraco hispanovisigoda*, Real Sociedad Arqueológica Tarraconense, Tarragona.
- 1967: *Arqueología cristiana de la España romana (siglos IV-VII)*, Madrid-Valladolid.
- 1986: «Las excavaciones del conjunto de “El Bovalar” (Segrià, Lérida) y el reino de Akhila», *Antigüedad y Cristianismo* 3 (*Los Visigodos. Historia y civilización*), Murcia, 513-525.
- 1989: *El jaciment d'època visigòtica de Bovalar*, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- 1991: «Arte y arqueología», a: JOVER ZAMORA, J. M. (dir.). *Historia de España Menéndez Pidal*, t. III, Ed. Espasa-Calpe, Madrid, 271-428.
- 1994: «L'arqueologia cristiana hispànica després de 1982», a: *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Maó, 1988)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 3-40.
- PASCUAL, G.; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M. 2003: «La catedral de Valentia (Hispania) en época visigoda», *Hortus Artium Medievalium* 9, Zagreb-Motovu, 127-142.
- PAT = MACIAS, J. M. [et al.] 2007: *Planimetria arqueològica de Tarraco*, Atles d'Arqueologia Urbana de Catalunya 2, Treballs d'Arqueologia Urbana 1, Documenta 5, Tarragona.
- PICARD, J. Ch. 1989: «L'atrium dans les églises paléochrétiennes d'Occident», a: *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne (Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste 1986)*, École Française de Rome - PIAC, Roma - Ciutat del Vaticà, 505-553.
- PLADEVALL, A. 1991: *La metròpoli de Tarragona. Novecents anys de la seva restauració medieval*, lliçó inaugural del curs acadèmic 1991-92, Facultat de Teologia de Catalunya, Barcelona.
- RIBERA, A. 2005: «Origen i desenvolupament del nucli episcopal de València», a: *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispania: Cristianització i topografia* (València 2003), Barcelona, 207-243.
- 2008: «El paisaje urbano de la Tarraconense y la Carthaginense litoral durante el siglo VI», *Zona Arqueológica* 11 (*El tiempo de los «Bárbaros». Pervivencia y transformación en Galia e Hispania [ss. V-VI d.C.]*), Madrid, 380-390.
- RIPOLL, G.; GURT, J. M. (ed.) 2000: *Sedes Regiae (ann. 400-800)*, Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona.
- RIT = ALFÖLDY, G. 1975: *Die römischen Inschriften von Tarraco*, Madrider Forschungen 10, Walter De Gruyter, Berlín.
- ROSSELLÓ, M.; SORIANO, R. 1998: «Los restos arqueológicos exhibidos», a: *Cripta Arqueológica de la Cárceles de San Vicente*, València, 41-56.
- SÁNCHEZ REAL, J. 1997: «El método en la Arqueología tarraconense. IV. El anfiteatro. C) El templo cristiano (la basílica)», *Quaderns d'Història Tarraconense* XV, Tarragona, 7-52.
- SAXER, V. 1994: «Archéologie et hagiographie à propos des martyrs de la Tarraconaise inscrits dans le Martyrologe Hiéronymien», a: *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Maó 1988)*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 453-461.
- SERRA I VILARÓ, J. 1936: *Fructuós, Auguri i Eulogi, màrtirs sants de Tarragona*, Tarragona.
- 1943: *San Próspero de Tarragona y sus discípulos refugiados en Italia en el año 711*, Biblioteca Balmes, Barcelona.
- 1960: *Santa Tecla la Vieja. La primitiva catedral de Tarragona*, Tarragona.
- TED'A 1990: *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Memòries d'Excavació 3, Tarragona.

URDEIX, J. (ed.) 2011: *San Isidoro. Los Oficios Eclesiásticos (De ecclesiasticis officiis)*, introducció i traducció del llatí de J. Urdeix, Cuadernos Phase 200, Centre de Pastoral Litúrgica, Barcelona.

VIVES, J. 1937-1940: «La necrópolis romano-cristiana de Tarragona», *Analecta Sacra Tarraconensia* XIII, Barcelona, 47-60.

VIVES, J.; MARIN, T.; MARTÍNEZ, G. (ed.) 1963: *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, CSIC - Instituto Enrique Flórez, Madrid-Barcelona.

11. CONFESSIONS RELIGIOSES I RITUALS FUNERARIS A LA TÀRRACO TARDOROMANA

Judit Ciurana i Prast
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

El present article no pretén ser una anàlisi sistemàtica del fet funerari tarraconense en època tardana. La realitat arqueològica de la Tàrraco dels segles III al VI dC presenta en si mateixa una gran complexitat, tant en la seva descripció com en la seva anàlisi. Diversos autors ja han posat en relleu els profunds canvis urbanístics, demogràfics i socials que marcaren el desenvolupament de la ciutat durant aquells segles. Per al tema que ens ocupa, ens centrarem preferentment en aquells canvis relacionats amb les àrees funeràries, la seva ubicació i les seves característiques principals.

Quan hom vol aproximar-se a les necròpolis d'aquesta època sempre sorgeix el mateix interrogant: fins a quin punt l'arrelament i difusió del cristianisme jugà un paper significatiu en aquest canvi funerari? De fet, l'estudi de les àrees cementirials de les primeres comunitats cristianes ha estat un dels principals punts d'interès de l'arqueologia cristiana. Els investigadors s'han aproximat als cementiris tardans amb la intenció de descobrir les llavors del canvi i les primeres manifestacions d'una fe naixent dins la societat pagana. Sovint sense fonaments científics sòlids, s'ha arribat a afirmar que les pràctiques funeràries dels cristians són un element important en la definició de la seva identitat com a comunitat. Vinculat a aquest axioma, s'han assumit certs apriorismes (com la difusió de la inhumació amb el cristianisme) que necessiten ser confrontats amb la realitat arqueològica. Les evidències materials adquireixen més relleu en el pla analític davant l'escassetat de fonts documentals que parlin dels hàbits funeraris de la població tardoantiga. En el present treball, prendrem Tàrraco i les seves àrees cementirials com a cas pràctic i intentarem donar resposta a tots els interrogants plantejats.

Per detectar els canvis, però, és imprescindible conèixer la situació precedent, ja que sense aquesta és impossible plantejar una comparativa fiable. És per aquest motiu que farem esment de les dades de què disposem sobre el món funerari tarraconense dels segles I al III dC, amb l'objectiu de subratllar ruptures i continuïtats.

La Tàrraco de l'alt imperi, com a ciutat romana on s'aplicava la llei de les XII Taules, comptava amb diverses àrees funeràries extramurs. Els laterals de les vies d'entrada i sortida a la ciutat foren l'escenari preferent de la commemoració dels difunts i la perpetuació de la seva memòria. En el cas de la capital de la província *Hispania Citerior*, l'arqueologia urbana ha documentat la presència de sepulcres monumentals,

recintes funeraris i senzilles tombes. La via romana del camí de la Fonteta, en el suburbi occidental de la ciutat, o l'entrada de la *via Augusta* des de *Barcino*, en el suburbi oriental, adquiriren al llarg dels primers segles de la nostra era la imatge de *viae sepulcrales*. A tot això cal afegir un important *corpus* epigràfic constituït per dos-cents seixanta epitafis datats entre els segles II aC i III dC (cf. Alföldy 1975, Ciurana 2011). El paisatge suburbà d'aquests moments es caracteritza per la coexistència de tombes i de les activitats dels vius en una mateixa àrea. Aquest fet no ens ha d'estranyar, ja que l'última voluntat d'un romà a les portes de la mort era evitar l'oblit, considerat com una *secunda mors*. La visibilitat del sepulcre, fos de caràcter familiar o unipersonal, era un element important en la ideologia funerària de l'època, sobretot per a les elits urbanes. Pel que fa a les principals característiques d'aquestes àrees funeràries, a Tàrraco s'han exhumat diversos recintes funeraris de caràcter comunitari o familiar, on s'hi apleguen sepulcres d'individus de totes les edats. Per altra banda, també coneixem estructures funeràries de caràcter monumental com ara mausoleus turriformes, en forma de temple, edícules i altars monumentals.

Durant la segona meitat del segle II es registren els primers canvis en les àrees funeràries de la ciutat. El canvi, però, té lloc més aviat a l'exterior de les necròpolis, a l'entorn d'aquestes i sempre en contextos suburbans. És en aquest moment quan comencen a funcionar petites àrees formades per grups de sepulcres que es concentren en espais lliures d'edificacions o molt a prop de construccions abandonades. En el suburbi occidental de Tàrraco s'han documentat diverses àrees funeràries d'aquest tipus. Per exemple, durant les excavacions a la parcel·la 9 del PERI 2 s'excavà una argilera que, un cop abandonada durant el segle II dC, va ser utilitzada de forma esporàdica com a lloc d'enterrament i abocador de deixalles (Otiña i Aliende 2004). En un sector pròxim, en la franja de terreny entre dos eixos viaris suburbans (camí de la Fonteta - *via marítima*), existien amplis sectors sense urbanitzar. Molts d'aquests espais van ser reocupats amb finalitats funeràries ja en el segle II dC. Aquesta dinàmica es reforçà durant els segles III, IV i V, quan les tombes ocuparen no només espais lliures d'edificacions, sinó també estructures abandonades. Aquest és el cas, per exemple, d'un edifici termal del carrer de Francesc Bastos, on s'excavaren un total de vint-i-dues inhumacions dipositades en aquell punt entre els segles III i IV (Carilla 1994, 12).

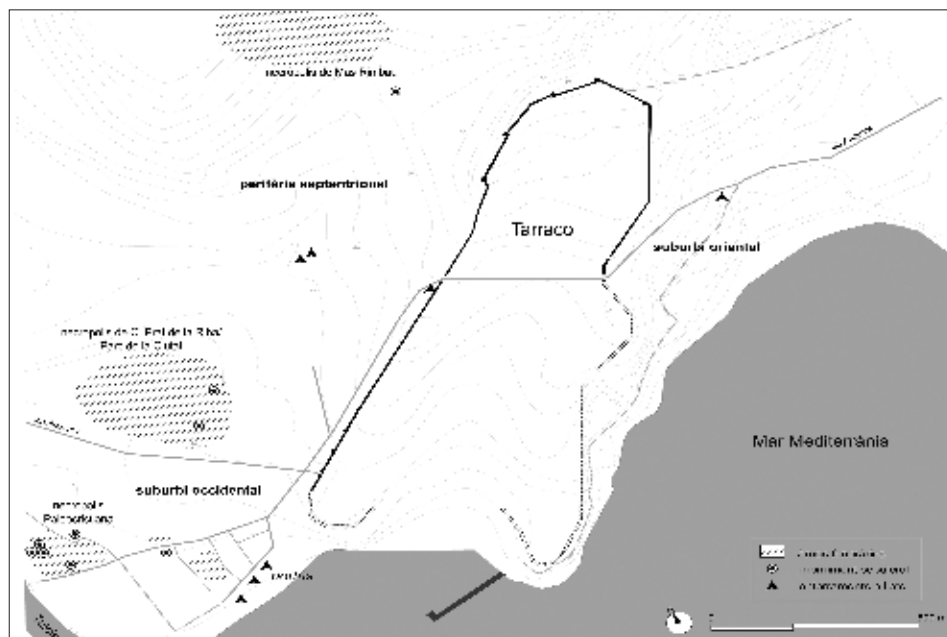

FIGURA I. Les àrees funeràries de Tàrraco durant els segles III i v. Elaboració pròpia a partir de Macias *et al.* 2007.

Un altre dels fenòmens registrats per l'arqueologia durant la primera meitat del segle III és la progressiva desacceleració de l'activitat constructiva a l'interior de les necròpolis d'època altimperial. Les tradicionals àrees funeràries de la ciutat entraren progressivament en decadència: alguns mausoleus foren desmuntats i els seus elements arquitectònics espoliats. Per exemple, a l'àrea funerària del camí dels Cossis sortiren a la llum els fonaments d'un monument turriforme, la construcció del qual es fixà en un moment posterior a l'any 86 dC (Mesas 2009, 29). Durant la segona meitat del segle II aquesta construcció ja estava enrunada. Per altra banda, aquest estat d'abandonament no impedí que es continuessin enterrant morts al seu voltant. No obstant això, i centrats en el suburbi occidental i al voltant del camí de la Fonteta, s'han documentat nombroses evidències que indiquen que en alguns punts es continuaren freqüentant les tradicionals àrees sepulcrales. Per exemple, a la zona de Vidal i Barraquer - Ronda Interior, s'excavà un sepulcre monumental (UA 33) datat entre els segles II i III (Remolà i Sánchez 2004). També a finals del segle II i inicis del III, continuà funcionant el recinte funerari descobert al nord del complex de Sant Fructuós al Francolí (López 2006, 52-67).

Durant la segona meitat del segle III es comencen a formar les grans àrees funeràries de la Tàrraco baiximperial, les quals es desenvoluparan durant els segles IV i v. Aquests grans cementiris s'ubicaren sempre fora muralles i propers a vies de comunicació que permetien una connexió ràpida amb la ciutat. Comptem principalment amb tres cementiris: la necròpolis de Mas Rimbau, la necròpolis del complex martirial de Sant Fructuós i l'extensa necròpolis situada entre el parc de la Ciutat, el carrer de Pere Martell i l'avinguda de Prat de la Riba.

La necròpolis de Mas Rimbau començà a ser utilitzada com a lloc d'enterrament a mitjan segle III, i la freqüentació funerària s'estengué al llarg dels segles IV, V, VI i VII (Macias i Remolà 1995). El cementiri es troba al vessant meridional de la muntanya de l'Oliva i s'hi ha localitzat fins a un total de quatre-centes tombes de tipologia diversa, orientades majoritàriament est-oest. Es dona la circumstància que en una de les tombes en cista exhumades aparegué, a la llosa de coberta, una menorà incisa (Bea i Vilaseca 2000, 158; figura 2) i també l'epitafi d'un personatge anomenat Samuel (Niquet 2007, 169-172, CIL II², 14, 2230). A mitjan segle IV, al voltant de la necròpolis, es construí un mausoleu (Adserias *et al.* 2000). Es tracta d'una construcció modesta si la comparem amb els mausoleus contemporanis que es bastiren a la necròpolis del complex martirial de Sant Fructuós. Tot i les seves dimensions humils, exhibeix una clara vocació monumental, fet que el devia convertir en un punt de referència paisatgística.

Ara per ara, encara resten molts interrogants a l'entorn de Mas Rimbau i el seu caràcter d'àrea cementirial. La presència d'elements relacionats amb la comunitat jueva ha fet pensar a alguns investigadors en la possibilitat que Mas Rimbau fos un cementiri jueu (Menchon 2010, 536). Tot i això, els fonaments d'aquesta hipòtesi són molt dèbils. En primer lloc, existeix un problema metodològic principal: com es poden diferenciar les tombes jueves d'aquelles no jueves? El mètode més fàcil és a través de les inscripcions i de la presència de símbols evidents, com ara la menorà o el xofar. Si no tenim aquests elements, és quasi impossible dur a terme aquesta identificació de manera fiable, ja que no existeix un ritual funerari jueu pròpiament dit. Per altra banda, la imatge d'un cementiri confessional, és a dir, on s'hi

enterren exclusivament els membres d'una comunitat religiosa, ha estat intensament debatuda entre els especialistes i, en gran part, revisada. L'evidència arqueològica a les ciutats mediterrànies, sobretot orientals, posa en relleu que la comunitat jueva enterrava els seus morts a l'interior de les necròpolis utilitzades també pels gentils (cf. Rutgers 1992, 109-115). A les tombes hipogees de Roma, també existeixen nombrosos exemples d'aquesta convivència confessional (Johnson 1997). De fet, en els ensenyaments rabínic no existeixen normatives que fomentin la separació entre jueus i no jueus a l'interior dels cementiris (Rebillard 2003, 65-67). Diu molt d'aquesta promiscuïtat funerària l'acció del bisbe de Milà, Ambrós, quan l'any 393 dC va «rescatar» les restes de dos màrtirs cristians, Agrícola i Vital, que havien estat enterrades en un cementiri jueu a Bolonya, *inter ipsorum (sc. Judaeorum) sepultura* (Ambrós, *Exh. Virg.* 1.7, PL 16.354).

Tornant a la necròpolis de Mas Rimbau, a part de la representació del canelobre de set braços, no disposem de més elements vinculats a la fe jueva. Fins i tot l'epitafi de Samuel presenta problemes d'interpretació, ja que aquest era també un nom comú dins la comunitat cristiana, sobretot en la seva forma declinada (Williams 1992, 251-252), que és com apareix en l'epitafi tarraconense. Allò que sí que podem dir és que la necròpolis de Mas Rimbau és la més propera¹ a la part alta de la ciutat, on es concentrà la població durant el període baiximperial, sobretot durant el segle v (Macias 1999, 375). Motivacions de caire pràctic,² d'altres de simbòliques que se'ns escapen, impulsaren l'establiment d'un cementiri al vessant del turó, en contacte visual directe amb la ciutat.

Si ens desplaçem envers el riu Francolí, seguint el recorregut de la *via Augusta*, trobarem una altra gran àrea funerària a l'aire lliure que presenta elements concordants amb la necròpolis de Mas Rimbau. Es tracta del cinturó funeràri situat al nord i al sud d'aquest eix viari format per la necròpolis de Pere Martell (Del Amo 1973), l'àrea funerària de Prat de la Riba - Ramón y Cajal (Foguet i Vilaseca 1994) i la del Parc de la Ciutat (TED'A 1987). La freqüentació funerària en època tardoromana monopolitzà l'ús del sòl d'aquesta àrea

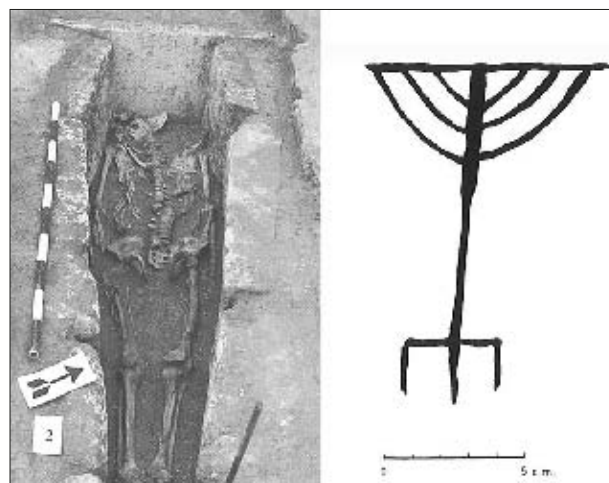

FIGURA 2. Sepulcre antropomorf en cista exhumat a la necròpolis de Mas Rimbau. En una de les lloses que el cobrien es gravà una menorà o canelobre de set braços (Bea i Vilaseca 2000, fig. 10 i 13).

periurbana, ja que les diverses intervencions arqueològiques donen fe de la important presència de sepulcres que ocupen grans extensions del suburbi occidental. Són tots ells cementiris a l'aire lliure, caracteritzats per un creixement en horitzontal, amb escasses superposicions i en les quals les tombes s'ordenen en fileres, creant així passadissos i camins. En alguns casos, com en les necròpolis del Parc de la Ciutat i de Prat de la Riba - Ramón y Cajal, s'han documentat murs que definirien els límits del cementiri. A l'interior d'aquestes àmplies necròpolis destaca la presència ocasional de recintes funeràries de planta rectangular (García Noguera i Remolà 2001, 165-170) o petits sepulcres amb *loculi* (TED'A 1987, 816-824). Malauradament, ignorem la relació topogràfica existent entre aquestes construccions monumentals i la resta de tombes més humils dins d'aquests extensos cementiris.

Per altra banda, aquestes àrees funeràries es caracteritzen per l'escassetat d'elements que denotin un estatus social elevat dels difunts, com ara laudes de mosaic, sarcòfags o elements epigràfics. En aquests cementiris, els vincles familiars es fan menys evidents, ja que no existeixen espais diferenciats i delimitats, com ara existien

1. Pel que fa a la connexió viària existent entre el nucli emmurallat i l'àrea cementirial de Mas Rimbau, fins ara no ha estat possible detectar el recorregut de cap via principal. Aquest fet, però, no és incompatible amb la presència d'una xarxa de camins secundaris que enllaçarien Tàrraco amb el seu *territorium*. Diverses fonts antigues evidencien com els recorreguts de les conduccions dels aqüeductes estaven flanquejats per camins. L'edict de *Venafrum*, emès per August entre els anys 18 i 11 aC, establí la prohibició de construir als laterals de l'aqüeducte que conduïa aigua a la colònia de *Venafrum* (actual Venafro, a la regió italiana del Molise). No només això, sinó que a dreta i esquerra de la conducció es preveia l'existència d'una franja de terreny lliure amb una amplada de 8 peus per tal de facilitar els treballs de manteniment i reparació (CIL x, 4842, l, 21-36). En el cas concret de Mas Rimbau, sabem de l'existència de l'aqüeducte romà del Gaià, molt a prop del mausoleu del carrer de Sant Auguri i del cementiri baiximperial. És significatiu el fet que l'orientació del mausoleu funeràri del carrer de Sant Auguri coincideixi amb l'orientació dels basaments del sífo de l'aqüeducte fins ara documentats en aquest sector (Macias *et al.* 2007, núm. 719). Aquest fet indicaria l'existència d'un eix que ordenaria l'ocupació i el paisatge en aquest sector. Malauradament, no disposem de més evidències arqueològiques que validin aquesta hipòtesi.

2. Durant la segona fase d'utilització de la necròpolis de Mas Rimbau (Calderón 1993), la tipologia sepulcral més abundant és la cista amb coberta de llosa i la fossa simple també coberta de lloses. Sembla evident que els usuaris de la necròpolis tragueren partit dels afloraments de roca que el vessant de la muntanya oferia per a la construcció dels sepulcres.

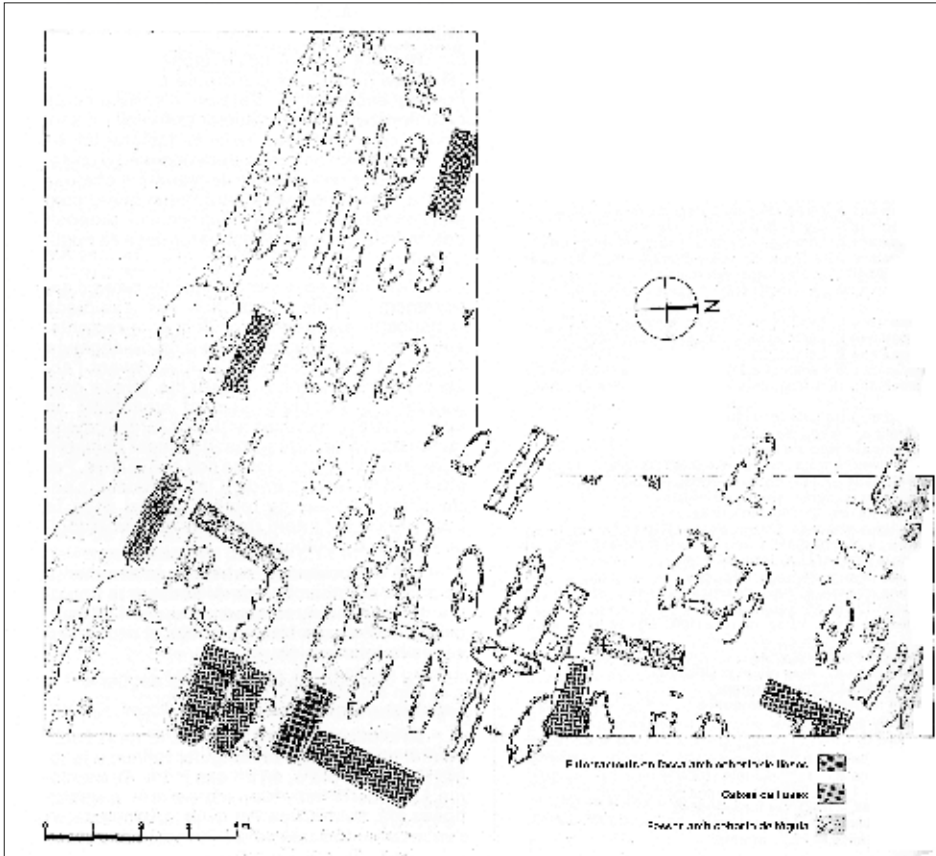

FIGURA 3. Planta de l'àrea funerària excavada al Parc de la Ciutat. S'hi observa l'ordenació dels sepulcres que segueixen una orientació preferent est-oest i un dels murs de límit a l'extrem meridional del cementiri (TED'A 1987, fig. 88).

a les *viae sepulcrales*. Aquests amplis cementiris potser foren de caràcter públic o fruit de la donació d'algun personatge important.³ El fet que les tombes estiguin organitzades en fileres, i que els cementiris presentin límits ben definits, fa pensar en l'existència d'un ens de gestió que vetllaria pel seu bon funcionament.

Un panorama diametralment oposat l'ofereix la necròpolis del Francolí, tradicionalment anomenada Necròpolis Paleocristiana. Aquesta àrea funerària presenta uns trets diferencials molt destacables, sobretot si la comparem amb la resta de cementiris periurbans de Tàrraco. En primer lloc, la necròpolis del Francolí entronca directament amb la tradició funerària altimperial. Abans que l'àrea cementirial comencés a créixer exponencialment a redós de la tomba dels màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi, aquesta zona —el tram final del camí de la Fonteta abans d'arribar al riu Francolí— ja estava ocupada per diversos recintes i monuments sepulcrales. La necròpolis del complex martirial de Sant Fructuós s'afegeix així al grup de cementiris cristians que es desenvoluparen a partir d'àrees funeràries paganes, com la necròpolis de Tipasa, la qual també mostra

la continuïtat entre paganisme i cristianisme (Bouchenaki 1975).

El dipòsit de les restes de sant Fructuós, sant Auguri i sant Eulogi l'any 259 provocà el naixement d'una gran necròpolis⁴ (*tumulatio ad sanctos*), el moment àlgid de la qual se situa en els segles IV i V, mentre que el seu moment final és a mitjan segle V. Dues característiques distingeixen aquesta necròpolis de les restants. La primera és la constant superposició d'enterraments, com a solució a la manca de sòl més proper a la tomba santa, una *densificació* que és pròpia d'aquest cementiri i constitueix una prova més de la presència dels màrtirs. Un segon fet singular és la riquesa i varietat dels sepulcres (sarcòfags d'importació) i de les seves senyalitzacions (laudes, túmuls), i, sobretot, el repertori epigràfic. A més, la presència de mausoleus magnífica arquitectònicament tota aquesta àrea amb una cronologia que coincideix amb el moment més important de la necròpolis: de mitjan segle IV a mitjan segle V.

Aproximadament en el centre d'aquesta necròpolis, s'aixecà una basílica, excavada per Mn. Serra

3. Les donacions de terrenys com a àrees sepulcrales no són exclusives del món cristià. Una inscripció de Sarsina (CIL XI, 6528) recorda la donació per part d'*Horatius Balbus* d'un camp de sepultura comuna, subdividit en diversos lots, a expenses seves (*sua pecunia*) per als seus conciutadans (*municipibus incoleisque*).

4. Els formularis epigràfics d'un grup d'inscripcions aparegudes a l'interior de la basílica —RIT 1004 (*peregrine sepulcrum*), RIT 1008 (*sanctorum sede*), RIT 1009 i 1010 (*in sede sanctorum quiesquis*)— avalen la presència d'un focus d'interès eclesiàstic encara viu en els segles V i VI dC.

Vilaró, construïda a finals del segle IV o a principis del V, que constitueix amb quasi total certesa la *memoria / martyrium* dels sants Fructuós, Auguri i Eulogi. Efectivament, alguns dels epitafis recuperats fan referència explícita a una *tumulatio ad sanctos*: dos esmenten una *sede sanctorum*. Les inscripcions demostren que ens trobem davant d'un temple de culte eucarístic amb altar i lloc de commemoració martirial (López 2010). La basílica té unes singularitats arquitectòniques que cal destacar: els mausoleus annexos, un baptisteri, el transepte i el contraabsis. El complex martirial es completava amb una segona basílica de caràcter funerari, situada a uns 130 m al nord de la necròpolis. Al voltant d'aquest edifici basilical, el subsòl del qual estava ple de tombes, es localitzaren altres construccions de caràcter productiu. Probablement aquest edifici correspon a una basílica funerària, construïda mercès a la donació d'un personatge, per al manteniment de la qual s'adjudicaria un *fundus* del qual formarien part els edificis veïns (*ibid.* 366).

En efecte, en la necròpolis del Francolí, la presència del signe cristià és del tot innegable. Contràriament a allò que succeeix a la resta d'àrees cementirials contemporànies, existeixen signes evidents de la confessió religiosa, epigràfics i iconogràfics. L'atracció exercida pel lloc sagrat on descansaven les despulles dels màrtirs degué atraure pelegrins d'arreu del territori. El gran nombre de sepulcres i la seva superposició evidencien la importància del lloc i el magnetisme exercit sobre la població cristiana. A més a més, els sepulcres mostren una gran riquesa tipològica pel que fa als elements de senyalització, que molt sovint evoquen els rituals de commemoració dels difunts: el *refrigerium*. Ens referim principalment als túmuls de doble vessant, els túmuls prismàtics, però sobretot a les *mensae* i *triclinia* (figura 4). Ni a Mas Rimbau ni a les necròpolis de la *via Augusta* s'han localitzat estructures semblants, tot i que algunes de les seves fases d'utilització també se centren en els segles IV i V. Partint d'una anàlisi purament materialista, sembla evident que la necròpolis del complex martirial del Francolí gaudia d'un prestigi social i religiós a Tàrraco i, de ben segur, a la resta de la regió. I això explica la presència d'elements sumptuaris com ara sarcòfags i sepulcres de tipus monumental. Mas Rimbau, el Parc

de la Ciutat, les necròpolis a l'entorn del carrer de Pere Martell i l'avinguda de Prat de la Riba apareixen als ulls de l'arqueòleg com a veritables «cementiris de pobres», sense elements de senyalització remarcables ni epitafis. Això sí, són àrees cementirials ordenades, suficientment allunyades del nucli habitat i convenientment connectades amb la ciutat.

Malgrat les diferències topogràfiques entre les necròpolis tarraconenses, totes comparteixen una característica comuna: el tractament dels cadàvers i la baixa presència d'aixovars i dipòsits funeraris. Certament, el tractament del cadàver predominant, per no dir exclusiu, és la inhumació. Aquest «triomf de la inhumació» ha estat tradicionalment interpretat a la llum de la implantació dels cultes místics i del cristianisme (Cumont 1959). Encara és vigent el debat entre especialistes que pretenen donar una explicació concloent d'aquest canvi ritual. Motivacions econòmiques, tradicions indígenes o exògenes, influències religioses, modes sense contingut ideològic clar. Diverses teories han estat esgrimides per tal de justificar el canvi de costum. És altament probable que les motivacions fossin moltes i molt variades, fet que fa difícil calibrar el pes de la tradició i de la voluntat pròpia en l'elecció del ritual.

A Tàrraco podem assegurar que la inhumació és una pràctica precristiana i que no existeixen elements que la vinculin amb cap creença religiosa (taula 1). Les primeres inhumacions a Tàrraco daten d'època augustal i comencen a ser majoritàries dins les necròpolis durant el segle II dC. Aquest fet contrasta amb la presència molt poc consistent del ritual incinerador a la ciutat, però també en el *territorium* (Ciurana 2011, 702-703). També cal esmentar que, si bé molt minoritàriament, el ritual de la incineració continua efectuant-se fins al segle III. Per altra banda, el ritual de la *humatio* és majoritari i ja es troba plenament implantat dins la societat tarraconense durant la primera meitat del segle II dC. Aquesta situació també s'ha detectat en altres capitals provincials d'Hispania, com ara *Emerita Augusta*, on s'ha assenyalat la presència esporàdica d'inhumacions ja durant el segle I dC (Márquez 2008, 456-457). També a les necròpolis urbanes de la *Baetica* s'ha comprovat que cremació i inhumació coexisteixen (Vaquerizo 2010, 282).

FIGURA 4. Túmul en forma de *stibadium* o triclini semicircular (Barral 1978). A la dreta, relleu de marbre amb tres personatges participant en un banquet funerari (Ankara, segle III dC). Font: Wikipedia Commons.

	% inhumacions (segles I-III dC)	Primeres inhumacions	Últime incineracions
Suburbi oriental	90,78 %	Època augustal	Segle II dC
Suburbi occidental	97,27 %	1a meitat s. I dC	Època làvia
Perifèria septentrional	95,45 %	1a meitat s. I dC	1a meitat s. I dC

TAULA 1. La presència de la *humatio* i la *crematio* durant els tres primers segles de la nostra era a les necròpolis suburbanes de Tàrraco.

El vincle entre ritual inhumador i cristianisme ha estat proposat basant-se en la interpretació d'un conjunt de textos cristians molt reduït i sense tenir en compte les evidències de tipus arqueològic. A *Octavius*, Minici Fèlix, escriptor cristià de la segona meitat del segle II dC, esmenta la preferència dels cristians per enterrar els seus morts, costum que ell entronca amb una antiga tradició. És evident, doncs, que els cristians no són els primers a decantar-se per la *humatio*, i les seves motivacions no tenen res a veure amb la resurrecció de la carn: «Tot cos humà que es converteixi en pols o que es dissolgui en líquid, o que es redueixi a cendres, desapareix de la nostra vista, però es conserva per a Déu, que sap on són cadascun dels seus elements. En contra de la vostra opinió [la dels pagans], nosaltres no tenim por de la incineració, sinó que practiquem el vell i preferible costum de la inhumació» (*Octavius*, 11, 4). Els cristians, doncs, rebutgen qualsevol connexió entre la preservació del cos i la resurrecció. En altres paraules, Tertul·lià, a *De Anima* (51, 4), es refereix a la incineració dient: «en oposició a la crueltat, com a part de l'home que és, el cos no mereix ser castigat com un criminal». Per Tertul·lià, doncs, la *crematio* és poc respectuosa amb el cos però no per motius religiosos o escatològics, sinó per la dignitat del cos. A Tàrraco, en el temps dels inicis del desenvolupament de les grans àrees cementirials, el ritual incinerador ja era quelcom del passat. En aquest sentit, la inhumació no és un element clau en la identitat de la naixent comunitat cristiana.

El ritual funerari no es reduïa al tractament del cadàver i el seu dipòsit a l'interior de la tomba. Abans de segellar-lo, es duïen a terme diversos gestos rituals que han deixat la seva empremta en el registre arqueològic. Els objectes que ho delaten són aquells que formen part dels aixovars funeraris. Com en el cas de la implantació de la inhumació, la no-presència d'aixovar a l'interior dels sepulcres baiximperials ha estat també interpretada a la llum de la difusió del cristianisme. En aquesta direcció s'han interpretat les paraules d'Octavi Januàri en l'obra de Minici Fèlix: «No cobriu els

vostres caps amb flors, no honreu el vostre cos amb perfums; reserveu els unguentaris per als funerals i no poseu corones ni tan sols als vostres morts» (*Octavius*, 12, 6). Tanmateix, el present text és més aviat una invectiva contra els luxes i una alabança a la modèstia més que una prohibició tàcita al dipòsit d'objectes a l'interior dels sepulcres. Sigui com sigui, si donem un cop d'ull als antecedents, constatarem com les tombes paganes tampoc es caracteritzen per la presència d'aixovars (taula 2).

	% tombes amb aixovar o dipòsit funerari ⁵
Suburbi oriental	16,45 %
Suburbi occidental	20,63 %
Perifèria septentrional	28,26 %

TAULA 2. La presència de materials en contextos funeraris entre els segles II aC i III dC a les necròpolis suburbanes de Tàrraco.

No tots els sepulcres han proporcionat objectes d'aixovar o de dipòsit funerari: de 738 tombes analitzades, només 235 han donat un resultat positiu en aquest aspecte, fet que representa un 31,84 %, una xifra bastant baixa. Tot plegat, evidencia que no existí una sola manera de desenvolupar el ritual, que aquest era flexible i que podia ser modificat segons la voluntat dels participants. Probablement, ens trobem davant de molts rituals i pràctiques diverses que es manifesten en els dipòsits funeraris també de manera diversificada. Tanmateix, els objectes d'aixovar, quan apareixen, són sempre els mateixos: monedes, llànties, unguentaris i recipients ceràmics són els ítems més freqüents. Encara no disposem d'un estudi semblant per a les tombes baiximperials que ens permeti calibrar la presència d'objectes a l'interior dels sepulcres. No obstant, des del punt de vista arqueològic es constata una total desaparició d'elements d'aixovar entre els segles IV i VI dC als sepulcres tarraconenses.⁶ La desaparició progressiva d'objectes de l'interior dels sepulcres, doncs,

5. Els dipòsits funeraris són tots aquells objectes dipositats a l'exterior del sepulcre durant el ritual del sepeli.

6. En el cementiri de Mas Rimbau, del total de tombes exhumades, tan sols sis presentaven aixovar. Aquest fenomen també s'observa en altres necròpolis de la ciutat: al Parc de la Ciutat, de cent vuit enterraments, tres presentaven aixovar; a la necròpolis del complex martirià de Sant Fructuós, dotze entre dos mil (Macias i Remolà 1995, 192).

és un fenomen que ja es detecta en època altimperial i que, progressivament, es consolida durant la tardoromanitat.

Amb la nostra contribució hem volgut tractar alguns dels «punts calents» relacionats amb el debat al voltant de les necròpolis de Tàrraco i la seva adscripció religiosa. És evident que calen investigacions més profundes del fet funerari tardà i que cal emmarcar-les en estudis de context que abracin altres aspectes de la societat i l'urbanisme de la Tàrraco tardana. En primer lloc, hem volgut cridar l'atenció sobre la necessitat d'adquirir un coneixement sòlid dels antecedents. No podem parlar dels sepulcres pagans si no en coneixem la realitat arqueològica i, encara menys, assignar-los unes característiques ideals amb la intenció de contraposar-les amb les tombes cristianes, si és que aquestes existeixen com a tals. Allò que hem volgut posar en relleu amb el nostre article és l'extrema dificultat de classificar les tombes, i per extensió els seus ocupants i el seu entorn social més immediat, en cristianes i no cristianes. L'evidència arqueològica assenyala envers un ritual comú, que enfonsa les seves arrels en el ritual funerari pagà i tradicional. I de fet, el mateix ritual funerari pagà tampoc és clar que contingui elements religiosos explícits i definits. La reverència als esperits dels avantpassats i a la seva memòria, la por atàvica als esperits malèfics, es revelen com a creences articulades i independents dels cultes oficials o de les religions místiques. En general, hom és conscient que cal que el cadàver rebí una sepultura digna i que es realitzin els gestos rituals preceptius perquè l'ànima del difunt s'allunyi dels vius. Aquestes idees sembla que siguin comunes a tota la població.

Creiem que la recerca de la identitat cristiana en els contextos funeraris és una opció arriscada, si no és que ens trobem davant d'espais intensament cristianitzats com ara la necròpolis del complex martirial de Sant Fructuós. En aquest cas, sí que s'observa clarament la definició d'un espai funerari propi de la comunitat cristiana lligat al culte martirial. Aquest fenomen no és tan evident en les altres àrees funeràries, com ara Mas Rimbau, que són el reflex d'una societat híbrida, on conviuen diverses confessions religioses, que no viuen separades ni tan sols en el moment de la mort. Com

hem esmentat més amunt, no existeixen proves sòlides de la separació confessional dins dels cementiris. De fet, s'ha d'esperar fins l'any 782 per trobar una normativa d'aquest tipus.⁷

Cal tenir clar que una cosa són els *desiderata* expressats pels textos dels pares de l'Església i una altra de ben diferent la realitat quotidiana de la població. Tot i les invectives de Tertul·lià, el ritual pagà pervisqué, si més no a escala formal. La commemoració dels difunts a través dels banquetes, les visites als sepulcres i les ofertes d'aliments continuaren vigents, fins i tot en un cementiri clarament cristià com el de Sant Fructuós.⁸ L'Església primitiva es mostrà principalment preocupada per controlar el culte als màrtirs i desmarcar-lo del culte pagà als difunts. És innegable que la matriu pagana va alimentar el culte als màrtirs.⁹

A la llum de l'evidència arqueològica, és també molt difícil diferenciar allò que és religiós d'allò que no ho és. Fins i tot durant el període pagà, és molt complex assignar un significat a un acte ritual concret. A més, aquest significat pot ser diferent per a aquell que el realitza i per a aquell que el presència. Dins la societat d'una ciutat com Tàrraco, allò que era correcte en el tractament dels morts estava prescrit per les accions i per les conductes, i no tant per les escriptures. On és la línia de separació entre les creences paganes, folklòriques i populars i les creences cristianes? En un primer moment, l'Església no va intervenir en les cerimònies privades dels morts però, de mica en mica, va iniciar el desmantellament del paganisme també des de baix.

La conversió al cristianisme, doncs, no portava en si mateixa la tria d'un lloc particular d'enterrament. No hi ha una especial implicació per part del culte cristià en la pràctica funerària. La progressiva implantació del cristianisme com a confessió majoritària no significà un canvi substancial de les pràctiques funeràries. Aquest fet confirmaria que l'enterrament no era vist com una pràctica relacionada amb la litúrgia i el fet religiós. Existeixen nombrosos exemples de la coexistència d'enterraments pagans i cristians a Roma, la qual es pot constatar fins i tot en les tombes excavades sota l'església de Sant Pere al Vaticà. Aquesta necròpolis nasqué a prop del circ de Neró, a l'entorn de la tomba

7. Es tracta de la *Capitulatio de partibus Saxoniae* emesa per Carlemany, la qual pretenia separar els sepulcres dels aristòcrates saxons dels cementiris cristians per tal de debilitar el seu prestigi social (Rebillard 2009, 29).

8. Comptem amb un gran nombre d'evidències arqueològiques relatives als *refrigeria*, sobretot a la necròpolis de Sant Fructuós, on existeixen coronaments de tomba en forma de *triclinia* i *mensae*, i fins i tot un gran abocador amb les restes d'aquestes celebracions com ara la «choza del sepulturero», un gran clot ubicat al centre de la necròpolis de Sant Fructuós reblert de restes de vaixel·la ceràmica, morters, restes faunístiques i altres deixalles que Jordi López ha interpretat com un gran abocador (en funcionament des de la segona meitat del segle iv fins a la primera meitat del v) amb les restes dels banquetes funeraris (López 2006, 225). Segons la descripció de Mn. Serra Vilaró, al bell mig de la necròpolis es localitzà una fossa de 4,80 m per 2 m de costat, amb una fondària de poc més de 2 metres, que contenia «cenizas, carbonos, huesos de carnero, jabalí, buey, pollo y otros volátiles, moluscos, muchas ostras, y cacharros y vidrios» (Serra Vilaró 1929, 62).

9. Amb maneres «paganes» –amb ofrenes d'aliments (*pultes et panem et merum adtulisset*)– volgué honorar els màrtirs santa Mònica quan visità el seu santuari a Milà. El porter, seguint instruccions del bisbe, li ho prohibí (Agustí d'Hipona, *Confessiones*, 2, 1-3). El mateix Agustí, sent sacerdot a *Hippo Regia*, es dedicà a la reforma del culte als màrtirs. Llavors els aniversaris dels màrtirs eren celebrats a les seves tombes, de la mateixa manera que els aniversaris d'amics i parents, a través d'apats i amb els conseqüents excessos.

de Sant Pere. La gran majoria de mausoleus excavats són completament pagans, i només un, aquell designat com a M, és exclusivament cristià. Hi ha tres mausoleus pagans que contenen enterraments cristians. El mausoleu dels *Caetennii* (F) està decorat amb representacions del naixement de Venus i escenes de caça, però entre les cremacions i les inhumacions es troba una tomba amb una inscripció que esmenta *Aemilia Gorgonia*, una cristiana (Toynbee i Ward-Perkins 1955).

En conclusió, creiem que cal anar amb peus de plom a l'hora d'estudiar les connotacions socials i religioses presents a l'interior de les necròpolis. No hem d'oblidar que els cementiris ens presenten una imatge deformada de la realitat social, dins la qual cada individu i comunitat projecta uns valors ideals de família, virtut o sentiment cívic. En aquesta direcció, cal cercar nous punts de vista a l'hora d'aproximar-nos a les àrees cementirials i renunciar a destriar les tombes cristianes d'aquelles que no ho són. Potser cal plantejar noves preguntes, introduir nous enfocaments teòrics, sobretot si tenim en compte que les evidències arqueològiques ens suggereixen més aviat una societat heterogènia, que comparteix espais comuns, que no pas un conjunt de comunitats religioses que viuen d'esquena les unes de les altres.

Bibliografia

- ADSERIAS, M. [et al.] 2000: «El mausoleo de la calle Sant Auguri de Tarragona», a: GURT, J. M.; TENA, M. (a cura de). *V Reunión d'Arqueología Cristiana Hispánica* (Cartagena 1998), Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona, 41-46.
- ALFÖLDY, G. 1975: *Die Römischen Inschriften von Tarraco*, Madrider Forschungen 10, Walter De Gruyter, Berlín.
- AMO, M. D. del 1973: «La necròpolis de Pere Martell», *Boletín Arqueológico*, època IV, fasc.113-120, RSAT, Tarragona, 103-171.
- BARRAL, X. 1978: «Mensae et repas funéraire dans les nécropoles d'époque chrétienne de la péninsule ibérique: vestiges archéologiques», a: *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana (Roma, 21-27 settembre 1975)*, Ciutat del Vaticà, 46-68.
- BEA, D.; VILASECA, A. 2000: «Dues necròpolis del segle v d. n. E. a Tarragona: excavacions al carrer de Prat de la Riba i al Mas Rimbau», a: RUIZ DE ARBULO, J. (ed.). *Tarraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Documents d'Arqueologia Clàssica 3, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, 155-164.
- BOUCHENAKI, M. 1975: *Fouilles de la nécropole occidentale de Tipasa (Matarès) (1968-1972)*, Société Nationale d'Édition et de Diffusion, Alger.
- CALDERÓN, P. 1993: *Memòria de l'excavació arqueològica realitzada a la necròpolis baix imperial de Mas Rimbau. Fases 3/4. Anys 1992/1993*. Tarragona, MMIA, Tarragona.
- CARILLA, A. 1994: *Memòria d'excavació al carrer Francesc Bastos, núm. 24. Parcel·la 12 (edif. 3er). Pla Peri-2*. Tarragona, Tarragonès, MMIA, Tarragona.
- CIURANA, J. 2011: «Pràctiques i rituals funeraris a Tarraco i el seu ager (segles II aC - III/IV dC)», tesi inèdita, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.
- CUMONT, F. 1959: *After Life in Roman Paganism*, Dover Books, Dover Publications, Nova York.
- FOGUET, G.; VILASECA, A. 1994: *Memòria d'excavació Prat de la Riba - Ramon i Cajal*, MMIA, Tarragona.
- GARCÍA NOGUERA, M.; REMOLÀ, J. A. 2001: *Memòria d'excavació: intervenció arqueològica realitzada al carrer Pere Martell, 15*. Tarragona (Tarragonès), MMIA, Tarragona.
- JOHNSON, M. J. 1997: «Pagan-Christian Burial Practices of the Fourth Century: Shared Tombs?», *Journal of Early Christian Studies* 5.1, 37-59.
- LÓPEZ VILAR, J. 2006: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco*, Sèrie Documenta 4, Universitat Rovira i Virgili, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- 2010: «El santuari paleocristià dels sants màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi en el suburbi de Tarraco», a: GAVALDÀ, J. M.; MUÑOZ, A.; PUIG, A. *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*. Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008), Fundació Privada Liber - Insaf, Tarragona, 351-379.
- MACIAS, J. M. 1999: *La ceràmica comuna tardoantiga a Tarraco: anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Tulcis 1, MNAT, Tarragona.
- MACIAS, J. M. [et al.] 2007: *Planimetria arqueològica de Tarraco*, Sèrie Documenta 5, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1995: «L'àrea funerària baix-imperial i tardo-romana de Mas Rimbau (Tarragona)», *Citerior. Revista d'Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat* 1, Biblioteca Tarraconense, Tarragona, 189-201.
- MÁRQUEZ, J. 2008: «Las áreas funerarias de Augusta Emerita entre los siglos I y III d.C.», a: MANGAS, J.; NOVILLO, M. A. (ed.). *El territorio de las ciudades romanas*, Colección Historia, Sísifo, Madrid, 445-469.
- MENCHON, J. 2010: «Pervivències, continuïtats i discontinuïtats: el cristianisme a Catalunya entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana. Una visió arqueològica a partir de les necròpolis», a: GAVALDÀ, J. M.; MUÑOZ, A.; PUIG, A. *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*. Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008), Fundació Privada Liber - Insaf, Tarragona, 529-560.

- MESAS, I. 2009: *Memòria de la intervenció arqueològica al número 7 del C. Antoni Company i Fernández de Córdoba (Tarragona, Tarragonès)*, 5-9 de juny de 2006, 19 de juny, 14 de juliol de 2006, MMIA, Tarragona.
- NIQUET, H. 2007: «Christians at late Roman Tarraco: a reappraisal of the evidence», a: MAYER, M; BARATTA, G.; GUZMÁN, A. (ed.) *XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae: Provinciae Imperii Romani inscriptionibus descriptae: Barcelona, 3-8 Septembris 2002*, Barcelona, 1021-1027.
- OTIÑA, P.; ALIENDE, P. 2004: *Memòria de la intervenció arqueològica de la parcel·la 9 del PERI 2 de Tarragona*, MMIA, Tarragona.
- REBILLARD, É. 2003: «Conversion and burial in the Late Roman Empire», a: MILLS, K.; GRAFTON, A. (ed.). *Conversion in late Antiquity and Early Middle Ages: Seeing and Believing*, Studies in Comparative History, Shelby Cullom Davis Center for Historical Studies, University of Rochester Press, 61-83.
- 2009: *The care of the Dead in Late Antiquity*, Cornell University Press.
- REMOLÀ, J. A.; SÁNCHEZ, J. 2004: *Memòria de l'excavació arqueològica realitzada en la prolongació de l'Avda. Vidal i Barraquer (Ronda Interior), Tarragona (Tarragonès)*, MMIA, Tarragona.
- RUTGERS, L. v. 1992: «Archaeological Evidence of the Interaction of Jews and Non-Jews in Late Antiquity», *American Journal of Archaeology* 96, 1, 101-118.
- SERRA VILARÓ, J. 1929: *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, MJSEA 104, Madrid.
- TED'A 1987: *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*, Memòries d'Excavació 1, Ajuntament de Tarragona, Instituto Nacional de Empleo, Fons Social Europeu, Tarragona.
- TOYNBEE, J.; WARD-PERKINS, J. B. 1955: *The Shrine of St. Peter and the Vatican Excavations*, Longmans, Londres.
- VAQUERIZO, D. 2010: *Necrópolis urbanas en Baetica*, Documenta 15, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- WILLIAMS, M. H. 1992: «The Jewish community of Corycus - two more inscriptions», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Rudolf Habelt, Bonn, 248-252.

Fonts

- AGUSTÍ D'HIPONA: *Confessiones*.
- AMBRÒS DE MILÀ: *Exhortatio virginitatis*.
- MINICI FÈLIX: *Octavius*, <<http://www.thelatinlibrary.com/>>.
- PINE-COFFIN, R. S. 1961: *Confessions*, Penguin Books, 1961.
- RAMOS-LISSÓN, D. 2011: *Sobre las vírgenes: La virginidad; La educación de la virgen; Exhortación a la virginidad*, Ciudad Nueva, Madrid, 2011.
- TERTUL·LIÀ: *De Anima*.
- WASZINK, J. H. 1947: *De Anima*, North-Holland Publishing Company, Amsterdam.

Nota

- MMIA: *Memòria manuscrita intervenció arqueològica*.

12. L'ART FUNERARI CRISTIÀ

Montserrat Claveria Nadal
Universitat Autònoma de Barcelona

Isabel Rodà de Llanza
Universitat Autònoma de Barcelona / Institut Català d'Arqueologia Clàssica

El paper de capital de *Tarraco* en temps tardoromans es veu veritablement referendat quan ens endinsem en l'inventari i estudi d'aquells enterraments de luxe que foren els sarcòfags de pedra. Podem dir que no hi ha cap altra ciutat d'Hispania que en posseeixi una sèrie més nombrosa ni amb més varietat de produccions i importacions.

12.1. Els sarcòfags pagans de Tàrraco

Comprovem els primers testimonis de l'ús d'aquest tipus de sepulcre a la segona meitat del segle I dC, quan la incineració era la pràctica més generalitzada arreu de l'Imperi, i la inhumació només la preferien alguns personatges cultes relacionats amb els alts càrrecs governamentals (Brandenburg 1978). D'aquesta època tan primerenca per a la utilització del sarcòfag es conserven dos exemplars de marbre de Carrara, els quals foren importats a aquesta ciutat des de tallers ubicats a Roma (Claveria 2001a, núm. 23 i 46).

Si jutgem per les peces conservades, a Tàrraco, la importació d'aquests productes forans continuà sent esporàdica durant el segle II: en total són dos fragments de cobertes (Claveria 2001a, núm. 24 i 57) i dos més corresponents a dues caixes (Claveria 2001a, núm. 55-56), que pel seu estil i característiques formals podem assegurar que també foren elaborats a la ciutat de Roma. Allà, la difusió del ritu de la inhumació, que s'havia anat imposant des de principis d'aquesta centúria, comportà un important increment de l'elaboració i exportació d'aquest tipus tombal.

Malgrat l'escàs nombre de peces d'importació documentades a la capital de la Tarraconense, un altre factor destacat és indicador del precoç interès que despertà el sarcòfag ornamentat entre la societat d'aquesta ciutat provincial: el sorgiment d'una producció local d'aquest tipus de sepultura a mitjans d'aquest segle II. L'estadi inicial d'aquesta elaboració es caracteritza per la utilització d'una iconografia més pròpia de les formes sepulcral típiques de la incineració, com ara els altars, les urnes i les esteles, i encara prou allunyada de la dels sarcòfags que coetàniament s'estava fixant a Roma. Erotes flotants portadors de garlandes i torxes funeràries, raïms, rosetes i corones de llorer foren manllevats del repertori funerari de la metròpoli anterior a la producció de sarcòfags. Aquestes representacions

enriquieren el monòton llenguatge iconogràfic funerari local que, basat en motius arquitectònics i vegetals, s'havia aplicat fins llavors als sepulcres de cremació (Claveria 1996a; Claveria 2001a, 129-133). El sarcòfag de *Simmachos* o la coberta de Lluís Pons d'Icart en són exemples evidents (Claveria 2001a, núm. 47 i 54).

Al segle III dC s'experimenta un clar increment de l'ús del sarcòfag ornamentat. Al costat de la continuació d'aquesta manufactura local, s'importen exemplars de dos dels tres centres de producció principals d'aquest tipus de sepulcre. El conegut sarcòfag d'Hipòlit (Claveria 2001a, núm. 22) i el frontal i el lateral d'un sarcòfag de lluita (Claveria 2001a, núm. 59 a-b) foren elaborats en els prestigiosos tallers de l'Àtica, a la primera meitat d'aquesta centúria. El seu material, marbre del Pentèlic, ratifica aquesta procedència i ambdós són exponents de la voluntat d'alguns comitents de *Tarraco* d'enterrar-se en una d'aquestes peces tan preuades, tant per la seva qualitat com per l'elevat cost del seu transport. Uns altres centres de produccions estaven situats a Afrodísies i a *Docimium*, a la zona centroccidental de l'Àsia Menor. D'aquest no se n'ha trobat cap exemplar a la capital de la Tarraconense, probablement a causa de la seva localització a l'altra banda de la Mediterrània, i també per la llunyania d'ambdues tradicions.

En canvi, la majoria dels sarcòfags importats a Tàrraco al llarg d'aquest segle continuen procedint dels tallers de Roma, lògicament per la major proximitat d'aquest centre de producció principal respecte als altres dos, i per l'estreta relació comercial i administrativa entre ambdues ciutats. En conservem un conjunt de peces que documenten l'ús de més d'una desena de sarcòfags diferents, que van de l'època severiana a la tetràrquica. La majoria són de marbre de Luni-Carrara, i també n'hi ha de treballats en marbres del Proconnès i de l'illa de Tassos. Entre elles destaca un fragment curosament llavorat que representa l'estació de la tardor dansant (Claveria 2001a, núm. 49; Claveria 1996a, 7-13). Aquesta actitud, molt poc habitual en els sarcòfags de les estacions, relaciona aquesta peça amb una sèrie iconogràficament afí treballada amb gran qualitat i destinada a comitents vinculats a alts càrrecs de l'aparat governamental (Kranz 1984, 39). Tots els integrants d'aquesta sèrie pertanyen als períodes gal·liènic i postgal·liènic, datació que també demostra l'estil del nostre exemplar.

Els coneguts sarcòfags dels Lleons i del Pedagog (figures 1 i 2) (Claveria 2001a, núm. 27 i 33), ambdós exhumats a la necròpolis paleocristiana (Oliva, Tulla i Bertrán 1927, 63; Serra Vilaró 1928, 40), són també peces valuoses, tant per la seva qualitat com per la seva iconografia, de clara arrel pagana, però molt adequada a un període en què la difusió dels preceptes neoplatònics de Plotí afavorien l'avenç de les creences cristianes. És la primera una caixa en forma de banyera postseveriana (240-250 dC), amb el retrat d'una difunta d'avançada edat, que llueix un pentinat propi de les emperadrius de la dinastia severa. El segon, ja de finals d'aquesta centúria (270-280 dC), mostra una escena de lectura relacionada amb el cercle del *Mousikòs Anér* (Marrou 1964; Wegner 1966), en què el context de les muses perd qualsevol referència d'índole mitològica (Rudolf 1982, 33-36).

Quatre fragments de marbre de Tassos (Claveria 2001a, núm. 43a-d) formaren part d'una coberta també postgal·liènica amb representacions de cacera pròpies de l'estadi final de la iconografia de les *venationes* (caceres) no mitològiques (Andreae 1980, cap. 3.5.1 i 112-113). Tres fragments més (Claveria 2001a, núm. 44, 50, 61) del darrer quart del segle III mostren motius comuns en el repertori sepulcral romà, com són el *putto* (figura infantil nua) portador d'una torxa funerària flanquejant un pany d'estrígils, un altre aguantant el *clipeus* (medalló circular) per a la inscripció i el tercer amb una figura femenina sustentant un *parapetasma* (cortina). Dos més, que tenen la mateixa cronologia, només conserven el pit del difunt retratat al centre del frontal, un d'ells abillat amb la toga *contabulata*, i l'altre fragment mostra la part inferior d'una

FIGURA 1. Sarcòfag dels Lleons. Foto: MNAT.

FIGURA 2. Sarcòfag del Pedagog. Foto: MNAT / A. Saludes.

imago clipeata (imatge dintre d'un medalló circular) (Claveria 2001a, núm. 42 i 40).

Una mica més tardans són quatre fragments de cobertes de sarcòfags també importats dels tallers de Roma, l'estil i la iconografia dels quals són indicatius d'una cronologia entre finals del segle III i principis del segle IV. En el primer (figura 3) s'hi conserva part d'una taula en forma de sigma que fa al·lusió al menjar campestre que succeïa a les caceres (Rodà 1998; Claveria 2001a, núm. 62). Com diem en l'apartat dels sarcòfags cristians referint-nos al mateix fragment, aquest tema s'usà en sarcòfags tant d'iconografia pagana com cristiana. Tot i així, a l'extrem inferior dret d'aquesta peça s'hi pot distingir l'orella esquerra d'un porc, motiu que només s'aplicava en les escenes de banquets venatoris de caràcter pagà (Amedick 1991, cap. 2). Un altre fragment trobat durant la campanya d'excavació de 1994 a la seu del Col·legi d'Arquitectes de Tarragona (Rodà 1998; Claveria 2001a, núm. 51) és més difícil d'atribuir-lo amb seguretat al llenguatge pagà o cristià, com també veurem més endavant. Aquest mostra el cos d'una figura masculina vestida amb túnica curta, polaines i mantell, que camina cap a l'esquerra del relleu, portant un bastó a la mà esquerra i agafant les brides d'un cavall amb la dreta. Aquesta iconografia és típica de les tapes sarcòfagiques que representen servents portadors del botí de la cacera (Andreae 1980, ap. 3.5.2) o de les que mostren *cursores* guiant els carros de cavalls que condueixen els amos a la seva residència rústica per passar-hi una temporada (Amedick 1991, cap. 3.1).

El tercer fragment procedeix, com el primer, de la necròpolis paleocristiana (Rodà 1998) i ha estat generalment identificat amb la imatge d'un pastor reposant. No obstant, aquest tipus de personatge és propi dels laterals i els frontals de sarcòfags relacionats amb escenes mítiques que tenen lloc en entorns bucòlics, o dels que mostren ambients pastorals com a símbol del repòs i la reflexió (Koch i Sichtermann 1982, 116-120). En tots ells, aquest personatge té una mida més gran que el nostre, la qual cosa posa en dubte aquesta atribució. En canvi, la seva iconografia i mesures són completament afins a les del geni estacional de la tardor, que surt representat, juntament amb els genis de la resta d'estacions, en les cobertes de sarcòfags de finals del segle III i principis del IV (Kranz 1984, 82-85). El darrer fragment també s'exhumà el 1994, en els nivells de destrucció de la basílica paleocristiana del Parc Central (López Vilar 2006, 233). S'hi conserva el cap i l'avantbraç dret d'un erote portador de la cartel·la central destinada a la inscripció, de la qual només queda la motllura superior esquerra. Aquest és un motiu recurrent en les tapes sarcòfagiques del segle IV, que, com passa amb la peça anterior, mostra una iconografia molt arrelada en la tradició pagana, i que en aquesta època tardana tant es combinà amb caixes

FIGURA 3. Fragment de sarcòfag amb escena de banquet. Foto: MNAT / G. Jové.

amb representacions paganes com amb d'altres amb imatges cristianes. Aquest és el fragment més tardà d'aquest conjunt, que, pel seu estil, es pot datar en el primer quart del segle IV (Claveria 2006, 233).

Al costat de les importacions de sarcòfags de Roma i de l'Àtica, a Tarraco, al segle III i fins ben entrada la quarta centúria, es continuà llavorant sarcòfags en tallers de la pròpia localitat. Durant aquest període, el llenguatge dels inicis d'aquesta producció s'anà simplificant, fins que tornà a limitar-se als motius arquitectònics i vegetals que havien caracteritzat el bagatge iconogràfic local anterior a la producció dels primers sarcòfags. És així com s'anà concretant una iconografia gairebé fixa, que repetia l'estructura d'un pany de canals a banda i banda de la cartel·la central per a la inscripció. En els primers exemplars d'aquesta mena encara hi havia estrígils i columnes als extrems, com en el sarcòfag de *Sempronia Ursa* (RIT 662; Claveria 2001a, 26) i en el de *Claudius Saturninus* (RIT 396, Claveria 2001a, 45), però aquests elements aviat desaparegueren, mentre que l'estructura bàsica habitual solia enriquir-se amb la disposició afrontada o aculada de dos dofins situats a les vores verticals de la cartel·la central. A vegades aquests mamífers marins s'esquematzaren fins a arribar a formes corbes, en altres ocasions s'inclougué una roseta entre les seves boques o les seves cues, i en els casos més senzills només apareix la forma bàsica. Per fer aquests sarcòfags s'usaren les pedres locals més properes i aptes per a aquest tipus de peces, com les calcàries cretàiques de les pedreres de Santa Tecla i llisós, i en menys mesura la lumaquel·la miocènica de les pedreres del Mèdol (Claveria 1996a, 204-208; Claveria 2001a, ap. II.2.1; Boada 2002; Álvarez, Domènech *et al.* 2009, 38-43 i 100-105; Álvarez, García-Entero *et al.* 2009).

Més difícil és establir la cronologia d'acabament d'aquesta producció. Les superposicions de les sepul-

tures de la necròpolis paleocristiana indiquen que estigueren en ús durant tot el segle III i que molt probablement la seva activitat es perllongà durant els primers decennis del s. IV (Claveria 2001a, ap. III.1). Llavors diverses d'aquestes peces, així com algunes de les importades, foren objecte de reutilització, principalment en el sector de la necròpolis paleocristiana de Tarragona (Del Amo 1982; Claveria 1997-1998, 241-242).

12.2. Els sarcòfags cristians de Tàrraco

D'una banda tenim aquests tallers locals molt actius que continuaren treballant amb plena vitalitat en els primers temps del cristianisme i que seguiren llavorant la pedra del Mèdol i sobretot les pedres calcàries locals (llisós i Santa Tecla) (Àlvarez, Domènech *et al.* 2009, 100-105; Àlvarez, García-Entero *et al.* 2009; *Tarraco pedra a pedra* 2009). Es produïren sobretot sarcòfags llisos i acanalats sense decoració figurada, ja que, com a màxim, presenten siluetes de dofins emmarcant la cartel·la. Ho podem veure en els sarcòfags fets en pedra calcària (llisós), dels quals és un bon exemple el datat al segle IV (RIT 1054) (figura 4), amb el monograma de Crist i una tipologia que el fa successor dels sarcòfags acanalats manufacturats a la ciutat en èpoques precedents, alguns anepígrafs i d'altres amb textos pagans (RIT 396, 516, 551, 559, 609; Claveria 1996a i 2001a, núm. 34; Vidal 2005, núm. A7).

Comprovem, doncs, una continuïtat amb els mateixos models, esquemes i materials en els productes sortits dels tallers locals (Àlvarez, García-Entero *et al.* 2009). Al costat d'uns símbols ambivalents, com poden ser els dofins (RIT 396, 559, 609), veiem aparèixer els cristians, com és el cas del crismó al qual acabem de fer referència al paràgraf anterior.

Al costat dels sarcòfags produïts en les *officinae* o tallers de la ciutat, dos foren els punts d'on s'importaren sarcòfags totalment manufacturats: Roma i Tunísia. En el primer cas no ens ha de sorprendre gens, ja que a tot Hispània és ben sabuda la forta dependència dels tallers urbans (Sotomayor 1973 i 1975). Manquen a Tarragona sarcòfags dels tallers gals d'Aquitània, que, de moment, a Catalunya només s'han localitzat a Empúries, amb dos exemplars fragmentaris (IRC III, 166; Ripoll 1993; Rodà 2001).

El lloc de troballa massiu d'on provenen la majoria de les troballes de sarcòfags és la necròpolis del Francolí, que concentra la majoria de monuments funeraris de *Tarraco* (Del Amo 1982); i amb un nombre menor, tenim els sarcòfags reutilitzats a la catedral metropolitana.

A la Tarragona dels primers temps cristians, arribaren força produccions dels tallers de Roma, tant de temàtica pagana com cristiana (Del Amo 1994; Clave-

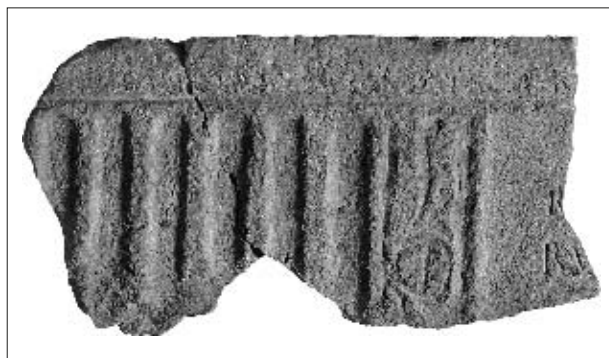

FIGURA 4. Fragment de sarcòfag acanalat. Foto: MNAT / R. Cornadó.

ria 2001a-b; Rodà 1998); per als cristians, la cronologia se centra majoritàriament dintre de la segona meitat del segle IV dC i en època teodosiana, un moment clau per a la necròpolis del Francolí. Les matèries primeres emprades corresponen bàsicament al marbre de Luni-Carrara i al del Proconnès.

A la catedral tenim dues peces principals. El sarcòfag central del grup del Sant Enterrament a la capella lateral de la catedral és sens dubte una peça reelaborada i repintada que tindria una escena central que es va repicar per tal de disposar el motiu que ara hi campeja, a banda i banda del qual es veuen els dos camps estrigilats amb petites perles com a remat; als laterals, panòplies amb dos escuts romboïdals creuats en baix relleu que són ben coneguts i típics de les produccions dels tallers de Roma. La cronologia sembla dur-nos a època teodosiana (Rodà 1998, 157-158).

De tota manera, la peça príncep és el sarcòfag encastat a la dreta de la façana (figura 5), a una certa alçada, i del qual ara disposem de les magnífiques reproduccions realitzades per a la sorprenent recreació presentada a l'edició de Tarraco Viva del maig de 2011 (Muñoz 2012). És una peça molt ben conservada i una de les rares que corresponen a l'anomenada sèrie de Betesda, amb un seguit d'escenes que omplen completament el frontal. Hi veiem la guarició de tres cecs, la de l'hemorroïsa, la del paralític a la piscina de Betesda, la conversió de Zaqueu i l'entrada de Jesús a Jerusalem.

Amb aquest sarcòfag se'n pot relacionar un altre, fragmentari però, de marbre de Luni-Carrara, de procedència exacta no determinada, on es veu Crist dempeus i al seu costat una petita figura femenina agenollada que li toca la túnica, reproduint de nou l'escena de l'hemorroïsa (Rodà 1998, 154).

La resta de sarcòfags de taller de Roma són tots ells fragmentaris i procedents de la necròpolis del Francolí. Malauradament, no hi ha cap exemplar sencer d'època cristiana comparable al del Pedagóg o al dels Lleons del segle III dC. N'hi ha un parell de caràcter pagà o cristià incert que són més antics, de finals del segle III o inicis del IV: un podria pertànyer a una escena

de cacera, però també representar el mercader ismaelita de la història de Josep; a l'altre s'hi veu una escena de banquet al voltant d'una taula en sigma (figura 3), tema compartit tant per la iconografia pagana com cristiana, però en aquest cas, com hem vist, sembla més aviat pagà per la presència d'una orella pertanyent al cap d'un porc. Podríem destacar com de taller romà i obertament cristians els fragments d'una mateixa tapa que han d'incloure's dintre del cicle de Jonàs (Del Amo 1994; Rodà 1998).

Pel que fa als altres sarcòfags d'importació, la gran sorpresa ha estat proporcionada per la necròpolis del Francolí. S'ha discutit molt sobre les particularitats d'algunes produccions, i ha interessat de manera continuada esbrinar el lloc de manufactura d'uns sarcòfags d'aspecte netament africà, qüestió a la qual dedicaren importants estudis H. Schlunk (1951, 1967, 1972) i P. de Palol (1961). L'aparença estilística era tan propera a la dels sarcòfags manufacturats a Cartago que fins i tot H. Schlunk arribà a proposar que uns artesans de la zona de Cartago s'haguessin desplaçat a Tarragona per treballar-hi *in situ*.

Com que són fets en una pedra calcària molt semblant a la tarragonina, coneguda com a pedra de Santa Tecla (Àlvarez, Domènech *et al.* 2009, 100-105; Àlvarez, García-Entero *et al.* 2009), l'ull s'enganya: calia investigar i analitzar la procedència de la matèria pri-

mera. Gràcies a la petrografia, es va poder comprovar que la pedra dels sarcòfags tarragonins, tan similars als de Cartago, era en realitat el *kadel* de Hammam Lif a Tunísia. El microscopi deixà veure nítidament que la pedra de Santa Tecla és una microsparita, mentre que la calcària de Tunísia és una biosparita amb restes evidents de fòssils. El misteri s'esvaí: no es tractava de peces fetes en un taller de Tarragona, sinó importades ja totalment acabades de Cartago durant la primera part del segle v dC (Rodà 1990, 1998). Els dos exemplars sencers i figurats d'aquesta sèrie són els coneguts com a sarcòfags dels Apòstols (figura 6) i de Leocadi (figura 7), de la necròpolis paleocristiana del Francolí, però una sèrie prou nodrida de fragments testimonien l'afluència d'aquesta mena de produccions a la *Tarraco* de cap al 400-440 dC (Rodà 2013), amb una notable abundància de temes figurats que són més aviat escassos a la mateixa Cartago. Val a dir que les peces més habituals són els sarcòfags estrigilats amb cartel·la central per a la inscripció, amb una disposició contraposada dels estrígils ben característica d'aquestes produccions tunisianes.

Cal dir que, fins ara, no es coneixen gaires sarcòfags de taller de Cartago exportats a la Mediterrània occidental, i que *Tarraco* constitueix un cas certament excepcional. A Catalunya se n'han trobat dos fragments més a les excavacions de les esglésies d'*Egara*

FIGURA 5. Sarcòfag de Betesda. Foto: ICAC / J. M. Macias.

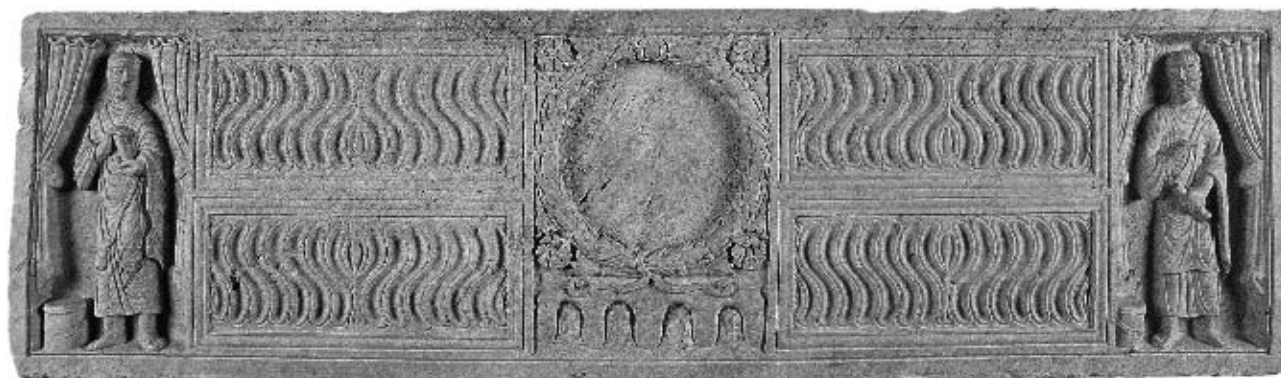

FIGURA 6. Sarcòfag dels Apòstols. Foto: MNAT / R. Cornadó.

FIGURA 7. Sarcòfag de Leocadi. Foto: MNAT.

(Terrassa), un d'ells amb el sacrifici d'Isaac, escena que també apareix en un fragment de *Tarraco* (Claveria, Moro i Rodà 2008, 138-141).

Els artesans de Cartago treballaren, a més de la seva calcària local, un bon marbre importat que fou un suport habitual en els tallers de sarcòfags, també a la mateixa Roma. Ens referim al marbre del Proconès, avui l'illa turca de Màrmara, de gra gruixut i amb el seu aspecte característic blanquinós vetejat de gris. D'una banda tenim la placa de les Orants, que no és pas un sarcòfag, i un sarcòfag estrigilat amb cartella anepígrafa que troba els seus paral·lels en exemplars de Cartago. També proposaríem d'incloure en aquest grup tres fragments d'un mateix frontal de sarcòfag amb escenes de la vida de sant Pere, com ara el miracle de la font i el prendiment de l'apòstol (Rodà 1998, 159-160; Vidal 1999, 221-222).

A manera de recapitulació, podríem dir que, pel que fa als sarcòfags d'importació, el més antic seria la coberta amb escenes de Jonàs de la primera meitat del segle IV dC (Del Amo 1994; Rodà 1998, 156-157), mentre que la majoria de peces serien de les darreries del segle IV dC, moment en què es data l'inici de les importacions de Cartago, a partir del 400 i els primers decennis del V dC, anys àlgids per a la necròpolis del Francolí i època en canvi de desmantellament de l'anomenat fòrum provincial de *Tarraco*, ja que importants elements de commemoració pública es reaprofitaren com a cobertes d'algunes tombes, com és el cas de les números 82 i 31, per a les quals es reempraren sumptuoses plaques imperials de marbre (RIT 83, 91 i 82; CIL II²/14, 920 i 931).

Bibliografia

ÀLVAREZ, A.; DOMÈNECH, A.; LAPUENTE, P.; PITARCH, À.; ROYO, H. 2009: *Marbles and Stones of Hispania / Mármores y piedras d'Hispania / Mármoles y piedras de Hispania*, ICAC, Tarragona. [Catàleg exposició]

ÀLVAREZ, A.; GARCÍA-ENTERO, V.; GUTIÉRREZ, A.; RODÀ, I. 2009: *El marmor de Tarraco / Tarraco Marmor*, Hic et Nunc 6, ICAC, Tarragona.

AMEDICK, R. 1991: *Vita Privata*, Die Antiken Sarkophagreliefs I 4, Berlín.

AMO, M. D. del 1982: «Aportación al estudio de los sarcófagos de la necrópolis paleocristiana de Tarragona», a: *II Reunión d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica* (Montserrat 1978), Barcelona, 239-242.

– 1994: «Fragment de sarcòfag amb escenes del cicle de Jonàs procedent de Tarragona», a: *III Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Maó 1988), Barcelona, 65-67.

ANDRAE, B. 1980: *Die römischen Jagdsarkophage*, Die Antiken Sarkophagreliefs I 2, Berlín.

BOADA, M. (dir.) 2002: *El Mèdol*, Fundació Abertis, Girona.

BRANDENBURG, H. 1978: «Der Beginn der stadtrömischen Sarkophagproduktion des Kaiserzeit», *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 93, 277-327.

CIL II²/14 = ALFÖLDY, G. (ed.) 2011: *Corpus Inscriptionum Latinarum. Editio altera. Pars XIV: Conventus Tarraconensis. Fasciculus secundus: Colonia Iulia Vrbs Triumphalis Tarraco*, Berlín.

CLAVERIA, M. 1996a: «Nuevos datos en torno a la producción de sarcófagos en Tarraco», a: *Actes II Reunión sobre Escultura Romana a Hispània* (Tarragona 1995), Tarragona, 193-212.

– 1996b: «Dos nuevos fragmentos de sarcófagos romanos con el tema de las estaciones», *Locus Amoenus* 2, 7-14.

– 1997-1998: «La reutilización de sarcófagos romanos en Cataluña», *Anales de Prehistoria y Arqueología* 13-14, 241-250.

– 1998: «Roman Sarcophagi in Tarragona», a: KOCH, G. (ed.). *Akten des Symposiums «125 Jahre Sarkophag-Corpus»* (Marburg 1995), Mainz am Rhein, 138-149.

– 2001a: *Los sarcófagos romanos de Cataluña*, CSIR. España II, 1, Múrcia.

- 2001b: «El sarcòfago romano. Cuestiones de tipología, iconografía y centros de producción», a: NOGUERA, J. M.; CONDE, E. (ed.). *El sarcòfago romano. Contribuciones al estudio de su tipología, iconografía y centros de producción*, Múrcia, 19-50.
- 2004: «El sarcòfago romano en la Tarraconense», a: *IV Reunión sobre Escultura Romana en Hispania (Lisboa 2002)*, Madrid, 273-306.
- 2006: «La Escultura», a: LÓPEZ VILAR, J. *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, vol. 2, Tarragona, 231-240.
- CLAVERIA, M.; MORO, A.; RODÀ, I. 2008: «Sarcòfagos e inscripciones hallados en las recientes excavaciones de Sant Pere de Terrassa (Egara, Barcelona)», a: LA ROCCA, E.; LEÓN, P.; PARISI, Cl. (ed.). *Le due patrie acquisite. Studi di Archeologia dedicati a Walter Trillmich*, Roma, 129-147.
- IRC III = FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1991: *Inscriptions romaines de Catalogne III. Gérone*, París.
- KOCH, G.; SICHTERMANN, H. 1982: *Römische Sarkophage*, Munic.
- KRANZ, P. 1984: *Jahreszeiten-Sarkophage*, Die Antiken Sarkophagreliefs v 4, Berlín.
- LÓPEZ VILAR, J. 2006: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, vol. 1-2, Tarragona.
- MARROU, H. I. 1964: *Moycikoc Anhr. Études sur les scènes de la vie intellectuelle figurant sur les monuments funéraires romains*, Roma.
- MUÑOZ, A. 2012: «Betesda: la història d'un sarcòfag», *Anuari 2011, Associació Cultural Sant Fructuós*, Tarragona.
- OLIVA, C.; TULLA, J.; BERTRÁN, P. 1927: «Breves noticias referentes al hallazgo de restos arqueológicos al hacer los trabajos de excavación para los cimientos de la Fábrica de Tabacos de Tarragona», *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades* 88, Madrid.
- PALOL, P. de 1961: «El taller de sarcòfagos de Tarragona», *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina* 8, Ravenna, 219-225.
- 1967: *Arqueología cristiana de la España romana*, Madrid-Valladolid.
- RIPOLL, G. 1993: «Sarcòfagos de la antigüedad tardía hispánica: importaciones y talleres locales», *Les sarcophages d'Aquitaine (1993). Antiquité Tardive* 1, 154-158.
- RODÀ, I. 1990: «Sarcòfagi della bottega di Cartagine a Tarraco», a: *L'Africa romana. Atti del VII Convegno di Studio (Sassari 1989)*, Sàsser, 727-736.
- 1998: «Sarcòfagos cristianos de Tarragona», a: KOCH, G. (ed.). *Akten des Symposiums «125 Jahre Sarkophag-Corpus» (Marburg 1995)*, Mainz am Rhein, 150-161.
- 2001: «Producción, materiales y circulación de sarcòfagos en el Imperio romano», a: NOGUERA, J. M.; CONDE, E. (ed.). *El sarcòfago romano. Contribuciones al estudio de su tipología, iconografía y centros de producción*, Múrcia, 51-77.
- 2013: «Los sarcòfagos cristianos importados de Cartago en Tarraco. Un inventario», a: *Iconographie funéraire romaine et société: corpus antique, approches nouvelles?* BARATTE, F.; GALINIER, M. (dir.). *Actes du Colloque de 2010, CRHISM Université de Perpignan - UMR 8167 Paris IV Sorbonne*, Presses Universitaires de Perpignan . UMR 8167, 193-202.
- RUDOLF, E. 1982: «Typologische Untersuchungen zu den stadtrömischen Musensarkophagen des 3. Jh. N. Ch.», *Marburger Winckelmann-Programm* 1981, 33-43.
- SCHLUNK, H. 1951: «Un taller de sarcòfagos cristianos en Tarragona», *Archivo Español de Arqueología* 24, 67-97.
- 1967: «Sarkophage aus christlichen Nekropolen in Karthago und Tarragona», *Madrider Mitteilungen* 8, 230-258.
- 1972: «Sarcòfagos paleocristianos labrados en Hispania», a: *Actas del VIII Congreso Internacional de Arqueología Cristiana* (Barcelona 1969), Ciutat del Vaticà, 187-218.
- SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, Th. 1978: *Hispania Antiqua. Die Denkmäler der frühchristlichen und westgotischen Zeit*, Mainz am Rhein.
- SERRA VILARÓ, J. 1928: «Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona», *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades* 93, Madrid.
- SOTOMAYOR, M. 1973: *Datos históricos de los sarcòfagos romano-cristianos de España*, Granada.
- 1975: *Sarcòfagos romano-cristianos de España. Estudio iconográfico*, Granada.
- Tarraco pedra a pedra* (2009), catàleg exposició Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona.
- VIDAL, S. 1999: «Escultura funerària», a: PALOL, P. de; PLADEVALL, A. (dir.). *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 215-225.
- 2005: *La escultura hispánica figurada de la Antigüedad tardía (siglos IV-VII)*, CSIR. España II, 2, Múrcia.
- WEGNER, M. 1966: *Die Musensarkophage*, Die Antiken Sarkophagreliefs v. 3, Berlín.

13. POBLAMENT I CRISTIANITZACIÓ AL TERRITORI DE TÀRRACO DURANT L'ANTIGUITAT TARDANA

Manel Feijoó Morote
Universitat de Saragossa

13.1. Antecedents historiogràfics

Tothom coneix la importància de què va gaudir la ciutat de Tàrraco en el conjunt de la Hispània romana i en l'àmbit global de l'Imperi romà. En conseqüència, els estudis que han tractat els diferents aspectes que engloben la realitat del seu conjunt urbà compten amb una llarga trajectòria que, encara avui, continua ampliant-se i enriquint-se. Però, en contrapartida, l'estudi arqueològic del seu àmbit rural no ha suposat un focus principal d'atenció per part dels investigadors fins a temps més recents. Això no vol dir que no comptem amb referències provinents d'autors pretèrits referents a vil·les o jaciments concrets dispersos pel territori de l'antiga Tàrraco; de fet, notícies sobre aquesta qüestió ja són presents en l'obra de Lluís Pons d'Icart publicada sota els auspicis de l'humanista i arquebisbe de Tarragona Antoni Agustí cap al tercer quart del segle XVI. Noves notícies ens arriben uns segles més tard, ja al XIX, quan la tasca portada a terme des del Museu Arqueològic de Tarragona, amb figures com Bonaventura Hernández Sanahuja o Ángel del Arco, suposarà una crida d'atenció envers la posada en valor de determinats assentaments rurals d'aquestes contrades. Val a dir que, d'acord amb l'esperit de l'època, els interessos del moment estaven dirigits més cap a l'aspecte monumental i d'ostentació de les vil·les romanes que no cap a un estudi de conjunt de la realitat del poblament rural romà.

L'arqueologia del món rural romà continuarà, en tot cas, expandint-se amb l'arribada del segle XX i la tasca de tota una sèrie de personatges que, per professió o per devoció, van col·laborar en el progrés de la investigació. Així, podem fer esment, a l'entorn de mitjan segle, de les figures de S. Vilaseca, que va centrar el seu àmbit d'estudi en les comarques del Camp de Tarragona i la Conca de Barberà; o de P. Giró i A. Ferrer, els quals desenvoluparen la seva tasca, principalment però no exclusivament, a les comarques del Penedès i el Garraf (Cebrià *et al.* 1991). Altres iniciatives sorgides a partir d'interessos particulars o bé des d'agrupacions culturals de caràcter local (Grup de Recerques Arqueològiques de Vila-seca, Centre d'Estudis de la Biblioteca-Museu Víctor Balaguer...) aconseguiren augmentar el catàleg d'assentaments en el territori de Tàrraco durant la segona meitat del segle passat, al mateix temps que les institucions arqueològiques i/o museístiques de diferents comarques de la nostra zona d'estudi aplegaven esforços per a la defensa

del patrimoni arqueològic rural, tasca que encara avui es continua desenvolupant.

A banda de les notícies de jaciments individuals, disposem d'una sèrie d'estudis que han afrontat la investigació de l'arqueologia rural des de la perspectiva global d'unes zones geogràfiques més o menys extenses i centrant-se en unes èpoques històriques determinades. Sense cap ànim de ser exhaustius i tan sols a tall d'exemple d'aquest tipus d'investigacions, podem fer esment dels treballs de J. Sanmartí i J. Santacana per a l'època ibèrica a la costa del Penedès (Sanmartí i Santacana 1986); l'estudi d'I. Arrayás per a tot el territori de Tàrraco entre els segles III-I aC (Arrayás 2002); el de M. Miret, que estudià els assentaments d'època ibèrica i romana a la Cossèstania oriental (Miret 2003); o els estudis de R. Járrega sobre el període de l'antiguitat tardana localitzat a la costa est peninsular i, per tant, englobant el territori que aquí ens interessa (Járrega 1992 i 2003). Finalment, la investigació s'ha enriquit amb diverses investigacions, amb un caràcter diacrònic de més ampli espectre, que han estudiat la successió de les diferents etapes històriques tot apuntant els canvis practicats en els patrons de poblament rural, i que tenen una referència pionera en la tasca portada a terme per l'equip de S. Keay, que va prospectar una part de l'*ager Tarraconensis* (centrada fonamentalment en la comarca de l'Alt Camp) en la segona meitat dels anys vuitanta del segle passat (Carreté *et al.* 1995), i que haurà de tenir una continuació, aquest cop a la zona del Baix Penedès, amb l'estudi de M. Prevosti, J. Guitart i J. M. Palet presentat al Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès de l'any 2001 (Prevosti *et al.* 2003). Immediatament després d'aquesta última publicació es va posar en marxa el Projecte Ager Tarraconensis (PAT) («Estudi del paisatge arqueològic a la dreita del Francolí»), continuació dels dos anteriors, aquest cop localitzat fonamentalment a la comarca del Baix Camp, tot i que sobrepassant els seus límits estrictes, i els resultats del qual han estat presentats recentment (Prevosti i Guitart 2010).

13.2. Límits geogràfics i temporals

Els límits territorials precisos de l'*ager Tarraconensis*, és a dir, tot l'àmbit rural que es vinculava a la *urbs* de Tàrraco i en depenia administrativament i políticament, no han estat definits totalment. Podem considerar que existeix un consens unànim dels inves-

tigadors, a partir dels estudis de G. Alföldy i X. Dupré, a considerar l'anomenada *mansio Ad Fines*, situada a la rodalia del pont de Martorell, com a límit nord-est del *territorium* tarraconense; mentre que a l'altre extrem la confluència dels territoris de Tàrraco i la veïna *Dertosa* quedaria fixada en la *mansio Sub Saltu*, que hom localitza a la vora del coll de Balaguer, que separa les comarques naturals del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre (Alföldy 1991; Dupré 1994). El límit nord, no obstant, ja és més imprecís. Tot i que no és improbable que la cadena muntanyenca de les serres de Prades, l'Argentera i Llaberia constitueixin una frontera natural, tampoc no podem deixar de considerar la possibilitat que les comarques (o una part) de la Conca de Barberà i el Priorat constituïssin, per les seves característiques orogràfiques i l'aprofitament dels seus recursos naturals, zones reservades a la pràctica d'activitats relacionades amb la mineria i amb l'explotació d'altres recursos forestals. És ben cert que els vestigis de centuriacions de Tàrraco no semblen afectar aquests territoris, però també és un fet que no tot el territori d'una ciutat era sotmès a una trama de centuriacions; restaven així espais lliures d'aquesta planificació ortogonal però que tanmateix quedaven vinculats al centre urbà (Palet 2005 i 2007). La possibilitat que la Conca de Barberà constituís un municipi rural de tipus dispers, com s'ha suggerit, no deixa de ser una hipòtesi a tenir en compte, tot i que encara manquen evidències arqueològiques o documentals que ens ho confirmin (Menchon 1998, 8). Tampoc no hem d'oblidar les posteriors delimitacions diocesanes medievals, que assenyalarien una divisió entre Tàrraco i *Ilerda* a nivell del curs del riu Corb, és a dir, tot incloent una part de la comarca de les Garrigues en el territori de Tàrraco; és ben cert que en molts casos aquestes divisions eclesiàstiques acostumen a respectar i perpetuar els límits administratius anteriors, però tampoc no es pot considerar una pauta d'actuació uniforme i exclusiva (Mundó 1998).¹

Per altra banda, hem de fer esment de la delimitació cronològica, ja que de bon principi pot resultar sorprenent que utilitzem l'expressió *ager Tarraconensis* quan haurem de referir-nos a una etapa històrica (segles VI-VIII) a la qual aquest concepte ja no li escau. Val a dir que la nostra intenció és mostrar, precisament, l'evolució dels assentaments rurals a partir dels últims segles d'existència de l'administració romana a Hispània i observar com es desenvolupen, en aquesta

zona geogràfica concreta, els patrons d'hàbitat rural durant l'antiguitat tardana i fins a arribar als segles altmedievals, per la qual cosa aquesta denominació s'ha d'entendre tan sols com un punt de partida per a l'estudi dels patrons d'hàbitat en els segles posteriors al domini romà.

13.3. L'evolució del poblament rural als primers segles de l'antiguitat tardana

13.3.1. La dinàmica del poblament des d'època ibèrica fins als inicis del baix imperi

Des de finals del segle III aC, l'arribada dels exèrcits romans al nord-est peninsular tindrà com a conseqüència la implantació d'una sèrie de modificacions i influències en els models d'hàbitat de la societat ibèrica autòctona. Això no s'ha d'entendre com la desaparició immediata dels antics assentaments ibers; en els primers moments de la conquesta, i de l'anomenada *romanització*,² la preocupació principal es dirigiria cap al manteniment de l'ordre segons avançava l'ocupació militar del territori, conjuntament amb una imposició de directrius inicials i limitades, encaminades a una explotació dels recursos d'acord amb les pròpies necessitats del procés de conquesta (Revilla i Miret 1994, 193). Serà a partir del segle II aC quan començaran a aparèixer una sèrie de nuclis dispersos pel territori, procés que es farà general a partir de finals d'aquest segle i inicis del següent, moment en què paral·lelament es produeix la imposició d'un sistema d'organització territorial que es fa evident en el programa de fundació de ciutats al nord-est peninsular (*Baetulo*, *Iluro*, *Aeso*, *Iesso*...), que s'ha vinculat amb un assentament de veterans al voltant de l'any 100 aC (Guitart 1994). L'arribada d'August al poder es caracteritzarà per l'establiment d'un nou sistema polític i administratiu que, al seu torn, haurà de condicionar, en el nostre territori, l'ordenació del poblament rural, on augmenta l'extensió dels assentaments dispersos alhora que desapareixen els de menys entitat i es generalitza el sistema de *villae*, punt àlgid d'un procés iniciat en època cesariana, tot plegat en consonància amb un fenomen de concentració de la propietat (Revilla i Miret 1994, 203). Al llarg dels segles I i II es continuen documentant abandonaments d'alguns assentaments rurals menors alhora que augmenten els elements d'os-

1. Ens limitem aquí a presentar succintament les opcions que, amb més probabilitat, podrien resoldre la qüestió de la delimitació territorial de l'*ager Tarraconensis*, tema que desborda les intencions d'aquesta contribució. Cal advertir respecte a això que als mapes que acompanyen aquestes pàgines (i que inclouen la Conca de Barberà i el Priorat) tan sols s'assenyalen les delimitacions administratives actuals, i no pretenen ser res més que un referent geogràfic quant a la distribució en el territori dels assentaments localitzats i documentats, en aquest àmbit territorial, en l'estat actual dels nostres coneixements, i que per tant pot ser complementat amb noves aportacions en el decurs de la futura investigació.

2. El concepte de *romanització* no disposa d'una clara definició de consens per part de tots els investigadors i encara avui genera un intens debat; vegeu una recent aportació a aquesta problemàtica a Pereira-Menaut 2010.

tentació en els nuclis de més entitat (López 2006a, 108). Aquest fenomen haurà de representar una constant, en una relativament suau progressió fins a l'etapa tardoantiga, moment en què es mostrarà de manera més accentuada, però en cap cas constituint un punt d'origen ni un factor exclusiu de l'antiguitat tardana.³

13.3.2. Contextualització del nucli urbà

Abans d'analitzar l'evolució dels assentament rurals del territori de Tàrraco durant els segles de la tardoantiguitat, caldria fer un breu esment de la situació del mateix nucli urbà en aquesta època. Hem de tenir ben present que les vinculacions existents entre l'àmbit urbà i els centres rurals en l'antiguitat mostren una pregona cohesió que fa molt poc aconsellable presentar aquests darrers sense observar la dinàmica evolutiva de la ciutat en el territori de la qual s'inscriuen. Perquè, efectivament, l'arqueologia practicada a Tàrraco al llarg de les últimes dècades ha mostrat tot un conjunt de modificacions que acabaran atorgant una fesomia prou diferenciada respecte als seus trets característics dels segles precedents. Aquests canvis, amb tot, no es produeixen de manera sobtada i uniforme sinó que s'enquaden en un procés gradual que juxtaposa la transformació urbanística als canvis de tipus social, polític, cultural i religiós que haurà de protagonitzar l'Imperi romà d'Occident en el transcurs dels seus últims segles d'existència, i fins i tot ja en moments previs de l'època altimperial. De fet, ja en el segle II dC l'epigrafia ha evidenciat el retraïment de l'evergetisme municipal, és a dir, de l'activitat munificent de les seves elits ciutadanes (Alföldy 1991, 38 i ss.); alhora que tindrà lloc l'abandonament del teatre i d'algunes zones residencials, tant de dins com de fora del perímetre emmurallat, o l'obliteració parcial de determinats sectors de la xarxa de clavegueram (Adserias *et al.* 1997, 924 i ss.). Això no implica, en qualsevol cas, la desaparició definitiva de les pràctiques constructives o de restauració en la ciutat, com ho evidencia la restauració de l'amfiteatre o noves construccions com el pòrtic de l'anomenada *basilica Iovia* o l'edifici termal identificat amb les *thermae Montanae* (Arce 1982, 92; Macias 2004, 158).

On el canvi de mentalitat protagonitzat per la societat tarraconense baiximperial es farà potser més evident és en l'evolució del gran conjunt monumental del *Concilium Prouvinciae*, amb l'espoli dels seus

materials constructius i la readaptació dels espais com a zones d'habitatge i la formació d'abocadors a cel obert (Bosch *et al.* 2005, 168). Fenomen que es produeix des del segon quart del segle V, simultàniament al que succeeix en els altres nuclis urbans hispans per les mateixes dates (Gurt 2000-2001). Aquesta situació de desestructuració del sector de representació política i administrativa de la ciutat clàssica la trobem, no obstant, acompanyada d'una revitalització de la zona portuària, on s'ha pogut documentar la transformació d'antics edificis relacionats amb les activitats comercials en noves residències privades, algunes fins i tot amb els seus *balnea* particulars (Adserias *et al.* 2002). La perpetuació d'aquest tipus de construccions apunta, per una banda, a l'existència d'una classe social d'un nivell econòmic notable que continua invertint en les seves propietats urbanes tot cercant un cert nivell d'ostentació, si bé a menor escala que en èpoques precedents, i, per altra banda, ens permet constatar la perduració d'un tipus de pràctiques que van ser focus de dures crítiques per part de les autoritats eclesiàstiques,⁴ però que van romandre actives durant l'antiguitat tardana, tal com potser també va succeir en el cas d'altres àmbits de la vida pública de la societat romana, com els espectacles.⁵

Estava desapareixent, efectivament, el model clàssic de la ciutat romana, i s'imposava un nou esquema urbanístic que havia de respondre a les necessitats pròpies del moment, tant des del punt de vista econòmic com del de les relacions socials i dels vincles ideològics que estructuraven el bastiment d'aquella societat. Però es tracta, com podem observar, d'un fenomen que es dilata en el temps, sense que aparegui de manera abrupta i traumàtica. L'entrada de les construccions cristianes a l'interior de l'antic *pomerium* constitueix una evidència més d'aquesta gradual transformació de la societat i les creences, amb la seva traducció corresponent en el terreny arquitectònic i urbanístic (Macias 2000, 259-271).

L'Església serà l'encarregada de prendre el relleu de les iniciatives urbanes a Tàrraco, amb una influència cada cop més acusada en el conjunt de l'administració i la cohesió social de la ciutat. Les evidències d'una comunitat cristiana tarraconense ben organitzada es remunten documentalment a mitjan segle III, tal com mostren les actes del judici i posterior martiri del seu bisbe Fructuós i els seus diaques Auguri i Eulogi.⁶ Per

3. Una anàlisi recent de la línia evolutiva de l'ager de Tàrraco en aquestes èpoques a Prevosti 2010, 25-91.

4. Malgrat que els costums termals van ser molt criticats per amplis sectors del pensament i la literatura cristians (excepte si estaven motivats per finalitats terapèutiques), els mateixos bisbes en algunes ocasions es van ocupar del manteniment i la custòdia d'aquest tipus d'instal·lacions (Fuentes 2000, 136-139).

5. Es pot fer esment, sobre aquesta qüestió, de la severa amonestació del monarca visigot Sisebut a Eusebi, aleshores metropolità de Tàrraco, a causa de les aficions del prelat pels *ludi theatralis* (encara que podria tractar-se de representacions de caràcter privat, també prohibides, en qualsevol cas, als religiosos en les disposicions conciliars) en una data prou avançada com el primer quart del segle VII (Jiménez 2003).

6. Una primera anàlisi d'aquestes actes fou realitzada per P. Franchi dei Cavalieri a finals dels anys cinquanta del segle XX (Franchi 1959); vegeu ara també, amb referència al seu context històric, Muñoz i Moncunill 2009.

a les primeres manifestacions arqueològiques de la implantació cristiana a la ciutat haurem d'esperar al segle IV, quan començarà a formar-se l'important conjunt paleocristià del suburbi occidental de Tàrraco.⁷ L'arrelament de la nova fe anirà expandint-se i consolidant-se en el marc urbà de la capital de la *Tarraconensis* en els segles successius. La ciutat es convertirà en seu metropolitana,⁸ igual que succeeix amb altres capitals civils de la Hispània romana: *Emerita*, *Bra-cara*, *Carthago Nova*, *Hispalis*, *Tingis*..., en un procés que cal situar entre els finals del segle IV i meitat del següent. No és, però, fins al segle VI que es poden constatar activitats edilícies que s'emmarquen en un projecte urbanístic ben planificat i de certa envergadura que, tot modificant l'estructura urbana i monumental del preexistent Concili Provincial, han fet pensar en la implantació d'un *episcopium* d'època visigoda a la part alta de la ciutat, sense que puguem apuntar, amb les dades avui dia disponibles, quin emplaçament ocuparia l'hipotètic episcopi primitiu (López 2006b, 57; Macias 2008, 299).

13.3.3. Transformacions als assentaments rurals durant l'antiguitat tardana⁹

Tal com acabem d'apuntar de manera forçosament abreujada, Tàrraco presenta durant els segles de l'antiguitat tardana, i inserida dins la línia evolutiva que presenten la majoria de centres urbans hispans coetanis, un doble moviment de, per una banda, regressió de determinades estructures urbanes (aquelles que havien caracteritzat la seva fesomia com a ciutat plenament romana dins de l'esquema de l'urbanisme altimperial) i, d'altra banda i simultàniament, d'evolució de les dinàmiques constructives cap a una tipologia que havia d'adaptar-se als requisits propis d'una nova etapa històrica. Aquestes transformacions hauran de tenir el seu correlat arqueològic en el panorama dels assentaments rurals del seu territori. Així, paral·lelament a la progressiva desaparició de l'antic ideal de l'urbanisme clàssic a favor de les noves concepcions ideològiques, polítiques i socioeconòmiques, podem observar com el sistema de la vil·la, entesa com a model i eix organitzador de les estructures rurals romanes, inicia un

gradual procés de mutacions que conclouen en la seva definitiva desaparició com a entitat vertebradora del territori. Estudis previs ja havien constatat la minva d'establiments rurals documentats en aquestes contrades entre els períodes de l'alt i el baix imperi. A partir dels segles IV i V, la tendència es manté i confirma la ineludible desaparició del sistema de vil·les durant els segles següents. Cal fer, però, algunes precisions respecte a l'establiment de les dates de finalització d'activitat d'aquestes *villae*. En els mapes que presentem es pot apreciar gràficament la dinàmica del poblament a la nostra zona d'estudi durant tot el període de l'antiguitat tardana.¹⁰

La reducció dels assentaments documentats entre el segle V i els següents es pot qualificar de dràstica. Ara bé, alguns d'aquests nuclis han estat assenyalats com a actius en el segle V a partir del recull, en alguns casos en nombre ínfim, de fragments ceràmics per als quals s'indica una cronologia àmplia entre els segles IV i V, o de vegades amb forquilles cronològiques més obertes. No es pot descartar que alguns d'aquests centres no sobrepassin el segle IV, de manera que el percentatge de desaparició d'assentaments mostri una dinàmica més moderada entre el segle V i el període successiu.¹¹ En qualsevol cas, els resultats obtinguts escauen dins la tònica general que presenten altres estudis que han tractat l'evolució dels assentaments rurals en un o altre sector concret i més delimitat de l'*ager Tarraconensis*, confirmant la tendència general. Una altra qüestió que, no obstant, no es pot deixar d'abordar en tractar aquest tema es refereix precisament a les limitacions que comporta el seguiment dels reculls ceràmics com a únic referent no ja per a la delimitació cronològica dels assentaments, sinó també per a la seva mateixa identificació, en un moment en què la dinàmica de les xarxes comercials presenta un cert alentiment. Efectivament, quan un dels principals indicadors cronològics era l'aportat pels materials ceràmics d'importació, la disminució progressiva en el nombre d'aquestes importacions sobretot a partir, aproximadament, de la segona meitat del segle VI constitueix un important obstacle de cara a les datacions, més encara si tenim en compte que les produccions ceràmiques posteriors s'integraran en circuits d'àmbit predominantment local, cosa que

7. Per a una valoració global de tot aquest conjunt de basíliques i necròpolis, entre altres elements, tant amb referència al sector excavat per Serra Vilaró en els anys vint del segle passat com per al descobert en els anys noranta del mateix segle i excavat per López Vilar, vegeu López 2006b.

8. Una decretal del papa Sirici dirigida al bisbe Himeri de Tàrraco podria fer referència al càrrec de metropolità d'aquest últim ja l'any 385 (Torres 1990, 287), tot i que no es pugui establir amb total certesa (López 2006b, 255).

9. Aquesta contribució es basa parcialment en el treball de final de màster presentat per a l'obtenció del DEA a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica el juny del 2010. En aquesta ocasió, per una qüestió lògica d'espai, tan sols s'escolliran i esmentaran alguns dels jaciments que considerem més representatius per tractar la dinàmica del poblament rural tardoantic d'una manera concisa i sintètica.

10. La relació dels assentaments, en correspondència amb els numerals que apareixen als mapes, es trobarà al final del text.

11. Per a aquests assentaments amb cronologies dubtoses quant a les evidències de perduració al llarg del segle V podem esmentar els casos de La Casera, a la població d'Altafulla (Carreté *et al.* 1995, 176-178); El Cogoll, a Vilallonga del Camp (Carreté *et al.* 1995, 19-20), o La Cantera, també conegut com la Bòbila d'en Piteu, a Valls (Vila 2004), per citar només alguns exemples.

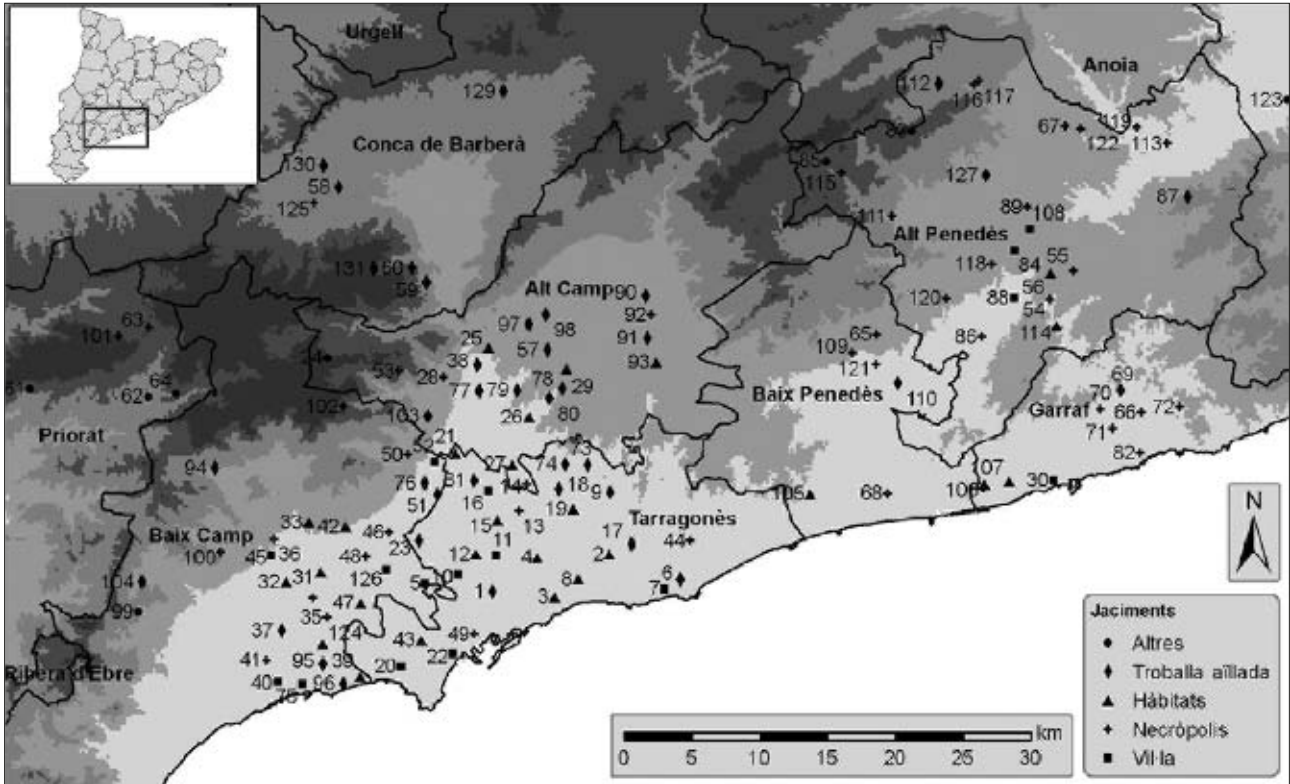

FIGURA I. Visió de conjunt dels jaciments documentats a l'ager *Tarraconensis* entre els segles v i vii.

dificultarà notablement les datacions entre els diferents assentaments (Gurt i Navarro 2005, 88), si bé les noves aportacions dels investigadors a aquesta temàtica van dibuixant un panorama cada cop menys desolador per als contextos tardoantics i altmedievals.¹²

En altres casos, la pervivència dels assentaments al llarg del segle v resulta més clarament testimoniada a partir de l'anàlisi dels materials ceràmics recuperats, si bé molts d'ells no arribaran a la següent centúria. Hem pogut documentar casos referents a nuclis rurals existents durant l'alt imperi destinats principalment a activitats de tipus productiu, sense que els puguem atorgar la qualificació de *villa* (almenys no s'han documentat evidències de la *pars urbana*, és a dir, de la zona residencial),¹³ que mostren, si bé no un manteniment de l'activitat productiva, sí almenys una continuïtat o una reocupació de l'hàbitat en aquest segle. Aquests serien els casos documentats a la comarca del Baix Camp de Mas de Gomandí (Maspujols) o La Buada (Castellvell del Camp), amb presència de forns ceràmics altimperials conjuntament amb vestigis ceràmics

del baix imperi, sense presència d'estructures arquitectòniques (Járrega 1992, 920 i 955-956). També seria el cas del jaciment de La Budellera, al Tarragonès, on es van documentar estructures arquitectòniques *in situ* amb un conjunt ceràmic que abastava des d'època ibèrica fins al baix imperi. La presència de fragments de TSA D que contenen restes de morter de calç ha fet pensar no tan sols en la pervivència de l'assentament sinó en la realització d'algun tipus d'activitat constructiva o restauradora portada a terme entre els segles iv i v (Arrayás 2002, 582). Igualment es documenten altres nuclis amb presència d'elements que denoten més clarament l'existència d'una zona noble o residencial, com succeeix a Molins Nous de Riudoms (Baix Camp), on es documenten vestigis de pintura parietal i fragments musivaris, que formarien part de la residència del propietari, que es troben vinculats a les restes d'un possible *torcularium*, que se situaria a la zona de producció. En aquest últim cas, entre els abundants materials ceràmics tardans documentats podem destacar els pertanyents a DSP, TSA D

12. Vegeu, per exemple i per al cas del conjunt d'Hispania, Caballero *et al.* 2003; per al territori català: *Contextos* 1997 i Folch 2005.

13. Entenem pel concepte de *villa*, en el sentit genèric romà, una explotació rural estructurada en diversos components, els quals hauran d'acollir les funcions tant de residència del propietari, lloc on es portarà a terme —en la mesura de les possibilitats de cadascun— la manifestació del seu poder, estatus o riquesa, com d'explotació dels recursos naturals inclosos en els seus límits patrimonials. Un centre rural de producció, sense evidències de zona residencial per als seus propietaris, haurà de classificar-se abans com una granja (o les *casae* o *tuguria* de les fonts antigues) que com una vil·la pròpiament dita. La bibliografia referent a la problemàtica d'aquesta distinció conceptual és extensa; algunes consideracions, per citar de manera sumària i amb referència als territoris hispans, es poden trobar a Prevosti 1984, 174-175; Ariño i Díaz 1999, 157-161; Quiroga i Benito 2002, 274; Chavarría 2007a, 32 i 153-156.

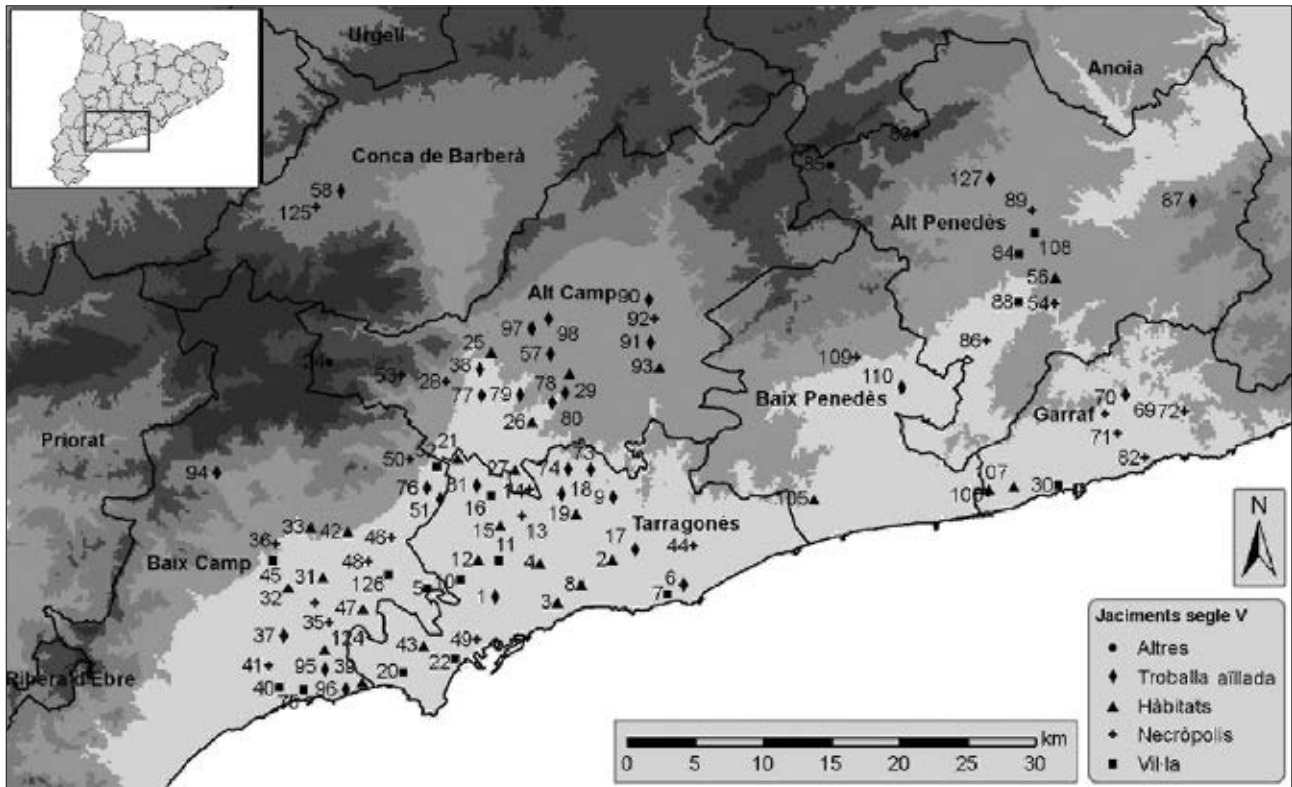

FIGURA 2. Jaciments documentats a l'ager *Tarraconensis* al segle v.

de les formes 61B, 87B i 91, i un repertori amfòric que inclou produccions africanes (Keay III i VII), sud-hispàniques (Keay XIII i XIX) i orientals (LRA 4/Keay LIV), mostrant un panorama comercial actiu i divers que abastiria el nucli urbà de Tàrraco i, a través d'ell, els establiments rurals del territori.¹⁴ I, evidentment, comptem, per aquestes dates tardanes i al nostre territori, amb casos de vil·les que practiquen reformes en diferents sectors de les seves àrees residencials per tal de fer-les perdurar amb la seva funció original, és a dir, sense abandonar el seu esperit d'ostentació i representativitat social en tant que símbols de les classes acomodades, o que, fins i tot, com succeeix en altres indrets arreu de l'Imperi, basteixen de vell nou estructures edilícies d'acord amb els pressupòsits socials i ideològics del moment.¹⁵ Per al primer cas podem aportar l'exemple de la vil·la de La Pineda (Vila-seca, Tarragonès), on es documenten reformes en les seves dependències termals que poden datar-se en la primera meitat del segle v, consistents en una adequació d'aquest *balneum* d'acord amb una necessitat d'estalvi energètic, però mantenint vigent la seva funcionalitat i simbolisme social (Díaz i Macias 2007). Per les mateixes dates, l'assentament de Les Cabanyes (Alt

Penedès), amb un origen al segle i aC, sembla mostrar un augment del seu nivell d'ostentació mitjançant la construcció d'un conjunt termal (López *et al.* 1990). Altres residències rurals presenten la implantació de nous elements de luxe en les seves dependències, com els mosaics. Podem constatar exemples d'això a la vil·la de Paret delgada de la Selva del Camp, al Baix Camp (Vallverdú i Ollé 1998; Massó 2007), o la vil·la sobre la qual avui dia s'emplaça la Rectoria de Pacs (Alt Penedès), amb mosaics la cronologia dels quals se situa entre els segles IV i V (Balil 1987). Un cas especialment destacable, quant a les transformacions de les residències rurals del *territorium* de Tàrraco a l'antiguitat tardana, el constitueix la vil·la de Centelles (Constantí, Tarragonès), on la seva revitalització es palesa tant en l'ordre arquitectònic com en la rica ornamentació dels seus espais interiors (s'ha conservat a l'edifici central) mitjançant pintures murals i mosaics. Per a aquesta vil·la comptem amb una ingent bibliografia orientada, no obstant, a tractar especialment aspectes relacionats amb la iconografia musivària. Emplaçada durant molt de temps en el segle IV, estudis més recents, que han permès corregir la cronologia de certs materials ceràmics, apunten a unes

14. Si bé és cert que algunes produccions amfòriques aquí assenyalades perduren en altres contextos de l'ager *Tarraconensis* fins, almenys, al segle VI, el repertori de TSA D podria fer més aconsellable fixar el moment final del jaciment en la segona meitat del segle V (Járrega 1992, 956-963).

15. Vegeu una interessant anàlisi per al conjunt de l'Occident romà, amb la bibliografia corresponent, a Ripoll i Arce 2001.

dates més tardanes per a la seva construcció, potser ja entrat el segle v (Remolà 2002, 105-106). Tanmateix, s'han documentat mostres ceràmiques (TSA D Hayes 91D, àmfores LRA 2, LRA 3 i LRA 4) que permeten confirmar l'ocupació de l'edifici durant, almenys, tot el segle vi (Járrega 1992, 905-911).

Paral·lelament als abandonaments, les reformes puntuals de manteniment i l'accentuació dels elements de luxe i ostentació que hem documentat en les vil·les d'aquest període, hem de fer referència a uns altres mecanismes de perpetuació que poden considerar-se com a prototípics dels assentaments rurals de l'antiguitat tardana; es tracta de les transformacions funcionals que protagonitzen els diferents espais de les vil·les en aquesta època. Aquest fenomen ha estat estudiat per A. Chavarría, i ha estat difós durant els últims anys a través de diverses publicacions.¹⁶ Els podem sintetitzar en tres mecanismes principals de transformació. Per un costat, els canvis ocasionats amb motiu de la instal·lació d'estructures de caràcter productiu o d'activitats artesanals, les quals s'emplanten en moltes ocasions directament a sobre dels antics paviments i, fins i tot, dels mosaics. Un exemple d'aquest fenomen en els assentaments del nostre territori el trobem a la ja citada vil·la de Pacs, on uns *dolia* van ser encastats directament sobre el paviment de mosaic datat entre els segles iv i v (Balil 1987). Un altre exemple el trobem a la vil·la d'Els Munts (Altafulla, Tarragonès), on a sobre de les antigues zones de residència (les habitacions s'abandonaren després de l'incendi que hi tingué lloc a finals del segle iii) es documenta una instal·lació de caràcter productiu (amb un contrapès de premsa i diversos *dolia*) que pot posar-se en relació amb una important activitat funerària que es desenvolupa als voltants i amb altres evidències d'ocupació tardana documentades pels seus excavadors entre els anys seixanta i setanta del segle passat (Tarrats i Remolà 2007, 104-105).

Un altre exemple d'aquest tipus de mutacions funcionals el trobem a la vil·la de La Burguera de Salou (Tarragonès); en aquest cas l'orientació productiva del jaciment ja queda perfectament reflectida en les seves primeres etapes d'ocupació, tot i que cap al segle iii dC sembla prioritzar-se la zona residencial. Per al que aquí ens interessa, la vil·la mostra en època tardoantiga l'amortització del seu conjunt termal, on s'instal·larà una petita llar al costat dels seus murs, conjuntament amb l'espoli dels materials previs que sembla evidenciar-se en la presència d'un conjunt de forns de calç dispersos per l'assentament i l'excavació d'estructures d'emmagatzematge (sitges) tot retallant els nivells constructius precedents (Bosch *et al.* 2011). Resulta evident, per tant, que en aquests moments

(els materials ceràmics més tardans apunten al segle vi: TSA D de la forma Hayes 103, exemplars amfòrics LRA 1 o Keay LXI, entre d'altres) la concepció del model d'assentament ha sofert una pregona transformació, allunyant-se del model de vil·la i adaptant-se als nous requeriments d'una nova època i una nova societat.

Un segon fenomen de reestructuració funcional de les vil·les tardoantigues el constitueix el fet de destinar determinats sectors de l'assentament a pràctiques funeràries. També en aquest aspecte, per al panorama rural de Tàrraco, podem adduir nombrosos casos. Es pot observar que la utilització funerària es localitza tant en zones que podríem considerar secundàries (com la *pars rustica*) com en els mateixos espais de l'edifici principal que acolliria l'antiga zona residencial. També cal observar que els fenòmens que ara descrivim no són excloents entre ells en el temps ni en uns mateixos espais sinó que, al contrari, són perfectament documentables produint-se al mateix temps en diferents sectors o de manera successiva en els mateixos indrets reutilitzats de l'assentament (Chavarría 2007a, 125). En aquest sentit, podem referir-nos a la ja esmentada vil·la de La Pineda, on es va poder documentar una àrea funerària d'inhumació allà on a la fase anterior s'hi havia instal·lat una zona destinada a la producció agrícola. Un altre sector de l'assentament, on restaven estructures prèvies ja abandonades, es va destinar també a zona d'enterraments, la cronologia dels quals deriva de la reutilització com a tomba d'un infant d'un recipient amfòric de procedència oriental que es data, a grans trets, entre els segles iv i vii (Díaz i Macias 2007). Al seu torn, la vil·la de La Llosa (Cambrils, Baix Camp) presenta un moment àlgid en l'aspecte constructiu al voltant del canvi d'era, configurant un gran edifici amb façana encarada al mar i una sèrie de dependències adjacents. A banda de les reformes practicades entre els segles i i iii, l'època tardana observa l'aparició d'una sèrie d'abocadors que es dispersen per l'antiga àrea residencial i, a més, es porta a terme la implantació d'una zona de sepultures a sobre de les mateixes habitacions. Tant els materials recuperats en l'estrat d'amortització d'un dels abocadors (amb presència, entre altres formes, de Hayes 94B de TSA D, l'àmfora Keay LXVI (LRA 5-6), o la Rigoir 16 de paleocristiana ataronjada), com alguna peça de torèutica dipositada en un dels enterraments, evidencien la continuïtat d'ocupació de l'indret, almenys, durant el segle vi (Macias i Ramón 1994; Ramón 2007).

A la vil·la de Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf) s'ha pogut documentar la reocupació de sectors de la *pars rustica* per un conjunt de sepultures de vari-

16. Més delimitades al territori específic que aquí ens afecta, vegeu les seves aportacions a Chavarría 1999, 2001 i 2006; de manera general, per al conjunt d'Hispania: Chavarría 2007a.

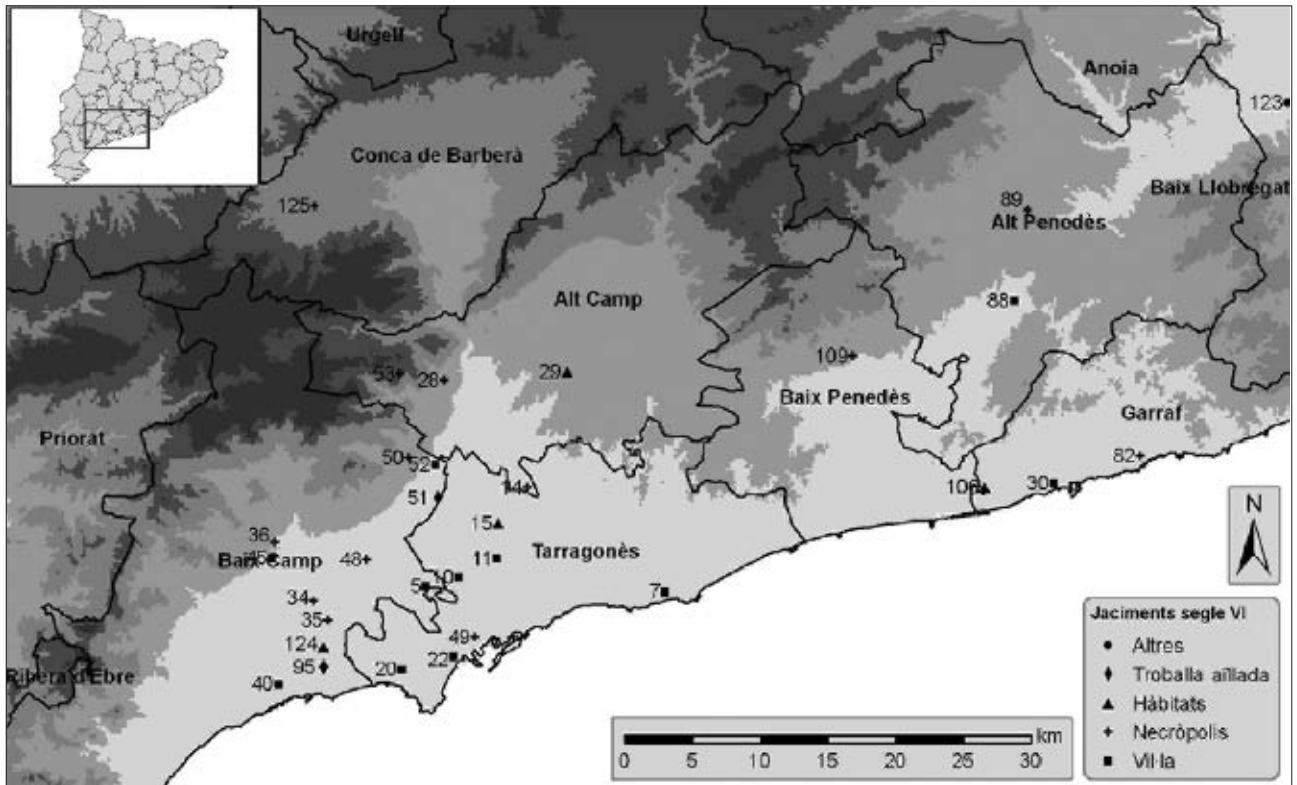

FIGURA 3. Jaciments documentats a l'ager *Tarraconensis* al segle VI.

ada tipologia (àmfora, *tegulae*, cista, fossa), de les quals destaca el nombre de les destinades a infants, cosa que ha fet pensar en una zona reservada a ells. En aquest assentament rural les remodelacions que es porten a terme durant el segle V són escasses, però evidencien de forma clara el ple funcionament de l'edifici al llarg del segle V i potser en part del següent, fet que apuntaria a confirmar la coexistència de l'aspecte residencial i el funerari. Un últim exemple d'aquesta convivència entre vius i morts a les residències rurals tardanes ens el podria aportar la vil·la d'Els Hospitals (el Morell, Tarragonès). Els excavadors d'aquesta vil·la van poder situar, gràcies al material ceràmic recuperat, remodelacions practicades en el conjunt termal en la primera meitat del segle V. Molt a prop d'aquestes estructures van aparèixer una sèrie de sepultures que l'anàlisi per radiocarboni va situar al voltant del 380 dC, amb una forquilla de ± 45 anys (Macias i Menchon 2007, 161-162). Encara que davant d'aquestes datacions, i tal com apunten els mateixos excavadors, la data d'abandó definitiu del conjunt bànic aconselli ser repensada, la relació de proximitat dels residents d'aquesta vil·la, que perdura, almenys, al llarg del segle V, amb les estructures funeràries, constitueix una mostra més d'aquest tipus de transformacions tardanes als assentaments rurals que evidencia, al seu torn, el canvi de mentalitat i costums que va tenint lloc en el si de la societat de l'antiguitat tardana.

Finalment, es documenten en aquesta època modificacions de les estructures arquitectòniques d'algunes vil·les amb la finalitat d'instal·lar-hi algun tipus de construcció relacionat amb les pràctiques del culte cristià, habitualment amb vinculació amb una zona funerària. Però tindrem ocasió de tractar aquest aspecte més endavant, quan afrontem la qüestió del procés de cristianització dels àmbits rurals de Tàrraco. A continuació, veurem com continuen evolucionant els nuclis rurals des del punt de vista dels patrons i les tipologies d'assentaments a partir de la sisena centúria.

13.4. L'aparició de nous patrons d'hàbitat rural entre els segles VI-VIII

Acabem de veure la dinàmica que presenten els assentaments de l'ager *Tarraconensis* durant els primers segles de l'antiguitat tardana. Hem constatat la desaparició d'un nombre important dels nuclis rurals, alhora que altres centres mantenen i augmenten el seu nivell d'ostentació arquitectònica i ornamental. Són els centres de més entitat, les vil·les pròpiament dites, que presenten reformes entre els segles III-IV els que mostren una pervivència de les seves estructures al llarg del segle V i, algunes, fins a segles posteriors; la tendència a la desaparició dels centres de caràcter merament productiu o de menys consistència és ja percebuda des de segles anteriors, i s'accentua entre els segles IV i V:

la pràctica totalitat d'aquests petits assentaments ha desaparegut sense arribar al segle VI. Per tant, aquest doble fenomen (abandonament d'uns assentaments en paral·lel a l'engrandiment d'uns altres) caldria posar-lo en relació amb un intens procés de concentració de la propietat provocat principalment per les aclaparadores exigències que l'aparell fiscal exercia, de manera especialment opressiva, sobre les classes petites i mitjanes. Aquests propietaris més modestos s'haurien vist forçats a cercar, mitjançant una vinculació de patronatge, l'empara dels grans terratinents, que acabarien controlant les seves terres a canvi de la representativitat fiscal (Palol 2004, 483-485; Wickham 2009, 122 i ss.).

El nombre de jaciments amb evidències d'ocupació al món rural que perduren en el segle VI es veu dràsticament reduït, tendència que prossegueix en la centúria següent, procés que es veu acompanyat per l'aparició de nous models d'habitació. Les vil·les que arriben al segle VI, però, mostren una nítida diferenciació respecte als esquemes i la composició inicials, abandonant tota intenció de confort, luxe o voluntat de representació social que encara podíem percebre en algunes remodelacions arquitectòniques realitzades en el segle anterior, com mostren els exemples abans presentats. Encara més, la mateixa denominació de *villa* per a aquests establiments en els temps que ara tractem hauria de considerar-se, en general, inapropiada. Una probable excepció la constitueix la vil·la de La Pineda, on encara en aquesta època s'hi realitzen reformes amb la finalitat de mantenir la funcionalitat del *balneum* (Díaz i Macias 2007, 140). Altres assentaments rurals mostren ocupació en aquest període, però sense que puguem assegurar la seva funcionalitat com a tal, com succeeix a Mas dels Frares (Constantí, Tarragonès), on el complex termal apareix ja amortitzat amb material ceràmic d'aquest període (Cortés 1991; Güell 1995), o a la vil·la de La Llosa de Cambrils, on la troballa d'una sivella de placa rígida datada cap a finals del V o inicis del VI, conjuntament amb les evidències d'espòli de restes arquitectòniques, apunta a la continuïtat en aquest segle de la reutilització de les seves estructures amb noves finalitats, sense que puguem definir amb precisió les característiques de l'ocupació (Ramón 2007, 159).

Amb la dissolució dels patrons de poblament baix-imperial, s'esdevé l'aparició d'una nova tipologia d'as-

sentaments consistent en poblats o petites granges aïllades que es caracteritzaran per la utilització de materials constructius d'escassa capacitat de perdurabilitat i uns models d'hàbitat i producció de gran simplicitat. Potser l'exemple més significatiu d'aquest model al nostre territori el constitueix La Solana (Cubelles, Garraf), que els seus excavadors situen entre els segles V i VII,¹⁷ i format per tota una sèrie d'estructures excavades al terreny natural amb diferents funcionalitats: dipòsits d'emmagatzematge per a la producció agrícola, estructures de combustió potser vinculades a activitats de tipus metal·lúrgic, i zones d'extracció d'argiles que possiblement es van destinar a la construcció de les unitats domèstiques, on s'emplaçarien llars de foc, a més d'unes restes de murs que podrien formar part d'un clos; a la rodalia es va documentar la corresponent zona de necròpoli (Bellmunt 1982; Barrasetas 2003). Com es pot observar, la tipologia mostra un evident distanciament respecte als precedents habituals a l'època romana. El model de la vil·la ha quedat definitivament desplaçat tant amb referència a les tècniques constructives com amb la caracterització i disposició dels seus elements compositius. On sí que podem trobar un factor de continuïtat evolutiva és en el fet que les activitats productives comparteixen emplaçament amb les (identificades com a) residencials, fet que abans observàvem en la tendència a la instal·lació de zones productives en aquelles prèviament residencials.

Un altre exemple d'aquest tipus de nou hàbitat el trobem a l'anomenada Torre Bargallona (Cambrils, Baix Camp), on l'excavació va permetre documentar novament tota una sèrie de retalls efectuats en el terreny natural, fins a un total de gairebé dos-cents, dispersos sense ordre aparent i mostrant una variabilitat funcional molt semblant a la de La Solana. El material ceràmic abasta aquí també un arc cronològic entre els segles V i VII.¹⁸ Malgrat els esforços dels arqueòlegs, el sector d'habitatge no ha pogut ser documentat (Corominas i Florensa 2009).

Com es pot veure al mapa corresponent, les evidències arqueològiques documentades a l'*ager Tarraconensis* al segle VII són escadusseres en extrem.¹⁹ Però cal demanar prudència a l'hora de decretar una manca poblacional per a aquesta època, sense que amb això

17. El material ceràmic recuperat presenta una notable uniformitat; a banda d'algunes peces residuals, l'horitzó cronològic abasta els segles V-VII, amb formes, entre altres, de TSA D Hayes 105, 106, 91D, 94 o 104A, B i C, i fragments amfòrics tardans de procedència tant oriental (Keay LIII, LIV) com nord-africana (Keay LI, LII). Una anàlisi detallada, a Barrasetas i Járrega 1997.

18. A banda d'altres materials baixmedievals i moderns, s'hi documenten, com a formes més tardanes, les Hayes 91C, 104A, 105, 108 i 109 de la TSA D i àmfores Keay LV i LXII i les orientals LRA 2, LRA 3 i LRA 4 (Corominas i Florensa 2009).

19. A més dels jaciments assenyalats en aquests mapes, caldria afegir-hi tot un conjunt de necròpolis ben documentades per J. Menchon a la comarca de la Conca de Barberà. L'autor es mostra prudent, amb raó, a l'hora de determinar la seva pertinença a època tardoantiga o bé amb posterioritat a la conquesta islàmica, davant l'absència d'elements que atorguin una cronologia fiable. Sigui com sigui, i sempre en el cas que acceptem la pertinença de la Conca de Barberà al territori de Tàrraco, no deixen de constituir un augment dels casos d'ocupació rural entre l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana en aquestes contrades. Per a l'anàlisi individualitzada i els mapes de distribució espacial d'aquestes sepultures, consulteu Menchon 1996 i 1998.

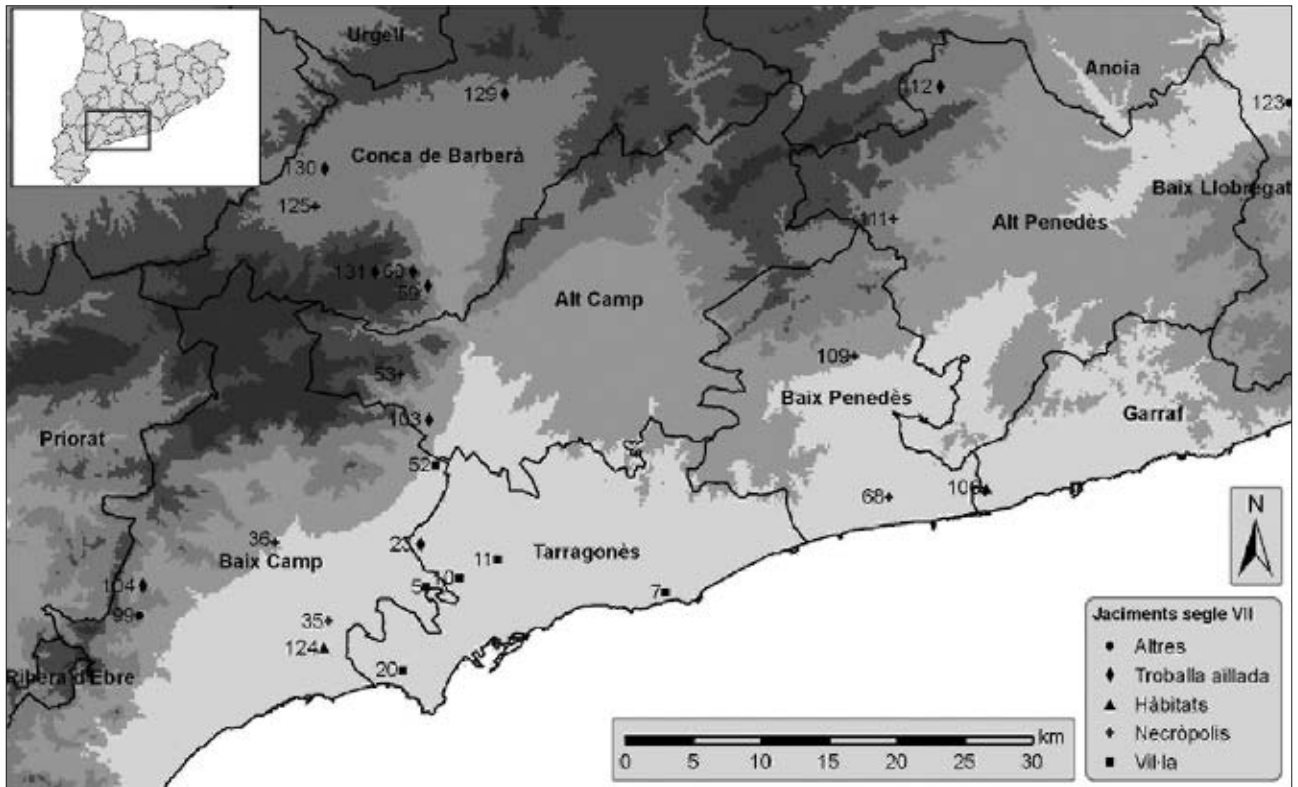

FIGURA 4. Jaciments documentats a l'ager *Tarraconensis* al segle VII.

es pretengui negar una més que possible davallada demogràfica, en consonància amb el que ens apunten algunes fonts documentals de l'època (García Moreno 1986). Són precisament les evidències negatives, les sepultures, les que constitueixen la mostra palpable de l'ocupació del territori, amb unes tipologies que cal situar entre l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana, però que amb dificultat podem associar a nuclis d'habitat (Sales 2003, 327). Han estat diverses les troballes d'aquestes sepultures arreu del territori de Tàrraco, tant per al segle VI com per al VII. L'absència de dipòsits, ofrenes i aixovars és una característica dels hàbits funeraris d'aquesta època, a diferència del que succeïa en la societat pagana, tot i que en algunes ocasions s'han pogut documentar alguns elements d'indumentària personal o altres objectes com ara *ampullae* de vidre o de ceràmica (Beltrán 2008, 243). Els materials ceràmics suposen generalment els únics indicatius cronològics disponibles. Sobre la base d'aquests materials, s'han atribuït al segle VI sepultures com les trobades a Mas dels Quarts (Perafort, Tarragonès), que també va aportar un petit unguentari de vidre (Bravo *et al.* 2009); a Mas del Rofes (Reus, Baix Camp), amb dues inhumacions en àmfora amb formes habituals a Tàrraco en aquest segle (López i Piñol 1995, 68); o a la Timba del Castellot (Riudoms, Baix Camp), amb un topònim que podria estar fent referència a alguna

antiga construcció de certa entitat i on també s'ha recollit una sivella visigoda d'aquest període (Járrega 1992, 963-965), entre moltes altres.

La troballa de materials circumscrits al segle VII ens permeten apuntar aquesta cronologia pel moment d'utilització de l'important conjunt funerari proper a la vil·la d'Els Munts a Altafulla (García *et al.* 1999), el qual mostra evidents paral·lelismes tant des d'un punt de vista tipològic com cronològic amb la necròpoli de Sant Julià de Ramis a Girona (Agustí *et al.* 1993). Per altra banda, a la necròpoli de Can Simó, a la localitat de Sant Llorenç d'Hortons (Alt Penedès), ha estat la identificació del material ceràmic (format per un conjunt de peces—olles i cassoles de cocció oxidant i reductora— que hauria de pertànyer a alguna zona d'habitatge propera que malauradament no ha estat documentada) el que ha permès situar aquest conjunt de sepultures en algun moment avançat de l'etapa tardoantiga (Molina *et al.* 1995); a més, es va poder recuperar un unguentari de vidre amb paral·lels en altres assentaments catalans coetanis com Puig Rom (Roses, Alt Empordà), Vilaclara (Castellfollit del Boix, Bages) o Bòvalar (Seròs, Segrià).²⁰

Dintre de les tipologies del món funerari, hem de fer esment de l'aparició d'una sèrie de sepultures excavades a la roca, que tindrien l'origen al voltant del segle VII, i que incrementarien la seva presència durant els segles posteriors fins a la instauració dels cementiris

20. Per a més exemples d'aquest tipus i bibliografia, consulteu Nolla 1988; sobre el jaciment, Molina *et al.* 1995.

parroquials, que configuraren una nova topografia del món funerari medieval (Bolòs i Pagès 1982, 59-80). Les delimitacions cronològiques proposades a partir de les diferències morfològiques d'aquestes sepultures (ovalades, de capçalera diferenciada...) cal prendre-les amb molta precaució (Gibert 2006, 69-70),²¹ però a grans trets les hem de situar entre els segles VI-VII i IX-X. Una d'aquestes sepultures es va documentar, per sobre d'unes sepultures de lloses tardoromanes, a Monistrol d'Anoia (Sant Sadurní d'Anoia, Alt Penedès), cosa que apuntaria a una ocupació en aquest indret per a aquest període (Rovira i Llecha 1995).²²

També comptem, per altra banda, amb conjunts ceràmics aïllats, sense estructures associades documentades, com el del cementeri de Sant Joan de Mediona (Alt Penedès),²³ que presenta un notable conjunt de fragments (uns 450), en general ben conservats, de factura uniforme i de coccio oxidoreductora irregular, on predominen les olles, els tupins i les gerres; l'absència tant de material de filiació tardoromana com d'espatulats (més habituals als segles IX-X), a més dels paral·lels documentats en altres jaciments, permetrien situar la cronologia del conjunt entre els segles VII i VIII (Coll *et al.* 1995-1996). Altres sepultures d'aquest tipus s'han trobat en jaciments com Olèrdola a l'Alt Penedès (Molist i Bosch 2003, 81-83), o al Castell de Calafell (Santacana 1986, 29-30).

13.5. Evidències arqueològiques de cristianització a l'*ager Tarraconensis*

Com és sabut, la implantació i difusió de la religió cristiana a l'interior de l'Imperi romà va constituir un fenomen vinculat, en el seu origen, als àmbits urbans. Les evidències arqueològiques i documentals respecte a aquesta qüestió, en general i també en el cas de Tàrraco, comencen a fer-se presents a partir del segle IV. La seva implantació i difusió en el món rural ofereix, en canvi, molts més dubtes. Per a altres indrets de l'Imperi comptem amb testimonis literaris molt primerencs sobre l'existència de comunitats cristianes rurals, tot i que la seva constatació arqueològica no ha aportat les mateixes evidències.

Haurem d'esperar als escrits dels membres aristocràtics de la societat romana del segle IV, ja que ens ofereixen les primeres referències respecte a la cons-

truïció d'edificis de caràcter cristià als medis rurals. És entre finals del segle IV i inicis del V quan Paulí de Nola ens informa que un important personatge del sud de la Gàl·lia, Sulpici Sever, havia fet edificar un complex eclesiàstic a la seva vil·la de *Primuliacum*, a prop de Tolosa, alhora que, a l'altra banda de l'Imperi, Joan Crisòstom exhortava els *possessores* de Constantinoble a construir edificis religiosos en les seves propietats en lloc dels habituals *balnea* (Chavarría 2009, 155). Tant a Orient com a Occident no mancaren els qui van fer cas de les peticions del patriarca de Constantinoble.

A Hispània comptem amb diversos exemples d'aquest tipus de mutacions de les *villae*, que, paral·lelament a les altres transformacions que abans hem comentat, reflecteixen un canvi en la mentalitat de la societat hispanoromana baiximperial. Una altra qüestió és si la implantació d'aquests edificis es realitza de forma coetània al desenvolupament de la vil·la o si aquesta ja ha deixat aleshores de funcionar com a tal, però en qualsevol cas ofereix un punt de suport clau per al desenvolupament del cristianisme en els medis rurals. Però aquesta cristianització rural no es pot observar com un fenomen generalitzat i immediat sinó que, si partim de les evidències aportades per les fonts tant documentals com arqueològiques, esdevindrà un procés de canvi gradual i a diferents ritmes segons els diversos territoris de l'Imperi romà, sense que una única fórmula pugui ser vàlida a l'hora de tractar tota la varietat que presenten les situacions locals (Momi-gliano 1989, 20). Les reticències o fins i tot l'oberta oposició d'alguns sectors de la societat a la substitució de les antigues creences paganes pel nou dogma cristià ens són prou conegudes.²⁴ La pervivència dels costums i els rituals pagans estan constatats a diferents ciutats de l'Occident romà fins a èpoques avançades. Així, coneixem per Salvià de Marsella que, aproximadament a mitjan segle V, en ocasió de la cerimònia d'investidura dels nous còsols encara es mantenia vigent el ritu de la consulta als àgurs; i la *Cosmographia* d'Aethicus ens relata l'actitud del poble de Roma, que acompanyava el prefecte de la ciutat fins al Tíber amb motiu de la solemne festivitat dels Diòscurs. A finals d'aquest segle, el mateix papa Gelasi mostra la persistència del paganisme a Roma quan, en el seu intent d'abolir la celebració de les Lupercals, acaba transigint en demanar que, almenys, tan sols hi assisteixin els pagans!²⁵

21. Una posada al dia sobre aquest i altres assumptes relacionats amb el món funerari català d'aquesta època a Molist i Ripoll en premsa.

22. Fet que es corroboraria amb el mateix topònim Monistrol (de *monasteriolum*), que definiria, segons R. Martí, l'existència d'assentaments monàstics o eremítics d'època visigoda que continuarien encara vigents durant el període islàmic (Martí 2006, 152).

23. En aquest cas, únicament una sitja, molt degradada, va poder documentar-se pels voltants (Coll *et al.* 1995-1996).

24. La bibliografia sobre aquesta qüestió és prou extensa; sense cap ànim d'exhaustivitat, vegeu: Jones 1989, 31-52; Santos i Teja 2000; Sanz 2003; Muñiz 2008; i Natal 2010, 134 i ss., amb l'anàlisi del significatiu episodi de l'Altar de la Victòria a Milà.

25. La documentació sobre Aethicus no és gaire nítida, i la seva obra ha estat situada tant al segle V com al VII; en qualsevol cas, ja seria significatiu el seu testimoni per a la meitat de la cinquena centúria. Per a aquesta qüestió i les referències als exemples citats, Lizzi 2009, 137-138.

Com veiem, el paganisme sembla configurar una realitat encara vigent en els medis urbans de la societat romana durant tot el segle v; en veurem més endavant algunes referències encara més tardanes. En conseqüència, els esforços de la jerarquia eclesiàstica aniran encaminats a sobreposar-se a aquests últims reductes de l'antiga religió en les ciutats de l'Imperi; durant aquests segles, el medi rural rebrà en molta menys mesura l'atenció de les autoritats de l'Església cristiana. De fet, la historiografia tradicional havia postulat que els veritables encarregats de la cristianització dels *pagans*, és a dir, dels habitants del *pagus*, del medi rural, seran els terratinents, els *possessores*, que rebran la missió de conduir els seus dependents a l'acceptació del dogma cristià. Això pot explicar l'aparició de construccions religioses (*basilicae, oratoria*) a les vil·les de l'antiguitat tardana.²⁶

En el territori rural de Tàrraco hem pogut documentar tota una sèrie d'evidències de la penetració i difusió de les creences cristianes, però també d'altres mostres de la pervivència d'antics costums pagans. Hem d'esmentar per al primer cas, per exemple, la troballa d'una tègula (una producció de ben segur de caràcter local) al jaciment de La Socarrada (Sant Martí Sarroca, Alt Penedès), on s'hi va gravar un crismó (IRC v, 194). Altres elements del registre material presenten un caràcter, en si mateix, inequívocament cristià, però tampoc resulta fàcil distingir amb seguretat si determinats productes eren adquirits pel seu contingut simbòlic cristià o si bé la seva presència és simplement fruit de la dinàmica comercial del moment. Aquest és el cas d'una llàntia de ceràmica nord-africana trobada al jaciment d'Els Mongons (Constantí, Tarragonès), que presenta el símbol cristià del crismó; però si ens allunyem de postures ferriament empiristes, allò que podem deduir amb total certesa d'aquesta troballa és l'existència de contactes comercials entre dues zones de l'Imperi reflectida en el consum d'una vaixel·la d'ús quotidià, tal com s'ha apuntat en relació amb casos paral·lels d'altres territoris (Azkárate 2000, 307). Es tractaria del revers d'aquells casos documentats d'incorporació de mosaics de temàtica pagana en les residències rurals tardoantigues; una utilització de material ornamental derivat del pes de la tradició i dels repertoris habituals en les *officinae*, que no permet establir una relació d'identificació entre temàtica pagana i propietari pagà de manera automàtica (Arce 1993, 269).

Però potser més que parlar de la possible pervivència o eradicació del paganisme hauríem d'observar aquest fenomen en termes de coexistència i d'interrelació entre els dos corrents ideològics (Díaz i Torres 2000, 237). Les manifestacions arqueològiques mostren aspectes de la vida quotidiana que es presenten

arrelats en les pràctiques d'una societat o que són incorporats com a novetats amb motiu de variades influències, a vegades amb independència del veritable grau d'aprofundiment en les creences i el significat últim del fet religiós. La religiositat popular pagana, com ha posat de manifest O. Giordano, la coneixem tan sols indirectament, a través d'algunes queixes o amonestacions que li dediquen els textos de les autoritats eclesiàstiques, més orientats lògicament a posar en relleu els aspectes negatius, però molt més difícil és conèixer les seves necessitats interiors i les raons últimes de les seves preferències religioses i de certes pràctiques devotes, que no sempre obeeixen a la influència d'una autoritat individual, sinó que es troben immerses en les pràctiques quotidianes com a herència d'un passat més o menys remot (Giordano 1983, 10-13). Un exemple d'aquesta pervivència de rituals de filiació clarament pagana el trobem a l'assentament de La Barquera (Perafort, Tarragonès), on a inicis dels anys noranta es van excavar dos sarcòfags que presentaven perforacions destinades molt presumiblement a la pràctica de libacions i una deposició de carbons que testimonien ofrenes de tipus ritual en el context d'un banquet funerari (*refrigerium*). Aquesta pràctica entre els cristians està a bastament testimoniada en diverses parts de l'Imperi, tot i els esforços de les altes jerarquies cristianes per eliminar-les. Encara als concilis de Braga de 572 o al de Tours de l'any 567, es parlava de la continuïtat d'aquestes celebracions funeràries, i les trobem fins i tot durant l'etapa carolíngia, quan el mateix Carlemany promulgà una capitular en condemna de totes les *paganiae* practicades pels seus súbdits (Giordano 1983, 113-117). L'existència de testimonis respecte a la pervivència de banquets funeraris i ofrenes rituals la trobem en diversos jaciments tardans del territori peninsular (Azkárate 2000, 317-318; Beltrán 2008, 245), i considerem més prudent considerar-los testimonis de coexistència de costums antics amb noves aportacions, més que no pas com a evidències sòlides de l'adscripció a un o altre corrent ideològic o religiós.

Per la seva banda, l'epigrafia ens aporta nous testimonis d'aquesta incipient cristianització rural. Alguns poden presentar un cert marge d'incertesa, com pot ser el cas d'una làpida trobada a Can Xic Ferret, a Sant Pere Molanta (Olèrdola, Alt Penedès), per a la qual s'ha suposat aquesta filiació a partir de la tipologia epigràfica i l'existència de paral·lels en les necròpolis paleocristianes de Tàrraco (IRC I, 48-49 i lám. v), però d'altres mostren de manera nítida el seu caràcter cristià, com la trobada a Sant Esteve de Castellet, al Garraf, on s'explicita la condició de *servus Christi* del difunt, un tal *Iulianus*, tot acompanyat de crismons amb les corresponents alfa i omega (IRC I, 41-42 i lám. III).

26. D'uns anys ençà, aquesta idea ha estat sotmesa a revisió; vegeu una nova interpretació d'aquest fenomen a Chavarría 2007b.

Des del punt de vista arquitectònic, la superposició d'estructures edilícies cristianes sobre les antigues residències rurals romanes és un fet, com abans hem comentat, ben testimoniats durant l'antiguitat tardana per a tot l'Imperi romà. Tot apunta que aquests primers edificis rurals cristians serien obra, principalment, de la iniciativa particular d'alguns terratinents, i que restarien en certa mesura desvinculats de l'ordenació episcopal, més orientada durant els primers temps de la seva implantació a Occident a assegurar la seva preeminència a les àrees urbanes. Si posem la nostra atenció en els textos conciliaris de l'època, observarem que les referències a esglésies rurals prioritzen de manera clara l'acció constructiva de personatges laics en comptes de l'empeny episcopal (Sotomayor 2004, 528-529). De constructors laics d'esglésies rurals encara n'apareixen explícitament al II Concili de Braga de l'any 572, on se'ls exigeix que assegurin una partida econòmica per al manteniment de l'església (cànon v), alhora que es lamenta (cànon vi) que la intenció d'aquests fundadors no és altra que la d'apropiar-se de les ofrenes i oblacions dels fidels. Malgrat tot, no sembla que aquesta poc pietosa actitud fos exclusiva dels laics, ja que el primer cànon del IX Concili de Toledo haurà de legislar, precisament, per tal d'oferir una certa seguretat als fundadors que es veuen amenaçats per l'avarícia episcopal (Sotomayor 1982, 644-645).

Per altra banda, la lectura de les disposicions conciliaris ens ofereix un panorama d'esglésies rurals hispanes caracteritzades per la seva penúria; en alguns casos, aquesta situació arriba al punt de no poder disposar d'un prevere o un diaca per a la realització dels oficis, com hom lamenta al Concili de Tarragona de l'any 516. El III Concili de Toledo del 589 ens parla explícitament de *paupertate ecclesiarum Spaniae* (Vives 1963, 131). No obstant, altres centres rurals haurien de comptar amb importants fonts d'ingressos, la qual cosa hauria motivat la insistència de propietaris i bisbes per assegurar-se el seu domini. Es pot sospitar que el principal focus d'atracció que exerceixen aquestes esglésies envers les classes més acomodades ha de posar-se en relació amb aspectes de la dinàmica fiscal i la recaptació en àmbits camperols.

En el cas de l'*ager Tarraconensis* tenim alguns exemples d'aquest tipus d'edificis eclesiàstics que tenen un precedent com a residència rural, tot i que en alguns casos desconexem si va existir continuïtat des d'època romana o si bé existeix algun tipus de hiatus en l'ocupació de l'assentament. Aquest és el cas del santuari de Paret delgada a la Selva del Camp (Baix Camp), on a la coneguda superposició entre les estructures romanes i les modernes cal afegir la troballa d'un capitell de clara filiació visigoda pels voltants, cosa que pot fer suposar una continuïtat en l'ocupació, potser tan sols en un sector de la vil·la, almenys en els segles VI-VII (Domingo 2005). Un capitell que avui dia es conserva

a la sagristia del santuari, del qual no es coneix amb seguretat la procedència i que ha estat situat cronològicament entre els segles IX i XI, podria indicar algun tipus d'activitat de construcció o restauració en aquests moments, perpetuant així la funció de recinte de culte cristià d'aquest indret. La Rectoria de Pacs, ja citada, constitueix un altre exemple d'edifici cristià construït sobre les restes d'una vil·la romana ocupada durant els primers segles de l'antiguitat tardana, el mateix que succeeix amb la capella de Sant Valentí de les Cabanyes a l'Alt Penedès o el santuari de la Mare de Déu del Camí a Cambrils (Baix Camp). La diferent qualitat de les tècniques constructives emprades durant els segles de l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana respecte als seus precedents altimperials podria explicar en part la desaparició de molts elements dels edificis d'aquestes èpoques i, per tant, la impossibilitat arqueològica de reconèixer la seva perduració. Així, a Sant Jaume dels Domenys la documentació testimonia una *villa Domenio*, tot suggerint un possible origen romà de l'assentament i on, a més, s'ha documentat una sèrie de sepultures antropomorfes que han de datar-se amb anterioritat a l'església romànica, cosa que podria indicar una perduració del lloc en època altmedieval. La filiació cristiana de la vil·la de Centcelles, que ja hem citat abans, és indubtable, independentment de la identitat del propietari i de les possibles variacions amb què es pugui interpretar el seu conjunt iconogràfic. Ens resultaria més útil, per al tema que aquí tractem, poder establir si les dependències de la vil·la són posteriorment utilitzades com a centre de culte cristià, de manera que l'emplaçament tardoantic constituís el precedent de la futura parròquia medieval.

També s'ha comentat amb anterioritat la possibilitat, apuntada per alguns autors basant-se en criteris toponímics, que certs assentaments d'època andalusí representin establiments religiosos de tipus monacal; es tracta de la veu islàmica *al-Munastir*, que derivaria de la llatina *monasterium*, que hauria evolucionat cap a veus com *Almoster*, amb un cas documentat al Baix Camp, entre altres (Gibert 2005, 50). En el cas del territori de Tàrraco, disposem d'un cas prou significatiu a Monistrol d'Anoia, a l'Alt Penedès, on la presència de sepultures ovalades excavades a la roca (que caldria situar entre els segles VII i IX), superposades a una necròpoli baiximperial, podria estar oferint evidències de la pervivència d'aquest centre en aquests moments tardans (Rovira i Llecha 1995). Finalment, hem de fer esment del jaciment de Santa Margarida de Martorell, en el límit entre l'*ager* de Tàrraco i el de Bàrcino i en estreta vinculació amb el pas de la *Via Augusta*, com també succeïa en el cas del santuari de Cambrils, conegut amb el significatiu nom de la Mare de Déu del Camí. En el cas de Martorell, la primitiva església s'ubica cronològicament entre els segles IV i VII i estava formada per una nau rectangular amb capçalera tripartida d'absis

central de ferradura; als peus de l'edifici se situava una construcció a mode de contracor, com la documentada en altres edificis tardoantics com el del Bovalar, en terres de Lleida, o el de Manacor, a les Balears. També s'hi va documentar un recinte amb funcions funeràries annex a la façana meridional. Aquí es va recuperar una sivella de cinturó que permet situar la seva cronologia de funcionament entre els segles VI i VII. Encara amb anterioritat a la construcció de l'església romànica es van portar a terme noves actuacions, com l'excavació d'un conjunt de sitges (Navarro *et al.* 2005).

Al llarg de les pàgines anteriors, hem intentat descriure l'evolució de dos fenòmens que tenen lloc a l'*ager Tarraconensis* durant l'antiguitat tardana i que es desenvolupen paral·lelament. Per un costat, la desaparició del model de la vil·la romana, i per l'altra, la cristianització del territori rural. Tots dos processos s'han de considerar inscrits en tota una sèrie de transformacions que mostren els seus perfils més accentuats a partir dels segles IV-V, però sense oblidar que alguns d'aquests símptomes de transformació ja apareixen en èpoques anteriors. Però serà, respecte a la dinàmica dels assentaments rurals, especialment a partir del segle V quan s'iniciï una etapa de transformacions que motivarà una davallada sense fre cap a l'abandonament de les antigues *villae* o, en cas de perdurar la seva ocupació, cap a una sèrie de transformacions que les faran allunyar-se dels seus supòsits originals. Nous tipus d'instal·lacions rurals prendran el seu relleu, en tant que fórmules d'adaptació als nous requeriments dels segles postromans. Aquests requeriments i noves motivacions es presenten simultàniament en el context del nucli urbà que encapçala aquest territori. La relació entre *ager* i *urbs*, dues realitats inseparables que configuren la *ciuitas*, es mostra sòlidament establerta, de manera que l'evolució de Tàrraco es veurà íntimament acompanyada per la dels seus àmbits rurals.

Respecte al procés de cristianització del territori de Tàrraco, disposem d'escasses evidències arqueològiques. Però aquest és un fenomen, en origen, eminentment urbà; l'atenció de les autoritats eclesiàstiques, successores en gran part de les antigues estructures administratives romanes, cap al medi rural no es farà ben visible fins a moments molt posteriors a la seva

implantació en els contextos urbans. Però si la política i les estratègies de promoció social del moment feien profitosa la inserció de les elits aristocràtiques en les jerarquies eclesiàstiques, aquest fet no havia de suposar cap incentiu per a la classe camperola, allunyada com estava d'aquestes oportunitats d'ascens social. La divulgació del cristianisme no va ser una prioritat per a les jerarquies cristianes fins a èpoques més avançades. Això hauria de suposar una penetració gradual del cristianisme en el territori rural. Però, malauradament, el registre arqueològic no es troba exempt de limitacions quant a la possibilitat de dictaminar l'adscripció dels pobladors rurals a una determinada creença religiosa. La convivència que podem constatar a partir de les evidències de què disposem ens mostren tant testimonis cristians primerencs com pervivències d'antics costums en èpoques tardanes. La instal·lació de recintes de culte cristians durant l'antiguitat tardana en aquest territori sembla evidenciar-se a partir dels casos d'esglésies construïdes sobre antigues vil·les, però encara ens movem, per regla general, en el terreny de les hipòtesis. La qüestió de la recaptació de les rendes en les zones rurals sembla un argument més fiable per explicar aquesta implantació que no pas la voluntat d'evangelització dels camperols. De fet, la posterior implicació en època feudal d'aquests recintes eclesiàstics en la vertebració del territori i la seva vinculació a les qüestions tributàries així sembla manifestar-ho. Esperem que futures investigacions ens puguin aportar més llum sobre aquests interrogants.

Agraïments

La realització d'aquest estudi s'ha desenvolupat amb l'ajuda d'una beca predoctoral (BES-2009-028745) atorgada pel Ministeri de Ciència i Innovació, i s'emmarca dins el projecte de recerca «Modelos edilicios y prototipos en la monumentalización de las ciudades de Hispania» (HAR2008-03725) que es porta a terme a la Universitat de Saragossa, sota la direcció del professor Manuel Martín Bueno. Per altra banda, no puc deixar d'agrair als organitzadors d'aquest «Curs d'Història i Arqueologia de Tàrraco» la seva invitació a participar-hi.

Relació de jaciments numerats als mapes presentats en les figures

1. Els Mongons	45. Mas d'en Toda	89. Can Cotoliu
2. Els Cocons	46. Mas del Rofes	90. Font Cervellona
3. La Budellera	47. Pòrpores	91. La Serra
4. Mas del Pastor - Pont del Diabla	48. El Vilar - Hort Lluny	92. Els Vinyets
5. Els Antigons	49. Mas dels Canonges	93. Vilardida
6. La Casera	50. Barranc de Sales	94. Alforja
7. Els Munts	51. Mas Nolles	95. Villahermosa
8. Quadra de Vilet	52. Paret delgada	96. Salou
9. Mas Moragues	53. Mas de Llaneta	97. Reig de Baix
10. Mas dels Frares	54. Ca l'Arnabat	98. Mas de la Perla
11. Centcelles	55. Mas Rabassa	99. Escornalbou
12. Mas Serapi	56. Santa Digna	100. Les Roques
13. La Barquera	57. Masia Figueras	101. Albarca
14. Mas dels Quarts	58. Milmanda	102. L'Albiol
15. Mas Sardà	59. Balma del Duc	103. Alcover
16. Els Hospitalers	60. Balma de la Sivella	104. Sivelles d'Escornalbou
17. Els Pedregalets	61. Coves Roges d'Escaladei	105. Les Albardes
18. Mas de Mercadé	62. Balma de Siurana	106. La Solana
19. La Secuita	63. Prada de la Guineu	107. Castell de Cubelles
20. La Burguera	64. Siurana	108. Sant Valentí de les Cabanyes
21. El Cogoll	65. Sant Jaume dels Domenys	109. Can Simó
22. La Pineda	66. El Vilar	110. Vinya del Cisco
23. La Grassa	67. Sant Marçal de Terrassola	111. Camp de l'Alzina
24. Cova de Mont-ral	68. Castell de Calafell	112. Mediona
25. La Cantera	69. Ermita de Sant Pau	113. Miranda d'Espiells
26. Les Cavalleries	70. Allò en Ros	114. Olèrdola
27. La Malacuca	71. La Pedra Encantada	115. Ravell
28. Mas de Gassol	72. Ca l'Amell	116. Mas dels Agullans
29. Les Voltes	73. L'Argilaga	117. Granja del Valentí
30. Darró	74. Mas Llanjo	118. Vinya Finlàndia
31. Molins Nous	75. L'Esquirol	119. Monistrol d'Anoia
32. Hort del Pelat	76. L'Horta	120. Comallonga
33. Mas de Gomandí	77. Mas de l'Escoter	121. La Torreta
34. Les Timbes	78. Les Esquadres	122. Santa Maria de Lavit
35. Mas del Pesoler	79. La Segarra	123. Santa Margarida
36. Mas del Barenys	80. Masia de Llorenç	124. Torre Bargallona
37. Mas de Felip	81. Les Costetes	125. Els Torrents
38. El Serradal	82. El Vinyet de Sitges	126. Vilagrassa
39. Cap de Sant Pere	83. Fondal de Valldellós	127. Troballa aïllada moneda s. v
40. La Llosa	84. Pacs	128. Troballa aïllada moneda visigoda
41. La Mineta	85. Font del Molinot	129. Sarral
42. La Buada - El Vilar	86. La Gravosa	130. Plana d'en Pau
43. Aragalls	87. Pujol d'en Figueras	131. Rojalons
44. Coll de Creus	88. Casalot d'Espuny	

Bibliografia

- ADSERIAS, M. [et al.] 1997: «La transformació urbana de Tàrraco al s. iv. Noves dades arqueològiques», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* xxxvii (1996-1997), Girona, 923-938.
- ADSERIAS, M. [et al.] 2002: «Els *balnea* tardoantics del sector sud-occidental de Tarraco», *Empúries* 53, Barcelona, 56-65.
- AGUSTÍ, B. [et al.] 1993: «Les necròpolis de Les Goges (Sant Julià de Ramis, Gironès)», *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*, Barcelona, 117-128.
- ALFÖLDY, G. 1991: *Tarraco (Fòrum. Temes d'història i arqueologia tarragonines 8)*, Tarragona, 1991.
- ARCE, J. 1982: *El último siglo de la España romana: 284-409*, Alianza Universidad, Madrid.
- 1993: «Los mosaicos como documentos para la Historia de la Hispania tardía (iv-v)», *Archivo Español de Arqueología* 66, Madrid, 265-274.
- ARIÑO, E.; DÍAZ, P. C. 1999: «La economía agraria de la Hispania romana. Colonización y territorio», *Studia Historica. Historia Antigua* 17, Salamanca, 153-192.
- ARRAYÁS, I. 2002: «Morfologia històrica del *territorium* de Tarraco en època tardo-republicana romana o ibèrica final (ss. III-I a.C.): cadastres i estructures rurals», tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- AZKÁRATE, A. 2000: «Reflexiones sobre la implantación del cristianismo entre los vascos», a: SANTOS, J.; TEJA, R. (ed.). *El cristianismo. Aspectos históricos de su origen y difusión en Hispania*, Revisiones de Historia Antigua III, Vitòria, 303-324.
- BALIL, A. 1987: «La villa romana de Pacs (Penedès, Barcelona)», *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología* LIII, Valladolid, 181-189.
- BARRASSETAS, M. E. 2003: «El jaciment de La Solana», a: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (coord.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 383-392.
- BARRASSETAS, E.; JÁRREGA, R. 1997: «La ceràmica trobada al jaciment de la Solana (Cubelles, Garraf)», a: *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, ArqueoMediterrània 2, Barcelona, 131-152.
- BELLMUNT, J. 1982: «Excavaciones en la necrópolis de La Solana. Cubelles (Garraf)», *Informació Arqueològica* 38, Barcelona, 40-44.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2008: «Inhumaciones “privilegiadas” *intra muros* durante la Antigüedad Tardía: el caso de *Barcino*», *Anales de Arqueología Cordobesa* 19, Còrdova, 231-260.
- BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1982: «Les sepultures excavades a la roca», a: RIU, M.; CLARAMUNT, S. (dir.). *Necrópolis i sepultures medievals a Catalunya*, Acta Medievaleia annex 1, Barcelona, 59-103.
- BOSCH, F. [et al.] 2005: «La transformació urbanística de l'acròpolis de Tarraco: avanç de les excavacions del Pla Director de la catedral de Tarragona», a: *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispania: cristianització i topografia* (València 2003), Barcelona, 167-174.
- BOSCH, F.; DÍAZ, M.; MACIAS, J. M. 2011: «La vil·la romana de La Burguera (Salou, *Ager Tarraconensis*): avanç preliminar», a: REVILLA, V.; GONZÁLEZ, J. R.; PREVOSTI, M. (ed. cient.). *Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.
- BRAVO, P.; GARCÍA, M.; RAMÓN, E. 2009: «Memòria d'excavació arqueològica realitzada en el subtram VI, Tram Lleida-Martorell, Línia d'Alta Velocitat Madrid-frontera francesa. Vil·la de Mas dels Quarts. Perafort (Tarragonès)». [Memòria inèdita]
- CABALLERO, L.; MATEOS, P.; RETUERCE, M. (ed.) 2003: *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica. Ruptura y Continuidad*, Anejos de Archivo Español de Arqueología XXVIII, Madrid.
- CARRETÉ, J. M.; KEAY, S.; MILLET, M. 1995: *A Roman Provincial Capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series 15, Ann Arbor, Michigan.
- CEBRIÀ, A.; RIBÉ, G.; SENABRE, M. R. 1991: «L'arqueologia a l'Alt Penedès: estat de la qüestió als anys 90», *Miscel·lània Penedesenca* 15, Vilafranca del Penedès, 37-135.
- CHAVARRÍA, A. 1999: «El món rural al llevant de la Tarraconense durant l'Antiguitat Tardana», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* 10, Barcelona, 15-32.
- 2001: «Poblamiento rural en el *territorium* de Tarraco durante la Antigüedad Tardía», *Arqueología y Territorio Medieval* 8, Jaén, 55-76.
- 2006: «Reflexiones sobre el final de las villas tardoantiguas en la Tarraconense», a: ESPINOSA, U.; CASTELLANOS, S. (ed.). *Comunidades locales y dinámicas de poder en el norte de la Península Ibérica durante la Antigüedad Tardía*, Universidad de La Rioja, Logronyo, 19-39.
- 2007a: *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII d.C.)*, Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 7, Brepols Publishers, Turnhout.
- 2007b: «Aristocracias tardoantiguas y cristianización del territorio (siglos IV-V): ¿otro mito historiográfico?», *Rivista di Archeologia Cristiana* LXXXII, Ciutat del Vaticà, 201-230.
- 2009: *Archeologia delle chiese. Dalle origini all'anno Mille*, Carocci Editore, Roma.
- COLL, J. M.; ROIG, J.; MOLINA, J. A. 1995-1996: «El Cementiri (Mediona): un jaciment d'època visigòtica al Penedès», *Olerdulae* XX-XXI, Vilafranca del Penedès, 53-67.

- Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)* (1997), Actes de la Taula Rodona (Badalona, 6, 7 i 8 de novembre de 1996), ArqueoMediterrània 2, Barcelona.
- COROMINAS, M.; FLORENSA, F. X. 2009: «El jaciment dels voltants de la Torre Bargallona: un assentament d'època tardoantiga a Cambrils (Baix Camp)», *Tribuna d'Arqueologia* 2008, Barcelona, 173-185.
- CORTÉS, R. 1991: «Resultats de la primera campanya d'excavació del Mas dels Frares de Constantí (juliol 1989)», *Butlletí Arqueològic* 13, Tarragona, 69-82.
- DÍAZ, M.; MACIAS, J. M. 2007: «La vil·la romana de la Pineda/Cal·lípolis», a: REMOLÀ, J. A. (coord. cient.). *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona (Fòrum. Temes d'història i d'arqueologia tarragonines* 13), Tarragona, 133-151.
- DÍAZ, P. C.; TORRES, J. M. 2000: «Pervivencias paganas en el cristianismo hispano (IV-VII)», a: SANTOS, J.; TEJA, R. (ed.). *El cristianismo. Aspectos históricos de su origen y difusión en Hispania*, Revisiones de Historia Antigua III, Vitòria, 236-261.
- DOMINGO, J. Á. 2005: «Similitudes entre los capiteles catalanes y franceses en época paleocristiana y visigoda. Una aproximación a través del análisis de los capiteles con cuatro hojas angulares», *Butlletí Arqueològic* 27, Tarragona, 131-173.
- DUPRÉ, X. 1994: *L'arc romà de Berà (Hispania Citerior)*, Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica III, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- FOLCH, C. 2005: «La ceràmica de la Alta Edat Media en Catalunya (s. VIII-IX d.C.): el estado de la cuestión», *Arqueologia y Territorio Medieval* 12.2, Jaén, 237-249.
- FRANCHI DEI CAVALIERI, P. 1959: «Las Actas de San Fructuoso de Tarragona», *Butlletí Arqueològic* 65-68, Tarragona, 5-70.
- FUENTES, A. 2000: «Las termas en la Antigüedad Tardía: reconversión, amortización, desaparición. El caso hispano», a: FERNÁNDEZ OCHOA, C.; GARCÍA ENTERO, V. (ed. cient.). *Termas romanas en el occidente del imperio*, Gijón, 135-146.
- GARCÍA MORENO, L. A. 1986: «El campesinado hispanovisigodo entre bajos rendimientos y catástrofes naturales. Su incidencia demográfica», *Antigüedad y Cristianismo III. Los visigodos, historia y civilización*, Múrcia, 171-187.
- GARCÍA, M.; MACIAS, J. M.; TEIXELL, I. 1999: «Necròpoli de la vil·la dels Munts», a: PALOL, P. de (dir. cient.). *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 278-279.
- GIBERT, J. 2005: «La integració a Al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* XVI, Barcelona, 39-72.
- 2006: «Els inicis de l'Edat Mitjana (segles VIII-IX) al Penedès i el Baix Llobregat: una aproximació arqueològica», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* XVII, Barcelona, 65-84.
- GIORDANO, O. 1983: *Religiosidad popular en la Edad Media*, Biblioteca Universitaria Gredos, Madrid.
- GÜELL, M. 1995: «Resultats de la segona campanya d'excavació al jaciment de Mas dels Frares de Constantí», *Estudis de Constantí* 11, Tarragona, 27-33.
- GUITART, J. 1994: «Un programa de fundacions romanes a la Hispania Citerior del principi del segle I a.C.», a: DUPRÉ, X. (coord. cient.). *La ciutat en el món romà. Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica*, vol. 2, Tarragona, 205-214.
- GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (coord.) 2003: *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès* (El Vendrell, novembre de 2001), Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- GURT, J. M. 2000-2001: «Transformaciones en el tejido de las ciudades hispanas durante la Antigüedad Tardía: dinámicas urbanas», *Zephyrus* 53-54, Salamanca, 443-471.
- GURT, J. M.; NAVARRO, R. 2005: «Les transformacions en els assentaments i en el territori durant l'antiguitat tardana», *Cota Zero* 20, Vic, 87-98.
- JÁRREGA, R. 1992: «Poblamiento y economía en la costa este de la Tarraconense en época tardorromana (siglos IV-VI)», tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- 2003: «L'Antiguitat Tardana a les comarques de l'Alt Penedès, Baix Penedès i el Garraf. Estat actual dels coneixements», a: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (coord.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 393-404.
- JIMÉNEZ, J. A. 2003: «Un testimonio tardío de los *ludi theatrialis* en Hispania», *Gerión* 21/1, Madrid, 371-377.
- JONES, A. H. M. 1989: «El trasfondo social de la lucha entre el paganismo y el cristianismo», a: MOMIGLIANO, A. [et al.]. *El conflicto entre el paganismo y el cristianismo en el siglo IV*, Alianza, Madrid, 31-52.
- LIZZI, R. 2009: «La conversione dei *cives*, l'evangelizzazione dei *rustici*: alcuni esempi fra IV e VI secolo», *Città e campagna nei secoli altomedievali*, Settimana LVI CISAM, t. I, Spoleto, 115-145.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, J. 1993: «Un conjunto cerámico cerrado, del siglo V d.C., hallado en Darró, Vilanova i la Geltrú, Barcelona», a: *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie I, Prehistoria y Arqueología, t. 6, Madrid, 343-364.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, J.; CLUA, M. 1990: «Resultats de l'excavació duta a terme a l'església de Sant Valentí de les Cabanyes», *Miscel·lània Penedesenca* 14, Vilafranca del Penedès, 71-100.

- LÓPEZ VILAR, J. 2006a: «El poblament rural del Camp de Tarragona en època romana: assaig de síntesi», *Butlletí Arqueològic* 28, Tarragona, 97-135.
- 2006b: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martiri de Sant Fructuós*, Documenta 4, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- LÓPEZ VILAR, J.; PIÑOL, L. 1995: «El món funerari en època tardana al Camp de Tarragona», *Butlletí Arqueològic* 17, Tarragona, 65-120.
- LÓPEZ QUIROGA, J.; BENITO, L. 2002: «Entre la villa y la aldea. Arqueología del hábitat rural en Hispania (siglos V-VI)», a: MORÍN DE PABLOS, J.; LÓPEZ QUIROGA, J.; MARTÍNEZ TEJERA, A. M. (ed. cient.). *El tiempo de los «bárbaros». Pervivencia y transformación en Galia e Hispania (ss. V-VI D.C.)*, Zona Arqueológica 11, Alcalá de Henares, 272-309.
- MACIAS, J. M. 2000: «Tarraco en la Antigüedad Tardía: un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica», a: RIBERA, A. (coord.). *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*, València, 259-271.
- 2004: «Les termes de Tàrraco. Noves aportacions», a: MACIAS, J. M. (ed.). *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*, Documenta 2, ICAC, Tarragona, 156-160.
- 2008: «Tarracona visigoda. ¿Una ciudad en declive?», a: OLMO ENCISO, L. (ed. cient.). *Recópolis y la ciudad en la época visigoda*, Zona Arqueológica 9, Alcalá de Henares, 293-301.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. (ed.) 2007: *La villa romana dels Hospitals (el Morell, Tarragona). Un assentament de la via De Italia in Hispanias, Hic et Nunc 1*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- MACIAS, J. M.; RAMÓN, E. 1994: «La villa romana de La Llosa, Cambrils (Baix Camp)», *Tribuna d'Arqueologia 1992-1993*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 125-135.
- MARTÍ, R. 2006: «Del fundus a la parrochia. Transformaciones del poblamiento rural en Cataluña durante la transición medieval», a: SÉNAC, Ph. (ed.). *Desde la Tarraconense hasta la Marca Superior de al-Andalus (siglos IV-XI): los asentamientos rurales*, Université de Toulouse - Le Mirail, Franespa, Tolosa, 145-166.
- MASSÓ, J. 2007: *Les excavacions inèdites del Museu de Reus a Porpres i a Parets-Delgades 1934-1936*, Fundació Privada Liber, Reus.
- MENCHON, J. 1996: *Arqueologia funerària medieval a la Conca de Barberà. Estat actual*, Sèrie Monografies 3, Consell Comarcal de la Conca de Barberà, Montblanc.
- 1998: «Necrópolis altomedievales y despoblación en la provincia de Tarragona. El caso de la Conca de Barberà», *Arqueología y Territorio Medieval* 5, Jaén, 5-29.
- MIRET, M. 2003: «El poblament d'època ibèrica i romana a la costa oriental de la Cossetània: la comarca del Garraf», a: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (coord.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 363-376.
- MOLINA, J.-A.; ROIG, J.; COLL, J. M. 1995: «Can Simó: una necròpoli romano-visigoda inèdita a l'Alt Penedès», *Miscel·lània Penedesenca* 20, Vilafranca del Penedès, 141-153.
- MOLIST, N.; BOSCH, J. M. 2003: «Memòria de la intervenció arqueològica al conjunt històric d'Olèrdola». [Memòria inèdita]
- MOLIST, N.; RIPOLL, G. (coord.): *Arqueologia funerària al nord-est peninsular ss. VI-XII. Problemes de cronologia*, Universitat de Barcelona, Barcelona. [En premsa]
- MOMIGLIANO, A. 1989: «El cristianismo y la decadencia del Imperio Romano», a: MOMIGLIANO, A. [et. al.]. *El conflicto entre el paganismo y el cristianismo en el siglo IV*, Alianza, Madrid, 15-30.
- MUNDÓ, A. 1998: «Límits territorials de les diòcesis catalanes en l'Antiguitat Tardana», *Obres Completes*, vol. 1, Curial, Barcelona, 29-50.
- MUÑOZ, E. 2008: *La cristianización de la religiosidad pagana*, Editorial Actas, Madrid.
- MUÑOZ, A.; MONCUNILL, L. M. 2009: «El context històric de la *Passio Fructuosi*», a: GAVALDÀ, J. M. (ed.). *Les Actes del martiri de sant Fructuós, bisbe de Tarragona, i dels seus diaques sant Auguri i sant Eulogi*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 17-37.
- NATAL, D. 2010: *Fugiamus Ergo Forum. Ascetismo y poder en Ambrosio de Milán*, Universidad de León, Lleó.
- NAVARRO, R.; MAURI, A.; FARRENY, M. 2005: «L'església tardoantiga de Santa Margarida (Martorell)», a: *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispania: cristianització i topografia* (València 2003), Barcelona, 161-165.
- NOLLA, J. M. 1988: «Els objectes de vidre del Puig de les Muralles (Puig Rom, Roses)», *Empúries* 51, Barcelona, 237-249.
- PALET, J. M. 2005: «Estructures agràries en el territori de Tarraco (Tarragona): organització i dinàmica del paisatge en època romana», a: BOUET, A.; VERDIN, F. (coord.). *Territoires et paysages de l'âge du fer au moyen âge. Mélanges offerts à Philippe Leveau*, Ausonius Éditions, Bordeus, 213-226.
- 2007: «Formes del paisatge i trames centuriades al Camp de Tarragona: aproximació a l'estructuració del territori de Tarraco», a: REMOLÀ, J. A. (coord. cient.). *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona (Fòrum. Temes d'història i d'arqueologia tarragonines 13)*, Tarragona, 49-64.

- PALOL, P. de 2004: «Economia i societat del Baix Imperi i l'època visigoda» a: SALRACH, J. M. (coord.). *Història Agrària dels Països Catalans. Edat Mitjana*, Fundació Catalana per a la Recerca - Universitat de Barcelona, Barcelona, 483-511.
- PEREIRA-MENAUT, G. 2010: «El moderno debate sobre la Romanización», *Veleia* 27, Bilbao, 239-253.
- PREVOSTI, M. 1984: «L'estudi del món rural romà. Un programa metodològic», *Fonaments* 4, Barcelona, 161-211.
- 2010: «La ciutat de Tarraco, entre nucli urbà i territori», a: PREVOSTI, M.; GUITART, J. (dir. cient.). *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, Documenta 16, ICAC, Tarragona, 25-111.
- PREVOSTI, M.; GUITART, J. (dir.) 2010: *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, Documenta 16, ICAC, Tarragona.
- PREVOSTI, M.; GUITART, J.; PALET, J. M. 2003: «La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori», a: GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. (coord.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Barcelona, 129-157.
- RAMÓN, E. 2007: «La vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)», a: REMOLÀ, J. A. (coord. cient.). *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona (Fòrum. Temes d'història i d'arqueologia tarraconines 13)*, Tarragona, 153-170.
- REMOLÀ, J. A. 2002: «Centcelles i les *uillae* de Tarraco durante la Antigüedad Tardía», a: REMOLÀ, J. A. (coord. cient.). *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona (Fòrum. Temes d'història i d'arqueologia tarraconines 13)*, Tarragona, 97-112.
- REVILLA, V.; MIRET, M. 1994: «El poblament romà al litoral central de Catalunya», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 16, Castelló, 189-210.
- RIPOLL, G.; ARCE, J. 2001: «Transformación y final de las *villae* en occidente (siglos IV-VIII): problemas y perspectivas», *Arqueología y Territorio Medieval* 8, Jaén, 21-54.
- RIU, E. 1991: «Temples i espai feudal des de l'arqueologia», a: *Simposi d'actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*, Quaderns Científics i Tècnics 3, Barcelona, 265-272.
- ROVIRA, J.; LLECHA, M. T. 1995: «Excavacions arqueològiques d'urgència a Monistrol d'Anoia», *Miscel·lània Penedesenca* 19, Vilafranca del Penedès, 307-318.
- SALES, J. 2003: «Necrópolis cristianes tardoantigues en el àrea catalana: estado de la cuestión», a: GARCÍA MORENO, L. A. [et al.] (ed.). *Santos, obispos y reliquias*, Acta Antiqua Complutensia 3, Alcalá de Henares, 319-333.
- SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. 1986: «La jerarquia de nuclis en el poblament ibèric de la costa del Penedès», a: *VI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Protohistòria Catalana*, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà, 227-243.
- SANTACANA, J. 1986: *L'excavació i restauració del Castell de la Santa Creu (Calafell, Baix Penedès)*, Monografies Arqueològiques 6, Barcelona.
- SANTOS, J.; TEJA, R. (ed.) 2000: *El cristianismo. Aspectos históricos de su origen y difusión en Hispania*, Revisiones de Historia Antigua III, Vitòria.
- SANZ, R. 2003: «*Sive pagani sive gentiles*: el contexto sociocultural del paganismo hispano en la Tardoantigüedad», *Anejos de Gerión* VII, Madrid, 9-37.
- SOTOMAYOR, M. 1982: «Penetración de la Iglesia en los medios rurales de la España tardorromana y visigoda», a: *Cristianizzazione ed organizzazione ecclesiastica delle campagne nell'alto medioevo: espansione e resistenze*, Settimana XXVIII CISAM, t. II, Spoleto, 639-683.
- 2004: «Las relaciones iglesia urbana-iglesia rural en los concilios hispano-romanos y visigodos», *Sacralidad y Arqueología (Antigüedad y Cristianismo XXI)*, Murcia, 525-539.
- TARRATS, F.; REMOLÀ, J. A. 2007: «La vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)», a: REMOLÀ, J. A. (coord. cient.). *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona (Fòrum 13. Temes d'història i d'arqueologia tarraconines 13)*, Tarragona, 95-117.
- TORRES, J. M. 1990: «El término *ergastulum* en la primera literatura monástica (ss. IV-V)», a: GONZÁLEZ, A.; BLÁZQUEZ, J. M. (ed.). *Cristianismo y aculturación en tiempos del Imperio Romano (Antigüedad y Cristianismo VII)*, Murcia, 287-290.
- VALLVERDÚ, J.; OLLÉ, A. 1998: «Excavacions a la vil·la romana de Paret Delgada», *CES Informació. Revista del Centre d'Estudis Selvatans* 11, la Selva del Camp, 4-7.
- VILA, G. 2004: «Prospeccions arqueològiques a la vil·la romana de La Cantera o Bòbila d'en Piteu (Picamoixons-Valls)», *Quaderns de Vilaniu* 45, Valls, 191-201.
- VIVES, J. 1963: *Concilios Visigóticos e Hispano-romanos* (con la colaboración de T. Marín Martínez y G. Martínez Díaz), CSIC - Instituto Enrique Flórez, Barcelona-Madrid.
- WICKHAM, C. 2009: *Una historia nueva de la Alta Edad Media. Europa y el mundo mediterráneo, 400-800*, Crítica, Barcelona.

14. ICONOGRAFIA CRISTIANA EN LA MONEDA TARDOANTIGA

Imma Teixell Navarro
Ajuntament de Tarragona

La moneda és un document de la societat que la produeix i com a tal ens mostra la seva economia, la forma de govern, l'art i, evidentment, la religió predominant, en especial en la seva relació amb el poder. Així, el cristianisme s'identifica amb el poder mitjançant la iconografia numismàtica d'una manera tímida almenys fins a mitjan segle IV dC. Durant aquesta centúria la introducció de símbols cristians en les monedes imperials va ser relativament escassa, però ja en els exemplars del segle V dC la iconografia cristiana adopta un paper preponderant.

El primer d'ells, amb una identificació clarament cristiana, fou el crismó coronant l'estendard militar, imatge precursora del *labarum* en la iconografia numismàtica. Aquest estendard es convertirà en un dels recursos més utilitzats, que, conjuntament amb el crismó, deixarà pas a la creu com a símbol cristià monetari amb més projecció durant el segle V.

Pel que fa a les llegendes emprades en els reversos de les monedes, no reflecteixen un canvi religiós. L'únic exemple d'assimilació clara amb un missatge cristià fa referència a la protecció divina que l'emperador adquireix si lluita sota el símbol específic. És un exemple de la força de la tradició romana imperial davant la creixent força de la religió cristiana.

En la lenta introducció de la iconografia cristiana en la numismàtica romana cal fer un èmfasi especial en la importància de la figura de Constantí el Gran. Des de la seva conversió, l'emperador va mostrar sempre un particular interès per Jerusalem i els llocs santificats per Crist, tendència que potser caldria relacionar amb la seva manera de comprendre el cristianisme mitjançant la figura del Salvador. Les imatges majestàtiques i de la Mà de Déu en les monedes i medalles encunyades sota el seu regnat fixaren la iconografia cristiana que continuà ben viva durant molts segles: l'Imperi cristià universal assimilat a l'Imperi celestial.

FIGURA 2. AE3 encunyats a nom de Constantí I amb símbols sense significació cristiana: 1 i 2. Reversos de la seca de *Ticinium*. 3. Revers de la seca de *Londinum*. 4. Revers de la seca d'*Aquileia*. 5. Anvers de la seca de *Siscia*.

14.1. El missatge imperial de la moneda del segle IV dC¹

Els sobirans del segle IV definiren unes característiques propagandístiques que es reconeixen en els reversos de les monedes emeses durant aquesta centúria. Difonen una imatge bàsicament agressiva, més preocupada per l'expansió que per la defensa de la civilització romana. Així es reflecteix en els tipus sorgits de la reforma monetària de Constanci II (348-350): el tipus del genet caigut i el de la cabanya (figura 1.1 i figura 1.2). El primer d'ells reivindica el retorn als temps gloriosos, com assenyala la llegenda *FEL TEMP REPARATIO* (restauració dels temps feliços). L'enemic a combatre és la barbàrie: la foscor i el Mal envers la llum del nou Imperi. I en el revers de la cabanya, l'adversari del nord és conduït per Roma amb generositat cap a la civilització. Ambdues imatges són la plasmació de les polítiques imperials d'*exterminatio* cap a l'enemic persa i de *clementia* cap a l'adversari germànic.

En aquest escenari d'oportunitat salvífica per a la barbàrie, s'alça la figura de l'emperador com a únic responsable: com a controlador de l'Imperi romà, ell és qui permet l'entrada al món civilitzat. D'aquesta manera, durant el segle IV s'exalta un emperador únic,

FIGURA 1. Reversos a nom de Constanci II amb missatges imperials. 1. AE3 de la seca de *Siscia*. 2. AE2 de la seca d'*Aquileia*. 3. AE2 de la seca de *Thessalonica*.

1. Per confeccionar el guió de la conferència que em fou encomanada, he seguit el treball de Fernando López Sánchez (2004) sobre els reversos monetaris romans del segle IV. Es tracta d'una única publicació on s'inclou la iconografia emprada en les emissions de les monedes del segle IV, així com un estudi aprofundit i actualitzat del seu simbolisme.

FIGURA 3. Símbols i imatges amb significació cristiana. 1. Revers d'AE1 de Magnenci de la seca d'Amiens. 2. Revers d'AE3 de Constantí I de la seca de Constantinoble. 3. Revers de sòlid de Constans de la seca d'Aquileia. 4. Anvers de sòlid d'Honòria de la seca de Ravenna. 5. Revers de sòlid d'Honori de la seca de Ravenna. 6. AE4 pòstum de Constantí I velat de la seca d'Antioquia. 7. Revers de tremís de Valentinà III de la seca de Constantinoble. 8. Revers de sòlid de Valentinà III de la seca de Constantinoble. 9. Revers de sòlid de Teodosi II de la seca de Constantinoble. 10. Revers de sòlid de Tiberi II de la seca de Constantinoble.

capaç de conservar les fronteres i la glòria passada amb el desig de convertir-la en perenne. La victòria de l'ordre sobre el caos es traça en els reversos monetaris utilitzant el recurs del vaixell navegant. Sobre les aigües apareix la galera associada a la llegenda *FEL TEMP REPARATIO*: l'únic monarca condueix el vaixell de la humanitat a bon port, ell és l'intermediari entre el Bé i el Mal amb una missió clarament salvífica (figura 1.3). La lectura ben bé podria ser cristiana, però cal desxifrar-la al servei d'un missatge d'unitat imperial que recau en la figura d'un sol governant: l'emperador sacralitzat i ben proper a la divinitat. Altra cosa serà, amb el pas de les dècades, l'assimilació d'aquests tipus dins ja d'un context al servei d'un Imperi cristianitzat.

En tot aquest discurs de la propaganda imperial, un dels seus temes principals és el *labarum* amb el crismó, emblema de la dinastia constantiniana. El símbol de victòria no pot adscriure's des de la seva aparició en la moneda a una interpretació cristiana, perquè els recursos iconogràfics de la moneda posteriors a l'edict de Milà no són d'identificació exclusiva amb la religió cristiana. Altrament, se segueixen usant els tipus associats a les divinitats paganes, com ara la figura del déu Sol. Tal com s'indicarà més endavant, no és fins al segon quart del segle IV dC quan apareix un símbol cristià amb clara intencionalitat ideològica de la religió cristiana.

El panorama de recursos iconogràfics en la segona meitat del segle IV dC s'enriquirà amb l'adopció dels signes cristians, però conviuran amb les imatges més clàssiques de les divinitats paganes així com les personificacions més tradicionals.

14.2. Símbols cristians en la moneda tardoantiga

14.2.1. Símbols sense significació cristiana

En el complex sistema de símbols impresos en els reversos de les abundants sèries de bronze es troben signes que poden ser identificats com a cristians: creus gregues, creus en tau, creus llatines i crismons. Aquests símbols han estat interpretats com a marques de seques, que identifiquen les emissions d'un mateix taller monetari o que subdivideixen una mateixa emissió. En cap cas es pot atribuir amb seguretat a aquests símbols una lectura cristiana i, molt menys, un ús intencionat dels signes des d'una òptica global de l'Imperi. És a dir, el governant no està utilitzant els símbols d'emissions per promoure una propaganda al servei del cristianisme.

La creu grega

El mes de març de l'any 317 s'encunyen una sèrie d'emissions amb els reversos *SOLI INVICTO COMITI* i *MARTI CONSERVATORI* a la seca de *Ticinium* (figura 2.1), l'última de les quals utilitza la *crux quadrata* com a marca identificadora. És el primer cop que resta documentada la creu grega en la numismàtica romana, però hi apareix com a simple marca d'emissió, símbol com qualsevol altre que identifica l'ordre de seriació de diverses emissions però al qual no es pot atribuir, en cap cas, una expressió de concepte. No és un cas únic: dos anys més tard, el 319, a la mateixa seca es plasma la creu amb el llarg dels quatre braços igual acompanyant el revers *VICTORIAE LAETAE PRINC PERP*

FIGURA 4. AE2 de Constanci II de la seca de Siscia.

FIGURA 5. Reversos documentats al solar número 23 de l'avinguda de Vidal i Barraquer de Tarragona. 1. Constantí auriga (TVB-09-2062-09). 2. Creu llatina retallada (TVB-09-20028-01).

- VOT PR (Bruun 1991, 54), aquesta vegada marcat en l'altar que es troba entre dues victòries (figura 2.2) i no en el camp dret com es documenta en les emissions de l'any 317.

La creu de tau

Alguns autors han volgut identificar la creu de tau inscrita en una corona de llorer com a símbol de la creu cristiana (Cecchelli 1954, 58). Altra vegada es tracta de símbols assimilats a les diferents emissions dels tipus amb llegendes com les de la creu grega. La seca de Roma presenta la *crux commissa* acompanyant la figura del Sol, mentre que la seca de *Londinium* inscriu la creu llatina, sense extremitat superior amb el mateix perfil que la lletra tau, dins la corona i com a decoració frontal de l'altar entre victòries (figura 2.3).

La creu llatina

Com a identificació d'emissió en algunes seques imperials es pot reconèixer la creu llatina. És el cas d'una de les emissions de la seca d'Aquileia dins de la sèrie GLORIA EXERCITVS (figura 2.4). En aquest revers monetari entre els dos soldats enfrontats portant ambdós estendards s'hi pot identificar clarament la *crux immissa* o *capitata*, és a dir, la creu amb el travesser situat a tres quarts de l'alçada del pal.

El crismó

El monograma del nom de Crist és el signe per excel·lència de la victòria de Constantí del *pons Milvius*, i en poc temps es convertirà en un signe de victòria per a l'Església. Però la seva posició com a marca

d'emissió en algunes monedes, seguint el mateix programa d'ús que la resta de signes (creus, estrelles, lletres gregues...), l'allunya de qualsevol connotació cristiana.

Però el crismó no fa la primera aparició en la numismàtica romana com a símbol identificador de seca. El primer cop es documenta l'any 315 dC inscrit en l'elm de les representacions de Constantí en medallons de plata de la seca de *Ticinum* del 315 dC i en algunes monedes de bronze del taller de *Siscia* (figura 2.5). Altre cop no es pot interpretar una identificació clarament cristiana emplaçant aquest fenomen al segon quart del segle iv dC.

14.2.2. Símbols i imatges amb significació cristiana

El crismó

El crismó és el símbol cristià absolutament característic del segle iv. El monograma era l'equivalent d'un signe simbòlic i no una imatge figurativa. Tal com indica López Sánchez (2004, 88-93), l'assimilació del crismó per iniciativa imperial pot ser interpretada com una tornada a les primeres temptatives cristianes de crear una iconografia religiosa original. Difós en nom de Constantí, s'ajusta bé a la funció de símbol d'una religió a la qual l'emperador vincula els destins de l'Imperi, ja que evoca el del seu fundador, Crist. El crismó, doncs, constitueix un emblema de poder, sobretot legitimador i dinàstic, i quan apareix en solitari suposa una voluntat d'aproximació a l'essència del poder, al símbol més estimat i venerat de la dinastia constantiniana. Per tant, el seu ús en solitari està al servei de les circumstàncies en què es troba el poder emissor. És el cas de Magnenci i del seu germà Decenci. Durant el curt regnat de l'usurpador (350-353 dC) s'encunyen peces que usen com a únic tipus de revers el cristograma amb les lletres apocalíptiques *alpha* i *omega* en els camps laterals (figura 3.1). El tipus es converteix en protagonista absolut d'aquestes monedes. Aquesta novetat numismàtica fou copiada per Constanci II en alguns dels seus *centenionalis* fabricats l'any 352, i també la utilitzà l'emperador Jovià, però el tipus no va tenir una continuïtat en les emissions imperials de la segona meitat del segle iv dC.

El crismó associat al vexillum

La influència clarament cristiana en l'ús del crismó es documenta en el monograma gravat en el revers SPES PVBLIC, on el símbol apareix sobre el *vexillum*, i que s'identifica amb el *labarum*, símbol miraculós de l'emperador que venç i extermina els enemics de l'Imperi, simbolitzats per la serp (figura 3.2). La imatge encunyada a la seca de Constantinoble entre els anys 326 i 330 dC, amb clares connotacions bíbliques, deixa entreveure una influència cristiana, un esforç propa-

gandístic de l'Església que, encara que no respon a una imposició oficial (Bruun 1991, 68), ja s'obre camí per a la transmissió d'una nova situació politicoreligiosa en què l'emperador s'identifica amb els símbols cristians: Crist rep els atributs imperials i l'emperador accepta els cristològics.

El labarum

El làbar, estendard amb crismó adoptat per l'emperador Constantí, es generalitza com a símbol cristià en les monedes de Constans (337-350 dC). Emperador que s'oposà a l'arianisme i al paganisme, usà el recurs de manera habitual en gairebé tots els valors de qual-sevol metall (figura 3.3). Els gravadors de les seques representen a la perfecció la unió del poder terrenal amb el celestial: Constans apareix portant ell mateix el *labarum* i és coronat a la vegada per la Victòria que porta la palma triomfal.

La Mà de Déu

L'antecedent de la *dextera dei* utilitzada en la iconografia medieval i ja inclosa en el repertori de l'art imperial cristià (es troba en les escenes de Moisès sobre la muntanya d'Horeb i la d'Ezequiel en la sinagoga de Dura Europos) s'identifica per primer cop en algunes monedes encunyades sota el mandat de Constantí I. La representació de la Mà de Déu no continuà fins a la represa i generalització del símbol a partir d'Honorí, i va tenir una gran profusió en les sèries monetàries en què els anversos són dedicats a les emperadrius de finals del segle iv i de la centúria del segle v. Aquest símbol, d'origen hebreu, es representa amb una mà que sorgeix del cel, en un gest que es mou entre l'ordre i la protecció, que beneeix i protegeix l'escollit, és a dir, l'emperador. El símbol de la mà és un recurs que vol representar allò que es troba entre el visible i l'invisible, i s'adapta a l'ortodòxia nicena que triomfa l'any 324 dC.

En els tipus dels anversos monetaris, la Mà de Déu mostra el déu del cel, que és el sobirà celeste del príncep a la terra, i s'exhibeix coronant directament el bust de l'emperador a l'anvers o a la figura imperial del revers (figura 3.4 i figura 3.5). D'aquesta manera l'emperador, vicari de Déu a la terra, es veu reafirmat per Déu en la seva posició de poder, ja habilitada d'antic per la Victòria pagana de les representacions numismàtiques més antigues que s'identifiquen en certs reversos. Aquesta imatge de coronament de l'emperador, així com en molts altres casos de les representacions dels

seus familiars, a la vegada que legitima, persegueix transmetre i assentar la successió en el tron imperial de les dinasties (López Sánchez 2004, 72): la gràcia de Déu és la transmissora i així resta ben justificada.

Un altre tipus de revers de moneda on apareix el símbol de la Mà de Déu mostra l'emperador portant les regnes d'una quadriga que galopa i estén una de les extremitats cap a la Mà de Déu: Constantí, que abandona l'esfera terrenal, és rebut per Déu (figura 3.6). Es tracta d'emissions pòstumades de l'emperador on se simbolitza l'apoteosi o deïficació de l'emperador. L'ascensió cap a Déu la realitza com un déu o un heroi, i els gravadors dels tallers monetaris utilitzaren un recurs iconogràfic ja conegut en època romana: la representació del déu Hèlios, a vegades identificat amb Apol·lo, viatjant pel cel amb un carro de foc tirat per quatre cavalls blancs. Es tracta de composicions que ja són familiars per als artistes de l'antiguitat que representen l'emperador en la seva glòria pòstuma i que la iconografia paleocristiana adopta per representar el Crist-Sol, com ara en l'esplèndid mosaic del mausoleu M de la Necròpolis Vaticana (Basso 1980, 84).

L'excepcionalitat de la relació de Constantí I amb el cristianisme respecte als seus successors indueix a fer una lectura de la seva ascensió cap al cel ben llunyana de l'apoteosi clàssica: l'emperador és santificat a semblança dels apòstols, el tretzè, però sense elevar-lo al rang diví.

Aquesta última emissió descrita, encara que en petit nombre, és present dins de contextos numismàtics provinents d'estratigrafies de la ciutat de Tàrraco. El pes representatiu de les emissions imperials amb simbologia pagana i el nombre elevat d'exemplars d'imitacions d'època² deixen entreveure una preeminència d'aquestes enfront de l'emissió de revers cristianitzat. Així es constata en el conjunt de setze monedes documentades en un nivell d'abandonament d'un gran edifici, d'espai central al voltant del qual es disposen estances, localitzat en l'excavació del solar número 23 de l'avinguda Vidal i Barraquer de Tarragona (Codex 2012): vuit exemplars d'emissió regular de Constantí I i els seus successors conviuen amb un únic revers de DIVO CONSTANTINO³ (Constantí auriga) dins de la circulació monetària del segle vii dC (figura 5.1), als quals cal afegir tres antoninians oficials i un d'imitació.

La creu llatina

El paper preponderant del crismó com a símbol cristià durant el segle iv dC, sempre amb associació al poder suprem de l'emperador en majestat, és traspassat

2. Cal dir que aquest tipus de DIVO CONSTANTINO també es troba imitat, però en un volum molt inferior respecte als tipus de la fase epigràfica d'imitacions, entre els anys 330 i 348 dC, tal com mostra l'únic exemplar identificat en el catàleg d'imitació de monedes de bronze de Milagros Sienes (Sienes 2000, 63), fet que ratifica encara més el poc volum circulat tant de la moneda oficial com de la fraudulenta d'època.

3. Es tracta d'un AE4 pòstum emès entre els anys 337 i 340 dC per Constantí II a la seca d'Arrelate.

durant el segle v dC al globus crucífer (present des del 420) i a la creu. Fou tanta l'embranchida que el símbol de la creu adoptà, que amb el pas dels segles s'utilitzà en gairebé qualsevol posició del tipus o de la llegenda de les monedes (tipus central o secundari, a l'inici de les llegendes...), convertint-se en gairebé omnipresent en la majoria de les monedes de l'Europa occidental. Cal recordar que durant l'últim terç del segle iv els emperadors ja ostentaven i demostraven sense recança la seva proximitat al cristianisme. D'aquesta manera Gracià renuncià al tradicional títol de *pontifex maximus* a favor de Damas, bisbe de Roma, i impulsà la supressió de les gratificacions i exempcions fiscals als sacerdots pagans, entre altres accions per fer minvar els cultes pagans. I amb l'oficialització del cristianisme com a religió imperial per part de Teodosi I, se succeïren una sèrie de prohibicions que afectaren de ple el culte pagà.

Aquesta nova situació politicoreligiosa no va alterar substancialment la tipologia iconogràfica de les monedes ni, en cap cas, les llegendes. Aquestes continuaren glorificant l'emperador, sense fer menció expressa de la nova religió estatal. Ara bé, com ja s'ha apuntat, a principis del segle v apareix com a recurs tipològic la creu, que es convertirà en el tipus monetari específic i dominant en les seques imperials. Un exemple el trobem en el *minimi* batut a partir de l'any 425 dC, aparegut al solar número 23 de l'avinguda Vidal i Barraquer (Codex 2012). La moneda es troba alterada (retallada) i reintroduïda en el circuit monetari de les fases més tardanes del jaciment. En el revers i a conseqüència de l'ús continuat, tan sols es pot entreveure la part superior de la creu cristiana (figura 5.2).

El símbol de la creu apareix en solitari als reversos de les monedes (figura 3.7) i, molt sovint, s'inclou en el programa del tipus sent sostinguda per l'emperador o per una altra figura assimilada a aquest. S'usen indistintament creus a manera de ceptre, llarga i curta, així com el globus crucífer, on la creu corona el globus terraqüi (figura 3.8). També és la creu coprotagonista d'un nou tipus introduït durant el regnat de Teodosi II (408-450 dC) a Orient. Es tracta del recurs de la Victòria portant una gran creu llatina (figura 3.9), tipus mixt que cristianitza del tot la tradicional imatge victoriosa dels tipus numismàtics clàssics. Aquesta modificació va tenir gran importància i repercussió, tant en el món oriental com en l'occidental, i es va mantenir més enllà de la fi de l'Imperi romà.

La creu sobre grades

En el Mediterrani occidental a partir del 476 es crearen a la zona noves realitats polítiques dominades pels pobles germànics que s'havien assentat sobre aquest territori, encara que durant força temps la referència política i cultural va continuar sent l'Im-

peri romà, ara ja bizantí. L'emperador Tiberi II Constantí (578-582 dC) introduí en la seva moneda d'or, com a tipus central de revers, una creu sobre grades (figura 3.10), que era la còpia d'un monument erigit per Teodosi II al centre de la ciutat de Constantinoble. Aquest tipus fou copiat pel rei visigot Leovigild, que l'emprà en algunes de les seves emissions i acabà transformant-se en el revers més utilitzat pels reis visigots d'Espanya.

14.3. La llegenda HOC SIGNO VICTOR ERIS

L'única llegenda monetària que pot atribuir-se a un missatge cristià és l'emprada en alguns valors de les monedes de Constantí II, Vetrani i Constantí Gal, fins i tot en sòlids d'or. Aquests reversos incorporen una clara al·lusió al passatge de l'aparició celestial a Constantí el Gran en el camp de batalla del Pont Milvi. La llegenda HOC SIGNO VICTOR ERIS («amb aquest símbol venceràs») es presenta rodejant el tipus de l'emperador amb vestimenta militar i portant el làbar mentre és coronat per la Victòria (figura 4), a la manera que la llegenda és assumida per la divinitat mentre el tipus s'encarrega de la legitimitat dinàstica.

Aquesta llegenda tardoantiga, que no allargà el seu ús més enllà de l'any 354 dC, serà recuperada segles després pels reis portuguesos, en concret per Manel I (1495-1521), amb l'aspecte IN HOC SIGNO VINCES, i la van utilitzar profusament en moltes de les seves encunyacions fins a la caiguda de la monarquia l'any 1908, fins al punt de convertir-se en una marca específica de la moneda portuguesa durant quatre-cents anys.

Bibliografia

- ALFÖLDY, A. 1951: «The Initials of Christ on the Helmet of Constantine», a: COLEMAN-NORTON, R. R. [et al.] (ed.). *Studies in Roman Economic and Social History in Honor of Allan Chester Johnson*, Princeton, 303-311.
- ARBEITER, A. 1997: «Der Kaiser mit dem Christogrammnimbus zur silbernen Largitionsschale Valentinians in Genf», *Antiquité Tardive* 5, París, 153-167.
- BARNES, T. D. 1997: «Christentum und dynastische Politik (300-325)», a: PASCHOUD, F.; SZIDAT, J. *Usurpationen in der Spätantike, Akten des Kolloquiums «Staatsstreich und Staatlichkeit»*, Stuttgart, 99-111.
- BASSO, M. 1980: *Simbologia escatologica nella Necropoli Vaticana*, Ciutat del Vaticà.
- BENOÎT, A. 1994: «Milita Christi. Remarques sur les images militaires utilisées dans le christianisme ancien», *Ktéma* 19, Estrasburg, 299-307.

- BRUUN, P. 1991: *Studies in constantinian numismatics. Papers from 1954 to 1988 by Patrick Bruun*, Acta Instituti Romani Finlandiae XII, Roma.
- CARO, S. 1970: «Comparsa di Simboli Cristiani sulle monete dell'impero in età costantiniana», *Annali dell'Istituto Italiano di Numismatica* 16-17, Roma, 143-169.
- CECHELLI, C. 1954: *Il trionfo Della Croce. La croce e i santi segni prima e dopo Constantino*, Roma.
- CODEx 2012: «Memòria de la intervenció arqueològica en l'av. Vidal i Barraquer, 23 - c/ Manuel de Falla, 12 de Tarragona (Tarragonès)», mecanoscrit dipositat a la Direcció General del Patrimoni Cultural, Generalitat de Catalunya.
- DÖLGER, F. J. 1960: «Beiträge zur Geschichte des Kreuzzeichens III. 6. Dans stehende Kreuz als Kürzung des Namens Christus», *Jahrbuch Antike und Christentum* 3, Münster, 5-16.
- KRAFT, K. 1954-1955: «Das Silbermedaillon Constantins des Grossen mit dem Christusmonogram auf dem Helm», *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 5-6, Viena, 151-178.
- LACAM, G. 1992: «La main de Dieu. Son origine hébraïque, son symbolisme monétaire durant le Bas Empire romain», *Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini* 94, Milà, 143-161.
- LÓPEZ SÁNCHEZ, F. 2004: *Victoria Augusti. La representación del poder del emperador en los reversos monetales romanos de bronce del siglo IV dC*, Institución Fernando el Católico, Saragossa.
- ŁUKASZEWICZ, A. 1990: «À propos du symbolisme impérial romain au ive siècle: quelques remarques sur le christogramme», *Historia* 39/4, Milà, 504-506.
- PAUTASSO, A. 1986: «I segni del cristianesimo nella monetazione romana», a: *Scritti di Numismatica*, Aosta.
- SIENES, M. 2000: *As imitações de moedas de bronze do século IV d.C. na Península Ibérica: o caso do Ae2 Reparatio Reipub*, Instituto Português de Arqueologia, Lisboa.

15. BERENGUER SUNIFRED, ARQUEBISBE DE TARRAGONA. LA RESTAURACIÓ DE LA PROVÍNCIA ECLESIASTICA

Antoni Pladevall i Font
Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona

El present treball és la traducció al català d'una part de la tesi de segona llicenciatura, grau acadèmic, en Ciències Històriques, presentada a la Universitat Catòlica de Lovaina, el setembre del 1963, sota el títol «Berenguer Seniofred de Lluçà, obispo de Vic y arzobispo de Tarragona (1076-1099)», escrita en castellà i amb resum i conclusions en francès. Prescindim aquí de la resta de la seva vida i actuacions en pro de la reforma romana empreses en la seva diòcesi, per centrar la seva actuació en la gran tasca que va dur a terme per obtenir la restauració de l'antiga dignitat metropolitana de Tarragona.

No hem actualitzat les citacions, sobretot pel que fa referència als documents d'arxiu, molts d'ells publicats des d'aleshores fins ara, i guardem la referència als arxius d'on els vam, alguns copiar, i altres extractar en el regest que acompanyava la tesi. Quan havien estat publicats s'esmenta l'obra on ho havien estat fa mig segle, i igualment la bibliografia que se cita és la que hi havia aleshores.

15.1. El personatge

Amb una breu pinzellada donem abans un petit extracte de la seva interessant vida, que el va convertir en l'eclésiàstic català més destacat del seu temps.

El futur arquebisbe de Tarragona, Berenguer Sunifred, cal suposar que devia néixer al castell de Lluçà, residència dels seus pares Sunifred II de Lluçà i Ermesenda de Balsareny, entorn del 1030. Fou membre, de molt jove, de la canònica catedralícia de Vic, de la qual era bisbe el seu oncle Guillem de Balsareny.

Serà elegit bisbe de Vic, després que el seu oncle es retirí al monestir de Ripoll per expiar els pecats, com diu en el seu testament, fet el 6 de febrer de 1074. El bisbe Guillem morí l'11 d'agost de 1076, i el seu nebot Berenguer Sunifred accedí a l'episcopat el 1097, després d'una tensa seu vacant de quasi tres anys. Tot seguit destacà com un dels capdavanters de la introducció de la reforma gregoriana a Catalunya, acompanyat d'un grup de clergues joves. Va fracassar en el seu intent de reformar la comunitat de la catedral de Vic, entorn del 1080, però amb els canonges i clergues que li eren fidels i amics va fundar el monestir canonical de Santa Maria de l'Estany, entorn del 1082, que esdevindrà pioner de la introducció de la reforma canonical regular, segons la regla de sant Agustí, en altres monestirs de canonges del país. Al seu temps es creà

també el priorat de Manlleu i reformà els monestirs de canonges de Santa Maria de Manresa i de Sant Joan de les Abadesses, aquest després d'acollir a Vic els canonges del dit monestir, que reemplaçaren unes monges introduïdes pels monjos de Marsella, que n'expulsaren amb violència els canonges, cosa que féu que en fos nomenat abat vitalici; també intervingué en la fundació del monestir de Sant Tomàs de Riudeperes.

Lluità contra els nobles que ocupaven esglésies i béns de l'Església, fidel a la consigna d'evitar tota intromissió laica en la provisió de càrrecs i d'alliberar l'Església de la tutela dels nobles. Per a aquest fi reuní sínodes, llançà interdictes contra nobles i promulgà una nova pau i treva de Déu a la diòcesi. També tingué un paper destacat en la pacificació del país després de l'assassinat del comte Ramon Berenguer II (1082), i el comte Berenguer Ramon II li confià el restabliment de l'ordre dins del bisbat de Barcelona, alterat per divisions i lluites internes (1086) entre nobles i el poc arrelament del nou bisbe Bertran, antic canonge de Sant Ruf.

La seva tasca més important serà la restauració de la dignitat i província eclésiàstica de Tarragona, de la qual serà nomenat arquebisbe pel papa Urbà II (1091).

Davant la impossibilitat de la conquesta material de la ciutat de Tarragona, que fou ocupada molt breument, sense poder-ne consolidar la conquesta, continuà residint a Vic, actuant, però, com a arquebisbe i metropolità fins a la seva mort el 1099. Els antics cronistes de Tarragona l'anomenaren erròniament Berenguer de Rosanes. És aquesta gran obra, del final de la seva vida, la que aquí s'intentarà estudiar i documentar.

15.2. Els antecedents de la seva acció a Tarragona

L'antiga Tàrraco, des de l'època imperial romana, esdevingué una ciutat oberta i residencial de la Hispània Citerior. Centre administratiu de l'Imperi romà sobre una gran part de la Península, cosa que afavoria poder comptar amb un bon port, tenir un terreny força planer i estar envoltada de vil·les i explotacions que li proporcionaven bon vi, oli i altres queviures.

Des de mitjan segle III tenia un governador o pretor i una notable comunitat cristiana, que l'any 259 estava regida pel bisbe Fruitós i els seus diaques Auguri i Eulogi, els quals el 21 de gener moriren cremats al seu amfiteatre en la persecució de Valerià. Després de

l'edecte de Milà de Constantí del 313, que posava fi a les persecucions contra els cristians, Tarragona continuà com a centre religiós de la seva província i des del 385, per una carta o resposta que va adreçar el papa Sirici al bisbe Himeri de Tarragona, consta que aquest ja exerceix com una primacia i el Papa li confia una clara responsabilitat sobre la resta de bisbes de la seva província i d'Hispania en general. Pels volts del 420 la ciutat consta com a regida per un comte i amb un bisbe de nom Tacià, que l'any 419 va convocar un sínode o concili de bisbes seus veïns per jutjar una qüestió derivada d'unes denúncies i acusacions contra els bisbes de Lleida i d'Osca.

Amb el domini visigot, el centre polític es va anar desplaçant vers Barcelona, però Tarragona va continuar com a centre religiós d'una àmplia província religiosa que comprenia els territoris de Catalunya, Aragó, Navarra, part de València i les Illes i fins a la diòcesi d'Auca o Oca, refosa o convertida al segle XI amb la diòcesi de Burgos, creada al segle XI. Es creu que cal situar la fi de la Tarragona antiga vers el 713, quan el seu arquebisbe Pròsper, amb un grup de clergues, davant la violència de la conquesta sarraïna –aquí més dura per la resistència del cabdill o rei visigot Ardó (713-720)–, va marxar per mar cap a Itàlia, on es va establir i va fundar un monestir a Capodimonte, prop de Camogli (Gènova).

15.2.1. Intents de recuperació territorial i política

A partir d'aquest moment no hi ha més dades sobre Tarragona fins als fracassats intents de recuperar la ciutat i territori després de la conquesta de Barcelona el 801, per les tropes carolíngies. El fet de trobar-se en terreny obert i entre els dominis sarraïns i cristians o carolíngis féu que la ciutat, tot i conservar grans vestigis i murs d'època romana, no tingués cap ocupació o organització i fos segurament residència insegura de persones desconegudes que degueren aprofitar per a habitatges les seves construccions monumentals, moltes de les quals han arribat als nostres dies. A desgrat dels clars intents dels magnats carolíngis de portar els límits de la Marca Hispànica fins a l'Ebre, algunes expedicions que s'emprengueren vers el sud del Penedès no passaren mai del Camp de Tarragona, fins on s'estenia el poderós valiat de Tortosa.

Sembla que a finals del segle IX el comte Guifré el Pilós, en alguna de les seves expedicions, devia arribar fins prop de la ciutat de Tarragona, com es creu que ho indica la donació que va fer, potser més teòrica que real, del lloc de Centelles al monestir de Ripoll cap al 890, per bé que no sembla que el monestir es posses-

sionés mai del lloc, on s'ha suposat que hi podia haver una comunitat monàstica, de la qual podria derivar el seu nom. Al segle següent, vers el 970, el comte de Barcelona Borrell II, que havia iniciat una política d'amistat amb els sarraïns i que va projectar amb el bisbe de Vic, Ató, la restauració de la metròpoli de Tarragona, devia posar els ulls en la ciutat i fins potser n'havia fet una breu o simbòlica possessió, puix que els cronistes àrabs l'anomenen «Príncep de Barcelona i de Tarragona», però en realitat mai va dominar i emprendre cap restauració material de la ciutat. El màxim que s'aconseguí al seu temps fou estendre el domini comtal Penedès avall fins al Gaià, a uns deu quilòmetres al NE de Tarragona.¹

Les campanyes militars d'al-Mansur del 985 van comprometre tot l'avanç cristià entre el 950 i el 980, i entre aquella data i l'any 1010, quan els comtes catalans van emprendre la famosa expedició ofensiva a Còrdova, el territori del Camp de Tarragona i sud del Penedès va conèixer el pas d'expedicions sarraïnes o ràtzies contra el comtat de Barcelona; això no obstant, el comte Ramon Borrell de Barcelona, com els seus antecessors, somiava apoderar-se de Tarragona, segons conta el seu poema necrològic redactat el 1018.²

Amb el comte Berenguer Ramon I (1018-1035) es va tornar a les antigues possessions fins al riu Gaià, però es desconeix cap intent de restaurar i repoblar la ciutat de Tarragona. Les raons són segurament d'ordre polític i demogràfic: per una part la minoria del comte sota la tutoria de la seva mare, la comtessa Ermessenda, i per l'altra la poca densitat i disponibilitat de gent per conquerir i repoblar Tarragona, i també pel temor d'enemistar-se amb els sarraïns del regne de Tortosa, nascut feia poc de la desfeta i divisió del Califat aleshores, potser per raons de conveniència, amics i aliats amb el comte de Barcelona. Aquest tema s'ampliarà i es documentarà en tractar dels antecedents immediats a l'intent de restauració promogut pel bisbe de Vic.

En temps de Ramon Berenguer I, en concret entre 1035 i 1050, el comte de Barcelona i Berenguer, vescomte de Narbona i oncle d'Elisabet, primera muller de Ramon Berenguer, feren un pacte encaminat a la conquesta i repoblació de Tarragona. El document, sense data, precisa la restauració de la ciutat i del seu bisbat amb aquests mots textuais, traduïts del llatí: «i en el mateix bisbat de Tarragona elegirà l'esmentat comte el que serà bisbe de Tarragona, junt amb la comtessa i amb el vescomte, i el bisbe es posarà sota protecció del dit comte i dels esmentats comtessa i vescomte i rebrà el bisbat de les seves mans i els declararà fidelitat sense cap engany. I el castell que tindrà el

1. ABADAL, R. 1958: *Els primers comtes catalans*, 136 i 314-315.

2. MARCA, P.: *Marca Hispanica*, ap. IV, col. 428, en el qual es llegeix: «O quae Christicolis urbs sat olimpi / Tarragona piis clara stetisti / Te prisco statui ferre parabat / Hinc ornare tuam praesule plebem».

bisbe a la ciutat de Tarragona el tindrà per mans del ja esmentat vescomte».³

Foren segurament les mateixes raons abans esmentades, de manca de personal i por d'enemistar-se amb Tortosa, les que van dificultar que el pacte es portés a la pràctica, i per tant tot va quedar en un intent més, no dut a terme. També cal tenir present, per entendre la manca d'efectivitat del pacte, la mort de la comtessa Elisabet el 1050 i la clara rebel·lió del noble Mir Geribert, de la casa vescomtal de Barcelona, que entre el 1041 i el 1058 estigué enemistat amb el comte barceloní, que s'auto-proclamava «príncep d'Olèrdola» i va pretendre formar un territori independent de la casa comtal de Barcelona al Penedès, cosa que separava el Camp de Tarragona de la resta del comtat de Barcelona.⁴

El document abans extractat té més sentit o explicació si es posa en relació amb la resta de notícies que es coneixen de l'avanç de la tasca repobladora quasi fins a les mateixes portes de Tarragona. El seu autor fou Bernat Sendret de Gurb, pare de Guillem Bernat de Queralt, que el 1049 va vendre al comte Ramon Berenguer I i a la seva esposa Elisabet el castell de Tamarit, situat més avall del Gaià i a sis quilòmetres de la ciutat de Tarragona. Diu en el document de venda que el té «per apriació per haver-lo ocupat o per qualsevol altre dret» i que es troba situat en el comtat de Barcelona i en el territori de Tarragona; el seu terme limitava amb el puig d'Ullastrell i a ponent *in civitate Terragonensi*.⁵

Aquesta compra anava sens dubte estretament lligada al pacte de repoblament de Tarragona, tot just detallat entre el comte de Barcelona i el vescomte de Narbona. Fallat aquell projecte, tal vegada com s'ha esmentat per la mort de la comtessa Elisabet, neboda del vescomte narbonès, el comte de Barcelona no desistiria del seu intent d'ocupar Tarragona, ara amb gent dels seus vescomtats; així, el 13 de gener de 1060 va donar al noble Bernat Amat de Claramunt l'abans esmentat «Puig d'Ullastrell», situat a cinc quilòmetres al NE de Tarragona, per tal que hi edificués un castell del qual el comte en pogués disposar per fer la pau o la guerra segons ell volgués.⁶ Simultàniament, estructuraria l'organització administrativa del territori de Tarragona a manera de comtat, del qual en va fer vescomte Bernat Amat de Claramunt.⁷

Aquest intent, potser en part reeixit, de conquesta de Tarragona queda corroborat amb el testament del comte Ramon Berenguer I, del 26 de maig de 1076, en què deixa als seus fills Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II, segons el text llatí, «les ciutats de Tarragona i de Tortosa, fins al riu Ebre, i els castells de Tamarit, Cubelles, Castellet i Castellvell (o Castellví) i Cabra, fins al riu Ebre, amb totes les coses que li pertanyen en qualsevol lloc dels dits castells».⁸ L'enumeració dels castells sembla deixar clar que aleshores el repoblament o recuperació havia traspassat la frontera del Gaià, però l'esment o donació de Tarragona i Tortosa fins a l'Ebre responen més a un desig o domini teòric que a una realitat.

Des del 1070 fins al 1090 no hi ha constància de cap acció militar ni d'ocupació de noves terres, i documents dels volts del 1090 diuen que les terres de Tarragona eren despoblades i ermes. La conquesta i repoblament havien de tenir com a promotors els comtes o grans senyors del país, i durant aquells anys aquests tenien la seva política encaminada a intervenir en els afers dels petits regnes sarraïns que envoltaven els comtats catalans. Cal no oblidar que a partir del 1031 el gran califat de Còrdova, aleshores en plena crisi, es va dividir en taifes o petits regnes independents, dels quals els més pròxims als dominis del Casal de Barcelona eren els de Saragossa, Lleida i Tortosa, que impedièn tota futura expansió dels comtes catalans. Aquests petits regnes es veien molt sovint amenaçats per lluites internes del territori sarraí, i també per l'afany d'expansió dels comtats o petits regnes cristians amb els quals limitaven els seus comtats.

Per poder viure en pau i una certa tranquil·litat, que es trencava quan un regne de taifes o un dels comtes es veien prou forts, entre els reis de les taifes i els comtes s'establí ben aviat un sistema de pactes i aliances. Aquests pactes es traduïen, per part dels reis sarraïns més dèbils, a posar-se en cert sentit sota protecció o empara dels comtes més forts mitjançant el pagament de les paries o tributs, satisfets en monedes d'or, que servien per refer part de les arque dels comtes, que així podien comprar castells i dominis que eren aixecats o estaven en poder de nobles, cosa que va enfortir el sistema feudal que tenia com a cap suprem els comtes.⁹

3. El text a BOFARULL, P. 1836: *Los condes de Barcelona vindicados*, vol. 2, Barcelona, 16-20. Vegeu també MORERA, E. 1897: *Tarragona cristiana*, I, Tarragona, 336.

4. SOBREQUÉS, S. 1961: *Els grans comtes de Barcelona*, Barcelona, 29-31.

5. MIQUEL, F. (ed.) 1945: *Liber Feudorum Maior*, ACA, vol I, doc. 212, Barcelona, 219-220.

6. P. Bofarull, *Los condes de Barcelona vindicados*, vol. 2, 89-90.

7. Dóna la notícia el vell cronista DIAGO, P. 1603: *Historia de los victoriosísimos antiguos condes de Barcelona*, vol. 2, Barcelona, s.f., sota l'epígraf de l'any esmentat. Encara que el cronista no dóna cap referència, la notícia és del tot creïble, puix que l'any 1090 trobem actuant Deodat Bernat, fill de Bernat Amat de Claramunt, amb el títol de *vicecomes Terraconensis*, sense que es tingui notícia del seu nomenament (FLÓREZ, E. 1859: *España Sagrada*, tomo XXV, ap. 11, 213).

8. ACA, Barcelona, Cancelleria. Tomo 5, Condes IX i X, doc. 9, on diu que l'original és a l'armari; Armari de Testaments Reials, Saco. núm. 48.

9. S. Sobrequés, *Els grans comtes de Barcelona*, 73-75 i 80-83.

Entre 1061 i 1080 els tres regnes de Saragossa, Lleida i Tortosa estigueren en mans d'una mateixa família, però els seus membres tenien baralles freqüents entre ells, que com és lògic afavorien els comtes protectors, que ajudaven la part que més els convenia, per tal com els donaven excusa o ocasió per ampliar els seus dominis i/o per exigir més paries.¹⁰ Aquesta fou segurament la raó principal per la qual els comtes de Barcelona van ajornar l'ocupació o restauració i repoblament de la ciutat de Tarragona, cosa que el rei de Tortosa hauria considerat com una agressió o greuge.

15.2.2. Els intents de recuperació religiosa

La conquesta sarraïna de Tarragona pels volts del 713 va desfer la diòcesi i la província religiosa tarraconense. És probable que restessin cristians a la ciutat i al seu entorn i fins, com s'ha esmentat abans, es creu que hi havia alguna petita comunitat religiosa a Centelles, però tot és pura suposició sense, de moment, cap aportació documental fiable. Són coneguts i estudiats els moviments secessionistes d'alguns eclesiàstics de les diòcesis restaurades dels comtats catalans, supeditades pels carolingis a la metròpoli de Narbona, ocorreguts entre els anys 885 i 892, i entre el 966 i el 971, totes elles sense obtenir mai la restauració de la província tarraconense.

El primer moviment secessionista fou encapçalat pel clergue de la Cerdanya Esclua, bisbe intrús de la Seu d'Urgell que l'any 885 es va fer consagrar a Gasconya per dos bisbes gascons. Aquest, amb una certa complicitat del comte Guifré i d'algun bisbe del país, fou el primer a consagrar un nou bisbe per a la seu nova que es va crear al Pallars-Ribagorça. Poc després va nomenar un altre bisbe nou per a Girona, tot sense permís ni consentiment de l'arquebisbe de Narbona. En un concili de Port del 892 foren deposats ell i els bisbes que havia nomenat. La segona, més pintoresca, la va protagonitzar l'abat Cesari (944-981) del monestir de Santa Cecília de Montserrat, que l'any 966 es va fer consagrar bisbe metropolità de la província tarraconense per un concili o reunió de bisbes gallescs i lleonesos, però que mai fou reconegut per cap bisbe ni magnat com a arquebisbe efectiu.¹¹ El tercer, més madurat, però que es va mostrar prematur, el van dur a terme el 970 el comte de Barcelona Borrell II i el bisbe de Vic Ató, quan, acompanyats del monjo Gerbert, el

futur papa Silvestre II, que acabava una llarga estada d'estudis a la Marca Hispànica, van anar a Roma a demanar al papa Joan XIII la restauració de la metròpoli de Tarragona.

El Papa va quedar-se amb ell Gerbert i va concedir al comte i al bisbe de Vic la restauració de la metròpoli de Tarragona, tot nomenant Ató arquebisbe. Per a això va expedir, a inicis de l'any 971, quatre butlles –tres de les quals es conserven en els seus originals en paper a l'Arxiu Capitular de Vic– amb les quals reconstituïa l'antiga província religiosa tarraconense: la primera anava dirigida a tots els arquebisbes i bisbes de la Gàl·lia i els notificava que, a petició del comte Borrell, traslladava l'antic arquebisbat de Tarragona a l'Església de Vic, el bisbe de la qual, Ató, seria en endavant el metropolità que consagraria els bisbes de la província, de manera perpètua; en la segona el Papa concedia a Ató el pal·li i en regulava l'ús; en la tercera es fixaven com a bisbats sufraganis de l'Església d'Osona-Tarragona els altres quatre bisbats de la Marca o comtats catalans, és a dir, els de Barcelona, Urgell, Elna i Girona; i la darrera anava dedicada al cas particular de la deposició d'un nou bisbe de Girona, que era només neòfit i havia estat nomenat bisbe de manera no canònica, i per això el Papa nomenava Ató, antic canonge de Girona, provisor i governador de la diòcesi de Girona de manera interina.¹²

Encara que les butlles papals fixessin tan detalladament la restauració canònica de la metròpoli, aquesta no es va poder dur a terme perquè el 22 d'agost del 971 el flamant arquebisbe morí assassinat, es creu que pels partidaris de l'arquebisbe de Narbona. Això no obstant, els bisbes de Vic van conservar al seu arxiu aquestes butlles, que més endavant serviren a Berenguer Sunifred per reclamar de nou, per a ell i per a la seva Església, la restauració de la metròpoli de Tarragona, objecte d'aquest estudi.

15.3. La motivació que va moure el bisbe de Vic a emprendre la restauració de la Tarraconense

Tot i que el nostre intent és el d'estudiar un moment molt important de l'actuació del gran bisbe reformador de Vic, Berenguer Sunifred de Lluçà, això no ens ha de privar de veure la restauració de la metròpoli de Tarragona com un dels fets més importants de la història religiosa catalana i de l'actuació de Roma sobre

10. Dóna una visió ajustada d'aquesta època IGLESIES, J. 1961: «La conquesta de Tortosa», a: DALMAU, R. (ed.). *Episodis de la història*, 20, Barcelona, 6-9.

11. Documenta el primer ABADAL, R. 1952: *Origen y proceso de consolidación de la sede ribagorzana de Roda*, Saragossa. I el segon intent, el mateix ABADAL, R. 1927: «El pseudo-arquebisbe de Tarragona Cesari i les preteses butlles de Santa Cecília», *Paraula Cristiana* vi, Barcelona, 316-345.

12. Aquestes butlles han estat estudiades i publicades amb els seus facsímils i transcripcions per KEHR, P. 1926: *Die ältesten Papsturkunden Spaniens, erläutert und reproduziert*, Akademie der Wissenschaften, Berlín. Les butlles figuren en el *Regesta Pontificum Romanorum ab condita ecclesia usque ad annum post Christum natum* 1198, 2 vol., Leipzig, 1885-1888 [2a ed., i tenen en aquest registre els números 3746 a 13750].

els comtats catalans de l'antiga Marca, aviat coneguda com a Catalunya. Els instigadors del fet o els que van brindar l'ocasió propícia al bisbe de Vic, encara que això no vol dir que ell no esperés l'ocasió, foren persones ben alienes al nostre país: en primer lloc, l'ambiciós antic monjo cluniacenc Bernat de Sahagún, nomenat arquebisbe de Toledo de feia poc, que actuava amb el ple acord del papa Urbà II, un altre cluniacenc, i sobretot del no menys ambiciós Alfons VI de Castella-Lleó (1042-1109), que en conquerir Toledo, el 1085, s'autoproclamà «emperador d'Hispania».

L'afany d'expansió de Cluny vers les terres hispàniques, propiciat inicialment per un clar desig d'aprofitar el fervor que en aquell temps despertava el pelegrinatge a Santiago de Compostella, s'havia iniciat vers el 1032, quan Sanç el Major, rei de Navarra, havia reunit sota el seu ceptre la majoria d'estats cristians del nord i nord-est d'Espanya; des d'aleshores l'orde de Cluny va començar a tenir una forta influència en els regnes de Navarra, Aragó, Castella i Lleó. En morir el rei Sanç, els seus fills es van repartir els regnes del pare, però Cluny va continuar augmentant les possessions en els dits regnes, sobretot en els de Castella i Lleó, en clara expansió, fins al punt que molts dels seus monjos, tots d'origen del nord dels Pirineus, van ocupar la majoria de llocs clau de la jerarquia eclesiàstica de l'època.¹³

Un d'aquests monjos destacats de l'orde de Cluny fou Bernat de Seditrac, originari de la Salvetat, prop d'Agen, que es féu monjo de Saint Orens d'Auch, filial de Cluny, i que el 1075 fou enviat a Espanya. Personatge de grans qualitats, actiu i intel·ligent, era també molt ambiciós i autoritari, segons el pinta la vida o caricatura que d'ell va escriure García, canonge de Toledo.¹⁴ A Espanya es va guanyar la confiança del rei Alfons VI, que el 1080 el va nomenar abat de Sahagún, el principal monestir cistercenc dels regnes de Castella i Lleó,¹⁵ però també l'antipatia dels que li estaven sotmesos. Roma, d'acord amb Cluny, estava molt interessada a posar Espanya sota la reforma i obediència papal, fins al punt que el papa Gregori VII es creia amb domini sobre ella pel fet de ser península i per això objecte de la falsa Donatio Constantini, que cedia als papes totes les illes i penínsules de l'Imperi romà. Els legats del papa Alexandre II i de Gregori

VII s'esforçaren per introduir a Castella i Lleó la litúrgia i la influència romana, però sempre van trobar-hi una forta oposició, molt al contrari dels comtats catalans, guanyats des del segle x a la litúrgia i la influència romana.

El rei Alfons VI, que va regir primer Lleó i després Castella entre 1065 i 1109, i que havia respost a la butlla de Gregori VII que reclamava el domini papal sobre Espanya proclamant-se «Emperador de tot Espanya»,¹⁶ va promoure el 1085 la restauració de la seu metropolitana de Toledo, i ara veia amb molt bons ulls la restauració de Tarragona, amb la pretensió que restés sota la primacia de Toledo i així el seu domini s'estendria a tot Espanya i en particular als comtes de Barcelona, que mai van demostrar cap respecte ni submissió al nou «Emperador de tot Espanya». Aquesta primacia de Toledo sobre tot Espanya consta en tres butlles datades del 15 d'octubre de 1088, dirigides respectivament a l'abat Hug de Cluny, al rei Alfons VI i a tots els arquebisbes i bisbes d'Espanya.¹⁷ En totes elles el Papa notifica als interessats que ha donat el pal·li a Bernat, arquebisbe de Toledo, i que a la vegada li ha donat «la primacia en tots els regnes de les Espanyes».

La menció concreta «en tots els regnes de les Espanyes» es troba també en la butlla *Quisquis voluntatem*, en què el papa Urbà II comunica als «Tarraconensibus et coeteris Hispaniarum archiepiscopis et episcopis», amb la mateixa data de 15 d'octubre de 1088, la concessió del pal·li a Bernat de Toledo.¹⁸ L'esment, posat expressament, d'anar dirigida als bisbes de la Tarraconense té una importància particular, perquè posa en evidència les intencions dels seus peticionaris, el rei castellà i Bernat de Sahagún o Seditrac, de refer la unitat eclesiàstica de la Península de l'època visigoda i que reflecteixen els coneguts concilis de Toledo, ignorant totalment els drets de Narbona, que durant més de dos segles era el metropolità de les diòcesis dels comtats catalans.

La innovació que aquesta butlla introduïa en l'organització de l'Església de la futura Catalunya era tan important que l'erudit alemany Paul Kehr, que va estudiar tots els documents papals catalans, es va preguntar si la cúria romana o el Papa es van adonar de la importància i transcendència del que acabava de promulgar.¹⁹

13. DEFOURNEAUX, M. 1949: *Les français en Espagne aux XI et XII siècles*, París, 18 i ss. A desgrat d'exageracions i d'una visió partidista de l'autor, la seva aportació documental és interessant.

14. Aquesta vida s'intitula «Tractatus Garsiae Tholetani Canonici. De Albiro et Rufino», a: SACKUR, E. (ed.) 1892. *Libelli de lite Imperatorum et Pontificum saeculis XI et XII conscripti*, II, MGH, *Hannoveare*, 423 i ss.

15. PÉREZ DE URBEL, J. 1935: «Bernard I de Seditrac, archevêque de Toledo», a: *D. H. et G. E.*, VIII, París, col. 755-756, i també M. Defouneaux, *op. cit.*, 32 i ss.

16. MENÉNDEZ PIDAL, R. 1947: *La España del Cid*, vol. I, Madrid, 35.

17. MANSILLA, D. 1955: *La documentación pontificia hasta Inocencio III (965-1216)*, Roma, 26-39.

18. Butlla del registre J.L. 5370, esmentada per molts autors, en concret per FITA, F. 1884: *Bol. Real Acad. Historia* 4, 370 i D. Mansilla, *La documentación pontificia...*, n. 25, 41-42. També n'hem vist una còpia a l'Arx. Cap. de Girona, *Liber statutorum et consuetudinum ecclesiae gerundensis*, fol. 365, còpia del segle xv.

19. KEHR, P. 1927-1930: «El papat i el principat de Catalunya fins a la unió amb Aragó», *Estudis Universitaris Catalans* XII i XV, tiratge a part de 1931, 68.

L'antiga Marca o els comtats catalans eren considerats, des de la seva creació a finals del segle VIII, com un domini o estat franc. Hispània era, per a la gent dels comtats, la part de la Península sotmesa als sarraïns i els regnes que s'anaven creant en els territoris peninsulars que es conquerien. Hi ha documents dels segles X al XII que parlen d'expedicions fetes contra *Ispaniam* o de terres situades *in fines Ispaniae*.²⁰ Un document dels extractats per l'estudi sobre Berenguer Sunifred, del 1090, parla d'un viatge fet pel bisbe de Vic, aleshores ja arquebisbe de Tarragona *ad Ispania*.²¹ A la Baixa Ribagorça hi ha el poble de Portaspana, o Porta d'Espanya, i el mateix nom tenia un predi situat prop de Segur, a ponent de Calaf, al segle XII.

En resum, que la cúria papal sembla ignorar aquí totalment els lligams de l'Església dels comtats amb Narbona, mentre que un segle abans, en la butlla donada quan el 971 es concedeix al bisbe Ató de Vic el pal·li i la dignitat de metropolità de la Tarraconense, la mateixa cúria escriu i dirigeix una butlla comunicant el fet als arquebisbes i bisbes de la Gàl·lia, sense cap al·lusió a cap diòcesi hispànica. El bisbe Berenguer Sunifred, que, com el de Girona, devia haver rebut una còpia de la mateixa butlla, va captar tot seguit la transcendència del fet i va creure que aquell era el moment oportú per restaurar la diòcesi i la dignitat metropolitana de Tarragona.

15.4. L'actuació de Berenguer Sunifred a Roma

Són totalment falses i mancades de tot rigor històric algunes afirmacions d'autors espanyols que pretenen que fou l'arquebisbe Bernat de Toledo el restaurador de Tarragona. Ell no va pretendre mai això, només que les diòcesis dels comtats catalans el reconeguessin com a primat i, com a màxim, que si es restaurava Tarragona aquesta quedés sota la jurisdicció o primacia.²² Pocs mesos després de rebre la butlla que reclamava la submissió dels bisbes de la Tarraconense a Toledo, per la primavera de l'any 1089 Bernat Sunifred ja es trobava a Roma prop del papa Urbà II, que feia molt poc que havia retornat a la ciutat de Roma, després de passar llargues temporades fora per les pressions de l'emperador Enric IV i de l'antipapa Guibert. Totes les actuacions del bisbe de Vic a Roma, i després amb els comtes i altres persones sovint oposades a la restauració que ell pretenia, el presenten com un hàbil i diligent diplomàtic.

El fi primordial de la seva anada a Roma fou el de plantejar la restauració al Papa. No hi ha notícies de cap tràmit o pas previ que el bisbe hagués fet amb el comte de Barcelona, Berenguer Ramon II, ni amb el seu metropolità de Narbona, que s'oposà obertament als seus plans. Narbona, preveient que la restauració de Toledo li podria prendre les diòcesis dels comtats catalans, ja havia protestat a Roma a través del legat papal Ricard de Sant Víctor de Marsella; per tant, la tasca que s'havia imposat el bisbe Berenguer Sunifred era difícil i arriscada, sobretot si recordava que el seu antecessor Ató, que ho havia intentat amb l'ajuda del comte Borrell II, havia estat assassinat per aquesta causa. Tampoc consta que tingués a Roma cap ajuda ni partidari que l'ajudés en l'empresa.

També ignorem si foren una o dues les estades que va fer a Roma, puix que el primer contacte que va tenir amb el Papa fou durant la primavera del 1089, i encara era allà a inicis de juliol, quan el Papa expedí les butlles que el confirmaven com a arquebisbe de Tarragona i ho notificava a l'arquebisbe de Toledo i als comtes i bisbes del país. El que és cert és que el bisbe de Vic es va endur a Roma les butlles de l'any 971, en les quals el papa Joan XIII havia concedit al seu antecessor, el bisbe Ató, la gràcia que ell pretenia.

El bisbe de Vic no aniria sol a Roma, sinó acompanyat d'algun servidor i assessor, però d'això no en traspua res, la documentació conservada. El primer que degué fer en trobar-se amb el Papa fou presentar-li una relació de la tasca que havia fet per reformar i consolidar la comunitat de canonges de Sant Joan de les Abadesses, que havia estat expulsada del seu monestir pels monjos de Sant Víctor de Marsella i que ell va prendre sota la seva protecció. També li degué exposar tota la seva lluita per imposar la reforma romana, o regla de sant Agustí, a la canònica de la seva catedral, i la creació del monestir de Santa Maria de l'Estany, la reforma de la comunitat de canonges de Sant Joan de les Abadesses i en altres monestirs, la seva tasca com a defensor dels béns de l'Església enfront dels nobles que usurpaven parròquies i en disposaven al seu albir, etc. El resultat d'aquesta primera trobada fou una butlla datada del 19 de maig de 1089 per la qual el Papa aprovava i lloava l'actuació del bisbe Berenguer a Sant Joan de les Abadesses i el confirmava com a abat vitalici del dit monestir.²³

El segon i principal objectiu del bisbe a Roma fou obtenir del Papa la restauració de la metròpoli de Tarragona i aconseguir per a ell la dignitat arquebisbal.

20. Com a testimonis ben comprovats tenim documents que ho confirmen a l'Arx. Cap. de Vic, Cal. 6, doc. 1142, de 1063 o al Cal. 9, Episcop. II, núm. 16 del 1915, on s'esmenten terres «in extremitate valle Gavar contra Spania».

21. ACV, Cal. 9, Episcop. II, núm. 75.

22. Esmenta aquesta acció directa de l'arquebisbe Bernat sobre la restauració de Tarragona, ESCALONA, R. 1972: *Historia de Sabagún*, Madrid, 137 i ss. I ha contribuït sobretot a difondre aquesta falsedat l'article anònim de l'Enciclopèdia Espasa s.v. *Bernardo de Toledo*.

23. ACA, Barcelona, Butlles, Lligall I, n. 4, còpia del segle XIII i VILLANUEVA, J.: *Viage literario a las iglesias de España*, vol. 8, ap. 15, 242-244. i Reg. J. F. 5395.

Això no seria tasca fàcil, perquè entre el moment que el Papa va comunicar als bisbes catalans que les seves diòcesis es trobaven incloses, com a part de la Tarraconense, a la primacia i control de l'arquebisbe de Toledo i el de la seva anada a Roma, és a dir, entre l'octubre del 1088 i la primavera del 1089, havien succeït algunes coses que en part podrien influir en el Papa i la cúria romana. Així ho exposa una butlla del papa Urbà II a l'arquebisbe de Toledo en la qual li comunica que el cardenal Ricard de Marsella, que havia estat nunci o legat del papa a Espanya, havia anat a Roma per justificar-se de la seva actuació violenta en el concili d'Husillos (Palència), celebrat l'abril del 1088, en el qual fou injustament deposat l'arquebisbe de Compostel·la, i també a queixar-se o protestar, sens dubte per encàrrec de l'arquebisbe de Narbona, de la inclusió de la Tarraconense en la primacia de Toledo.²⁴

Així, acompanyat d'una possible resposta de l'arquebisbe de Toledo, de la presentació de les butlles del 971 en què es concedia al bisbe Ató, antecessor de Berenguer, i de la trajectòria impecable de la vida i actuacions del bisbe de Vic, van moure el Papa i la cúria a atendre les raons presentades per aquest. A més, s'hi afegia el compromís pres davant del Papa de recuperar i restaurar la ciutat de Tarragona. Tot això se sintetitza en la butlla *Dilectissimus et Reverendissimus*, expedida pel Papa l'1 de juliol de 1089, dirigida a Berenguer Ramon, comte de Barcelona, Ermengol IV, comte d'Urgell, Bernat II, comte de Besalú, i a la resta de vescomtes i potentats, tant eclesiàstics com laics de les «províncies» de Barcelona i de Tarragona, amb el prec que ajudessin el bisbe Berenguer de Vic a conquerir la ciutat de Tarragona. Per animar-los a la conquesta, els concedia les mateixes gràcies que a tots els que anaven a conquerir Jerusalem si ho feien amb devoció i esperit de penitència. Els notificava també que, si el metropolità de Narbona no podia aportar documents pontificis per acreditar la seva possessió de les diòcesis de la Tarraconense, donaria la possessió de la metròpoli i del pal·li al bisbe de Vic. Acaba la butlla demanant al Papa que tots obeeixin i se sotmetin als legats que ell els envii.²⁵

Les raons que dóna el Papa per justificar aquesta important butlla són: els dots de prudència i bons costums que ha observat en el bisbe de Vic «en el llarg temps que ha conviscut amb ell» i sobretot els privilegis de la seva Església, que ha presentat i que han estat estudiats diligentment. A aquesta butlla en va seguir

una altra a l'arquebisbe de Toledo en la qual li exposava els tràmits fets amb el bisbe de Vic i una còpia de la butlla anterior. També li comunicava les queixes que havia rebut de l'arquebisbe de Narbona i que havia enviat un document a Narbona demanant al seu arquebisbe que es presentés a Roma per provar els seus drets; i demanava a Bernat de Toledo que col·laborés en l'obra de la restauració de Tarragona.²⁶

15.5. L'actuació del bisbe de Vic a Catalunya

El bisbe Berenguer devia retornar el mateix mes de juliol de 1089 a la seva diòcesi, i des d'aquí desplega una forta activitat fins a l'1 de juliol del 1091, quan rebé la plena aprovació de Roma i amb ella el pal·li i el reconeixement del Papa a la seva actuació. Aquesta tindrà dos fronts concrets: amb els comtes i magnats del país, per portar a terme la recuperació i restauració de la ciutat de Tarragona, i amb l'arquebisbe de Narbona, que es resistirà durament a deixar escapar de la seva primacia i jurisdicció els bisbats catalans.

15.5.1. Els seus esforços i gestions amb la gent del país

Berenguer Sunifred s'havia compromès amb el papa Urbà II a restaurar la ciutat de Tarragona, i amb aquest compromís o condició havia rebut del Papa la promesa del pal·li i la possessió de l'arquebisbat de Tarragona, i en la mateixa butlla el Papa concedia a tots els comtes i magnats que contribuïssin a la conquesta de Tarragona les mateixes gràcies que s'havien concedit als croats que havien anat a conquerir Jerusalem. La seva tasca era la d'engrescar la gent del país, i per a això havia de començar pels comtes de Barcelona, que feia més d'un segle que pretenien conquerir o apoderar-se de Tarragona.

En aquest temps era comte de Barcelona Berenguer Ramon II, anomenat el Fratricida perquè se'l feia culpable de l'assassinat del seu germà Ramon Berenguer II, ocorregut el 1082. Pel mateix temps el comtat de Barcelona es trobava dividit en dos bàndols: els qui acataven l'obediència del comte regnant i els antics amics de l'assassinat Ramon Berenguer, que ara s'havien aliat i vetllaven pel petit comte Ramon Berenguer III, nat el 1082, i que conspiraven contra Berenguer Ramon el Fratricida, a qui acabaren deposant el

24. Consta en una butlla del juliol de 1089 dirigida per Urbà II a l'arquebisbe Bernat de Toledo, en què li demanava si Tarragona i les seves sufragànies pertanyien o no a Narbona, com defensava el cardenal Ricard (F. Fita, *Bol. Real Acad. Historia* 4, 370 i D. Mansilla, *La documentación pontificia...*, n. 30, 47-48; i *Regesta J. L.* 5406).

25. D'aquesta important butlla que té en el *Regesta J. L.* el núm. 5401 se'n conserven còpies a Tarragona. A. M. *Liber antiquus*, Qu. núm. 6, fol. 1 i l'ACA, Reg. 3 (Varia 3), *Privilegio et scripto Romanae ecclesiae*, i ha estat publicada per P. Marca, *Marca Hispanica*, doc. 303, col. 1184-1185 i per MIGNE, *Pat. Lat.* 151, col. 302-303, E. Flórez, *España Sagrada*, tomo XXV, ap. 12, 213-214, etc.

26. Doc. 5406, del Registre de J. L., Notícia a F. Fita, *Bol. Real Acad. Historia* 4, 370 i publicat per D. Mansilla, *La documentación pontificia...*, n. 30, 47-48.

1097, després d'una batalla judicial en la qual fou derrotat, presidida pel rei Alfons VI de Castella-Lleó.

No consta que el bisbe de Vic tingués un partidisme declarat, però com que la major part del seu episcopat havia transcorregut durant el govern del Fratricida, havia tingut diferents contactes amb ell, en particular entorn del 1087, quan el comte Berenguer Ramon li havia encomanat la pacificació de l'Església de Barcelona, sotmesa a pressions nobiliàries, que havien fet deixar de moment la diòcesi al seu bisbe Bertran.²⁷ El comte Berenguer Ramon II per aquest temps estava implicat en la defensa dels seus aliats, els reis àrabs de Tortosa i Lleida, regnes ara units sota el comandament d'al-Mundhir al-Hàjib, mentre que el germà d'aquest, al-Mútaman, era rei de Saragossa. També havia emprès una expedició contra València que, entorn del Nadal de 1089, el Cid Campeador li féu aixecar perquè s'havia aliat amb el rei musulmà de València, a qui més tard trairia i destronaria.

L'any següent, el maig de 1090, el mateix Cid, aliat ara amb els reis de Tortosa i de Lleida, va vèncer en una emboscada a la serra d'Albarrasí, a la pineda de Tèvar, el comte de Barcelona amb els seus magnats, que foren redimits després de pagar un bon rescat.²⁸ Fou en aquesta circumstància històrica quan el bisbe de Vic va haver de pactar amb els partidaris del comte Ramon Berenguer II i amb els del seu nebot, el futur Ramon Berenguer III, la conquesta de Tarragona. Aquest pacte consta en un document que porta només la data de 1090, però que per les raons històriques abans al·ludides devia ser posterior a l'inici del mes de juny, puix que hi intervé el legat pontifici Reiner, que el dia de la Pentecosta –aquell any el 9 de juny– presidia un sínode a Tolosa, i anterior a la festa de Tots Sants, assenyalada com a principi dels treballs de recuperació i repoblament de Tarragona.

Berenguer Sunifred va obtenir del comte Ramon Berenguer no solament que emprengués la conquesta de Tarragona, sinó també que fes donació de la ciutat al Papa i una certa submissió a la Santa Seu de tota la part o domini del comtat de Barcelona, que li corresponia pel testament del seu pare i per la divisió que aquell n'havia fet amb el seu difunt germà Ramon Berenguer II, i per aquesta submissió es comprometia a pagar un cens anyal a la seu romana de 25 lliures de plata.²⁹ Amb aquest document el Papa aconseguia la submissió a l'alt domini de la seu romana del comtat de Barcelona, com abans ho havia obtingut dels reis d'Aragó, dels comtes de Besalú i d'altres caps d'estats i dominis medievals. Tal vegada aquesta fou una condició que el Papa o la seva cúria imposaren al bisbe de

Vic, com a condició per rebre el pal·li de la diòcesi de Tarragona. És evident també que el comte de Barcelona necessitava el suport papal per afermar-se davant el grup important que feia costat al seu nebot, el petit Ramon Berenguer III, fill del seu germà assassinat i que li tenia una clara animadversió pel fet de considerar-lo assassí del seu germà, i també per fer front a les pretensions de domini del monarca castellà.

El document es va fer en presència del legat pontifici Reiner, per consell del bisbe Berenguer Sunifred, com a bisbe electe de Tarragona, i també davant del bisbe Berenguer Guifred de Girona i de magnats com Deodat Bernat, que s'intitulava vescomte de Tarragona, d'Arnau Mir, vescomte de Barcelona, de Guerau Alemany, abanderat del comte, i d'altres magnats partidaris del comte Berenguer Ramon. Després d'aquest document, que el legat papal portaria a Roma, el bisbe Berenguer Sunifred va establir altres pactes concrets per fixar el nombre de gent que es necessitava per emprendre l'ocupació de Tarragona i el temps que aquests es comprometien a dedicar a aquesta ocupació.

El primer d'ells, després de fer esment en la seva introducció de l'acte de vassallatge o submissió de Berenguer Ramon a Roma, concreta que el comte de Barcelona ofereix per a la restauració de la ciutat de Tarragona 50.000 *nummi* (monedes d'or) que espera guanyar amb l'espoli de la ciutat de Tortosa, dels quals en donarà 5.000 cada any fins a completar aquella quantitat, tal com el comte havia promès al cardenal legat Reiner, en una escriptura que havia fet a favor de l'Església de Roma. A continuació es dona la llista dels principals magnats del país que s'havien compromès a participar en l'obra de restauració de Tarragona, i que són Guerau Alemany de Cervelló, Arnau Mir de Sant Martí i Deodat Amat de Claramunt, cadascun dels quals va oferir per a la restauració al bisbe de Vic, com a arquebisbe electe de Tarragona, 2.000 peces d'or, un castell i alguns dels seus cavallers, tot en garantia del seu compromís d'ocupar, restaurar i habitar la ciutat de Tarragona. Es va pactar també que un cop restaurades les muralles de la ciutat, les seves torres, castells, cases i aous es repartirien en profit del comte de Barcelona, de l'arquebisbe i dels nobles Guerau Alemany, Deodat Bernat, Arnau Mir, Guillem Ramon, Gueri- bert Guitard, Hug Dalmau, Guislabert, vescomte, Mir Guillem i Umbert Josbert.³⁰

Aquest document, conservat en el seu original, es devia redactar a finals de juny o a principis de juliol, puix que es precisa el termini de quaranta dies per reunir tots els efectius necessaris per dur a terme l'empresa, que havia de començar per Tots Sants. I acaba dient

27. ACV, Cal. 9, Episcop. II, doc. 86 i J. Villanueva, *Viage literario...*, 6, ap. 35, 1318-1320.

28. R. Menéndez Pidal, *La España del Cid*, vol. 1, 376 i ss.

29. ACV, Cal. 9, Episcop. II, doc. 84, segons còpia del 1234, publ. per E. Flórez, *España Sagrada, tomo xxv*, ap. 11, 212, segons una còpia que diu extreta dels arxius de Tarragona.

30. ACV, Cal. 9, Episcop. II, doc. 75, publicat per J. Villanueva, *Viage literario...*, 6, ap. 39, 326-327.

que es començaria l'ocupació «després que l'esmentat arquebisbe tornés d'Hispania, a on ara anava». Aquesta frase tan laconica ens permet suposar que Berenguer Guifred devia emprendre una anada a Toledo per informar el seu arquebisbe de tot el que estava fent per recuperar Tarragona i sens dubte per guanyar-se la seva amistat en previsió dels problemes que esperava que li presentaria l'arquebisbe de Narbona.

Segueix sens dubte a aquest, l'aspecte cronològic, un segon document sense data que té per títol o encapçalament «Aquests són els prínceps que, per amor a Déu i remissió dels seus pecats, es van comprometre a entrar a Tarragona i a residir-hi fins a l'inici del dejuni» (entenem la Quaresma). No copiarem tots els noms que figuren al document, però sí els d'alguns d'ells o del lloc que els intitulava: el primer és Arnau Mir amb set cavallers i el segon Deodat Bernat amb set cavallers més, i a continuació ve una llista de quaranta-vuit cavallers, tots els quals es comprometen en el temps fixat a viure a Tarragona amb el bisbe electe.

En la llista molts hi figuren només amb el nom o patronímic, però alguns porten com a nom de procedència els castells o localitats de Barberà, Sarroca, Castellet, Òdena, Calders, Sa Vid, Subirats, Tamarit, Mediona, Dorrius, Font-rúbia, Bell-lloc, Claramunt, Biure, Sempronà, Lorena, Llobregat i Terrassola, la majoria de llocs de la regió fronterera de Tarragona. Tanca la llista «Ramon Berenguer, comte de Barcelona, junt amb la seva mainada (*cum sua mesnada*)».³¹

Una anàlisi dels personatges que es van comprometre en la restauració de Tarragona confirma que la majoria són els partidaris tradicionals i col·laboradors del comte Berenguer Ramon. Però també es constata que els tutors i partidaris del petit Ramon Berenguer III no van voler deixar perdre l'ocasió de participar-hi. El tutor principal del petit comte Ramon Berenguer III, que aleshores tenia vuit anys, era el seu oncle, però, per les fermes sospites contra l'oncle titllat de fratricida, es trobaven entorn d'ells un grup d'importantes famílies i cavallers que no pararien fins a fer jutjar i depositar el comte Berenguer Ramon. De fet, des d'alguns anys abans els principals documents portaven ja la rúbrica o signatura del comte nebot, que havia succeït en el govern compartit del comtat que pertanyia al seu pare, amb tots els seus drets.

Al mateix temps que el bisbe Berenguer, o arquebisbe electe de Tarragona, portava a terme aquestes gestions i pactes, el Papa dirigia una nova butlla als comtes de Besalú, Empúries, Rosselló i Cerdanya,

demanant-los que ells i els seus cavallers contribuïssin a la conquesta de Tarragona, que considerava com una croada amb les mateixes gràcies i perdons que rebien els qui es dirigien a Terra Santa.³² El document no està datat, però cal relacionar-lo amb la butlla de l'1 de juliol de 1088, adreçada en els mateixos termes als comtes de Barcelona i d'Urgell.³³

15.5.2. Les protestes de Narbona

Mentre l'arquebisbe electe de Tarragona Berenguer Sunifred recaptava les adhesions de comtes i magnats per dur a terme la restauració de Tarragona i es disposava a anar a Toledo per congraciar-se amb el seu arquebisbe, cluniacenc com el papa Urbà II, l'arquebisbe de Narbona empenia una campanya paral·lela per buscar aliats i testimonis que acreditessin la seva «immemorial» possessió i jurisdicció sobre els bisbats dels comtats catalans. La protesta del cardenal Ricard de Sant Víctor no havia estat efectiva i el papa Urbà II, molt favorable a la idea de refer la unitat eclesiàstica d'Espanya, sota la primacia de Toledo, amb el ple consentiment o consell de l'arquebisbe de Toledo i del rei Alfons VI de Castella-Lleó, exigia a l'arquebisbe de Narbona que presentés documents pontificis en virtut dels quals pogués provar els drets que pretenia sobre els bisbes de la Tarraconense.

Aquesta subjecció a Narbona havia estat ja protestada per un bisbe de Vic el 906, per una tributació que li havia imposat l'arquebisbe narbonès, cosa que va motivar ja una primera invenció de documents falsos per justificar la submissió de les diòcesis catalanes:³⁴ la segona topada d'un bisbe de Vic amb Narbona, la del 971, quan Ató intentava restaurar la metròpoli de Tarragona, fou més tràgica i va acabar amb l'assassinat d'Ató pels partidaris de Narbona. Era d'esperar, per tant, que Narbona tampoc ara quedés sense protestar davant la butlla de l'1 de juliol del 1089, en què Berenguer Sunifred era nomenat arquebisbe de Tarragona. L'arquebisbe Dalmau, d'acord amb la resposta donada pel Papa al cardenal Ricard, va anar tot seguit a Roma, acompanyat del bisbe de Barcelona, Bertran, per reivindicar els seus drets sobre els bisbats de l'antiga Tarraconense, com a resposta també a la carta enviada pel Papa al bisbe de Toledo en la qual li recordava els drets que creia tenir Narbona sobre els bisbes catalans.³⁵

La intervenció del bisbe Bertran de Barcelona, antic canonge de Sant Ruf d'Avinyó, totalment addicte a Narbona, era també perquè en aquells moments estava

31. ACV, Cal. 9, Episcop. II, doc. 84, publicat per J. Villanueva, *Viage literario...*, 6, ap. 39, 328-329. Cal remarcar l'esment final del comte Ramon Berenguer III amb la seva mainada o gent, perquè revela que també hi participaven els partidaris del petit comte Ramon Berenguer, que aleshores tenia uns vuit anys i estava sota tutoria d'un grup de cavallers, oposats al Fratricida o Berenguer Ramon II.

32. La butlla *Dilectissimus et Reverendissimus* del Reg. J. L. 5401.

33. ACV, Cal. 9, Episcop. II, doc. 83.

34. GRIFFE, E. 1933: *Histoire religieuse des anciens pays de l'Aude*, I, París, 246-251.

35. Vegeu l'anterior nota 24, butlla J. L., 5406.

en conflicte amb el legat pontifici Frotard, abat de Sant Ponç de Tomeres, sobre la possessió de l'abadia de Sant Cugat del Vallès³⁶ i devia confiar en la intercessió de l'arquebisbe per solucionar aquell afer. De fet, ni l'arquebisbe de Narbona ni el bisbe de Barcelona van tornar gaire satisfets de la visita a Roma. Així ho diu una carta adreçada pel papa Urbà II al seu legat Reiner, en la qual li comunica que l'arquebisbe de Narbona no ha pogut provar els seus drets sobre les diòcesis de la Tarraconense, encara que li havia assegurat que buscarien els documents que ho provaven. Li recomana que investigui o segueixi aquest afer i que, si l'arquebisbe de Narbona no troba aquests documents, es preocupi que els prínceps de la terra ajudin o que sigui un fet la restauració de Tarragona.

En l'entretant el Papa disposa que els bisbes de la Tarraconense continuïn obeint l'arquebisbe de Narbona com a metropolità i l'arquebisbe de Toledo com a primat seu. El Papa fa esment exprés que ha nomenat l'arquebisbe de Toledo com a primat, però amb la condició que quedin intactes tots els drets i privilegis de la resta de metropolitans.³⁷ La falta de documents de l'arquebisbe de Narbona el devia moure a fer redactar una *Vita Sancti Theotardi*, o vida de l'antic arquebisbe Teotard (Teotard de Narbona, 885-893), on s'inclou una falsa butlla del papa Esteve VI de l'any 887 en la qual, invocant autoritats dels sants Leandre i Isidor, Brauli de Saragossa i Julià de Toledo, es dona la primacia sobre tots els bisbes de la Tarraconense a l'arquebisbe de Narbona.³⁸

Aquest document, redactat vers el 1090 i presentat en un sínode de Tolosa, al qual va assistir el legat Reiner, no va enganyar a ningú, i per això l'afer de la restauració de Tarragona i de la seva metròpoli va poder continuar sense cap obstacle per la part de Narbona.

15.6. La creació de la metròpoli i la concessió del pal·li a Berenguer Sunifred

D'acord amb les negociacions del bisbe de Vic i els magnats dels comtats catalans sobre l'ocupació de Tarragona, mitjançant una acció militar, aquesta havia de començar a principis de novembre de 1090 i acabar a inicis de la Quaresma de l'any següent o 26 de febrer.

No hi ha cap notícia coetània que expliqui el fet, que segurament es va donar, però que podia ser una simple marxa militar sense cap lluita, ja que Tarragona es trobava des de feia anys sense guarnició o domini concret de ningú. Sobre això hi ha disparitat de criteris entre antics historiadors.³⁹

De fet, si aquesta conquesta o organització inicial es va fer, devia ser de curta durada, però suficient per convèncer el Papa del fet de l'ocupació de la ciutat, puix que en la gran butlla de l'1 de juliol de 1091, en què el Papa concedeix el pal·li i la dignitat a Berenguer Sunifred, llegim: «car el comte Berenguer de Barcelona, mogut per la nostra autoritat, per la salvació de la seva ànima, no solament ha anat a ocupar la mateixa ciutat, sinó que amb un pacte legal ha donat la ciutat i tota la terra de la seva potestat a sant Pere i als seus vicaris i també un cens anyal de cinc lliures de plata que es devien pagar al palau de Laterà»; tot segons paraules de la butlla *Inter primas Hispaniarum* de l'1 de juliol de 1091 (J.L. 5450).

Tot i que avui es creu que devia quedar gent que devia residir entorn dels grans edificis d'època romana que encara es mantenien a la ciutat, i que sembla evident que l'ocupació planejada es va dur a terme entre inicis de novembre del 1090 i finals de febrer del 1091, la ciutat de Tarragona, per causes dels problemes interns del comtat de Barcelona i potser per pressió dels sarraïns de Tortosa, no es va arribar a consolidar com volien el Papa i el nou arquebisbe. Això ho confirma el fet que Berenguer Sunifred, quan era ja arquebisbe efectiu i havia rebut el pal·li, va continuar residint a Vic, i consta en particular a la butlla que li va adreçar el Papa el 25 d'abril de 1093, en què li diu que «era conegut i havia sentit dir, que havia cessat en la diligència i esforç en la restauració de la Tarraconense», i per això li manava obeir el primat de Toledo com a legat seu.⁴⁰ Altres documents del 1109 i del 1117 també en parlen. Textualment, el primer diu: «La metròpoli de Tarragona per pressió dels bàrbars està tan destruïda que ningú s'atreveix a residir en ella»; i el segon: «per llarg temps i molts anys ha romàs erma sense ningú que hi visqui i tingui cura d'ella».⁴¹

Això no obstant, per la gran butlla *Inter primas Hispaniarum* sovint citada, del dia 1 de juliol de 1091, el papa Urbà II, com a premi «perquè sobretot per la

36. Riu, J. (ed.) 1946: *Cartulario de San Cugat del Vallés*, vol. II, doc. 737, Barcelona, 400.

37. D. Mansilla, *La documentación pontificia...*, doc. 31, Roma, 48-49 i J. L. 5417. Aquest mateix document dona una altra informació sobre el plet de l'abat de Tomeres amb Narbona i Barcelona. No té data, però per això cal datar-lo de finals de desembre de 1089.

38. El seu text a P. Marca, *Marca Hispanica*, doc. 44, col. 813-817 i un estudi sobre la falsedat del document a E. Griffe, *op. cit.*, I, 254 i ss.

39. Tracten de manera diferent del fet E. Morera, *Tarragona cristiana*, I, 356 a 373 i ROVIRA VIRGILI, A. 1924: *Historia nacional de Cataluña*, vol. 3, 546-547. De fet, la possessió per part de la família Lluçà, els hereus de l'arquebisbe Berenguer Sunifred, del *Castro de Terracona olim dictus de Mahalis*, almenys entre 1198 i 1324, indica que quelcom devia haver passat a Tarragona, almenys una presència militar i un principi d'organització. AME, Vic, Llib. 13, Pergamins, doc. 12, 23, 26 i 27.

40. D. Mansilla, *La documentación pontificia...*, núm. 33, 522-523 i butlla del Registre J. L. 5465.

41. D. Mansilla, *La documentación pontificia...*, doc. 47, 66-67 i P. Marca, *Marca Hispanica*, doc. 358, col. 1427.

seva diligència s'havia portat a terme la restitució de la Tarraconense», va concedir a Berenguer Sunifred «per generositat de l'Església romana, el pal·li i la plenitud de la dignitat sacerdotal». La butlla continua dient que aquesta dignitat s'havia de traspasar a tots els seus successors que s'esforcessin amb un treball semblant al seu a restaurar l'Església i la ciutat de Tarragona, amb la particularitat que el càrrec era cumulatiu amb la possessió de la seu de Vic fins que estigués llesta la plena restauració de la ciutat arquebisbal.

En la resta d'aquest document, considerat com el gran privilegi de la ciutat de Tarragona, el Papa confirma a la restaurada metròpoli totes les esglésies i diòcesis que, de temps antic, havien format la província eclesiàstica Tarraconense, tant les que estaven ja alliberades com les que encara restaven sota el poder dels sarraïns. A continuació es precisen els dies en què el metropolità podrà usar el pal·li: en les grans festes anyals, la festa de l'aniversari de la seva ordenació, els dies de la consagració d'esglésies, de bisbes i de clergues, i en especial en les festes de Santa Tecla, patrona de Tarragona, i de Sant Fructuós i dels seus companys (Auguri i Eulogi), bisbe i màrtir de Tarragona i patró també de la ciutat i diòcesi.

Sembla que es va enviar notícia del fet a tots els bisbes i comtes als quals afectava la restauració de la diòcesi, així ho revela l'única notificació que sabem que s'hagi conservat, datada també de l'1 de juliol i dirigida al comte Ermengol IV d'Urgell. Aquesta és una autèntica butlla del mateix papa Urbà II en què diu al comte que «fa més de tres-cents noranta anys que la ciutat de Tarragona fou una metròpoli molt famosa fins que fou presa pels sarraïns i va quedar deserta per l'expulsió de tots els cristians. Però ara per manament seu i esforç d'uns quants bons barons ha començat a restaurar-se, com recordarà el comte per la invitació que ell mateix li va fer perquè hi contribuís». Li comunica a continuació que per haver recaigut la major part del treball per fer la dita restauració en Berenguer, fins ara bisbe de Vic, ell li ha concedit el pal·li i la dignitat de metropolità i l'exhorta, per tant, a obeir-lo i a fer que l'obeeixin d'acord amb el privilegi que li ha concedit.⁴²

15.6.1. L'oposició violenta de Narbona i el concili de Saint-Gilles

Com s'ha exposat, l'arquebisbe de Narbona estava en total desacord amb la restauració de la Tarraconense i, fallat l'intent d'aturar-ho per la inventada butlla del papa Esteve IV del 887, va intentar recórrer a la vio-

lència com havia fet el seu antecessor, el 971, amb el bisbe Ató, bé que aquesta vegada sense arribar a l'assassinat. És probable que el bisbe Berenguer Sunifred es trobés a Roma quan el papa Urbà II va expedir les butlles que li concedien el pal·li i la dignitat arquebisbal, i ho va anunciar a Narbona i a la resta de bisbes i comtes de la Tarraconense. Seria en aquest moment quan, a falta de millors arguments, va recórrer a la violència. Ho explica així als presents al concili de Saint-Gilles el mateix Berenguer Sunifred, dient «que fou llarg temps detingut amb cadenes i després de moltes injúries el va fer redimir».⁴³

Cal situar aquests fets entre principis de juliol del 1091 i finals del mateix any, puix que l'arquebisbe Berenguer es trobava a la seu de Vic pel gener de 1092.⁴⁴ Aquest «llarg temps» en què va estar pres (*detentus*), cal suposar-lo d'alguns mesos, fins que l'arquebisbe es veié obligat a alliberar-lo, i encara ho féu mitjançant un rescat. A mitja Quaresma de 1092 es va reunir l'esmentat concili provincial de Saint-Gilles, que reuní els bisbes de la Provença, i al qual assistí també el legat pontifici Gualter, bisbe d'Albano, amb els arquebisbes d'Arle, d'Aix i de Narbona i altres bisbes i abats d'aquests arquebisbats. També hi va acudir l'arquebisbe de Tarragona, Berenguer Sunifred, per demostrar la seva legalitat com a metropolità i tal vegada amb un clar intent d'alliberar-se de la primacia o obediència que li reclamava l'arquebisbe de Toledo.

En tractar el concili de l'estat de l'Església, l'arquebisbe Berenguer es va avançar i va ensenyar a tots els presents el privilegi del papa Urbà II pel qual es restituïa a l'Església de Tarragona tota la seva antiga dignitat, i amb les paraules abans copiades va exposar a tots els assistents les injúries i els mals tractes dels quals havia estat objecte per part de l'arquebisbe de Narbona. Va acompanyar la seva protesta un gest un xic dramàtic: va llançar als peus dels presidents del concili provincial la butlla del papa Urbà II, tot dient que renunciava a aquesta dignitat a causa de l'enemistat i les persecucions de les quals era objecte per part de l'arquebisbe narbonès, que, sense tenir cap privilegi on constés, exercia la seva potestat sobre la província eclesiàstica de Tarragona només a partir del temps que els sarraïns havien destruït aquella ciutat i desbaratat la seva organització eclesiàstica.

Escandalitzats tots els presents per la innoble conducta de l'arquebisbe de Narbona, van obligar l'arquebisbe de Tarragona a acceptar la dignitat arquebisbal i el pal·li per obediència al Papa i per tot el que havia treballat i s'havia esforçat en la restauració de la ciutat i de l'Església de Tarragona, i li van demanar que perdo-

42. ACV, Cal. 9, Episcop. II, doc. 83, edic. KHER, P.: *Papsturkunden in Spanien I, Katalonien*, 2a part, doc. 22, 286-287.

43. Consta en el text del sínodo de Saint-Gilles, publicat d'una còpia tardana de Vic, per E. Flórez, *España Sagrada*, tomo XXVIII, ap. 18, 295-29.

44. ACV, Cal. 6, doc. 1561 i *Liber Dotationum Antiquarum*, fol. 13.

nés l'arquebisbe de Narbona per la seva maldat. Després, tots els presents van instar i obligar l'arquebisbe de Narbona a renunciar a totes les seves pretensions sobre Tarragona i la seva província eclesiàstica, cosa que aquell va fer. A continuació ell i tots els presents van reconèixer i declarar que la ciutat de Tarragona havia de recuperar tota la seva antiga jurisdicció, atès que, des de temps antics, era la més noble de totes les metròpolis hispàniques i que tots els seus bisbes sufraganis li devien obediència i l'havien d'ajudar en la seva restauració.

Tot això consta en una carta que el legat pontifici Gualter va enviar al comte Berenguer Ramon de Barcelona i al seu nebot, que anomena cònsol, Ramon Berenguer III, i també a tots els prínceps, clergat i poble de la Tarraconense. En la mateixa carta el legat pontifici va delimitar la demarcació de la ciutat de Tarragona, feta amb el consentiment de tots els presents en el concili, especificant que el seu terme anava des del mar fins a la Creu, i d'allà, passant per la muntanya anomenada Portella, seguia fins al castell anomenat de Gelida, que fou de Geribert Hug, i després en línia recta seguia fins al forat de la roca de Montserrat, on acabava; precisa que si es pot aclarir que el dit terme abans era més gran, com alguns creien, en virtut del privilegi pontifici el legat els atribueix també a la ciutat de Tarragona.

Finament el legat demana al comte Berenguer Ramon i al seu nebot i als magnats Deodat, vescomte de Tarragona, Arnau Mir, Guerau Alemany, Arnau i Ramon Guillem que observin tot el que es va pactar en el concili i ho facin observar a tothom sota pena d'excomunió per als violadors.⁴⁵ Dels fets d'aquest concili de Saint-Gilles es desprèn també un clar intent de l'arquebisbe Berenguer d'acostar-se a l'Església provençal per defugir la submissió o supremacia que el Papa i l'arquebisbe pretenien que Toledo tenia sobre la província Tarraconense, com tot seguit s'exposarà.

15.6.2. La posició de l'arquebisbe de Toledo

És evident que fou la restauració de Toledo i la butlla papal en què el Papa comunicava a tots els arquebisbes i províncies eclesiàstiques hispàniques, inclosa la Tarraconense, la que va moure el bisbe de Vic a restaurar aquesta dignitat a favor seu i de la seva Església, cosa que féu basant-se en les butlles papals concedides el 971 al bisbe Ató. Això, però, no és cap raó per dir, com fan alguns autors castellans, que fou l'arquebisbe

de Toledo el que va prendre la iniciativa i va restaurar la metròpoli de Tarragona. També és evident que quan Bernat de Seditrac i el rei de Castella-Lleó, Alfons VI, van restaurar la seu de Toledo, després de la conquesta de la ciutat el 1085, amb la total aprovació del papa Urbà II, pensaren i volgueren restaurar la primacia que Toledo havia estat durant l'època visigoda.

El nou arquebisbe i els assistents al concili de Saint-Gilles del 1092 no creien pas el mateix, i per això van dir que en temps antics, com era veritat, Tarragona havia estat la més noble de totes les metròpolis d'Hispania. Afirmació que exclouia la superioritat de tota altra metròpoli sobre Tarragona. La reacció de l'arquebisbe de Tarragona no es va fer esperar. S'endevina clarament en una carta que el papa Urbà II dirigeix a l'arquebisbe de Tarragona el 25 d'abril de 1093 en la qual li comunica que ha nomenat legat seu l'arquebisbe de Toledo per a tot Espanya i per a la província de Narbona en particular.⁴⁶

Havia passat un any escàs del concili de Saint-Gilles, temps suficient perquè Bernat de Toledo protestés per les decisions preses en aquell concili. Confirma això la butlla que Urbà II va expedir el mateix dia, abans ja comentada, en què el Papa renya l'arquebisbe Berenguer i els magnats dels comtats catalans perquè li ha arribat a l'oïda que ha disminuït l'esforç i l'interès que tenien per restaurar Tarragona, i per tant els exhorta a portar-ho a terme, i en particular recorda a l'arquebisbe Berenguer que «va ésser nomenat arquebisbe amb la condició que ell i tots els bisbes de la província Tarraconense havien d'estar subjectes al bisbe de Toledo que nós volem que resti totalment en força»; i afegeix encara: «I ara encara molt més perquè li hem encarregat que cuidi de les nostres coses en tot Hispania i a la província Narbonesa».⁴⁷

Tot això referma l'intent, ben evident, del Papa per refer, d'acord amb els propòsits de Bernat de Seditrac i del rei Alfons VI, l'antiga supremacia de Toledo, que, de l'època visigoda o dels concilis toledans, incloïa també tota l'antiga Gàl·lia gòtica, reduïda a la província eclesiàstica de Narbona.⁴⁸ Per tant, el Papa ignorava o no tenia aquí en compte l'antiga primacia de Tarragona, com a capital de la Hispania Citerior, problema que reviurà amb tota força en diferents ocasions, en particular al segle XIII, i que reserva encara avui dia alguns drets de l'arquebisbe de Tarragona sobre el de Toledo en la seva província religiosa.

Berenguer Sunifred no va acatar mai amb gaire entusiasme la superioritat de Toledo; ho revela el fet

45. Deixem de banda tot comentari sobre el document i els límits fixats. Sí, però, que cal tenir el document per autèntic tot i haver-se conservat en l'Arxiu Capitular de Vic en una còpia del segle XVII, segons es detalla en la nota 42. L'actuació conjunta del legat Gualter i de l'arquebisbe Berenguer la confirma P. Kher, *Papsturkunden in Spanien 1, Katalonien*, doc. 29, 294.

46. Butlla *Ex ipsis Redemptoris*, J. L. 5643, sense data però que FITA, F. data exactament per la seva expedició des del monestir de Terra Majore a *Bol. Real Acad. Historia* 5 (1885), 97.

47. Cf. la nota 39, on es dona la referència i font del document.

48. Dóna llum sobre aquesta qüestió E. Griffe, *op. cit.*, I, 67 i ss.

que el 1095 va intentar reunir un sínode o concili provincial a Vic per actuar contra els qui usurpaven béns de l'Església i en matèria de reforma de costums, sense avisar per això el legat toledà.⁴⁹ Assabentat d'això, l'arquebisbe de Toledo va escriure una curta carta al de Tarragona en què li manava que l'anés a veure abans de la pròxima festa de Sant Miquel, es trobés on es trobés d'Espanya, i que li llegiria el precepte o document papal; mentrestant, li prohibeix la convocatòria de cap altre concili.⁵⁰

El caràcter de l'arquebisbe de Toledo era molt dur i es va enemistar amb tot el capítol canonical toledà, el qual, aprofitant que ell havia decidit i fet vot d'anar a Terra Santa, quan fou fora de la diòcesi a inicis del 1097 el van deposar i van elegir un nou arquebisbe. Ell va retornar tot seguit i va dissoldre tot el capítol de canonges, i en lloc seu hi va posar dotze monjos de Sahagún.⁵¹ Després d'això l'arquebisbe va retornar a Roma i allà el Papa el va dispensar del seu vot amb la condició que destinés el diner que li hauria costat el viatge a Terra Santa en la restauració de Tarragona.⁵² Cap document fa esment d'una actuació de l'arquebisbe de Toledo ni de la gent del país sobre la ciutat de Tarragona en aquests temps. El comtat de Barcelona es trobava en aquests moments en crisi per la deposició del comte Berenguer Ramon II el Fratricida i l'accés al govern del jove Ramon Berenguer III.

Consta que l'arquebisbe Bernat l'11 de desembre de 1097, solucionat el seu problema de Toledo, va convocar un concili provincial a Girona amb l'assistència de l'arquebisbe de Tarragona, dels bisbes de Barcelona, Girona i Roda i d'alguns abats, clergues i monjos,⁵³ i el 6 de març de l'any següent va presidir un sínode a Vic, on va confirmar la reforma que l'arquebisbe Berenguer Sunifred havia fet al capítol de la seva catedral.⁵⁴

15.6.3. Altres actuacions de Berenguer Sunifred com a arquebisbe de Tarragona

El govern de Berenguer Sunifred com a arquebisbe de Tarragona s'estén de mitjan 1092 a principis del 1099. Ell no va poder veure consolidada la restauració material de la ciutat i diòcesi de Tarragona, però sí que va actuar sempre com a arquebisbe i, mort ell, l'arquebisbat va quedar com a seu vacant, mai sotmesa ni a Narbona ni a Toledo, a aquesta només com a metròpoli primada i tenint la papal.

Pel privilegi de restitució de la província eclesiàstica de Tarragona del papa Urbà II, aquesta havia d'incloure tota la Tarraconense de les èpoques romana i visigoda, o sigui, la Hispània Citerior, però en realitat una gran part d'aquesta es trobava encara sota domini sarraí. En època de l'arquebisbe Berenguer Sunifred només s'havia recuperat la part del país coneguda com a Catalunya Vella, o sigui, la part d'Aragó i d'Osca i primitius regnes d'Aragó i Navarra i el territori de l'antiga diòcesi d'Auca o Oca, ara integrada a la nova diòcesi de Burgos.

Per aquesta diòcesi vindrà el primer refec amb Toledo i retallada de la província de Tarragona. És un petit afer però que posa en evidència l'avidesa del primat o arquebisbe de Toledo i del rei per enfortir la metròpoli toledana sense respectar ni fer cas dels drets de Tarragona. L'antic bisbat d'Auca o Oca va renéixer en la població i seu de Burgos, i com que l'actuació de l'arquebisbe de Toledo era molt despòtica, segons abans ja s'ha indicat, quan el primat toledà va exigir a García, bisbe de Burgos, que l'obeís com a metropolità seu, aquest s'hi va negar al·legant que el seu bisbat es trobava dins la província Tarraconense. Davant la pressió de Bernat de Toledo i del rei Alfons, que no admetia que una part del seu territori es trobés sota una metròpoli que ell no dominés. Llegim en una de les actes d'aquest plet, que retreu Mansilla, que «el rei no suportava que el bisbe de Burgos estigués sotmès al metropolità de Tarragona, car Tarragona es trobava en la potestat del comte de Barcelona». El papa Urbà II i la seva cúria van arranjar la qüestió amb el recurs, que encara ara feia servir, de declarar Burgos exempt de tot metropolità i el va posar sota la immediata jurisdicció de la Santa Seu per una butlla expedida a Saint-Gilles el 15 de juliol de 1096.⁵⁵

No obstant això, es troba l'actuació de l'arquebisbe Berenguer per diferents indrets de la seva província eclesiàstica. L'any 1092, junt amb el cardenal legat Gualter, va autoritzar la creació d'una confraria per restaurar el monestir de Santa Maria de Gualter dins la diòcesi d'Urgell; el 1095 signa com a arquebisbe una donació de terres situades a Olot, diòcesi de Girona, al monestir de Ripoll; el 24 de novembre de 1096, junt amb el cardenal legat Amat, arquebisbe de Bordeus, i junt amb altres bisbes i abats, era present a la rendició d'Osca; el 1097 autoritza amb la seva signatura una donació de molins que Ramon Berenguer III ha fet al monestir de Sant Cugat del

49. ACV, Cal. 9, Episcop. II, doc. 90. És una llista de gent que usurpava béns de l'Església de Vic, per ser discutida en el concili que havia convocat, i també conté queixes contra els simoníacs, violadors de pau i treva i gent de vida relaxada.

50. ACV, Cal. 9, Episcop. II, doc. 91, publicat per J. Villanueva, *Viaje literario...*, 6, ap. 38, 325-326.

51. J. Perez de Urbel, «Bernat I de Sedirac...», obra citada en la nota 15.

52. Així consta en l'extracte del *Regesta* J. L. 5674.

53. MAS, J. 1914: «Rúbrica dels *Libri Antiquitatum* de la Seu de Barcelona», a: *Notes històriques* XI, vol. 2, Barcelona, 214-215.

54. ACV, Cal. 9, Episcop. II, doc. 91, edic. E. Flórez, *España Sagrada, tomo XXVIII*, ap. 19, 297-300.

55. D. Mansilla, *La documentación pontificia...*, I, doc. 37, 55-57. Aquesta butlla figura en el *Regesta* J. L. 5562.

Vallès, i el 1098 consta en un document del bisbat de Roda, ara de l'Aragó, on el seu bisbe, «amb el senyor Berenguer, metropolità de la santa Església de Tarragona», dóna l'església de Sant Just de Miliaria, del bisbat de Roda d'Isàvena, a l'abat i comunitat de Sant Pere de Rodes.⁵⁶

Fora de la seva província es constata també que el 1096 va coincidir amb el papa Urbà II en la seva estada per terres provençals i el va assistir, amb els arquebisbes de Pisa i Alba, en la consagració de la catedral de Magalona. Pel juliol del 1096, junt amb el senescal Guillem Ramon de Montcada, assistia a un concili de Nimes, en el qual l'abat de Ripoll es va queixar perquè l'arquebisbe Berenguer havia posat interdicte a algunes esglésies properes de Ripoll; l'arquebisbe Berenguer digué que ignorava el fet però perquè no passés més va fer reconèixer davant tota l'assemblea els privilegis que Roma havia concedit al monestir de Ripoll.⁵⁷

15.7. La mort de l'arquebisbe Berenguer i la seva successió

Berenguer Sunifred, segons els càlculs que s'ha intentat fer en estudiar la família Lluçà, devia néixer vers el 1035, i per tant devia morir a seixanta i pocs anys. Va morir a principis del 1099. El seu nom desapareix del tot de la documentació de Vic a partir del 7 de gener de 1099, data del seu testament, que devia fer després d'una llarga malaltia, puix que la seva actuació cessà des de la primavera de l'any anterior. En el testament comença dient: «colpit per una greu malaltia, temo l'atac d'una mort sobtada»; i acaba dient que «signa amb els punys» –perquè no pot fer-ho per la seva pròpia mà.⁵⁸ Com no podia ser altrament, la majoria dels seus béns són per a la canònica de Santa Maria de l'Estany, creada per ell, i per a la catedralícia que tantes preocupacions li havia portat per haver intentat reformar-la. Els necrològics de la catedral situen la seva mort l'11 de febrer de 1099, i algun el dia 10, cosa que no canvia res de concret i cal considerar-ho un de tants esculls que ofereixen les datacions medievals. No ha quedat cap notícia sobre la seva sepultura, que devia ser dins l'àmbit o claustre de la catedral romànica de Vic, consagrada l'any 1038. La seva mort, esperada o inesperada, va posar un doble problema de substitució: de bisbe de Vic i d'arquebisbe de Tarragona.

15.7.1. La successió a Vic

L'arquebisbe Berenguer Sunifred va morir quan feia un any just que, amb un sínode fet a la seva diòcesi, havia intentat reformar la canònica catedralícia, que sempre s'havia oposat, més d'una vegada violentament, a acceptar la reforma canonical que el bisbe Berenguer havia imposat a l'Estany, a Sant Joan de les Abadesses, a Manresa i en altres petites comunitats de la diòcesi com ara Manlleu, Sant Tomàs de Riudeperes. Això explica que a la seu de Vic passessin un parell d'anys turbulents per trobar un successor digne i que seguís la línia reformadora de l'arquebisbe difunt. Una part dels canonges va elegir per bisbe Guillem Berenguer, un canonge de Barcelona que es troba actuant com a bisbe electe entre el 18 de maig de 1100 i l'11 de març de 1101.

Sense voler entrar en aquest episodi de la història local de la seu vigatana, se sap que l'electe Guillem Berenguer va anar a Roma per fer-se consagrar bisbe i que va acabar a les croades de Terra Santa, residint al comtat de Trípoli, de la costa de Fenícia, a l'Àsia Menor. Els problemes de l'Església de Vic es van resoldre en un sínode que va tenir lloc a Vic el 17 de febrer de 1102, amb assistència del legat papal Ricard de Marsella i del comte de Barcelona, Ramon Berenguer III, en el qual es va escollir com a bisbe de Vic l'abat d'Amer, Arnau de Malla, d'una coneguda família noble osonenca.⁵⁹

15.7.2. La successió a Tarragona

En morir l'arquebisbe Berenguer, la ciutat de Tarragona continuava com a terra de ningú i pràcticament despoblada. L'ocupació inicial i els esforços de l'arquebisbe Berenguer per consolidar la restauració de Tarragona van topar sobretot amb el canvi de política del comtat i la crisi que va produir l'oposició al comte Berenguer Ramon II, depositat el 1096 en una batalla judicial que es féu a la cort d'Alfons VI de Castella-Lleó. Tot seguit va anar a Terra Santa, com farà el bisbe electe de Vic, on morí l'any següent.

El jove comte Ramon Berenguer III, comte únic des del 1096, va haver de fer front, els primers anys del seu comtat, a la pacificació de les divisions internes de Barcelona, i aviat a resistir la pressió dels sarraïns al sud del seu comtat, puix que aquests, enaridits i reforçats per l'onada dels almoràvits procedents de l'Àfrica, van trencar els antics pactes d'amistat i vassallatge que tenien amb els comtes de Barcelona i, procedents de

56. Seleccionem aquests esments, tots ben documentats i citats en la nostra tesi, per mostrar que les seves actuacions s'estenien per totes les diòcesis de la Tarraconense.

57. E. Flórez, *España Sagrada*, tomo XXVIII, 171, tomo XXV, ap. 14, 218-219.

58. AME, Vic, Lib. 13, Pergamins, n. 20. ACV, *Liber Dotationum Antiquarum*, fol. 13. Publicació recent a ORDEIG, R. 2007: *Diplomatari de la catedral de Vic*, doc. 1653, Vic, 935-936.

59. AME, Vic, Lib. 13, Pergamins, doc. 2 i 3; E. Flórez, *España Sagrada*, tomo XXVIII, 179; ACB, Barcelona, *Libri Antiquitatum*, 1, doc. 651-652.

Tortosa i València, emprengueren, per la part del Penedès, una ofensiva militar que va arribar a dues jornades de Barcelona. Tot això va fer que, mort l'arquebisbe Berenguer, ningú es preocupés de succeir-lo en el càrrec, cosa que en teoria podia reclamar el bisbe de Vic, en virtut de la butlla d'Urbà II en la qual concedia el pal·li al bisbe Berenguer. El nou bisbe de Vic, Arnau de Malla, no era pas cap persona de prestigi per intentar-ho, tot i haver-se anat a fer consagrar bisbe pel papa Pasqual II el 1102.

La província Tarraconense va restar en un estat de seu vacant fins que el Papa, l'any 1118, va concedir el pal·li al bisbe Oleguer de Barcelona. Des del 1099 fins al 1118 alguns legats papals donaren disposicions per a la bona marxa de la Tarraconense i els nous bisbes, com havia fet el nou bisbe de Vic i com faria el mateix bisbe Oleguer, es feien beneir o consagrar pel Papa, no pels antics metropolitans de Narbona o de Toledo.

L'obra de l'arquebisbe Berenguer Sunifred es mantenia en peus i foren el comte Ramon Berenguer III i el seu conseller i protegit Oleguer, que havia estat prior de Sant Ruf d'Avinyó, els qui continuarien la seva obra. Oleguer era elegit bisbe de Barcelona el 1116, i el 20 de gener de 1117 el comte va donar al nou bisbe Oleguer la ciutat de Tarragona i el seu territori perquè procedís a la seva restauració.⁶⁰ A finals del mateix any 1117 Oleguer assistí a un sínode de Narbona on exposà la seva missió de restaurar Tarragona i d'allà marxà a Roma, on es trobava a principis del 1118, quan havia mort Pasqual II i era nou papa Gelasi II, antic director de la Cancelleria papal. Aquest coneixia bé el problema de Tarragona, i el 21 de març de 1118 va expedir la butlla que concedia el pal·li a Oleguer, al qual va permetre continuar residint a Barcelona fins que s'hagués consolidat Tarragona.

Com és conegut, Oleguer va residir sempre a Barcelona —bé que anomenant-se arquebisbe de Tarragona—, i va desplegar una forta activitat en tota la seva província eclesiàstica. Es dubta si mai va anar a Tarragona, puix que va encarregar al cavaller normand Robert Bordet, o d'Aguiló, la conquesta de la ciutat i el seu territori, al qual va cedir el títol de *Princeps Tarraconae*, que tants maldecaps portaria als arquebisbes successors.

El primer arquebisbe efectiu, amb residència a Tarragona, seria Bernat de Tort, el tercer després de la restauració material, que ocuparia la seu de Tarragona entre 1146 i 1163. El precedí una etapa fosca del successor d'Oleguer, Gregori, abat de Cuixà i arquebisbe electe de Tarragona entre 1139 i 1146, que no féu cap acció ni residència a Tarragona.⁶¹ Bernat de Tort va obtenir dues butlles del papa Anastasi II en les quals se li marcaven els límits de la seva província religiosa i del seu bisbat o arquebisbat de Tarragona, que ell pretenia fer arribar fins a Sitges.⁶²

Això, però, cau ja del tot fora del tema del nostre estudi, que hem volgut centrar i documentar entorn de l'arquebisbe Berenguer Sunifred de Lluçà, mal conegut i mal tractat pels antics historiadors, que desconeixien totalment la seva vida i la seva lluita per refer la ciutat i província religiosa, cosa, aquesta última, que va obtenir plenament. Era tan desconegut per a tothom que, sense cap raó ni fonament, l'anomenaven Berenguer de Rosanes. La seva obra i el seu esforç han restat per a molts oblidats i menystinguts, i s'ha donat tot el mèrit a sant Oleguer, el primer que va exercir plenament com a arquebisbe de Tarragona. Això és totalment injust, perquè la tasca en pro de Tarragona i de la restauració de la dignitat i de la seva jurisdicció fou tasca única i costosa de Berenguer Sunifred de Lluçà.

60. Publicat per E. Flórez, *España Sagrada*, tomo XXI, ap. 16.

61. Vegeu E. Morera, *Tarragona cristiana*, II, Tarragona, 383.

62. Encara que l'estudi present es basi en la tesi redactada i presentada a la Universitat de Lovaina, donem una síntesi de tot l'afer aquí exposat a la nostra *Història de l'Església a Catalunya* (2007³, 74-78, Barcelona). Sobre l'origen i família de Berenguer Sunifred, vegeu l'altre estudi, PLADEVALL, A. 1966: «La verdadera filiación de Berenguer Sunifred de Lluçà, primer arquebisbe de Tarragona del segle XI, conegut fins ara per Berenguer de Rosanes», *Boletín Arqueológico*, èp. IV, núm. 93-96, Tarragona, 71-81.

16. LA TRANSMISIÓN DEL PATRIMONIO PALEOCRISTIANO EN TARRAGONA. PROCESOS, RECURSOS Y PROPUESTAS

Andreu Muñoz Melgar

Museo Bíblico Tarraconense/ISCR Sant Fructuós

16.1. Transferencia científica y socialización del patrimonio paleocristiano

El concepto de pedagogía aplicada al patrimonio debe ser entendido de una manera amplia, sin reduccionismos ni tópicos. El infrenable proceso de socialización que la cultura ha experimentado en la época contemporánea, ha comportado que las técnicas y métodos para transferir los contenidos y los valores del patrimonio no queden relegados al nivel académico. Docentes, profesionales del turismo, del tiempo libre y expertos en patrimonio son plenamente conscientes de la necesidad de combinar discursos sugestivos con un lenguaje pedagógico efectivo que permita seducir a la sociedad, y en muchos casos reconciliarla, respecto al patrimonio histórico y artístico. Ha sido una batalla ganada pero todavía queda mucho camino por recorrer.

Efectivamente, el patrimonio de muchas ciudades y pueblos de nuestro país ha vivido históricamente amenazado por culpa de la ignorancia, de los intereses económicos, de la desidia de algunos gobernantes o gestores culturales, por la ausencia de una sabia legislación o una comprometida jurisprudencia. Tarragona no escapa de esta realidad. Y si su patrimonio romano clásico, medieval o moderno ha sufrido lo indescriptible, el patrimonio paleocristiano, en muchas ocasiones, ha estado sometido a un maltrato escandaloso.

El patrimonio arqueológico paleocristiano no empieza a ser conocido y reconocido en Tarragona hasta la década de los años 1920 con el descubrimiento y excavaciones de la Necrópolis Paleocristiana, y con la adscripción del conjunto monumental de Centcelles al horizonte del cristianismo primitivo. Con todo Hernández Sanahuja ya había considerado, en el año 1888, que el edificio de planta centrada con cúpula de Centcelles se adscribía al arte cristiano (Hernández 1888, 35).

Ciertamente, tan excepcionales conjuntos se obstinaban a ser descubiertos en toda su plenitud. En la célebre obra *Nocions de Arqueologia Sagrada Catalana* de Mn. Josep Gudiol i Cunill publicada en el año 1902, la arqueología cristiana de la ciudad sólo aparece citada por algún excepcional elemento como el sarcófago de Betesda de la catedral de Tarragona. Todo un catalizador de la carencia de evidencias arqueológicas cristianas y de problemas de identificación que, a inicios del siglo xx, presentaba la ciudad. Podemos seguir de manera completa este proceso a través del artículo de mi colega Jaume Massó en este volumen.

La historiografía, en cambio, ya había apuntado la excepcional importancia del cristianismo primitivo en Tarragona. La ciudad era poseedora de una tradición que vinculaba la génesis del cristianismo con la venida del apóstol Pablo (Rm 15, 24 y 28). También Tarragona era albacea de un patrimonio intangible excepcional como la *Passio Fructuosi*, documento redactado a caballo de la segunda mitad del s. III e inicios del siglo IV, que relataba el proceso martirial del obispo Fructuoso de Tarragona y de sus diáconos Augurio y Eulogio, ejecutados en la hoguera, en el anfiteatro de la ciudad el año 259. La *Passio* de estos protomártires hispánicos era el documento literario martirial más antiguo de toda la Península Ibérica y además había sido citada por el mismo Agustín de Hipona o Aurelio Clemente Prudencio. También la historiografía apuntaba que, entre finales del siglo IV y en el siglo VI, la Iglesia de Tarraco ejerció la potestad metropolitana sobre su provincia asumiendo, en algunas ocasiones, funciones delegadas de la Santa Sede sobre las provincias hispánicas. Tarragona había sido centro y dinamizadora de múltiples concilios provinciales. ¿Quiénes eran conscientes de este patrimonio histórico? Evidentemente los círculos de eruditos y estudiosos, pero su trascendencia no se había transferido a la población. Por otra parte, ¿dónde estaban las evidencias de aquella Tarragona cristiana “perdida”, de aquella ciudad que había sido *interprimas hispaniarum urbes*, como expresaba el papa Urbano II en su bula dirigida al obispo Berenguer Seniofred de Lluçà, en el año 1091?

Progresivamente todo fue encajando con la exhumación de las pruebas que daban fe de la importancia de aquella venerable Iglesia metropolitana. El descubrimiento de la Necrópolis Paleocristiana, en el año 1922, propició la aparición de cientos de enterramientos, ajuares funerarios, lápidas llenas de fórmulas de fe, de datos concretos y símbolos de los primeros cristianos, *laudae* y sarcófagos figurados con riquísimas iconografías bíblicas.

En paralelo, la prelatura episcopal de Tarragona descansaba sobre el cardenal Francesc d'Assis Vidal i Barraquer, hombre avanzado y de una gran talla cultural, que entendió la importancia de profundizar en la cultura cristiana como un medio más de evangelización y de diálogo entre la Iglesia y la sociedad. La elevada formación cultural del clero fue su primera preocupación pastoral y también el interés por promover la cultura (Muntanyola 1976, 93). No dudó en magnetizar alrededor suyo a grandes personalidades acadé-

micas y científicas en el mundo de las humanidades. Un ejemplo fue Mn. Joan Serra i Vilaró (Ramon 1994, 89). Fue un periodo fecundo para la formación, la investigación y la difusión de los estudios del cristianismo primitivo. Las publicaciones de Mn. Serra i Vilaró alrededor de la figura de los protomártires tarraconenses, las excavaciones de la Necrópolis de San Fructuoso o del área de la capilla de Santa Tecla la Vieja (Muñoz en prensa), son exponentes de algunas de las concreciones de estos adelantos. Además, Mn. Serra i Vilaró demostró gran preocupación por editar algunas publicaciones concebidas para el gran público como por ejemplo: *La Necrópolis de San Fructuoso* (Serra 1948). Destaquemos, también, en este punto la figura de Mn. Pere Batlle que, en el periodo de la Guerra Civil de 1936, desarrolló un gran papel en la protección del patrimonio artístico y arqueológico gracias a personas como Josep Maria Alomà, Ignasi Mallol y Joan Rebull que, pese a la condición presbiteral de Batlle, reconocieron su idoneidad para proponerlo como director del Museo Arqueológico de Tarragona con la extensión de la Necrópolis al valorar su formación en arqueología romana y paleocristiana (Massó 2004, 264).

En el año 1951, bajo el mecenazgo del norteamericano William Bryant y la dirección arqueológica de Samuel Ventura se procedió a las excavaciones del área del anfiteatro. La localización de la basílica visigótica, el año 1953, amplió el corpus monumental de la Tarragona de la antigüedad cristiana. El mundo académico civil también mostraba una preocupación por la ciudad. El profesor Pere de Palol publicaba, en el año 1953, el libro *Tarraco Hispanovisigoda*, gracias a la convocatoria del Premio Josep Maria Pujol, a través de la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense. Al mismo tiempo, Francesc Camprubí, revisando las hipótesis de Domènech i Montaner y Gudiol adscribió Centcelles, en el año 1952, al arte paleocristiano definiéndolo como un mausoleo funerario. Las intervenciones sobre el monumento del Instituto Arqueológico Alemán, iniciadas en el año 1956 y prolongadas hasta el año 1959, consiguieron dar una proyección internacional al monumento e integrarlo en la geografía universal del arte y la arqueología cristiana. Las bases científicas de los descubrimientos del patrimonio del cristianismo primitivo de Tarraco creaban una base de conocimiento que finalmente revertiría sobre la población y, en particular, sobre el turismo y el mundo docente.

En el año 1959, la ciudad vivía la celebración del XVII centenario de la pasión de los mártires Fructuoso, Augurio y Eulogio. La Iglesia de Tarragona, bajo la prelatura del cardenal Benjamín de Arriba y Castro consiguió generar un entusiasmo popular centrado alrededor de las figuras de los mártires. Los acontecimientos del Año Jubilar tuvieron un fuerte eco en la sociedad de su tiempo. Lo favorecía el ambiente de

«nacional catolicismo» de la Dictadura y las buenas relaciones del cardenal de Arriba y Castro con el entorno familiar del Jefe del Estado, el general Francisco Franco, que fue presidente del comité de honor de esta efeméride jubilar. El papa Juan XXIII transmitió una emotiva carta a la diócesis evocando la importancia de los orígenes cristianos de Tarragona que, a la manera de facsímil, se repartió entre la población. Se organizaron muchos actos como conferencias, publicaciones divulgativas y científicas que contribuyeron de una manera decisiva a transferir el patrimonio paleocristiano sobre la población (Giralte e Icart 1960). La Real Sociedad Arqueológica Tarraconense, presidida por Mn. Pere Batlle Huguet, especialista en Arqueología Cristiana, publicó en dos boletines (años 1959 y 1960-1961) diferentes estudios monográficos sobre la figura de los mártires tarraconenses. También Mn. Batlle reeditó en el mencionado boletín de 1959 el prestigioso estudio sobre la *Passio Fructuosi* que, en 1935, Pio Franchi dei Cavalieri había publicado en la Ciudad del Vaticano. Incluso se realizó un extracto para una mejor difusión del texto. En el año 1960, el P. Miquel Estradé, desde la Abadía de Montserrat, publicaba un extraordinario estudio con voluntad divulgativa que acercó la figura de los mártires y su contexto histórico a la población.

Creaciones artísticas diversas e iniciativas propagandistas consiguieron situar de nuevo el patrimonio de los mártires en la sociedad tarraconense y de su territorio eclesial. La sociedad civil tomaba conciencia que Tarragona, además de su imponente pasado romano clásico, era un referente de primer orden en la geografía de la historia del cristianismo primitivo peninsular.

Ya en la década de 1960 la ciudad era depositaria de un rico patrimonio paleocristiano: un conjunto cementerial parcialmente conservado y musealizado, una basílica visigótica en la arena del anfiteatro y una villa romana con una gran sala de planta centrada, rematada por una cúpula decorada con un fastuoso mosaico con iconografía cristiana. Progresivamente se iba materializando la ciudad cristiana de la que tantas referencias habían legado las fuentes históricas.

En el marco de las políticas experimentadas por la ciudad en plena época del «desarrollismo», las iniciativas por promover el turismo y dar a conocer el patrimonio de la ciudad significaron otro impulso en la socialización del patrimonio paleocristiano. La tarea realizada por el Sindicato de Turismo de Tarragona en combinación con la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense fue muy importante (Vives 2010), e incluso en el año 1963 se celebró en la ciudad la I Exposición Nacional de Turismo que tuvo un gran efecto en la dinamización de los monumentos y la proyección de su conocimiento sobre la población (Mezquida 1963, 77). Este momento de efervescencia fue secundado en el ámbito académico. Empezaba a ser habitual que los

grupos escolares fueran conducidos al anfiteatro o a la necrópolis paleocristiana para recibir formación activa sobre los monumentos.

La influencia de la Iglesia sobre la sociedad de Tarragona, como ya hemos visto, en estas décadas de los años 1950 y 1960 fue notoria. La presencia de eclesiásticos bien formados en el mundo de la arqueología cristiana y del patrimonio paleocristiano, unido a la personalidad del cardenal de Arriba y Castro, propiciaron la proyección de valores catequéticos, pero también culturales del cristianismo primitivo sobre la población tarraconense y su sector educativo. Si en el año 1959 fue proclamado un jubileo para conmemorar el XVII centenario del martirio de los santos Fructuoso, Augurio y Eulogio, en el año 1963 fue proclamado un nuevo Año Jubilar para conmemorar el XIX centenario de la venida del apóstol Pablo a España. El cardenal de Arriba y Castro se había propuesto revitalizar la devoción y la tradición de este viaje apostólico. La celebración jubilar, aun cuando se encajaba en unos objetivos religiosos, permitió incidir, a través de conferencias, publicaciones, visitas y otras actividades, en el conocimiento de la realidad patrimonial de la Tarragona paleocristiana, como queda reflejado en el *Boletín Oficial Eclesiástico del Arzobispado de Tarragona*.

Durante las décadas de los años 1960 y 1970 no se generó una actividad específica sobre el patrimonio paleocristiano de la ciudad pero las sinergias creadas en los tiempos pasados marcaban, cuando menos, la costumbre por parte de las escuelas de visitar la necrópolis paleocristiana y el anfiteatro, incidiendo en aspectos concretos de la cultura paleocristiana.

Progresivamente el país asistía a una línea de renovación pedagógica que incidió favorablemente en la interacción entre patrimonio y educación. Los monumentos podían ser elementos de análisis y descubrimiento por parte del alumno, y empezaban a ser motivos de frecuentes trabajos dirigidos desde los centros educativos invitando al alumnado a buscar bibliografía, visitar la realidad de los monumentos y hacer exposiciones escritas y orales en el aula. Faltaban, a pesar de todo, materiales específicos con un lenguaje pedagógico que acercaran la cultura material de museos y monumentos a la sociedad y a la escuela. En la década de los años 1980 se empezaron a generar publicaciones a la manera de guías que representaron un buen instrumento, no sólo para el turismo sino también para los centros educativos. No eran materiales didácticos específicos pero sí permitieron, en manos de los docentes, una traslación y adaptación de los contenidos de los monumentos o de los museos al aula. Una de estas emblemáticas publicaciones fue el *Fitxer Museus i Monuments*, iniciativa que coordinó el Museo Nacional Arqueológico de Tarragona y el Departamento de Educación de la Generalitat de Catalunya. La publicación quería «aportar nuevas ideas para potenciar el

conocimiento y comprensión de nuestro patrimonio, unificando los criterios de planteamiento y presentación, colaborando en la tarea de normalización cultural del País» (VV. AA. 1982). En la misma línea, en el año 1986, el Museo Nacional Arqueológico de Tarragona potenció una colección de monográficos que con el título: *Fòrum. Temes d'història i d'arqueologia tarraconines*, acercaron la investigación arqueológica e histórica de la Tarragona romana y paleocristiana a la ciudadanía. Los profesores Th. Hauschild y H. Schlunk (1986) publicaron, dentro de esta serie, un monográfico con el título: *La vil·la romana y el mausoleu constantinià de Centcelles*. También en el año 1987 se publicó una guía arqueológica editada en fascículos en el *Diari de Tarragona* (Aquilué et al. 1987), que ha sido reeditada y actualizada, y que ayudó mucho a la comunidad educativa y a la sociedad en general a entender el patrimonio histórico y arqueológico de la Tarragona romana y paleocristiana. En el año 1989 también el Museo de Historia de Tarragona publicó, con un marcado carácter pedagógico, una guía del Museo con un discurso que desplegaba la secuencia histórica de la ciudad y, por tanto, con referencias a la Tarragona paleocristiana y visigótica.

La creación del TED'A (Taller Escuela de Arqueología), en el año 1987, también comportó una apuesta por acercar la realidad monumental a la ciudadanía. Nacieron los primeros cuadernos de divulgación de algunos monumentos excavados por el Taller Escuela que, unidos a un programa específico de visitas monitorizadas a los monumentos y exposiciones, tuvieron un efecto muy positivo en miles de escolares (TED'A 1990a, 63-67; 1990b, 19-21). El anfiteatro fue uno de estos monumentos que recibieron una gran cantidad de visitas educativas, incidiendo también en la vinculación entre la historia del cristianismo primitivo de Tarragona y las evidencias arqueológicas de las dos iglesias sobrepuestas en la arena del anfiteatro. El estreno de la obra teatral de *La Passió de Sant Fructuós*, en el año 1990, en la arena del anfiteatro, justo acabado el TED'A, incidió socialmente en la dinamización del monumento y su comprensión (TED'A 1990a, 67), sobre todo cuando el monumento quedó progresivamente abandonado tras el final del TED'A y, en un segundo momento, tras el final del CAUT (Centro de Arqueología Urbana de Tarragona).

En el año 1990 el Ayuntamiento de Tarragona editó un coleccionable de cromos titulado: *Fem Tarragona per als petits*, coordinado y dirigido por Gustavo Hernández Becerra (1990). El material tuvo un gran eco en la ciudad y motivó una gran participación ciudadana. La publicación trataba sobre el patrimonio histórico, artístico y arqueológico de Tarragona. A pesar de su carácter generalista, algunos cromos incidían sobre aspectos de la Tarragona Paleocristiana y, por tanto, contribuyó a socializar este patrimonio.

En el año 1994 se producía el cierre de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona por problemas estructurales y de conservación del conjunto y del edificio del Museo. Este hecho representó un serio inconveniente para la transmisión social del patrimonio paleocristiano de la ciudad, y así ha estado durante estas últimas décadas atenuado por la exposición provisional *Síntesis Prefigurativa del mundo de la muerte*, creada por el Museo Nacional Arqueológico de Tarragona, como alternativa a la visita del conjunto de la Necrópolis y el Museo Paleocristiano. La propuesta fue concebida de una manera didáctica con el fin que actuara como un centro de interpretación del área arqueológica mientras el conjunto de la Necrópolis permaneciera cerrada.

También, en el año 1994, junto a la Necrópolis Paleocristiana, y en los actuales terrenos del centro comercial «Parc Central», fue hallado un nuevo conjunto basilical de época paleocristiana. La basílica fue datada en la primera mitad del siglo V y presentaba una fábrica de tres naves y transepto, con ábsides y contraábsides, orientada hacia el Este, y precedida por un atrio con una probable fuente central. El transepto y el atrio convierten la edificación en un *unicum* dentro del género de las basílicas hispanas (López 2006). El descubrimiento representó una gran aportación científica para el conocimiento de la historia y la arqueología cristiana de la ciudad, pero también un elemento pedagógico de primer orden en cuanto que se ofrecía como un testigo de arquitectura basilical cristiana de los primeros siglos. Este conjunto permitía comprender los diferentes elementos estructurales que configuran una basílica y ponerlos en relación con las prácticas litúrgicas del cristianismo primitivo. Aun así, el tratamiento y emplazamiento que tuvieron los restos, a posteriori, diezmaron las esperanzas de ampliar el parque arqueológico de la Necrópolis y disponer de un gran proyecto museográfico y pedagógico conectado con la Necrópolis.

En el año 1996 se recupera el Museo Bíblico Tarraconense, fundado en el año 1930. El equipamiento respondía a la necesidad de la Iglesia de revitalizar un instrumento que ayudara al público a contextualizar histórica y culturalmente la Biblia y sus valores trascendentes (Blanco y Muñoz 2002, 47-48). Una de sus salas fue dedicada al mundo paleocristiano y su conexión con Tarraco para hacer comprender las raíces históricas de la archidiócesis.

En el año 1999 se inauguró la remodelación museográfica de Centcelles a partir de un convenio de colaboración entre el Museo Nacional Arqueológico de Tarragona y Repsol S.A. Entre los objetivos que se propusieron estaba el de crear materiales promocionales que sirvieran para difundir la importancia del conjunto, y la instalación de un audiovisual multimedia en el interior del monumento que permitiera una mejor comprensión del mismo (Massó 2000, 291-292). El

audiovisual sustituyó una edición en vídeo VHS titulado *Centcelles* (1991), con edición en catalán y castellano realizado por el propio Museo que fue el primer intento, en aquel momento, muy exitoso, de explicar el ámbito de la gran sala en cúpula y la iconografía de los mosaicos. El nuevo montaje multimedia resultó muy aparatoso aun cuando, didácticamente, cumplía una excelente función. Tiempo después fue retirado. En la actualidad el Museo Nacional Arqueológico de Tarragona, ofrece un audiovisual en el mismo monumento y en su página web que, en la línea pedagógica de las otras producciones, actualiza el estado de la investigación del conjunto monumental.

Del mismo modo, en el año 1999, fue presentado en el XXV Congreso Nacional de Arqueología en Valencia el proyecto de musealización de la Necrópolis Paleocristiana con el título: *El món de la mort a Tàrraco; un projecte integral de conservació, restauració i difusió de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona* (Sada *et al.* 1999). La propuesta de musealización surgía del proyecto de adecuación de la Necrópolis Paleocristiana, elaborado a partir del año 1993 (Sada 2000, 296). El proyecto de musealización era muy innovador y permitía un discurso transversal e interactivo sobre el mundo de la muerte: desde los ritos y creencias que convivieron en época romana, hasta las manifestaciones funerarias paganas y manifestaciones de los cultos minoritarios de religiones mistericas o las cristianas. El proyecto no se llegó a ejecutar pero generó una propuesta modélica y todavía válida.

Desde el Área de Difusión, Exposiciones y Educación del Museo Nacional Arqueológico de Tarragona se ha ido potenciando un eficaz servicio de programas, servicios, recursos y actividades didácticas, que también centran su atención sobre los conjuntos de la Necrópolis y Centcelles (Sada 1998; Tarrats *et al.* 2001; Sada 2004).

Con el objetivo de impulsar socialmente el conocimiento de la Tarragona Paleocristiana y el patrimonio de la *Passio Fructuosi* nace oficialmente, en el año 2000, la Asociación Cultural San Fructuoso. Aunque de manera no reglada, su actividad se inició en el año 1989. La entidad ha contribuido, como veremos, de una manera decisiva a potenciar el conocimiento del patrimonio paleocristiano de la ciudad a través de muchas actividades, generando una gran cantidad de materiales pedagógicos e iniciativas que han acercado la sociedad al conocimiento de la riqueza patrimonial de la Tarragona Paleocristiana. Muchos de sus materiales publicados han servido como instrumentos pedagógicos de gran utilidad al mundo docente, desde las enseñanzas obligatorias a las universitarias.

Conviene hacer también mención especial de las aportaciones del Festival Internacional Tarraco Viva que ha contribuido a socializar el patrimonio romano con gran rigor. Aun cuando el peso mayoritario del

Festival recae sobre la divulgación de la cultura romana clásica, cada vez más, se ha ido introduciendo una preocupación por presentar determinadas actividades que proyecten la cultura paleocristiana como realidad integrante del Mundo romano.

Desde el año 2003, el ISCR Sant Fructuós de Tarragona incorpora una asignatura de Arte y Arqueología Cristiana que es ofrecida como Curso de Formación Permanente del Profesorado reconocido por el Departamento de Educación de la Generalitat de Catalunya. El curso pretende ofrecer una visión global y sintética de la arqueología cristiana como ciencia auxiliar al servicio de la historia del cristianismo primitivo. De esta manera, se acerca al alumnado al método de trabajo de esta disciplina poniendo en relación esta ciencia con la cultura material cristiana de los primeros siglos. Además de los aspectos metodológicos se analizan aspectos iconográficos, de arquitectura, pintura y escultura dentro del contexto litúrgico, cultural e histórico del cristianismo primitivo. Conceptos, ideas y ejemplos, son tratados con apoyo visual y de manera práctica. En este sentido se proponen los siguientes objetivos:

- Conocer el método de la arqueología cristiana y aprender conceptos básicos de sus disciplinas auxiliares como la ceramología, el dibujo, la fotografía, la epigrafía, etc.
- Dominar el lenguaje de la iconografía paleocristiana y conocer los principales yacimientos arqueológicos, conjuntos, muestras artísticas y elementos de la cultura del cristianismo primitivo.
- Contextualizar la cultura material del cristianismo primitivo desde las coordenadas históricas, litúrgicas y teológicas.
- Poder aplicar los conocimientos adquiridos al caso práctico de la *Tarraco Christiana*.

A nivel competencial, el desarrollo ordinario del curso se realiza integrando varios sistemas de aprendizaje como la clase magistral presencial, clases prácticas en las cuales se utilizan textos, imágenes y piezas arqueológicas para desarrollar la capacidad crítica y analítica del alumno y la realización de comentarios en pequeños grupos. El alumno debe acabar dominando los conceptos y lenguaje específicos de la asignatura, así como demostrar la capacidad de interpretar genéricamente algunos yacimientos arqueológicos paradigmáticos del cristianismo primitivo.

En el año 2008, por iniciativa de la Asociación Cultural San Fructuoso, el Arzobispado de Tarragona adoptó la idea de una gran celebración con motivo del 1.750 aniversario del martirio de san Fructuoso, obispo de Tarragona, y de sus diáconos Augurio y Eulogio. El arzobispo de Tarragona, Mons. Jaume Pujol Balcells solicitó a la Santa Sede la proclamación de un Año Jubilar para la archidiócesis de Tarragona y así le fue concedido por el papa Benedicto XVI. El Año Jubilar

priorizó entre sus objetivos generar una gran batería de actividades culturales que incidieran sobre la sociedad y, en especial, sobre la comunidad educativa. De esta manera, se involucraron diferentes organismos y entidades que contribuyeron a proyectar este objetivo. Entre estas entidades se contó con la Universidad Rovira i Virgili y el Instituto Catalán de Arqueología Clásica, que junto con el ISCR Sant Fructuós de Tarragona y la Facultad de Teología de Cataluña organizaron el Congreso Internacional *Pablo, Fructuoso y el Cristianismo primitivo en Tarraco (siglos I-VIII)* que representó un avance científico en este campo y una magnífica plataforma de formación para muchos universitarios y profesores. Tuvo, además, el valor añadido de conciliar y reunir las disciplinas y tradiciones de los estudios eclesiásticos y civiles en un mismo objetivo.

El Año Jubilar generó también una ruta arqueológica, *La ruta de los primeros cristianos de Tarraco* (Muñoz 2008b), de la que hablaré más adelante, que fue posible por la implicación de instituciones como el Arzobispado de Tarragona, el Museo de Historia de Tarragona y el Museo Nacional Arqueológico de Tarragona. Esta última entidad programó, junto con la Universidad Rovira i Virgili, un seminario de cine e historia titulado *Tarraco i l'inici del cristianisme: persecucions i martiris al cine*.

El Instituto Catalán de Arqueología Clásica y el Museo Bíblico Tarraconense junto con CaixaForum Tarragona proyectó un ciclo de conferencias con el título *Arqueologia i Cristianisme. La recerca de les arrels cristianes*, que ponía énfasis en la arqueología cristiana de los ámbitos urbanos, tratando los ejemplos de Roma, Egara, Tarraco, Barcino o Valentia.

Una comisión específica del Arzobispado de Tarragona formada por profesionales de la enseñanza, tanto de la escuela cristiana como de la escuela pública, con la Fundación educativa San Fructuoso y el asesoramiento del Camp d'Aprenentatge de la ciudad de Tarragona (Generalitat de Catalunya), generaron iniciativas pedagógicas para impulsar el conocimiento de la Tarraco paleocristiana. Al mismo tiempo, el Camp d'Aprenentatge gestaba talleres y materiales específicos para formar en el campo del patrimonio tardorromano de Tarraco a través de la historia de san Fructuoso en la comunidad educativa. Miles de niños de enseñanza primaria se beneficiaron de esta acción.

El Año Jubilar también facilitaba la creación de publicaciones y audiovisuales que proyectaban la *Passio Fructuosi* y el patrimonio arqueológico de la ciudad a nivel internacional. Entretanto la Cámara de Comercio de Tarragona se unía al Año Jubilar con la edición de un coleccionable de cromos gratuito, *Ivbilaeum* (Muñoz 2008a), que sintetizaba de manera didáctica el patrimonio paleocristiano de la ciudad y el territorio editando 15.000 ejemplares que, como veremos posteriormente, consiguió movilizar a más de 40.000

personas. La organización del Año Jubilar significó, sin duda, una de las iniciativas más ambiciosas y con más resultados en la proyección del patrimonio paleocristiano de Tarraco sobre la sociedad.

En el año 2010 el Instituto Catalán de Arqueología Clásica, el ISCR Sant Fructuós de Tarragona y el Museo Bíblico Tarraconense, organizaron el Seminario que ocupa las páginas de esta publicación con el objetivo de poner al día las nuevas aportaciones sobre historia y arqueología cristiana de Tarraco y presentarlas a la comunidad científica y docente.

La última iniciativa ligada a la difusión del patrimonio paleocristiano de la ciudad ha sido en el marco del Festival de Tarraco Viva de los años 2011 y 2012. La Asociación Cultural San Fructuoso y el Museo Bíblico Tarraconense con la colaboración del Instituto Catalán de Arqueología Clásica, la *Schola Cantorum* de los Amigos de la Catedral y el Ayuntamiento de Tarragona crearon un guión teatral y un material didáctico para comprender el sarcófago de Betesda de la catedral de Tarragona (Muñoz 2012, 18-22).

16.2. Materiales para el aprendizaje de la historia, el arte y la arqueología cristiana

Citamos a continuación una muestra de materiales publicados y recursos que pueden resultar de utilidad a nivel de aplicación didáctica del patrimonio paleocristiano de Tarraco.

– MUÑOZ, P. 2010: *El Museu Bíblic Tarraconense. Dossier didàctic*, Museu Bíblic Tarraconense, Tarragona. [Ilustraciones de Eli Cerro.]

Dossier que ayuda a los niños de primaria a comprender la historia bíblica y los orígenes del cristianismo primitivo a partir de la experiencia de la visita del Museo Bíblico Tarraconense. Es una propuesta interesante para dotar al alumnado de una cultura bíblica básica que le permita, después, comprender el patrimonio cultural cristiano.

– MUÑOZ, A.; LÓPEZ, J.; RAMON, M.; TEIXELL, I. 2011: *Museum Biblicum Tarraconense*, Escua, Barcelona.

Guía ilustrada del Museo Bíblico Tarraconense con una selección de los principales elementos expuestos y con una síntesis de la historia y la cultura bíblica. En el marco de estos contenidos también se ofrece una visión de la historia universal del cristianismo primitivo y del caso de Tarraco. Material óptimo para educadores y para ser trabajado con alumnos del segundo ciclo de ESO y enseñanzas post-obligatorias.

– MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. 2009²: *Tarraco Christiana: història i arqueologia*, Associació Cultural Sant Fructuós, Tarragona.

Publicación de formato reducido que, a través de cinco idiomas (catalán, castellano, inglés, francés e

italiano), ofrece una síntesis de la historia y de la arqueología cristiana de la ciudad y del territorio. El material está subdividido en capítulos presentando las etapas históricas del cristianismo primitivo en la ciudad. También recoge una nueva traducción de la *Passio Fructuosi* realizada por el profesor Lluís M. Moncunill a partir del texto propuesto por Pio Franchi dei Cavalieri (1935). El libro presenta el texto de la *Passio* en latín y la traducción a los cinco idiomas citados. Un audiovisual en DVD ilustra el texto de la *Passio* con imágenes en vídeo de la representación de *La Passió de Sant Fructuós*. El volumen presenta una colección de fotografías a color que sintetizan el patrimonio paleocristiano de la ciudad. Es un material óptimo para su aplicación pedagógica. Para el profesor puede constituir un material ágil que le permita familiarizarse con la historia del cristianismo primitivo. El DVD facilita también un recurso didáctico ideal para introducir los orígenes del cristianismo en Tarraco para alumnos a partir del segundo ciclo de ESO.

– AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO J. 1999²: *Tàrraco. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Generalitat de Catalunya y El Mèdol, Tarragona.

Guía ilustrada de la Tarragona romana donde se combina la historia y la arqueología de la ciudad. Entre sus contenidos también aparece la historia y la arqueología del cristianismo primitivo. Contiene, además, una bibliografía específica por temas muy práctica y completa. Material de consulta óptimo para educadores y para ser trabajado con alumnos del segundo ciclo de ESO y enseñanzas post-obligatorias.

– MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J.; MUÑOZ, A. 2005: *Tàrraco: Guia Arqueològica Visual. Reconstrucció Virtual de l'Urbis i els seus voltants*, Digivisión, Reus.

Guía arqueológica de Tarraco que desglosa la historia romana de la ciudad y sintetiza los monumentos con un lenguaje claro y entendedor. A partir de fotografías y superposiciones de vinilos permite ofrecer imágenes reconstructivas para una mejor comprensión de la realidad monumental romana de la ciudad y el territorio. La guía también trata los monumentos paleocristianos y dispone de una guía de recursos, una tabla cronológica y un vocabulario muy completo. La edición ha sido publicada en catalán, castellano, inglés y francés. Material óptimo para educadores y para ser trabajado con alumnos de primaria, ESO y enseñanzas post-obligatorias.

– MARTORELL, M. T. (dir. y coord.) 2002: *Tarragona. Itineraris històrics*, Museu d'Història de Tarragona, Tarragona. [Textos de Ll. Piñol y E. Virgili.]

CD compatible para Windows 95, 98, Me, 2000 y XP con itinerarios históricos y arqueológicos de la ciudad. También son tratados los monumentos paleocristianos de la ciudad. Su formato interactivo lo convierte en un material bastante atractivo para el alum-

nado del ciclo superior de primaria, ESO y enseñanzas post-obligatorias.

– JIMÉNEZ, A.; MONTARDIT, N.; SEGURA, M.; TORTOSA, J.; VIRGILI, M. J. 2008: *El patrimoni tardorromà a Tàrraco a través de la història de Sant Fructuós*, Camp d'Aprenentatge de Tarragona, Tarragona.

El Camp d'Aprenentatge de la ciudad de Tarragona, con motivo del Año Jubilar de San Fructuoso, elaboró un taller didáctico dirigido a las escuelas, a las dependencias de CaixaForum Tarragona y del Museo Bíblico Tarraconense, sobre el patrimonio tardorromano en Tarraco a través de la historia de San Fructuoso (figura 1). El taller iba acompañado de un material para el alumno que acercaba, de manera activa y a través de diferentes actividades, la historia de los protomártires tarraconenses y la realidad monumental inserta en el proceso martirial de los santos. De esta manera, se explica el anfiteatro donde fueron ejecutados o la necrópolis donde fueron enterrados y venerados. Material óptimo para alumnos de primaria.

FIGURA 1. Taller *El patrimoni tardorromano en Tàrraco a través de la història de san Fructuoso*, realizado por el Camp d'Aprenentatge de Tarragona en el Museo Bíblico Tarraconense entre octubre y diciembre de 2008.

FIGURA 2. Representación teatral de *La Passió de Sant Fructuós* en el anfiteatro de Tarragona.

– MUÑOZ, A. 2010: *La Passió de Sant Fructuós*, Associació Cultural Sant Fructuós, Tarragona.

La Passió de Sant Fructuós es una obra teatral basada en la *Passio Fructuosi*. Desde 1990 se representa en el anfiteatro de Tarragona de manera bianual (figura 2). Con un espíritu reconstructivo permite introducir al espectador en el contexto histórico de la Tarraco del siglo III y en el contexto de las primeras persecuciones contra los cristianos. La edición de esta obra teatral está presentada en dos idiomas (catalán y castellano), contiene una colección fotográfica de la propia representación y un DVD con la versión teatral. Es un material útil para el aula para comprender la *Passio Fructuosi* y su contexto histórico de una manera visual y entretenida.

– BLANCO, J.; MUÑOZ, R. 2003: *Petita història de Sant Fructuós*, Mediterrània, Barcelona.

Edición dirigida fundamentalmente a los niños que narra con gran rigor la historia de los protomártires de Tarragona a partir de la *Passio Fructuosi*. Tiene el valor añadido de contar con dibujos de Pilarín Bayés que hacen más asequible el texto a los destinatarios. La edición viene acompañada por un dossier pedagógico para trabajar de manera activa el material.

– MUÑOZ, M. T. 2008: *La petita Passió de Sant Fructuós. Adaptació infantil de La Passió de sant Fructuós*, Associació Cultural Sant Fructuós, Tarragona.

Publicación escrita y audiovisual que transporta la experiencia de la representación teatral *La Passió de Sant Fructuós* al mundo infantil (figura 3). Con un guión adaptado para los niños y niñas, estos son los protagonistas del montaje audiovisual. Es una experiencia que invita a los otros niños y niñas, dentro del aula, a representar esta historia. Los escenarios de este film son los mismos espacios arqueológicos vinculados a la *Passio Fructuosi*. La duración del DVD es de 30 minutos.

– LLACH, T. 2008: *La Passió de Sant Fructuós*, Claret, Barcelona.

FIGURA 3. Fotograma del audiovisual *La Petita Passió de Sant Fructuós* en la Torre del Pretorio de Tarragona.

Proyecto de la editorial Claret con dibujos del prestigioso ilustrador Miguel Berzosa que adapta la *Passio Fructuosi* a cómic realista y a montaje audiovisual. Inspirándose en los diálogos y las escenas de la obra teatral de la representación de *La Passió de Sant Fructuós*, la edición logra un alto valor reconstructivo y, por su formato, se convierte en un material válido para cualquier edad. El material se encuentra publicado en catalán y castellano.

– SALOM, C. 2000: *Tarragona. Anfiteatre, basílica visigòtica, església romànica*, Museu d'Història de Tarragona, Tarragona.

Publicación en tres idiomas (catalán, castellano e inglés) muy bien ilustrado, con textos claros y planimetrías muy entendedoras que permiten obtener una visión sintética del monumento y sus secuencias históricas. Material de consulta óptimo para educadores y para ser trabajado con alumnos de ESO y enseñanzas post-obligatorias.

– Museo Nacional Arqueológico de Tarragona <<http://www.mnat.es>>.

Página web muy bien construida con muchos contenidos, materiales, informaciones y propuestas. Herramienta indispensable para programar una visita a la exposición permanente de la Necrópolis Paleocristiana.

– *In Coemeterio. Reconstrucció d'un funeral cristià del segle v dC*, Associació Cultural Sant Fructuós, Tarragona 2010. [Guión de A. Muñoz.]

La Asociación Cultural San Fructuoso con la colaboración de la *Schola Cantorum* de los Amigos de la Catedral presentaron durante las jornadas de la Tarraco Viva del año 2010 el audiovisual *In coemeterio. Reconstrucción de un funeral cristiano del siglo v d.C.* (Muñoz 2011, 16-21). Este documental, fruto de 10 años de proyecto, nos acerca a la manera de como los primeros cristianos llevaban a término los rituales de

la muerte (figura 4). Herederos directos de una cultura hebraica y romana los funerales cristianos se distinguían de los paganos por las plegarias de carácter pascual que entonaba la comunidad.

El audiovisual reconstruye este modelo de funeral desde que el moribundo está agonizando hasta el momento de la celebración del *refrigerium* o banquete funerario, tras la muerte, en la propia tumba. El documental ha sido grabado en diferentes espacios de la ciudad de Tarragona como el Paseo Arqueológico, el interior de la Torre del Arzobispo, el Museo Bíblico Tarraconense o una de las criptas de la Necrópolis Paleocristiana. El material está editado en tres idiomas: catalán, castellano e inglés. Los diálogos de los personajes son en latín acompañados de subtítulos en las tres lenguas mencionadas. Su duración es de 23 minutos y es aconsejable a partir de 12 años. En el año 2011 el documental fue presentado en el XI Festival Internacional de Cine Arqueológico del Bidasoa (FICAB 11) y en la XX Rassegna Internazionale del Cinema Archeologico di Rovereto (Italia), en el año 2012. Es un material óptimo antes de visitar la Necrópolis Paleocristiana.

– IBÁÑEZ, M.A.; MONTARDIT, N.; TORTOSA, J.; VIRGILI, M. J. 2002: *El món de la mort. La necròpolis*, Camp d'Aprenentatge de Tarragona, Tarragona.

Material realizado por el Camp d'Aprenentatge de Tarragona que incide de manera muy didáctica en el mundo de la muerte y de las necrópolis en la época romana, tanto de carácter pagano como cristiano (figura 5). Centra los ejemplos sobre el caso de Tarraco desglosando los ritos, las fórmulas epigráficas, las tipologías de enterramientos, la iconografía y los principales símbolos funerarios. El cuaderno de trabajo del alumno está complementado por la guía del profesorado. Excelente trabajo para poder visitar y trabajar el área de la Necrópolis con alumnos a partir de primaria.

FIGURA 4. Fotograma del audiovisual *In coemeterio, reconstrucción de un funeral cristiano del siglo V d. C.*

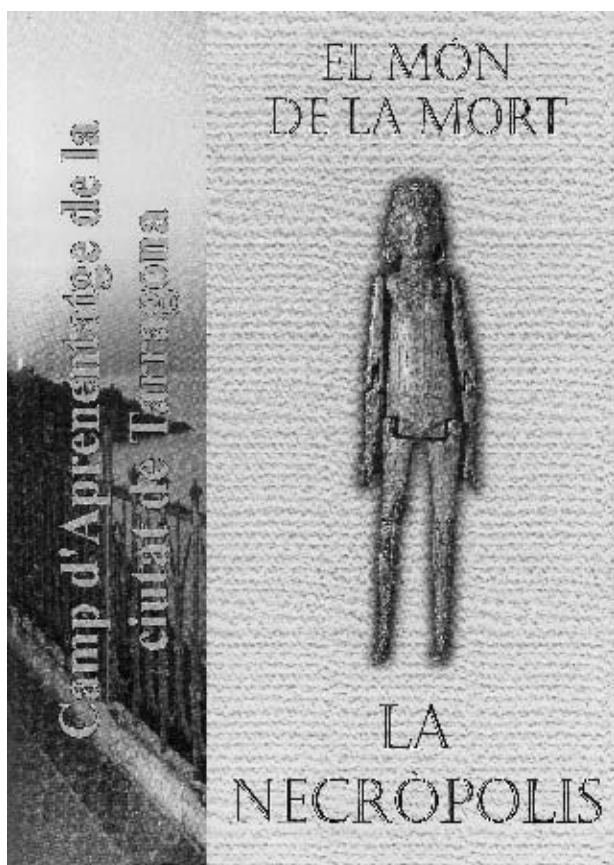

FIGURA 5. Cuaderno de trabajo *El mundo de la muerte. La necrópolis*, realizado por el Camp d'Aprenentatge de Tarragona.

– TARRATS, F. (coord.) 1992: *Centcelles*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona.

Guía ilustrada en seis idiomas (catalán, castellano, inglés, alemán e italiano) óptima para una comprensión global del monumento. Muy recomendable para profesores y niveles post-obligatorios de enseñanza.

– VV. AA. 2008: *Fructuós, Auguri i Eulogi, testimonis d'un temps*, Arquebisbat de Tarragona, Tarragona.

Material editado por el Arzobispado de Tarragona con ocasión del Año Jubilar de San Fructuoso. Presenta cuatro apartados dedicados a la vida y el testimonio de san Fructuoso: el contexto cultural y social en la época de san Fructuoso, propuestas didácticas y un apartado titulado «peregrinos en camino» que acerca la realidad de la significación religiosa de un Año Jubilar. Con múltiples propuestas didácticas constituye un buen material para el área de cultura religiosa.

– MUÑOZ, A. 2008: *Ivbilaevm. Col·leccionable Any Jubilar*, Cambra de Comerç de Tarragona, Tarragona. [Ilustraciones de Pilarín Bayés.]

En el año 2008, con motivo del Año Jubilar de San Fructuoso, la Cámara de Comercio de Tarragona editó un álbum de cromos que tenía como objetivo acercar la sociedad al patrimonio paleocristiano de la ciudad (figura 6). El material está editado en formato material y digital <<http://www.ilustrum.com>> y hace un recorrido, cromo a cromo, por los aspectos históricos, artísticos y arqueológicos de la Tarragona de los primeros cristianos y del fenómeno hagiográfico de san Fructuoso. Publicado en cuatro idiomas (catalán, castellano, francés e inglés) cuenta también con un vocabulario específico. Un estudio realizado a posteriori (Cambra de Comerç 2008) ha permitido dimensionar estadísticamente el impacto social del material.

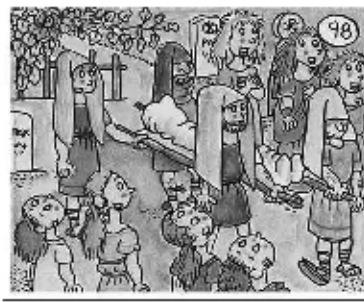
En cifras, este material significó:

- 15.000 álbumes editados
- 160.000 cromos editados
- 500 establecimientos comerciales, empresas y entidades participantes
- 4.668 personas completaron el álbum el 25 de junio (31,07% del total editado)
- 40.073 personas, aproximadamente, participantes en el Coleccionable
- 25.078 visitas a la web de la Cámara durante el Coleccionable (15 de mayo al 15 de junio).

2. EL CRISTIANISME A LA TARRACO DELS SEGLES IV-IV

97. l'exposició del cadàver.

El cadàver de fons era el posat en el lèctre i mitja les hores tradicionals (a l'ora, mitja i, juntament amb, les hores cristianes) fora a pes d'infants i zella a la fi.

98. El seguici fúnebre.

Es transporta al cementiri seguit pels pesers i famílies. Els homes anaven amb el cap cobert, i les dones amb capellat i vestides de lloc o negre. Durant el recorregut s'entressaven homes i dones.

99. l'enterrament.

Es diposita el cadàver a terra i la família se'n recordava amb un nofé. En alguns casos es colpeja l'auca. El nofé es diposita en un lit de flors i herbes aromàtiques. Després es recobre amb fang viu i se sepel·la l'enterrament. La tomba s'ornamenta amb una escultura.

100. La nina d'ivori.

Sovint es dipositaven objectes a l'interior de la tomba. Algunes tenien un va ornat, com les lèntes amb les imatges de Crist en gèl (conat). En altres ocasions es dipositaven objectes estimats pel difunt, com a nina d'ivori que es va cobrir la tomba d'una noia.

101. El refrigerium.

Basins els familiars celebraven banquetes en honor dels difunts al davant de la tomba o a prop.

102. La Consuetudina mitjana.

Les dones de sí fons s'enterraven a Déu a través de l'única via prou que es mantenia la botiga del Senyor mitjà de la història de la Sabred.

La Cámara de Comercio de Tarragona justificaba el estudio de impacto mencionado de la siguiente manera:

«En enero de 2008 empezaba una etapa de trabajo intenso por la Cámara de Tarragona con la programación de una actuación de promoción de la ciudad a través del Año Jubilar. El resultado ha sido el Coleccionable con dibujos de Pilarín Bayés y texto de Andreu

Muñoz, que ha permitido la participación de los ciudadanos con una doble interacción: el conocimiento del patrimonio de Tarragona y el redescubrimiento de la oferta comercial y social de la ciudad. El objetivo de este informe es conocer la participación de los ciudadanos en esta actuación de promoción de Tarragona, y de paso, también algunos aspectos de interés sobre el Año Jubilar que vive la ciudad. Por este motivo, hemos

FIGURA 6. Pàgina del àlbum de cromos *Ivbilaevm*. *Col·leccionable Año Jubilar*, editado por la Cámara de Comercio de Tarragona.

realizado desde el Gabinete de Estudios de la Cámara de Tarragona una encuesta, que ha sido contestada de forma personal por varios participantes. Asimismo, también se incorporan datos sobre el desarrollo del Coleccionable entre el 15 de mayo al 15 de junio. La información que encontraréis a continuación está dividida en dos partes. Una sobre información del Coleccionable (información general y visitas a la web). Y una segunda en torno a los resultados de la encuesta realizada, que mide la satisfacción de los participantes, su visión sobre el estado del patrimonio y su opinión sobre el aprovechamiento que la ciudad está llevando a cabo en torno al Año Jubilar.»

Las características de la muestra serían:

– Ámbito territorial: la ciudad de Tarragona principalmente y el municipio de Constantí.

– Base muestral: 15.000 álbumes editados, los cuales tomamos como base los álbumes sellados con el Coleccionable acabado que son 4.668.

– Unidad muestral: álbumes con el Coleccionable acabado el 25 de junio.

– Muestra: 501 encuestas a los participantes que han traído el álbum sellado, que significan el 10,73% del total de los álbumes sellados.

– Ámbito temporal: 9 de junio al 25 de junio de 2008.

– Metodología: encuesta escrita con selección de ítems.

– Muestreo: selección aleatoria en diferentes estratos de edades de las personas que se presentan en la ventanilla de la Cámara de Tarragona con el álbum acabado.

– Margen de error: disponemos de una población finita con un nivel de confianza del 95% y un margen de error del 4,95%.

– Análisis de los resultados: satisfacción de los participantes en el Coleccionable, opinión del patrimonio y participación de la ciudad en el Año Jubilar.

Las principales conclusiones del estudio publicadas fueron las siguientes.

1. Tres cuartas partes de los participantes han hecho el Coleccionable en familia con la participación de los abuelos, los padres y los hijos de la casa, y sólo una cuarta parte han utilizado la participación de amigos para acabarlo. Por lo tanto, esta ha sido una actividad de carácter eminentemente familiar. Los principales participantes en el Coleccionable han sido los residentes en el núcleo central de Tarragona (67,66%), especialmente las áreas más participativas han sido las que concentran los grupos de edad más jóvenes (como Parc de la Ciutat, Vidal i Barraquer, etc.). Distribución de los participantes por sectores: muy alta participación de la gente de Levante, mucha de Tarragona centro y poca integración de Tarragona poniente. El participante tipo del Coleccionable: persona de mediana edad con hijos en edad escolar, en colaboración con

los abuelos, padres y niños de la casa en busca de los cromos. Residente principalmente en el núcleo central de Tarragona. Mayoritariamente conocía algo del Año Jubilar antes del Coleccionable.

2. La Cámara de Tarragona ha sido el principal punto de información del Coleccionable concentrando el 80% de la información recibida por los participantes. La valoración del Coleccionable ha sido altamente positiva por casi tres cuartas partes de los participantes. Éstos valoran especialmente el efecto socializador del Coleccionable por encima del resto de cualidades del producto, puesto que ha permitido a los ciudadanos conocer mejor su propia ciudad (visitando establecimientos desconocidos, empresas, entidades sociales y cívicas, lugares alejados de su lugar de residencia desconocidos, la visita a monumentos del patrimonio, etc.), y también porque ha permitido fomentar las relaciones sociales y personales entre los propios ciudadanos (intercambio de cromos, seguimiento de la colección, relaciones personales y con las entidades, estado de la ciudad, etc.) La Cámara de Tarragona considera que el Coleccionable ha tenido principalmente una función de toma de conciencia de la ciudadanía sobre su patrimonio y sobre las capacidades de desarrollo humano y colectivo de la ciudad, por encima de la tarea promocional que se fijó la entidad en un principio.

3. El 56% de los participantes han encontrado aspectos mejorables en los monumentos visitables de la ciudad. La principal mejora que consideran que hace falta subsanar es la señalización y la accesibilidad a los monumentos. El segundo aspecto más destacado que los ciudadanos han percibido ha sido la necesidad de una conservación más eficiente de los monumentos. Y el tercer grupo de deficiencias que consideran que hace falta mejorar está formado por: el acondicionamiento de los monumentos para la visita pública de carácter turístico, programar un horario de apertura más adecuado, y mejorar la atención y la información que se da a los visitantes. Tarragona es una ciudad Patrimonio y en este Año Jubilar debería sacar más provecho que nunca de sus monumentos históricos y artísticos, por lo tanto, hace falta trabajar unidos para que los monumentos reflejen una mejor imagen como ciudad turística y Patrimonio de la Humanidad.

4. Los ciudadanos participantes consideran que la ciudad de Tarragona no ha sacado suficiente rendimiento de la declaración del Año Jubilar principalmente por: primero, el poco tiempo en la organización desde la declaración del Año Jubilar. Segundo, la poca implicación política para el desarrollo socioeconómico de la ciudad a partir de un hecho que otras muchas ciudades han sabido explotar para una mejor promoción de su patrimonio, principalmente. Tercero, los excesivos prejuicios religiosos en torno al Año Jubilar: al margen de los acontecimientos religiosos, el Año Jubilar es un evento de primer orden cultural, turístico y

social para una ciudad, y nos hemos quedado sólo con una lectura religiosa. Por lo tanto, se deduce que la ciudad podía haber sacado mucho más rendimiento del Año Jubilar. El Año Jubilar necesita más actividades y un mayor esfuerzo de promoción».

El material se ha continuado ofreciendo con una nueva experiencia de álbum electrónico fomentado por la Cámara de Tarragona. El material es óptimo para acercar el patrimonio paleocristiano a alumnos de primaria y primer ciclo de ESO.

16.3. *La Ruta de los primeros cristianos de Tarraco, una propuesta de itinerario*

Con el objetivo de articular un itinerario que pusiera de relieve el patrimonio paleocristiano de Tarraco se trabajó con diferentes entidades una propuesta diseñada por el titular de este estudio. Consistía en hacer un diseño de ruta que combinara diferentes recursos museográficos y monumentales para mostrar la Tarraco Paleocristiana tanto a nivel turístico como educativo. Esta ruta fue publicada en varios idiomas por el Patronato Municipal de Turismo (Muñoz 2008b) y por el Arzobispado de Tarragona (2008). El proyecto fue bautizado como *La Ruta de los Primeros Cristianos de Tarraco* y participaron el Arzobispado de Tarragona, el Museo de Historia de Tarragona y el Museo Nacional Arqueológico de Tarragona. La ruta fue señalizada por el Ayuntamiento de Tarragona a través de plafones explicativos en cada espacio, monumento o museo (figura 7). El funcionamiento fue altamente satisfactorio. En el año 2012 esta ruta ha sido revisada con el objetivo de actualizarla y darle un nuevo impulso. Bajo la coordinación del Patronato Municipal de Turismo, en el estudio de esta ruta, interviene el Museo Nacional Arqueológico de Tarragona, el Museo de Historia de Tarragona, el Museo Bíblico Tarraconense, el Museo Diocesano de Tarragona y el Centro Tarraconense «El Seminario».

Una propuesta actualizada de esta ruta la definiríamos de esta manera:

– **Capilla de San Pablo.** En el punto más elevado de la acrópolis de la ciudad se ubica el edificio del Seminario (siglo XIX). En uno de sus claustros se levanta una capilla construida en el siglo XIII que formaba parte del hospital de los canónigos de la Catedral. Una piadosa tradición ubica la predicación del apóstol san Pablo sobre la roca en la que cimienta la capilla. Dentro de las instalaciones del Centro Tarraconense «El Seminario», se proyecta un audiovisual que introduce *La Ruta de los Primeros Cristianos de Tarraco* con una síntesis de la historia y la arqueología del cristianismo primitivo en la ciudad.

– **Museo Bíblico Tarraconense.** Este equipamiento museístico fue creado en el año 1930 y conserva elementos arqueológicos, literarios, litúrgicos, artísticos

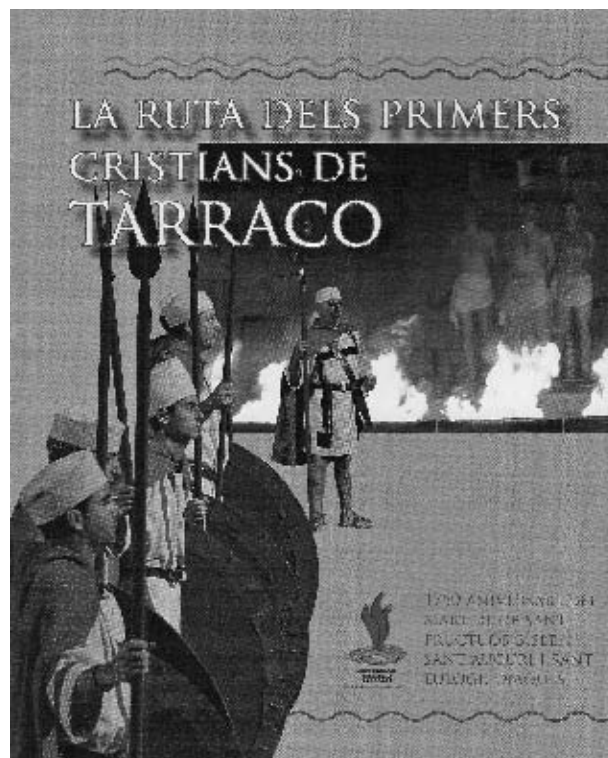

FIGURA 7. Folleto con la Ruta de los primeros cristianos de Tarraco, editado por el Patronato municipal de turismo de Tarragona en el año 2008.

y didácticos relacionados con la cultura bíblica. Es un espacio alternativo, dentro de la ruta de los primeros cristianos de Tarraco, el discurso del cual nos permite obtener una visión diacrónica de la historia y la cultura bíblica, desde la época patriarcal hasta los orígenes del cristianismo. Representa un buen instrumento para comprender las bases teológicas, simbólicas, rituales e iconográficas del mundo de los primeros cristianos.

– **Catedral de Tarragona.** La Sede de Tarragona ocupa el espacio en el que se erigió, en época romana, el templo dedicado al culto a los emperadores. Todavía son visibles imponentes restos de este gran recinto en el refectorio de la Catedral y alrededor de su claustro. Esta área sacro-pagana fue desmantelada parcialmente a partir del siglo V y transformada en espacio cristiano. La aparición de enterramientos y varias evidencias arqueológicas y documentales hacen pensar que, en esta área, se construyó la Catedral de época visigótica.

Una de las capillas renacentistas de la Catedral medieval está dedicada a san Fructuoso, y en ella se veneran algunas reliquias de este protomártir tarraconense y de sus diáconos Augurio y Eulogio. En el Museo diocesano también encontramos elementos arqueológicos de los primeros siglos del cristianismo, entre los que destaca una jarrita litúrgica de bronce del siglo VII hallada en una tumba, en el área de la Catedral. También en la fachada de la Catedral se encuentra empotrado un magnífico frontal de sarcófago paleocristiano de época teodosiana del denominado grupo de Betesda.

– **Anfiteatro de Tarragona.** Se trata de un edificio elíptico dedicado a ofrecer espectáculos de gladiadores. Con una capacidad de unos 14.000 espectadores, fue construido durante la primera mitad del siglo II d. C. Durante el imperio de Heliogábalo, a inicios del siglo III, el anfiteatro experimentó algunas reformas. Poco tiempo después, el 21 de enero del año 259, en la misma arena, el obispo Fructuoso y sus diáconos Augurio y Eulogio fueron quemados vivos por orden del gobernador de la Hispania Citerior, Emiliano. Fue una consecuencia más de la aplicación de los edictos decretados contra los cristianos de los emperadores Valeriano y Galieno. La Iglesia de Tarragona construyó entre el siglo VI y VII una basílica en memoria de los mártires, en el espacio preciso donde los santos fueron inmolados. Sobre esta construcción, en el siglo XII, se levantó un nuevo templo bajo la advocación de Santa María del Milagro, como lo documenta una bula del papa Anastasio IV, datada en el año 1154. En el siglo XVI los frailes trinitarios erigieron un convento junto al templo. La comunidad perduró en este espacio hasta el siglo XVIII.

– **Foro de la Colonia.** Fue el centro de la vida social y política de Tarraco. Se ha documentado una primera plaza construida en época republicana y presidida por el templo dedicado a la tríada capitolina (Júpiter, Juno y Minerva). Si el apóstol Pablo visitó la ciudad de Tarraco, de acuerdo con la tradición, este sería el espacio donde se debía de desarrollar la primera actividad misionera. En época medieval se documenta en este lugar una iglesia dedicada a san Fructuoso que perduró hasta el siglo XVII. Una piadosa tradición consideraba que la casa de Fructuoso se encontraba ubicada en esta zona.

– **Museo y Necrópolis paleocristianos de Tarragona.** En esta área cementerial fueron enterrados el obispo Fructuoso y sus diáconos por la comunidad cristiana de Tarraco. El espacio adquirió un especial interés para la Iglesia local, y los fieles mostraron un gran interés para enterrarse cerca de los restos de los mártires. Este fenómeno es conocido como *tumulatio ad sanctos* o *martyres*. Ya a finales del siglo IV o inicios del siglo V se construyó una gran basílica con baptisterio para venerar las reliquias de los mártires.

La Necrópolis y el Museo paleocristianos permiten comprender las prácticas funerarias romanas, las tipologías sepulcrales y cómo este espacio se convirtió en lugar de culto martirial y centro de peregrinaciones hasta entrada la época visigótica. El Museo conserva la colección más rica de arte y arqueología paleocristiana de la Península Ibérica. La forman sarcófagos, laudas musivarias, ajuares funerarios y una extraordinaria colección epigráfica cristiana.

– **Basílica del Parque Central.** Esta basílica funeraria datada en la primera mitad del siglo V presenta tres naves y transepto, con ábside y contraábside, orientada

hacia el Este, y está precedida por un atrio. El edificio está encabezado, en el extremo oriental, por un ábside cuadrangular que tiene adosados en el costado norte dos pequeños ámbitos con funciones de sacristía y de depósito de los objetos de culto. A los pies de la basílica, se halla un atrio con un patio central y con una galería que permite el acceso a un conjunto de estancias.

En los ámbitos de la basílica y del ambulacro del atrio, se han podido documentar unos 200 enterramientos. Un epígrafe encontrado está dedicado a una *beata Thecla*, virgen consagrada a Cristo, de origen egipcio y que murió a los 77 años. La basílica del Parque Central es el único ejemplo de arquitectura basilical paleocristiana que podemos contemplar en Tarragona, y una buena muestra para aproximar al visitante a las costumbres litúrgicas y los edificios culturales del cristianismo primitivo.

– **Conjunto Monumental de Centelles.** Conjunto formado por los restos de una villa romana que se encuentra ubicado en la actual población de Constantí y junto al río Francolí (antiguo Tulcis). A mediados del siglo IV o inicios del siglo V, la villa experimentó un conjunto de reformas. Así, se construyó una gran sala de planta centrada rematada en cúpula decorada con un fastuoso mosaico. Entre las diferentes escenas que aparecen (cacería, figuraciones de las estaciones, personajes entronizados, etc.), destacan escenas de historias bíblicas como por ejemplo las de Adán y Eva, el sacrificio de Isaac por Abraham, la historia del profeta Jonás, los tres jóvenes hebreos en Babilonia, el profeta Daniel, Jesucristo como Buen Pastor o la resurrección de Lázaro, entre otras. Aun cuando se ignora la funcionalidad de la sala y quién fue su comitente, la magnificencia del proyecto, la técnica empleada y el refinado discurso iconográfico señala que este comitente fue un personaje cristiano de alto rango. Este conjunto es, sin duda, uno de los testigos artísticos más impresionantes del arte paleocristiano en el mundo romano.

16.4. Conclusiones

El patrimonio paleocristiano de Tarraco es excepcional y aun así su grado de valoración y conocimiento por parte de la población es todavía insuficiente. Ha contribuido una sociedad convulsa en la que, a menudo, este patrimonio, ha quedado relegado al olvido, se ha descuidado e incluso ha sido maltratado.

En un primer periodo que llega hasta inicios del siglo XX el patrimonio material de la Tarraco paleocristiana y visigótica era desconocido por la falta de evidencias arqueológicas de aquella *Tarraco Christiana* descrita por las fuentes históricas. Su conocimiento a nivel historiográfico quedaba relegado a los círculos intelectuales y de erudición. De la década de 1920 hasta la década de 1960 se produjeron grandes des-

cubrimientos arqueológicos que definieron el perfil del imponente legado monumental paleocristiano y visigótico de la ciudad. Iniciativas civiles y religiosas llevaron a potenciar el conocimiento social de esta realidad. A partir de las décadas de los años 80 y 90 nacen iniciativas que sistematizan de forma pedagógica los conocimientos del patrimonio romano, tratando de manera colateral el patrimonio paleocristiano. El cierre de la Necrópolis o el tratamiento inadecuado de los restos de la basílica del Parc Central, descubierta en 1994, condicionaron negativamente el impacto de este patrimonio sobre la ciudad, y diezmaron las posibilidades de transferencia didáctica en esta materia. Es a partir de mediados del año 2000 cuando vemos que se despliegan las principales propuestas didácticas específicas para difundir este patrimonio. Iniciativas como las llevadas a cabo por la Asociación Cultural San Fructuoso, el Arzobispado de Tarragona, el Camp d'Aprenentatge de la ciudad de Tarragona, el Museo Nacional Arqueológico de Tarragona o la Cámara de Comercio, entre otras, contribuyeron a ofrecer actividades y materiales para comprender el patrimonio paleocristiano de la ciudad.

Tanto docentes como animadores culturales disponen, en la actualidad, de un corpus de materiales aptos para transferir los conocimientos de la Tarraco Paleocristiana a la sociedad y a la comunidad educativa. Aun así todavía hay déficits importantes como el cierre de la Necrópolis, la falta de dignificación y adecuación didáctica de la basílica del Parque Central, la carencia de materiales específicos para trabajar la técnica y la iconografía de la cúpula de Centcelles y de la basílica visigótica del anfiteatro. Haría falta acabar de impulsar, a nivel turístico y educativo, *La ruta de los primeros cristianos de Tarraco*. También hace falta una política y unas acciones conjuntas de todas las instituciones albaceas de este patrimonio, de los agentes pedagógicos, turísticos y las otras entidades especializadas en la difusión del patrimonio. La creación de una clase de consorcio para potenciar turística y educativamente el patrimonio paleocristiano de Tarraco lo posibilitaría. Una ruta bien definida con un proyecto didáctico que contemple talleres y materiales de manera unificada y actualizada, permitiría convertir Tarragona en un punto de primera referencia internacional.

Bibliografía

- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO J. 1999: *Tàrraco. Guies del Museu de Arqueologia de Catalunya*, Museu de Arqueologia de Catalunya, Generalitat de Catalunya i El Mèdol, Tarragona.
- BATLLE, P. 1959: «Las Actas de San Fructuoso de Tarragona», *Boletín Arqueológico*, Tarragona, 65-68 (1959), 1-70.
- BLANCO, J.; MUÑOZ, A. 2002: «El Museu Bíblic Tarracense: una eina pedagògica per apropar la cultura bíblica a la escola», *Actes de les IV Jornades de Pedagogia del Patrimoni Monumental. Reial Monestir de Santes Creus (Aiguamúrcia) 26 i 27 de octubre de 2001*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 47-51.
- BLANCO, J.; MUÑOZ, R. 2003: *Petita història de Sant Fructuós*, Mediterrània, Barcelona.
- CAMBRA DE COMERÇ 2008: *Ivbilaevm. Col·leccionable Any Jubilar. Resultats de Participació*, Cambra de Comerç, Tarragona. [Informe del 3 de julio.]
- ESTRADÉ, M. 1960: *Sant Fructuós, bisbe de Tarragona i màrtir*, Estela, Barcelona.
- FRANCHI DE'CAVALIERI, P. 1935: *Note Agiografiche. Studi e Testi*, VIII, Ciudad del Vaticano, 128-199.
- CAMPRUBÍ, F. 1952-1953: *El monumento paleocristiano de Centcelles (Tarragona)*, Barcelona.
- GIRALT, F.; ICART, L. (dir.) 1960: *Crónica de los actos del XVII Centenario del martirio de san Fructuoso, obispo y sus diáconos santos Augurio y Eulogio. Tarragona, 21 de enero de 1959-21 de enero de 1960*, Sugrañes Hnos., Tarragona.
- GUDIOL, J. 1902: *Nocions d'arqueologia sagrada catalana*, Vic.
- GUDIOL, J. 1925: «Les primeres manifestacions del art cristià en la província eclesiàstica tarragonina», *Analecta Sacra Tarraconensia*, I, Barcelona.
- HERNÁNDEZ, G. (dir.) 1990: *Col·leccionable Fem Tarragona per als petits*, Ajuntament de Tarragona.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1888: *El Pretorio de Augusto en Tarragona. Estudios histórico-arqueológicos en indagación de los principales acontecimientos ocurridos en su recinto desde su fundación hasta la invasión de los árabes*, Tarragona.
- IBAÑEZ, M.A.; MONTARDIT, N.; TORTOSA, J.; VIRGILI, M. J. 2002: *El món de la mort. La necròpolis*, Camp de Aprenentatge de Tarragona, Tarragona.
- JIMÉNEZ, A.; MONTARDIT, N.; SEGURA, M.; TORTOSA, J.; VIRGILI, M. 2002: *El patrimoni tardoromà a Tàrraco a través de la història de Sant Fructuós*, Camp de Aprenentatge de Tarragona, Tarragona.
- LLACH, T. 2008: *La Passió de Sant Fructuós*, Claret, Barcelona.
- LÓPEZ VILAR, J. 2006: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, Documenta 4, 2 vol., Institut Català de Arqueologia Clàssica, Tarragona.
- MACIAS, J.M.; MENCHON, J. J.; MUÑOZ, A. 2005: *Tàrraco: Guia arqueològica visual. Reconstrucció virtual de l'Urbis i els seus voltants*, Digivisió, Reus.
- MASSÓ, J. 2000: «El projecte de recuperació de Centcelles», RUIZ DE ARBULO, J. (ed.), *Tarraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Docu-

- ments de Arqueologia Clàssica 3, Universitat Rovira i Virgili, El Mèdol, Tarragona, 291-294.
- MASSÓ, J. 2004: *Patrimoni en perill. Notes sobre la salvaguarda dels béns culturals durant la Guerra Civil i la postguerra (1936-1948)*, Edicions del Centre de Lectura, Assaig 90, Reus.
- MUNTANYOLA, R. 1976: *Vidal i Barraquer, cardenal de la pau*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- MUÑOZ, A. 2008a: *Ivbilaevm. Col·leccionable Any Jubilar*, Cambra Tarragona, Tarragona 2008. [Il·lustracions de Pilarín Bayés.]
- 2008b. *La Ruta dels Primers Cristians de Tàrraco*, Patronat municipal de Turisme de Tarragona, Tarragona 2008. [Folleto en catalán, castellano, anglés, francés e italiano.]
- 2010: *La Passió de Sant Fructuós*, Associació Cultural Sant Fructuós, Tarragona.
- 2011: «In coemeterio. Guió per a al reconstrucció de un funeral cristià del segle v», *Anuari de l'Associació Cultural Sant Fructuós* (2010), Tarragona, 16-21.
- 2012: «Betesda: la història d'un sarcòfag», *Anuari de l'Associació Cultural Sant Fructuós* (2011), Tarragona, 18-22.
- «La qüestió arqueològica de Santa Tecla la Vella o les catedrals perdudes de Tarragona», *Congrés Internacional Tecla, deixeble de Pau, santa de Orient i d'Occident, Tarragona 27-29 d'octubre de 2011*, ISCR Sant Fructuós-Facultat de Teologia de Catalunya. [En premsa]
- MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. 2009: *Tarraco Christiana: història i arqueologia*, Associació Cultural Sant Fructuós, Tarragona.
- MUÑOZ, A.; LÓPEZ, J.; RAMON, M.; TEIXELL, I. 2011: *Museum Biblicum Tarraconense*, Escua, Barcelona.
- MUÑOZ, M. T. 2008: *La petita Passió de Sant Fructuós. Adaptació infantil de La Passió de sant Fructuós*, Associació Cultural Sant Fructuós, Tarragona.
- PALOL SALELLAS, P. 1953: *Tarraco hispanovisigoda*, Real Sociedad Arqueológica Tarraconense, Tarragona.
- RAMON VINYES, S. 1994: «Serra i Vilaró. Un bon amic», a CALDERER J.; TARRATS, F. (dir.), *Revelar el passat. Homenatge a Joan Serra i Vilaró en el XXV aniversari de la seva mort*, Museu Diocesà i Comarcal de Solsona i Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona, 88-91.
- SADA, P. 1998: «El Museu Nacional Arqueològic de Tarragona: propueses didàctiques en torno al patrimoni romàno», *Revista Iber* 15, 71-78.
- 2004: «Un Museu per a Tàrraco: el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona i el seu projecte educatiu», *Kesse: Revista del Cercle d'estudis històrics i socials Guillem Oliver* 36 (setembre), 10-15.
- SADA P.; MASSÓ J.; LLORENS M. M.; CARRETÉ, J. M. 1999: «El món de la mort a Tàrraco: un projecte integral de restauració y dinamizació de la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona», *Actas XXV Congreso Nacional de Arqueología, Valencia 1999 [del 24 al 27 de febrero]*, Diputació de Valencia, 65-72.
- SALOM, C. 2000: *Tarragona. Anfiteatre, basílica visigòtica, església romànica*, Museu d'Història de Tarragona, Tarragona.
- SERRA VILARÓ, J. 1936: *Fructuós, Auguri i Eulogi. Màrtirs Sants de Tarragona*, Suc. de Torres & Virgili, Tarragona.
- 1948: *La Necròpolis de San Fructuoso*, Suc. de Torres & Virgili, Tarragona.
- TARRATS, F. (coord.) 1992: *Centcelles*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona.
- TARRATS, F.; MASSÓ J.; SADA, P. 2001: *Guia didàctica del Museu Nacional Arqueològic*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona.
- TED'A 1990a: *L'anfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Ajuntament de Tarragona, Tarragona.
- 1990b: *Taller Escola d'Arqueologia 1987-1990*, Ajuntament de Tarragona, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social y Fondo Social Europeo, Barcelona.
- VV. AA. 1982: *Fitxer museus i monuments*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona i Departament de Educació de la Generalitat de Catalunya, Tarragona.
- VV. AA. 1989: *Museu d'Història de Tarragona*, Museu de Història de Tarragona, Tarragona.
- VV. AA. 2008: *Fructuós, Auguri i Eulogi, testimonis de un temps*, Arquebisbat de Tarragona, Tarragona.

